

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**URARTU DÖNEMİ'NDE BÜROKRASİ VE
TOPLUMSAL YAPI**

Armağan TAN

2502170046

**Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Erkan KONYAR**

İSTANBUL - 2022

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ESKİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**URARTU DÖNEMİ'NDE BÜROKRASİ VE
TOPLUMSAL YAPI**

Armağan TAN

2502170046

**Tez Danışmanı:
Doç. Dr. Erkan KONYAR**

İSTANBUL - 2022

ÖZ
URARTU DÖNEMİ'NDE BÜROKRASİ VE TOPLUMSAL YAPI
ARMAĞAN TAN

Urartu Krallığı, hakim olduğu geniş ve zorlu coğrafyada, yerleşik karakterli kültürel ve siyasal bir dönüşüm gerçekleştirmiştir. Bu dönüşümün belirgin olarak gözlemlendiği merkezler ise sistematik arkeolojik kazısı yapılan krali kentler ve eyalet merkezleridir. Urartu'da merkezi yapıyı oluşturduğu anlaşılan bu kentler ise kalabalık nüfuslara sahip, krali ölçeklerde ekonomik aktivitelere ev sahipliği yapan yerleşmelerdir. Bu durum, zamanla gelişen toplumsal ve bürokratik ihtiyaçlara bağlı olarak yazının kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Bu gibi ihtiyaçlar neticesinde ortaya çıkan yazılı belgeler ise bu kentlerin ve Urartu'nun idari ve toplumsal yapısına ilişkin önemli bilgiler edinebilmemizi sağlar. Ancak çeşitli toplumsal roller üzerinden tanımlanabilen bu insan grupları hakkındaki bilgilerimiz yalnızca yazılı kaynaklar değil arkeolojik veriler aracılığıyla da günümüze ulaşmıştır.

Yazılı ve arkeolojik veriler ise yaklaşık 200 yıl varlık gösteren Urartu siyasi otoritesinin başarılı olmasının ardında organize bir askeri yapının varlığına işaret eder. Bu konuda bilgi veren kaynakları ise ordunun ana hatlarıyla savaş arabaları, süvariler ve piyadelerden oluştuğunu anlatmaktadır. Urartu ordusundaki bu askeri sınıflar, bulundukları konuma göre ise krali kentlerde bulunan merkezi ordu mensupları ve eyaletlerden toplanan taşra birlikleri olmak üzere iki ana başlıkta değerlendirilebilir. Taşra kuvvetleri aynı zamanda bulundukları bölgede Urartu ülkesinin sınırlarını koruduğu gibi, daha güvenli iç kesimlerde bulunan krali şehirler ise büyük oranda dönemsel bir askeri yapıya sahiptir.

Urartu toplumunu ve devlet yapısını anlayabilmenin bir diğer koşulu ise, bulunduğu bölgede öncüsüz bir şekilde ortaya çıkan krallık yapısının oluşturulmasındaki en önemli araçlardan birisi olan tehciri ve toplumsal yapı arasındaki doğrudan ilişkiyi anlayabilmektir. Yazılı kaynaklarda yüzbinlere ulaşan tehcir miktarları detaylı olarak değerlendirildiğinde, krallığın üzerine bina edildiği toplumsal yapının çok daha net anlaşılması mümkün olabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Urartu, Bürokrasi, Toplumsal Yapı, Ordu, Tehcir.

ABSTRACT
THE SOCIAL STRUCTURE AND BUREAUCRACY IN THE URARTIAN PERIOD
ARMAĞAN TAN

The Urartian Kingdom has carried out a cultural and political transformation with a settled character in the wide and difficult geography it dominates. The centers where this transformation is clearly observed are the royal cities and provincial centers where systematic archaeological excavations were made. These cities, which are understood to form the central structure in Urartu, are settlements with large populations and hosting economic activities on royal scales. This situation necessitated the use of writing, depending on the social and bureaucratic needs that developed over time. Written documents that emerged as a result of such needs enable us to obtain important information about the administrative and social structure of these cities and Urartu. However, our knowledge about these human groups, which can be defined through various social roles, has reached our day not only through written sources but also through archaeological data.

Written and archaeological data point to the existence of an organized military structure behind the success of the Urartian political authority, which has existed for about 200 years. The sources that give information on this subject, on the other hand, explain that the army consists mainly of chariots, cavalry and infantry. These military classes in the Urartian army can be evaluated in two main headings according to their position: the members of the central army in the royal cities and the provincial units collected from the provinces. At the same time, the provincial forces protect the borders of the Urartian country in the region they are in, while the royal cities in the safer interior have a mostly periodic military structure.

Another condition for understanding the Urartian society and state structure is to understand the direct relationship between relocation and social structure, which is one of the most important tools in the formation of the kingdom structure that emerged without a leader in the region. When the amount of deportations reaching hundreds of thousands in written sources is evaluated in detail, it will be possible to understand the social structure on which the kingdom was built much more clearly.

Keywords: Urartian, Bureaucracy, Social Structure, Army, Mass Deportation.

ÖNSÖZ

Bu doktora çalışmasının ve hiç bitmeyecek olan öğrencilik hayatımın her aşamasında yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Doç. Dr. Erkan Konyar başta olmak üzere Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu, Prof. Dr. Mustafa H. Sayar, Doç. Dr. Meltem Doğan Alparslan ve Doç. Dr. Bülent Genç'e çok teşekkür ederim. Ayrıca her birinin benim için ayrı ayrı kıymeti bulunan ve sıralama yapmakta zorlandığım için soyadına göre alfabetik sıraladığım değerli hocalarım ve dostlarım; Doç. Dr. Selim Adalı, Dr. Rıza Gürler Akgün, Doç. Dr. Metin Alparslan, Dr. Can Avcı, Dr. Harun Danışmaz, Doç. Dr. Vural Genç, Dr. Kenan Işık, Dr. Selin Önder Kaddar, Dr. Onur S. Karakuş, Doç. Dr. Banu H. Konyar, Dr. Rifat Kuvanç, Doktorant Tolga Pelvanoğlu, Doç. Dr. Güner Sağır, Prof. Dr. Hamdi Şahin'e en içten teşekkürlerimi sunmak isterim.

Ayrıca kurum olarak her zaman bir mensubu olmaktan gurur duyduğum İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne, doktora eğitimim esnasında 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı çerçevesinde 12 ay süreyle projemi destekleyerek önemli imkanlara kavuşmama aracılık eden TÜBİTAK Bilim İnsanı Destek Programları Başkanlığı'na, bu süre içerisinde kütüphane ve diğer eğitim imkanlarını kullanma fırsatı veren Münih-Ludwig Maximilians Üniversitesi, Asuroloji ve Hititoloji Enstitüsü'ne (Institut für Assyriologie und Hethitologie), Eskiçağ Tarihi Bölümü'ne (Department of Ancient History), Tarih Kütüphanesine (Library of Historicum), proje danışmanım olan ve yardımlarını esirgemeyen PD Dr. Birgit Christiansen ve enstitü müdürü Prof. Enrique Jimenez'e, Prof. Karen Radner ve kütüphane sorumlusu Dr. Frans Van Koppen'e, İstanbul-Koç Üniversitesi Anamed Kütüphanesi'ne, İstanbul-Alman Arkeoloji Enstitüsü'ne, İstanbul-Hollanda Anadolu Araştırmaları Merkezi'ne ve Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Kütüphanelerine ve değerli çalışanlarına yardımlarından ötürü çok teşekkür ederim.

Ve elbetteki her daim yanımda olan değerli aileme sonsuz sevgi ve saygılarımı sunarım.

İstanbul, 2022

Armağan Tan

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	x
RESİMLER LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xi
GİRİŞ	1
AMAÇ VE YÖNTEM	2
LİTERATÜR DEĞERLENDİRMESİ	6
ANA KAYNAKLAR	9

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞKENT, KRALİ KENTLER ve AHALİSİ

1.1. HANEDAN ÜYELERİ	28
1.1.1. Kral ve Kraliçe.....	28
1.1.2. Prens ve Prensesler.....	31
1.1.3. Diğer Hanedan Mensupları	36
1.2. BÜROKRASİ.....	37
1.2.1. Tepe Bürokrasi (Başkent).....	38
1.2.1.1. LÚaşuli / LÚA.NIN-li / LÚA.ZUM-li (Başvezir)	40
1.2.1.2. LÚNAM (Vezir-ler).....	47
1.2.2. Üst Düzey Görevliler	48
1.2.2.1. LÚNAM (Krali Şehir Yöneticisi)	51
1.2.2.2. LÚNA ₄ .DIB (Mühürdar)	55
1.2.2.3. Rahipler-Tapınak Görevlileri	58
1.2.2.4. LÚÉ.GAL (Saray Adamı).....	66
1.2.2.5. LÚNÍG.ŞID (Baş Muhasebeci-Defterdar)	67
1.2.2.6. LÚKÜ (Hazinedar/“Para” Adamı).....	69

1.2.2.7.	LÜİGL.LÁ (Müfettiş/Gözetmen)	70
1.2.2.8.	LÜGAD/KAD (Depo/Kapı Adamı)	70
1.2.2.9.	Diğer Görevliler	72
1.3.	ZANAATKARLAR-MESLEKLER	74
1.3.1.	Aşçı/Fırıncı	75
1.3.2.	Çanak Çömlek Ustası	77
1.3.3.	Dericilik	79
1.3.4.	Dokumacı/Terzi	81
1.3.5.	Taş Ustası/Mimar	82
1.3.6.	Metal Ustası	83
1.3.7.	Marangoz/Mobilya Ustası	86
1.3.8.	Katip/Yazıcı	88
1.3.9.	Muhtemel Diğer Meslekler	94
1.4.	KÖLELER - HİZMETKARLAR	98

İKİNCİ BÖLÜM

TAŞRA YERLEŞİMLERİ ve İDARESİ

2.1.	EYALET MERKEZLERİ	112
2.1.1.	Eyalet Valisi (LÜEN.NAM)	115
2.2.	BÖLGESEL KALELER/YEREL MERKEZLER	129
2.2.1.	Vali/General Yardımcısı (LÜEN.NAM 02-u)	136
2.2.2.	LÜşia (Kale Komutanı)	138

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORDU VE ASKERİ BÜROKRASİ

3.1.	RÜTBE VEYA MEVKİLER	145
3.1.1.	Ordu Komutanı/Baş Komutan (LÜturtānu)	146
3.1.2.	Ordu Komutanı Yardımcısı/Vekili (LÜturtānu 02-u)	151
3.1.3.	Generaller/Valiler (LÜEN.NAM ve LÜNAM)	152
3.1.4.	Vali Yardımcısı/Vekili (LÜEN.NAM 02-u)	157
3.1.5.	LÜEN.piri (piri Bölüğü Komutanı)	158
3.1.6.	LÜ10'li (On Baş)	159

3.1.7. Diğer Askeri Rütbeler	160
3.2. ASKERİ SINIFLAR.....	162
3.2.1. Kralın Askerleri (^{LÚ} ÉRIN.MAN, şurele)	166
3.2.2. Atlı Savaş Arabası (^{GİŞ} GIGIR)	169
3.2.3. Süvari (PIT.ĦAL.LÚ)	176
3.2.4. Piyade (^{LÚ} ERIN ^{MEŞ})	179
3.2.5. Eyalet ve Taşra Destek Kuvvetleri	185
3.2.6. Diğer Askeri Birimler.....	188

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

URARTU TOPLUMUNU İNŞA ETME ARACI: TEHCİR

4.1. YÖNTEM VE AMAÇLARI.....	200
4.2. BÖLGELERE GÖRE TEHCİR POLİTİKASI.....	205
4.2.1. Kura, Aras ve Sevan Havzaları (Kuzey ve Kuzeydoğu)	205
4.2.2. Kuzeybatı İran ve Urmiye Havzası (Doğu ve Güneydoğu)	219
4.2.3. Yukarı Fırat ve Murat Havzası (Batı Bölgeler)	228
4.3. TEHCİRİN SONUÇLARI VE DEĞERLENDİRME.....	234
SONUÇ.....	243
EKLER.....	255
ÖZGEÇMİŞ.....	287

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Yazının Kullanıldığını Öne Sürebileceğimiz Urartu Şehirleri.....	12
Tablo 2: Mühürlü Urartu Tabletleri (Gönderilen veya Gönderilecek).....	16
Tablo 3: Urartu Kral Listesi.	29
Tablo 4: LÚ.aşuli ile İlgili Bilgi Veren Kaynaklar.	41
Tablo 5: LÚ.aşuli Olarak Bilinen İsimler.	42
Tablo 6: Üst Düzey Görevliler ve Önem Dereceleri.....	49
Tablo 7: Şehirlere Göre Bilinen Üst Düzey Görevliler.....	50
Tablo 8: İsimleri Bilinen Mühürdarlar.....	56
Tablo 9: Yazının Kullanıldığını Gösteren Kayıtların Bulunduğu Urartu Kentleri.	89
Tablo 10: LÚEN.NAM (Vali) Hakkında Bilgi Sunan Urartu Krali Yazıtları.....	118
Tablo 11: Urartu Valileri Hakkında Bilgi Veren Assur Yazıtları.	125
Tablo 12: Assur Kaynaklarında İsimleri Bilinen Urartu Valileri.....	127
Tablo 13: Urartu Yazıtlarına Göre Asker Miktarları.	142
Tablo 14: II. Sarduri'nin Ele Geçirdiğini İddia Ettiği Asker Miktarları.....	144
Tablo 15: Urartu Ordusunda Bulunduğu Bilinen Askeri Mevkiler.....	145
Tablo 16: Urartu Yazıtlarına Göre Atlı Savaş Arabası (GİŞGIGIR) Miktarları.	173
Tablo 17: Urartu Yazıtlarında Bahsi Geçen Süvari (PIT.ĤAL.LÚ) Miktarları.	176
Tablo 18: Urartu Yazıtlarına Göre Piyade Asker (LÚERIN ^{MES}) Miktarları.	179
Tablo 19: Kura, Aras ve Sevan Havzaları'ndan Gerçekleştirilen Tehcirler (Kuzey ve Kuzeydoğu).....	219
Tablo 20: Kuzeybatı İran ve Urmiye Havzası'ndan Gerçekleştirilen Tehcirler.	227
Tablo 21: Yukarı Fırat ve Murat Havzası'ndan Gerçekleştirilen Tehcirler.	233
Tablo 22: Krali Şehirlerde Bulunan Üst Düzey Görevliler ve Hiyerarşik Sıralama.	247

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İşpuini Dönemi Yapısı: Aşağı Anzaf (Belli, 1999: 12).....	21
Şekil 2: Adilcevaz Kef, Anzaf, Karmir-Blur Aşağı Yerleşme Vaziyet Planları (Belli, 1999: 17; Burney, 1957: 51; Piotrovsky, 1950: 14; Sagona & Zimansky, 2009: 329).....	25
Şekil 3: Urartu Merkezi Bölgesi. (Harita: Armağan Tan)	105
Şekil 4: Yoncatepe Konak Yapısı'nın Plan Şeması (Köroğlu, 2009: 392).....	107
Şekil 5: <i>Zaiani</i> İsimli Urartu Valisinin Sorumlu Olduğu Yaklaşık Bölgeler.	119
Şekil 6: Tuşpa-Neft Kuyu Mezarı (Sevin, 2012: 40).....	132
Şekil 7: Mazgirt Kaleköy Mezarı (Çevik, 2000: Levha 31/a).	132
Şekil 8: Yoğunhasan Kaya Mezarı (Danışmaz, 2020).....	132
Şekil 9: Tuşpa-İç Kale ve Neft Kuyu Kaya Mezar Kesiti. (Sevin, 2012).....	132
Şekil 10: Tuşpa-Doğu Odaları Mezarı (Sevin, 2012: 79).....	133
Şekil 11: Sangar Plan (Kleiss, 1968: 8).....	133
Şekil 12: Aras Güneyi'nde Erken Dönemde Oluşturulan Eyaletler veya Bölgesel Kaleler.	134
Şekil 13: Karasu Havzası Urartu Yerleşme Stratejisi ve Mezar Mimarisindeki Benzerlikler.	135
Şekil 14: CTU A 3-5'e göre İşpuini Dönemi Urartu Ordusunda Birlik Türleri.	162
Şekil 15: CTU A 3-9'a göre İşpuini Dönemi Urartu Ordusunda Birlik Türleri.	163
Şekil 16: Urartu Ordusu'nun Özetini Sunan Kemer Parçası (Kellner, 1991: Levha 35:117).	164
Şekil 17: 2, 3 ve 4 Personelden Oluşan Assur Savaş Arabaları (Dezsö, 2012: Levha 17;16;18).....	175
Şekil 18: Süvari Türleri (Kellner, 1991: Levha 26/99; 31/103; 43/174).	177
Şekil 19: Mızraklı Urartu Süvarisi (Kellner, 1991: 49/186).....	178
Şekil 20: Assurlu Okçular ve Bellerindeki Kılıçları (Dezsö, 2012a: 289).....	183
Şekil 21: Piyade Okçuları	184
Şekil 22: Mızraklı Piyadeler	185
Şekil 23: Yük Taşıma Arabası (Seidl, 2004: Levha 44/a)	192
Şekil 24: Kuzey Sefer Güzergahları (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).....	206
Şekil 25: Aras Havzası ve Çevresinde Urartu Varlığı.	208
Şekil 26: Urartu Yazıtlarında Bahsi Geçen Kuzey Bölgeler (Işık, 2015: Çizim A. Tan.)... ..	216
Şekil 27: Urartu Yazıtlarında Bahsi Geçen Doğu ve Güneydoğu Bölgeler (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).	223
Şekil 28: Doğu ve Güneydoğu Urartu Ülkesi.....	224
Şekil 29: Doğu ve Güneydoğu Sefer Güzergahları (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).	225
Şekil 30: Urartu Ülkesi'nin Batı Sınırları.	228
Şekil 31: Olası Batı Sefer Güzergahları (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).	230
Şekil 32: Urartu Yazıtlarında Geçen Batı Ülkeleri (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).	232
Şekil 33: Urartu Kaynaklarına Göre Tehcir Miktarları.	239
Şekil 34: Altıntepe Eyalet Merkezi ve Çevresinde Bulunan Çok Odalı Urartu Mezarları ..	250

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Anzaf Kalkanı Üzerindeki Urartu Tanrıları	59
Resim 2: Mitolojik Ögelerle Bezenmiş Karmir-Blur'da Bulunan Bir Miğfer (Piotrovsky, 1952: 41).	59
Resim 3: Muşasir Tapınağı'nın Assur Askerleri Tarafından Yağmalanması (Botta & Flandin, 1849: Levha 140-141).....	60
Resim 4: Ayanis Tapınağı'na Armağan Edilen Yazıtlı Eserler (Salvini, 2001c).	60
Resim 5: Ayanis'te Bulunan Bronz Aslan Başı (Çilingiroğlu & Derin, 2001: 180).	84
Resim 6: İnce İşçilik Gerektiren Urartu Bakraçları (Merhav, 1991a: 220, 224).	84
Resim 7: Ayanis'te Bulunan Kraliçe Qaquli'nin <i>tanaşi</i> 'sinden Bir Ayrıntı (ayna/yelpaze sapı?), (Çilingiroğlu, 2018: CTU 4 B 12A-1).	84
Resim 8: Metal Üzerinde Tamirat İzleri.....	85
Resim 9: Bronz Üzerindeki Usta veya Atölye Sembolleri.....	86
Resim 10: Taş Üzerinde Muhtemelen Deneme (Demo) Amaçlı Yazılan Bir Yazıt Kazıma Denemesi (Avetisyan, Dan, & Grekryan, 2019: 368).	93
Resim 11: Karagündüz K8 Mezarı ve Tuşpa BG 90 Yer Altı Mezarı (Konyar, Genç, & Tan, 2018; Sevin & Kavaklı, 1996: 17).	111
Resim 12: Neft Kuyu Mezar Süslemeleri (Sevin, 2012: 51).	131
Resim 13: Mazgirt-Kaleköy Mezarı (Danışmaz, 2020: 230).	131
Resim 14: Sangar Mezarı Giriş (Foto: B. Genç).	133
Resim 15: Doğu Odaları Giriş.....	133
Resim 16: Muhtemelen Üst Düzey Bir Urartu Askerine Ait Kemer Parçası (Kellner, 1991: Levha 1).	171
Resim 17: Urartu Piyadeleri (Orta Sıra).....	181
Resim 18: Arğişti Yıllıklarından Bir Görünüm (Foto: Armağan Tan).....	196
Resim 19: Analıkız Kronikleri'nin Ortaya Çıkarılışı (Marr & Orbeli, 1922).	196
Resim 20: II. Sarduri'ye Ait Analıkız Yapısı. (Foto: E.Konyar)	215
Resim 21: Karagündüz Steli (CTU A 3-9) (Foto: Armağan Tan).....	222
Resim 22: Palu Kitabesi (CTU A 5-5)	229
Resim 23: Adilcevaz Kef Kabartmalarından Bir Örnek.....	242
Resim 24: Ayanis Tapınağının İç Süslemelerinden İntaglio Bezeme Örneği (Çilingiroğlu, 2011a: 346).	242

KISALTMALAR LİSTESİ

ABZ	: Assyrisch-babylonische Zeichenliste.
a.g.e.	: Adı Geçen Eser.
AHw	: Meissner B, von Soden W, Akkadisches Handwörterbuch.
Akk.	: Akadça.
An	: Anzaf.
Ay	: Ayanis.
Ba	: Bastam.
Bkz.	: Bakınız.
CDA	: A Concise Dictionary of Akkadian.
cm.	: Santimetre.
CTU	: Salvini, M. 2008. Corpus dei testi Urartei.
CT	: Clay Tablet (Kil Tablet).
Çev.	: Çeviren.
diğ.	: Diğer.
eCUT	: Electronic Corpus of Urartian Texts.
Ed.	: Editör.
Fig.	: Figür.
Haz.	: Hazırlayan.
Hchl	: Handbuch der Chaldischen Inscriften.
HZL	: Rüster C., Neu E., Hethitisches Zeichenlexikon.
Kb	: Karmir-Blur.
km.	: Kilometre.
KUKN	: Korpus Urartskikh Klinoobraznykh Nadpisei.
m.	: Metre.
MÖ	: Milattan Önce.
MS	: Milattan Sonra.
PNA	: Prosopography of the Neo-Assyrian.
RIMA	: Royal Inscriptions of Mesopotamia.
RINAP	: Royal Inscriptions of the Neo Assyrian Period.
s.	: Sayfa.
SAA	: States Archives of Assyria.
TDK	: Türk Dil Kurumu
UKN	: Urartskie Klinoobraznye Nadpisi.
UPD	: Urartskij Pisma i Dokumenty.
vb.	: Ve Benzeri.
vd.	: Ve Diğerleri.

GİRİŞ

MÖ 9. yüzyılda başkent Tuşpa (*Van Kalesi*) merkezli kurulan Urartu Krallığı, kuzeyde Kura Havzası'ndan güneyde Güneydoğu Toroslara, batıda Malatya-Fırat Havzası'ndan doğuda Kuzeybatı İran ve Urmiye Havzası'na kadar uzanan geniş bir coğrafyada 200 yılı aşkın bir süre etkili olmuştur. Hakim olduğu bu coğrafyalarda krallık, birçok alanda yerleşik kültüre dair köklü değişimlerin yaşanmasını sağlamıştır. Bu değişimlerin başlıca göstergelerinden biri olan çivi yazısı ilk olarak Urartular ile birlikte bu bölgelere taşınmıştır. Daha öncesinde merkezi bir gücün bulunmadığı, çetin coğrafi şartlara sahip Doğu Anadolu Bölgesi'nde sitadeli, tapınakları, saray ve krali depo odaları, aşağı yerleşmesi, nekropoller ile nüfusu on binleri bulan büyük kentler ilk defa Urartu ile birlikte ortaya çıkmaya başlar. Kendisinden önce görülmeyen bu merkezi krallık kültürü yaratma çabası Mezopotamya geleneğinin kuzeye yansıması olarak değerlendirilebilir.

Urartu Krallığı, her ne kadar Mezopotamya kültüründen yoğun bir şekilde etkilenmiş olsa da, yaşadığı coğrafyanın gerçekliğine uygun olarak mimaride, sanatta, maden işçiliği ve çanak çömlek gibi birçok alanda da kendine has bir gelişim göstererek yaklaşık 200 yıl bu coğrafyalarda var olmayı başarmıştır. Bu varoluşun arkaplanında yer alan toplumsal ve siyasi dinamiklerin anlaşılması ise tarihsel metinlerin yetersizliği nedeniyle birçok bilinmezlikle doludur. Söz konusu eksikliğin en önemli sebepleri arasında ise araştırmaların yetersizliği geldiği gibi, Urartu yazılı kaynaklarının genellikle kalıplaşmış krali metinlerden oluşması da bu durum üzerinde etkilidir.

Urartu Krallığı'nın etkili olduğu bu geniş coğrafyalar birbirinden farklı özelliklere sahip havza ve platolardan oluşmaktadır. Van Gölü, Urmiye, Aras ve Fırat gibi çevrelerine oranla daha alçakta bulunan havzalar, ılıman iklim özellikleri ve verimli ovaları nedeniyle büyük Urartu krali kentlerini barındırır. Bu alanlar, Urartu ile birlikte önemli değişimlerin yaşandığı esas yerlerdir. Geriye kalan yüksek platolar ve yaylalarda ise Urartu ile birlikte krali kentlerin bulunduğu diğer bölgeler kadar keskin bir dönüşüm yaşanmamıştır. Hatta bu "kırsal" bölgelerin birçoğunda Urartu ile birlikte herhangi bir değişimin olup olmadığını anlamak çoğu zaman mümkün

olmamaktadır. Ancak kırsal yaşam biçimlerinin aksine Urartu ile birlikte kurulan krali kentler ve çevresinde yaşanan belirgin dönüşüm, mimaride ve arkeolojik bulgularda kendisini gösterdiği gibi beraberinde çok daha kompleks toplumsal yapıların gelişmesine de zemin hazırlamıştır. Ortaya çıkan bu yeni gelişmeler, toplumsal ve bürokratik yapı açısından çok katmanlı bir hiyerarşinin belirginleşmesi ile sonuçlanmıştır.

Amaç ve Yöntem

Urartu’da günlük hayata ve sosyal yapıya ilişkin kaynakların yetersizliği, araştırmacıların özellikle krali metinler üzerinden siyasi olayların ağırlıklı olduğu bir tarih yazıcılığı oluşturmaya neden olmuştur. Genellikle kalıplaşmış krali bir üslupta yazılmış olan bu ana kaynaklar ise toplumsal yapıya ilişkin oldukça sili izler sunmaktadır. Bu türden kolektif bir siyasi tarih yazıcılığının dışında toplumsal statüler, meslekler veya yaşam biçimleri gibi nitelikler üzerinden sınıflandırabileceğimiz Urartu toplumunun yapı taşlarını oluşturan bireylerin veya insan topluluklarının ayrıntılı olarak ele alınması Urartu kimliğinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bu türden toplumsal dinamikler, sosyal ve ekonomik ilişkiler üzerinde belirleyici bir konuma sahip olmasından ötürü Urartu kültürünü ve toplumsal yapısını tam anlamıyla kavrayabilmek adına oldukça önem arz eder. Ancak bu bağlamda başvurduğumuz mevcut Urartu yazılı kaynaklarının büyük çoğunluğunun seçkin ve ayrıcalıklı bir sınıfa ilişkin bilgiler sunduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu durumun en önemli nedeni, Urartu döneminden günümüze ulaşan günlük hayat ile sosyal yapıyı ilgilendiren konuları içeren kil tabletlerin ve kaynakların çok az oluşudur. Söz konusu mevcut kayıtlar ise sadece sitadellerle ilişkili bürokratik kayıtlardan oluşmaktadır. Şimdiye kadar Urartu’da arşiv denilebilecek bir tablet koleksiyonu da bulunamamıştır. Toplamda 1.700 civarında olan Urartu yazıtları içerisinde ele geçen tablet sayısı ise sadece 30 civarında olup, bunlar da genellikle kırık vaziyetteki resmi bir takım yazışmalar ve bürokratik kayıtlar şeklindedir. Ancak ileride bulunması muhtemel daha fazla sayı ve çeşitlilikteki yazılı belgeler, bu konuda bizlere daha doyurucu bilgiler sunabilecektir.

Benzer durum arkeolojik buluntular için de geçerlidir. Çalışmaların büyük ekseriyeti, sitadeller ve “görmekli” buluntularına odaklanmıştır. Ancak uzun yıllardır sürdürülen çeşitli kazı ve araştırmalara rağmen özellikle Urartu’da toplumsal yapının alt tabakaları ve sosyal yapısına ilişkin bilgilerimiz henüz yetersizdir. Arkeolojik verilerde buluntu ve mimari odaklı tanımlamalar ağırlıktadır. Arkeolojik bulgular insan unsuru ile birlikte ait oldukları toplumsal yapının bir parçası olduğu gerçeği ile birlikte değerlendirilmelidir. Ancak kimi zaman buluntular yalnızca envanter özellikleri açısından dikkate alınabilmekte, buluntuların ait oldukları bireylerin veya toplumsal kesimlerin sosyo-kültürel yapısı içerisindeki anlamları gözden kaçabilmektedir. Urartu dönemindeki toplumsal ve bürokratik yapının teorik çerçevesinin netleştirilmesi adına yazılı belgelerden kaynaklanan eksikliği somut arkeolojik bulguların yardımları ile kapatmak çok daha mümkün olabilecektir. Bu kapsamda başvurduğumuz en önemli arkeolojik kaynaklardan birisini ise mezarlar oluşturur. Özellikle Van Gölü Havzası’nda Yoncatepe, Karagündüz, Dilkaya, Altıntepe, Kalecik, Ernis gibi yerleşmelerin nekropol alanlarında yapılan kazılar çalışmamızın önemli tartışma alanlarından birisini oluşturmaktadır. Ayrıca toplumun ileri gelenlerine veya yöneticilerine ait olduğu tahmin edilen kaya mezarları da özellikle Urartu’da ayrıcalıklı kesimlerin kimliklerinin tanımlanması adına değerlendirme konusu olan unsurlardandır.

Mevcut kaynaklardan açıkça anlaşıldığı kadarıyla, Urartu’da devletin ve dolayısıyla toplumun en tepesinde hanedan ve üst düzey yöneticilerden oluşan bir toplumsal grup yer almaktadır. Yazılı kaynaklarda diğer hanedan üyeleri hakkında da kısıtlı bilgiler edinebiliyor olsak dahi kayıtların büyük çoğunluğu Urartu’da krallardan bahseder. Kaynaklardaki bu baskın kral görünürlüğü, Urartu’da karşımıza çıkan krallık ideolojisinin bir tezahürüdür. Kral ve hanedan üyelerinin sonrasında ise devlet işleyişini sürdüren çok sayıda üst düzey görevlinin varlığı da bilinen bir durumdur. Bu üst düzey kişilerin durumu, aynı zamanda Urartu Krallığı’nın toplumsal yapısında önemli bir kesimi oluşturan askeri sınıf bağlamında da irdelenecektir. Ancak bu noktada bürokratlar, askerler veya zanaatkarlar gibi ortaya koyduğumuz kimi ayrımlar konuyu daha iyi anlayabilmek adına bizim başvurduğumuz bir yöntemdir. Dönemin gerçekleri düşünüldüğünde Urartu’da ve diğer birçok toplumda olduğu üzere ileri gelen

hanedan üyeleri dışında kalan sosyal sınıflar arasında böylesi keskin ayrımlar söz konusu olmayıp, iç içe geçmiş bir toplumsal vaziyet söz konusudur. Örneğin bir çiftçi ya da tüccarın savaş zamanı asker olarak orduya katılmış olması mümkün iken, orduda görev yapan bir askerin gündelik hayatında taş ustası veya demirci gibi mesleklere sahip olması da mümkündür. Eyaletlerde yöneticilik yapan valiler aynı zamanda da savaş zamanı birer komutan vasıflarına sahiptir. Bu türden sınıflandırmalar ve ayrımlar yer, zaman ve kişiye göre değişiklik gösterebiliyor olmalıdır. Ancak kaynaklarda özellikle mevzubahis kişilerin sahip oldukları bu türden mevkiler vasıtasıyla anılıyor olması Urartu toplumu açısından kimi zaman bürokrasi ve devletten toplumsal yapıyı ayırıştırabilmeyi oldukça güçleştirir.

Bu bilgiler ışığında, dönemin toplumsal yapısının ayrılmaz bir parçasının da ordu ve askerler olduğunu düşünebiliriz. Yaklaşık 200 yılı aşkın bir süre geniş bir coğrafyada etkili olan Urartuların başarılı bir askeri organizasyona sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak az sayıda olduklarını tahmin edebileceğimiz daimi/profesyonel askerlerin dışında kalan ve muhtemelen sefer zamanları asker olarak görev yapan bu insanlar, barış zamanında toplum içinde farklı işler yapmaktaydılar. Bu nedenle Urartu toplumsal yapısını anlayabilmek adına kaynaklara askeri nitelikleri bağlamında yansımış olan kişileri göz ardı etmek mümkün değildir. Bu nedenle “Urartu Ordusu”nu ayrı bir başlıkta ele alma ihtiyacı hissettik. Bu sayede daha önce sadece buluntu odaklı ele alınan Urartu askeri organizasyonunun ayrıntıları toplumsal yapı içerisinde bir bütün olarak değerlendirilmiş ve çağdaş örnekleriyle karşılaştırılmasına çalışılmıştır. Yine benzer biçimde arkeolojik buluntular ve yazılı kaynaklar yoluyla Urartu döneminde var olduğunu öğrendiğimiz birtakım meslek grupları da araştırmamızın başlıca konularındandır. Bu kapsamda çömlekçi ustaları, katipler, din adamları, demirciler veya marangozlar gibi toplumun çok çeşitli kesimlerini oluşturan meslek gruplarının arkeolojik ve yazılı belgelerdeki bilgiler ve çevre kültürlerle karşılaştırmalı olarak tespiti ile toplumsal yapıdaki durumu anlaşılmaya çalışılmıştır.

Urartu toplumunun demografisi ve sosyal yapısı incelenirken göz önünde bulundurulması gereken önemli noktalardan birisi de tehcir ve bunun sosyo-ekonomik etkileridir. Yazıtlarından bildiğimiz kadarıyla Urartular yüz binleri bulan sayıda

nüfusu tehcir ederek demografik yapıda büyük ölçekli değişimler gerçekleştirmişlerdir. Böylece inşa faaliyetleri ve tarımsal üretim gibi çok çeşitli alanlarda ihtiyaç duyulan iş gücü ve nüfus ihtiyacını karşılamışlardır. Tehcir edilen bu insanların Urartu için anlamı, toplumsal yapıdaki yerleri, etkileri ve toplumsal statüleri gibi birçok cevaplanması gereken soru bu çalışmada tartışılmıştır.

Şüphesiz tüm bu çalışmaları yaparken arkeolojik verilerin dışında çivi yazılı belgeler konumuzu ilgilendiren en önemli kaynak grubumuzu oluşturmaktadır. Ancak bu noktada Urartu yazılı belgeleri toplumsal yapı hakkında yeterince bilgi vermediği için özellikle Urartu'nun çağdaşı olan Yeni Assur yazıtları en fazla başvuru yaptığımız dönem kaynaklarının başında gelir. Bu noktada özellikle Assur kralı II. Sargon dönemine ait casus mektupları ve Urartular ile ilgili olarak kayda geçirilen diğer birçok ayrıntılı kayıt Urartu bürokrasisi ve toplumu hakkında önemli bilgiler sunar. Assur yazıtlarına yönelik ise özellikle SAA (*State Archives of Assyria*), RIMA (*The Royal Inscriptions of Mesopotamia: Assyrian Periods*), RINAP (*The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period*), Fuchs 1994, PNA (*Prosopography of the Neo-Assyrian*) gibi yazıt korpuslar temel başvuru yaptığımız kaynaklardır.

Bu çalışmada Urartu yazıtlarına ilişkin ise temel başvuru kaynağı olarak son yıllarda yapılan en kapsamlı çalışma olan M. Salvini'nin 5 cilt olarak yayınladığı “Corpus dei Testi Urartei (CTU)” kullanılmıştır.¹ İtalyanca olarak çevrilmiş olan bu çalışmadaki Urartu metinlerinin transliterasyonları kontrol edilerek çoğu zaman CTU'dan kullanılmış olsa da transkripsiyonları büyük oranda doğrudan yazıtın kendisinden Türkçe'ye tarafımızdan yapılmıştır. Bu nedenle doğrudan Türkçe'ye yaptığımız çeviriler ile diğer modern dillere yapılmış olan çeviriler arasında bazı farklılıklar bulunuyor olması çevirilerin özgünlüğünden kaynaklanmaktadır. CTU dışında ise zaman zaman daha önceki yıllarda yayınlanmış olan Diakonof'un UPD

¹ Ayrıca bu eseri baz alarak Almanya'daki proje danışmanım olan Dr. Birgit Christiansen tarafından tamamlanan “eCUT: Electronic Corpus of Urartian Texts” projesi çalışmam esnasında çok önemli faydalar sağlamıştır. Salvini'nin CTU'da yazıtları İtalyanca'ya çevirerek yayınlamış olmasına rağmen <http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/> adresindeki bu portalda yazıtların transliterasyonları ve İngilizce çevirileri bulunmaktadır. Ayrıca dilbilimsel açıdan da Urartu çalışmalarına büyük katkı sağlayan bu projenin tamamlanmasını sağlayan ve kullanılmasına yönelik yardımlarını esirgemeyen proje danışmanım PD Dr. Birgit Christiansen'e çok teşekkür ederim.

(*Urartskij Pisma i Dokumenty*), Arutjunjan'ın KUKN (*Korpus Urartskikh Klinoobraznykh Nadpisei*), Melikishvili'nin UKN (*Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*), König'in HchI (*Handbuch der Chaldischen Inscripten*) ve Payne'in “*Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*” isimli korpusları Urartu yazıtları ile ilgili olarak kullanılan diğer başvuru kaynaklarındandır.

Literatür Değerlendirmesi

Urartuların yarattığı bu özgün kültürün tanınması adına ilk araştırmalar 19. yüzyılın başlarında Friedrich Eduard Schulz (Schulz, 1840), Charles Texier ve Austen Henry Layard gibi Avrupalı gezgin ve araştırmacıların Van bölgesini ziyaret etmesiyle başlar (Layard, Bruce, & Otway, 1903). Bu ziyaretler esnasında karşılaşılan mimari kalıntılar, çivi yazılı Urartu kitabelerinin kopyaları ve çeşitli kaçak kazılar sonucunda Avrupa ülkelerine ulaşan çok sayıda Urartu eseri bölgeye olan ilgiyi giderek arttırmıştır. Bu ilgi kısa bir süre sonra Van bölgesinde ilk arkeolojik kazıların yapılmasını teşvik etmiştir. 1879-1880 yıllarında Toprakkale’de Hormuzd Rassam (Rassam, 1897), ardından 1898’de C. F. Lehmann-Haupt ve Waldemar Belck (Belck & Lehmann, 1898), 1911-12 Rus işgali yıllarında Rus Arkeoloji Cemiyeti adına İosif Orbeli ve Nicholas Yakovlevich Marr Toprakkale ve Van Kalesi’nde (Marr & Orbeli, 1922) kazılar yapmıştır. Ardından 1938 yılında Amerikalı Kirsopp ve Silva Lake Van Kalesi’nde kısa süreli bir kazı çalışması yürütmüştür (Lake & Lake, 1939). 1939 yılında ise Sovyet Ermenistanı’nda 26 yıl sürecek ilk sistematik ve uzun soluklu Urartu kazısı olan Karmir-Blur kazılamaya başlanmıştır (Piotrovsky, 1950, 1952, 1955a, 1955b). Daha sonra Arinberd (*Erebuni*) (Hovhannissian, 1973) ve Armavir (*Argištihinili*) (Martirosyan, 1976) gibi sistematik kazılar sayesinde önemli mimari kalıntılar ve çok çeşitli buluntular ortaya çıkarılmıştır.

Türkiye’de ise C. Burney’in 1950’lerdeki yüzey araştırmaları ve 1955 yılındaki Muş-Kayalıdere kazısını yapması (Burney, 1957, 1966) bölgede Urartu araştırmalarının yeniden başlamasını tetiklemiştir. 1959-68 yılları arasında Tahsin Özgüç tarafından yapılan Erzincan-Altıntepe (Özgüç, 1966, 1969), Emin Bilgiç ve Baki Ögün tarafından 1964 yılında başlatılan Adilcevaz Kef Kalesi (Bilgiç & Ögün, 1965, 1967), Afif Erzen tarafından sürdürülen Çavuştepe (Erzen, 1978, 1988) ve

Kemal Balkan tarafından gerçekleştirilen Patnos Anzavurtepe (Balkan, 1960) kazıları Türkiye’deki bilim insanlarının gerçekleştirdiği Urartu araştırmalarının ilk önemli adımlarını oluşturur. Ardından ikinci kuşak Urartu araştırmaları Van Kalesi (Erzen, 1976; Tarhan, 1988), Ayanis (Çilingiroğlu & Salvini, 2001), Anzaf (Belli, 1999), Karagündüz (Sevin & Kavaklı, 1996), Erzincan-Altıntepe (Karaosmanoğlu, 2008, 2021), Dilkaya (Çilingiroğlu, 1984b, 1987, 1993) ve Yoncatepe (Belli, 2006; Belli & Konyar, 2000) gibi Urartu merkezlerinde sürdürülmüş ve bu kazılar Urartu arkeolojisine ve Urartu kültürünün anlaşılmasına önemli katkılar sunmuştur.

Urartu toplumu ve sosyal yapısı ile ilgili olarak literatür göz önüne alındığında bu alanda çalışmaları bulunan önemli araştırmacıların başında Sovyet araştırmacı Diakonoff gelmektedir. Kendisinin Urartu dışında diğer Ön Asya kültürlerine ve sosyal yapılarına ilişkin de çok sayıda makalesi bulunmaktadır (Diakonoff, 1972; Diakonoff, 1974a; Diakonoff, 1974b; Diakonoff, 1975; Diakonoff, 1982). Ancak kendisinin özellikle Marksist gelenekten etkilenerek ortaya koymuş olduğu kimi teoriler günümüzde bilimsel kanıtlardan yoksun yorumlar olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte Urartu toplumuna ilişkin bilgi birikiminin kısıtlı olduğu bu erken dönemlerde yapılan ilk yayınlar bulunduğu dönem içerisinde Urartu araştırmalarına önemli katkılar sunmuştur. Ayrıca Urartu tarihçiliğinde özellikle Diakonoff ve Melikişvili tarafından oluşturulan ve etkileri günümüzde dahi hissedilen bir Sovyet ekolünün de bulunduğunu söyleyebiliriz.² Bu araştırmacılar kendi dönemlerinde ortaya koymuş oldukları önemli sosyal teoriler ve tartışmalarla Urartu tarihçiliğine azımsanmayacak derecede önemli katkılar sunmuşlardır. Urartu tarihçiliğinde önemli bir diğer araştırmacı olan P. Zimansky ise 1985’de yayınladığı “*Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*” isimli kitabı ile Urartu araştırmacılarının baş ucu eserlerinden birini kaleme almıştır (Zimansky, 1985). Chicago Üniversitesi’nde yazmış olduğu aynı isimli doktora tezine dayanan, teori ve pratiği birlikte ele aldığı bu yayınında özellikle toplumsal ve bürokratik konularda ortaya koyduğu bütünlükçü değerlendirmeler ve çıkarımlar oldukça önemlidir. Bir dönem Zimansky’nin de çalıştığı ve Altan Çilingiroğlu tarafından bilim dünyasına kazandırılan Ayanis kenti

² Diakonoff Urartu toplumunun üç gruptan oluştuğunu söyler: yöneticiler, işçiler ve hizmetçiler, (Diakonoff, 1971; 1991: 14).

ise Urartu literatürü açısından son yıllarda önemli verilerin elde edildiği yerlerin başında gelmektedir. Özellikle Argiști oğlu Rusa dönemine ait görkemli tapınak ve yazıtları, yazılı ve yazısız çok sayıdaki buluntular ile literatürde çok önemli bir yeri bulunmaktadır (Çilingiroğlu & Salvini, 2001). Sitadel buluntularının dışında da özellikle Ayanis dış kentinde arkeolojik kazılar yapan ve bu alanda elde ettiği veriler ışığında yapmış olduğu çalışmaları ile bilinen E. Stone ise, Urartu toplumu ile kentlerdeki daha alt kademede yer alan sosyal yapılar arasındaki arkeolojik yaklaşımları çalışan sayılı kişilerdendir (Stone, 2012). Sitadel dışında kalan aşağı yerleşmeye yönelik çalışmalardan bir diğeri ise başkent Tuşpa'nın aşağı yerleşmesinde 2010-2019 yılları arasında Van Kalesi Höyüğü'nde Erkan Konyar başkanlığında tarafımızdan gerçekleştirilmiştir (Genç, Konyar, & Tan, 2021).

Urartu öncesi ve sonrasına yönelik arkeolojik veriler üzerinden sürdürülen yeni yaklaşımlar özellikle nekropoller ve çanak çömlek temelli tartışmalarla yeni bakış açılarının gelişmesini sağlamıştır. Bu anlamda özellikle arkeolojik ve tarihsel verilerin bütünlükçü bir yaklaşımla sorgulanması ve yeniden yorumlanması adına önemli çalışmalara imza atan Kemalettin Köroğlu ve Erkan Konyar özellikle anılması gereken diğer araştırmacılardandır. Köroğlu ve Konyar'ın 2005 yılında yayınladığı "*Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi*" isimli makale Erken Demir Çağı ve Urartu sorunsalına ilişkin bilinen birçok ezberlerin sorgulanmasını sağlamıştır. Bu tartışmalar günümüzde olgunlaşarak özellikle Yivli Çanak Çömlek geleneği ve Urartu arasındaki ilişkinin kronolojik bağlamını çok daha farklı noktalara taşımıştır (Köroğlu & Konyar, 2005, 2008b).

Urartu kültürüne ve toplumuna ilişkin çok sayıdaki görsel tasviri üzerinde bulunduran kemer, kalkan, bakraç, sadak veya miğfer gibi metal buluntular konumuza ilişkin birçok ayrıntıyı öğrenebilmek adına oldukça önem arz eder. Bu konuda ise özellikle U. Seidl (Seidl, 2004), M. N. Van Loon (Loon, 1966), Kellner (Kellner, 1991), Merhav (Merhav, 1991a) gibi araştırmacıların yaptığı derli toplu çalışmalar Urartu sanatına ilişkin temel kaynakların başında gelir. Önemli bir kaynak grubunu oluşturan bu Urartu tasvirleri ile birlikte eserlerin kendisi ve üzerindeki yazıtlar yalnızca ana hatları bilinen çeşitli askeri ve toplumsal sınıflara ilişkin pek çok ayrıntının öğrenilmesine aracılık eder.

Ana Kaynaklar

Urartu tarihine ilişkin ana kaynaklar içerisinde taşlar üzerinde bulunan krali yazıtlar sayıca en fazla olan kaynak grubunu oluşturmaktadır. Ancak, genellikle öznelerin ve bölgelerin değişebildiği kalıplaşmış çok sayıdaki tekrarlardan oluşan bu krali propaganda metinleri, bürokratik ve toplumsal yapının anlaşılması söz konusu olduğunda yetersiz kalmaktadır. Bu noktada kısıtlı miktarda olsa da sahip oldukları nitelik açısından önemli veriler sunan çivi yazılı kil tabletler kritik bir öneme sahiptir.

Kil tabletler üzerindeki bürokratik yazışmalar, krali yazıtların aksine sahip oldukları işlevsel nitelikleri ile ön planda olduğu için bürokrasinin ve idari yapının anlaşılması adına oldukça önemlidir. Bu işlevsel kullanımlarını anlayabilmek için ilgili kaynakları kendi içerisinde ayrıntılı olarak değerlendirmemiz gerekir. Bu amaçla bu bölümde söz konusu bürokratik kaynakların sahip oldukları nitelikler üzerinden birtakım değerlendirmeler ve tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Bu sayede ilgili kaynakların daha iyi tanımlanabilmesiyle bürokrasiye ve idari yapıya ilişkin anlamlı bir takım sonuçlar elde edilmeye çalışılacaktır.

Urartu krali yazıtları yukarıda bahsettiğimiz gibi propaganda amacı taşımakla birlikte aynı zamanda aslında bir tür kral adına mülkiyet bildiren “envanter” kayıtlarıdır ve bu yönleriyle dolaylı yönden bürokrasinin de bir parçası olarak görülebilir.³ Urartu yazıtlarının genelinde karşımıza çıkan bu sahiplenme çabası ve kayıt etme kaygısı, kimi zaman steller ve anakayalar üzerinde ele geçirilen ülkeleri konu edinirken, kimi zaman da inşa edilen krali yapıların kim tarafından yaptırıldığını veya tapınaklara, mezarlara armağan edilen eşyaların kime ait olduğunu anlatmaktadır. Bir inşa faaliyeti sonucu ortaya çıkan krali yazıtlar genellikle taşlar üzerinde kalıcı vaziyette bulunuyorken, bürokratik yazışmalar ise işlevsel kullanımlarından ötürü kil ve diğer materyaller⁴ üzerinde olmak zorundadır. Silahlar ve diğer metal buluntular

³ Krali yazıtlarda bahsedilen konular genellikle askeri başarılar ve mimari faaliyetlerdir. Ancak söz konusu yazıtları okuyabilecek kişi sayısının kısıtlı olduğu düşünülürse bu anıtlar dar bir kitleye hitap eden içeriğinden ziyade krali semboller olarak taşıdıkları sembolik anlamlarının daha ağır bastığı söylenebilir.

⁴ Çanak çömlek üzerindeki yazıtlar dışında muhtemelen günümüze ulaşmayan deri veya ahşap gibi başka materyaller üzerine de yazı yazılmış olabilir.

gibi taşınabilir objeler üzerindeki yazıtlar ise bu nesnelerin menkul nitelikleri ile ilişkili olarak yine bir tür envanter/sahiplenme kaygısını yansıtmaktadır.⁵

Urartu'da idari ve toplumsal yapıya ilişkin daha ayrıntılı bilgi veren bürokratik kayıtlardan olan kil tabletler ise işlevsel özellikleri ile ön plana çıkarlar. Şimdilik çok azı gün yüzüne çıkarılmış olsa da sahip oldukları kimi bürokratik standartlar az sayıdaki bu kayıtların henüz bulunamamış olan çok daha eskiye uzanan bir geleneğin ürünü ve kapsamlı bir koleksiyonun parçası olabileceğine işaret eder. Bu yazıtlarda şimdilik örneklerin az olması içerikte bahsi geçen birçok kelimenin anlamı ile ilgili filolojik tartışmaların devam ediyor olmasına nedendir. Ancak bu kayıtların sayıca az olması bürokrasinin ve idari yapının işleyişine dair bazı çıkarımlar yapmamıza engel değildir. Bununla birlikte burada öne süreceğimiz bürokrasiye ilişkin bazı tespitler ve öneriler ileride ortaya çıkabilecek yeni bulgularla gelişip değişebilir.⁶

Urartu bürokratik kayıtları sahip oldukları özellikler itibarıyla ilk bakışta bazı farklılıklar taşımaktadır. Bu farklılıkların başında Urartu bürokratik kayıtlarının başında gelen tabletlerde mühür baskısının varlığıdır. Nitekim elimizdeki çok az sayıdaki Urartu tableti mühürlü ve mühürsüz tabletler olarak ayrı ayrı sınıflandırılabilir. Örneğin mühürlü üst düzey⁷ bir tablet ile mühürsüz bir envanter kaydı aynı türden bir işleve sahip değildir. Tıpkı gündelik pratik ihtiyaçlar için kullanılan bullalar ve krali yazıtların birbirinden çok farklı işlevlere sahip olduğu ve değerlendirilirken bu anlamda ele alınması gerektiği gibi. Bir tabletin mühürlenmiş olması veya olmaması söz konusu belgenin gönderildiği veya gönderilmediği gibi anlamlara gelmektedir. Bu durum aynı zamanda tableti gönderen ve teslim alan yer, makam ve kişilerin

⁵ Bu sahiplenme kaygısı krali bir sembol olarak propaganda özelliğine sahip olduğu kadar kendisinden sonra gelecek olan krallardan da bir ayrımını yapma kaygısını taşıyor olmalıdır. Kimi yazıtlarda özellikle “*benden önce burada hiçbir şey yapılmamıştı*” gibi vurgulamaların olması bunu mimari anlamda yansımasıdır. Ayrıca tapınaklarda kendisinden önceki kralların bıraktığı armağanların korunuyor olduğunu da bilmekteyiz. Metal objelerin krali envanterler olmasına ilişkin ayrıca bkz. (Işık & Kuvanç, 2018; Roaf, 2012b).

⁶ Her ne kadar şimdilik elimizde herhangi bir kanıt olmasa da özellikle Minua dönemiyle birlikte sayıları ve boyutları artmaya başlayan krali kentlerin bürokratik kayıtların artmasını ve dolayısıyla bürokrasinin gelişmesini de sağlamış olmalıdır. Kurulan bu büyük kentlerde artan ekonomik aktiviteler kayıt ve kontrol ihtiyacını doğurmuş olmalıdır.

⁷ Bunlar bürokrasinin en üst birimlerinden/ofisten çıkan belgelerdir ve yazım kaliteleri iyidir.

anlaşılması adına da kritik bir anlamı üstlenir. Bu önemli farklılık söz konusu bürokratik işleyişin ve mevkilerin anlaşılması adına da oldukça önemlidir.

Urartu'da başkent dışındaki krali kentlerde bulunmuş olan ve mühürlenerek gönderilmiş olduğu anlaşılan tabletler büyük oranda merkezdeki kralın veya kral adına görev yapan üst düzey bürokrasinin diğer kentlere gönderdiği yazılı emirler olmalıdır. Bu nedenle *in situ* olarak bulundukları yer bu anlamda belgenin ve dolayısıyla direktifin ulaştığı varış noktası olmalıdır.⁸

Her ne kadar mühürsüz belgelerde gönderen veya muhatap alınan kişi veya mevki söz konusu olmasa da sosyal ve bürokratik yapının anlaşılması adına önemli veriler sunarlar. Bunlar kimi zaman krali şehirlere gönderilen bir vergi ödemesine ilişkin kayıtlar olabileceği gibi (CTU CT Kb-10), kimi zaman da askerlere dağıtılan silah miktarlarını bildiren bir tablet olabilmektedir (CTU CT An-1).

Bu yazılı kayıtların bulunduğu krali kentlerde tablet, bulla ve krali yazıtlar gibi çok çeşitli kayıtların tutulduğu ve gönderilen yazılı emirleri anlayabilecek kişilerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Urartu tarihine ilişkin pek çok konuda bilgi edinebildiğimiz yazıtların kaleme alınması ve bürokratik işlerin yürütülmesi yazıyı öğrenen ve bunu kullanmayı bilen bir grup insanın varlığını zorunlu kılmaktadır.⁹ Bu anlamda ilgili şehirlerden özellikle Ayanis'te (*Rusaḫinili Eudurukai*) bulunmuş olan bir alıştırma/okul tableti (Çilingiroğlu & Batmaz, 2014; CTU CT Ay-1) dikkat çeker. Bazı hece tekrarlarından oluşan bu tablet Urartu çekirdek bölgesinin aynı zamanda idari ve bürokratik bir merkez olma niteliğini destekler. Merkezi bölgede yer alan bu

⁸ Başkent Tuşpa'da bulunan fırınlanmamış ve henüz mühürlenmemiş muhtemelen atık bir tablet bu anlamda ünik ve ilginç bir örnektir (Işık, 2014). Tablet atık hale gelmesinde kanımızca yatay yazılmasının da etkisi olabilir. Van Kalesi Höyüğü tabletinin dışında şimdiye kadar bulunan bütün Urartu tabletleri dikey olarak yazılmıştır ve “ne tesadüftür ki!” içeriğinde bazı hataların olabileceğinin de söylendiği (Işık, 2014) Tuşpa tableti atık vaziyette ele geçmiştir. Ayrıca *Tuşpa*'da *in situ* olarak bulunan “mühürlenmemiş” yani ham vaziyetteki ilk tablet olması bürokratik merkezin başkentte olabileceğine de işaret eder. Tablet buluntu durumu için bkz. (Genç vd., 2021; Konyar, Avcı, Yiğitpaşa, Tan, & Tümer, 2016). İçeriği için bkz. (Işık, 2014).

⁹ Özellikle Bastam'da bulunan bir pithos üzerindeki ve fırınlanmadan önce hamur yaş iken yazılan çivi işaretlerinden farklı bir biçimde sonradan ağız kenarına kazınarak kısaltılmış biçimde “^mru. URU.TUR” yazılmış olması bu krali kentlerde yazmayı ve okumayı bilen kişilerin bulunabileceğine işaret ediyor olabilecek bir başka örnektir (CTU CP Ba-1/3).

krali şehirlerden bir veya birkaçında¹⁰ bürokrasinin ihtiyaç duyduğu yazmanların yetiştirilmesi için yazmanlık eğitiminin verilmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Özellikle bu kentin başkent ve çevresindeki krallığın çekirdek bölgesinde bulunan şehirlerden birisi olması dikkat çeker. Tabletın bulunmuş olduğu konum itibarıyla Ayanis'te tapınak yakınlarında sürdürülen bir okul geleneğinin olabileceği de düşünülmektedir (Salvini, 2001: 292). Ancak bu yazıyı öğrenen ve kullanan kişilerin kimlerden seçildiği konusu ise net değildir.¹¹

Vergilerin toplandığı, ekonomik değer taşıyan mal ve hizmet aktivitelerinin yoğun olarak yürütüldüğü merkezler olması münasebetiyle bu krali şehirler çivi yazısının ekonomik ve bürokratik ihtiyaçlar çerçevesinde kullanılmasını gerektiren başlıca yerlerdir ve buna ilişkin elimizde bulunan kanıtlar şunlardır;

<i>Krali Merkez</i>	<i>Kaynak Türü</i>
Van Gölü Havzası	
Tuşpa ¹² ✓	Fırınlanmamış Tablet, Bulla
Toprakkale ✓	Envanter Kaydı, Esir-Tehcir Listesi (Personel?), Muhasebe Listesi, Hesap Cetveli, Bulla
Anzaf ✓	Envanter Kaydı, Bulla
Ayanis ✓	Bulla, Envanter Kaydı, Alıştırma Tableti
Çavuştepe ✓	Esir-Tehcir Listesi (Personel?), Muhasebe Listesi
Aras Havzası	
Karmir-Blur ✓	Muhasebe Listesi, Bulla
Bastam ✓	Muhasebe Listesi, Bulla, Sonradan Yazılmış Pithos Yazıtı.

Tablo 1: Yazının Kullanıldığını Öne Sürebileceğimiz Urartu Şehirleri.

Yazının bu dönemde krali bir ihtiyaç olarak kullanılmış olduğu göz önüne alınacak olursa Urartulu yazmanların bürokratik işlerin yürütülmesi ve krali yazıtların

¹⁰ Şimdilik yalnızca Ayanis'te yazının öğretildiği doğrulanmış olsa da kanımızca çekirdek bölgede yer alan birkaç şehirde ve başkentte bu eğitimin sürdürülmüş olabileceğini düşünebiliriz. Tuşpa'da ve Anzaf 'da bulunan tabletlerdeki kalitesiz (Bkz. Fig. 2) yazı işçiliği bu şehirlerde de acemi yazmanların bulunabileceğine işaret eder.

¹¹ Konunun ayrıca tartışılması için bkz. (Grekyan, 2019).

¹² Şimdiye kadar başkentte az sayıda bürokratik belgenin bulunmuş olması (Işık, 2014) buranın önemli bir idari merkez olabileceği ihtimalini değiştirmez. Muhtemelen diğer merkezlerde bulunan birçok bürokratik belgenin kaynağı başkent olmalıdır. 2014 yılı kazılarında kuzeyde yer alan höyük kesiminde bulduğumuz yazılı belgeler (bulla, tablet, ölçekler) bu gibi bürokratik işlerin aşağı yerleşmelerde de yürütülüyor olabileceğine işaret eder.

yazdırılması için bu krali kentlerde yetiştirildiğini ve doğrudan devletle ve krallıkla bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz (Zimansky, 2006). Ancak Urartulu yazmanlarının tapınak ve din adamları ile ilişkisine dair yukarıda bahsettiğimiz, Ayanis tabletinin tapınak yakınlarında bulunmuş olması dışında, herhangi bir ipucu yoktur. Buna rağmen yazının kullanıldığı bilinen krali kentlerin hepsinde sitadel alanlarında en az bir¹³ Urartu tapınağının bulunuyor olması da dikkat çeker. Ancak ilginç bir şekilde, propaganda özelliğine sahip krali yazıtlarda karşılaştığımız baskın dini etkiyi hiçbir Urartu tabletinde göremeyiz. Şimdiye kadar doğrudan dini içerikli herhangi bir tablet de bulunmamıştır. Bu durum Urartu’da bürokrasiye hizmet etmek için krali kentlerde yetiştirilen yazmanların tapınakla doğrudan bağlantılı olmayabileceğine işaret ediyor olabilir.¹⁴

Yazmanlar din adamlarından veya tapınakla ilişkili kişilerden olsaydı neden şimdiye kadar doğrudan dini içerikli bir tablet bulunamamıştır sorusu gündeme gelir. Krali yazıtlarda resmi ideolojinin yansıması olarak tanrıların ve dinin etkisi barizdir fakat bu durum dini metinlerin kaydedilmesi için en azından şimdilik söz konusu değildir. Urartu’da Mezopotamya geleneğinde karşımıza çıkan devletten ayrı bağımsız bir tapınak ekonomisinin varlığından da söz edilemez. Sitadel’in bir parçası olan tapınak sarayın ve sitadelin geriye kalanından ekonomik ve mimari açıdan ayrı bir görüntü vermez. Ayrıca Urartu bürokrasisinin ve “devlet dininin”¹⁵ yönetici sınıf ve devlet ekseninde gelişmiş olması bu ikisi arasında ayırım yapabilmeyi güçleştiren diğer unsurlardandır.

Bürokratik belgelerde karşılaştığımız en yaygın yazışma biçimi ise silindir bir mühürle mühürlenmiş türden çivi yazılı tabletlerdir. Bu belgelerde metnin bitişini sonlandırmak ve onay maksadıyla, mühürlerin dikey veya yatay biçimde kullanılmış olduğunu görebilmekteyiz (CTU CT Ba-2). Bu sınırlandırma resmi evraklarda sonradan eklenme yapılmasını önlemek amacıyla günümüzde bile zaman zaman resmi evraklarda görülebilen bir uygulamadır.

¹³ Çavuştepe gibi içerisinde birden fazla tapınak olan sitadellerin varlığı da bilinir.

¹⁴ Fakat mevcut kaynakların kısıtlı olması bu yorumları şimdilik yalnızca bir varsayımdan öteye götürmez.

¹⁵ Bu kavram için bkz. (Tarhan, 1984).

Tamamı krali şehirlerde bulunmuş olan ve büyük çoğunluğu “^{LÚ}aşuli” tarafından mühürlen¹⁶ bu Urartu tabletlerinin dışında Ayanis’te (*Rusaḫinili Eudurukai*) bulunmuş olan kimi mühür baskılarında ise doğrudan kralın isminin bulunduğunu görebilmekteyiz (Çilingiroğlu & Salvini, 2001: 327-329; Işık & Işıklı, 2015; CTU 4 Sig. 12-3). Bu mühür baskıları ^{LÚ}aşuli’nin aksine silindir olmayıp muhtemelen yüzük biçimindeki dikdörtgen bir damga mühür olmalıdır. Fakat tabletlerin yani yazışmaların çoğunluğunda kralın yerine mührü bulunan yetkili ^{LÚ}aşuli’dir. Bu durum bürokrasinin tepesindeki bu kişilerin adeta bir “başvezir” olarak işleri yürüttüğünü düşündürmektedir.¹⁷ Ancak bazı kırık kil tablet ve bullalar üzerinde krallara ait mühür baskılarının da bulunmuş olması gerektiğinde onay makamı olarak bazı yazışmaları kralın mühürlemiş olabileceğini göstermektedir. Bu mühür baskılarının illa tabletlerde olması gerekmez. Zarfların üzerindeki baskıyı kralların yapmış olabileceğini düşünürsek¹⁸ bu türden mühür baskılarının az sayıda bulunmuş olmasını belki de bu şekilde açıklayabiliriz.¹⁹

Bununla birlikte kraldan sonra gelen ^{LÚ}aşuli’nin kralın ağzından yazılan kimi buyrukları da mühürleyebildiğini görmekteyiz. Dolayısıyla Urartu’da devletin tepesinde kralın olduğunu fakat bürokrasinin başında ^{LÚ}aşuli’nin bulunduğunu ve bürokratik işleri bu yetkilinin yürüttüğünü söyleyebiliriz (Hellwag, 2000 ; Hellwag, 2005; Zimansky, 1985: 84-85). Bunun dışında özellikle krali merkezlerde bürokratik ve idari işlerin yürütülmesini sağlayan daha alt kademe memurlar sınıfının da var olduğunu aşağıdaki kayıtlardan anlamak mümkündür;

¹⁶ CTU CT Ba-3 ve CTU CT Kb-5 mühürlerinde üst satır okunabilmesine rağmen muhtemelen ^{LÚ}a-şu-li bulunan ikinci satır tam okunamamaktadır fakat bu konuda şimdilik istisna yoktur. Tabletlerdeki mühürlerin tamamı bu üst düzey yetkiliye aittir. Konu hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. (Hellwag, 2005).

¹⁷ Bu üst düzey yetkilinin ünvanı ilk çevirilerde logografik olarak ^{LÚ}A.NIN veya ^{LÚ}A.ZUM şeklinde de okunmuştur (Diakonoff, 1963: 34,36,62,65; Hellwag, 2000 ; Hellwag, 2005; Seidl, 1979, 1988a; Zimansky, 1985: 84-85). Ancak son yıllarda bunun logogram olarak değil fonetik ^{LÚ}a-şu-li biçimiyle okunmasının gerektiği daha yaygın kabul görmektedir (Hellwag, 2005; CTU IV, 212-220; CTU V, 378). Ayrıntılı tartışılması için bkz. (Hellwag, 2005).

¹⁸ (CTU 4 Sig. 12-3/4; 19-1).

¹⁹ Ancak Ayanis dışında Bastam ve Toprakkale’de de benzer sahnelerin olduğu muhtemelen krala ait farklı mühür baskılarının olduğu da bilinmektedir (Seidl, 1979: 138). Muhtemelen krallar dönem dönem farklı şehirlerdeki sitadelleri kullanıyor olmalıdır. (Işık, Aras, Aras 2021).

Muhatap Görevli ²⁰	Alıcı Şehir ²¹ (Bulut Yeri)	Mühür (Gönderen Makam)	Dönemi ²² (Biliniyorsa)	Yazıt (CTU) ²³
LÚKAD LÚaru	Anzaf	LÚa-şu-li	-	CB An-1 ²⁴
LÚNA4.DIB LÚÉ.GAL	Bastam	Rusa (Sarduri oğlu) LÚa-şu-li	-	CT Ba-1
LÚÉ.GAL	Bastam	Rusa (Sarduri oğlu) LÚa-şu-li ¹	-	CT Ba-2
LÚNAM LÚNA4.DIB	Bastam	Sarduri (Sarduri oğlu) [LÚa-şu-li]?	-	CT Ba-3
LÚÉ.TIN	Karmir-Blur	Rusa (Sarduri oğlu)? ²⁵ [LÚa-şu-li]?	Sarduri (Rusa oğlu)	CT Kb-1
LÚNA4.DIB	Karmir-Blur	Rusa (Rusa oğlu) LÚa-şu-li ¹ -i	-	CT Kb-2
LÚKÜ LÚMUHALDIM	Karmir-Blur	Erimena (Argiştı oğlu) LÚa-şu-li ¹ -i	-	CT Kb-3
LÚNA4.DIB LÚNA.KAD	Karmir-Blur	Rusa (Rusa oğlu) LÚa-şu-li	-	CT Kb-4
-	Karmir-Blur	Sarduri (Sarduri oğlu) [LÚa-şu-li]?	-	CT Kb-5
LÚNA4.DIB	Karmir-Blur	-	-	CT Kb-6 ²⁶
LÚNAM	Karmir-Blur	LÚa-şu-li	-	CT Kb-7 ²⁷
-	Karmir-Blur	-	-	CT Kb-8 ²⁸

²⁰ Belgenin muhatap aldığı makamlar belgedeki sıralamaya göre verilmiştir. Urartu belgelerinde bulunulan bu sıralamanın hiyerarşik bir anlam ifade ettiğini söyleyebilmek mümkündür.

²¹ Bu türden belgelerde genellikle bulunduğu şehir tabletin teslim edildiği yer olmalıdır. Bu gönderilen belgelerin birer kopyasının da başkentte veya gönderilen şehirlerde saklanması gereklidir. Aksi takdirde doğrulanması mümkün olmayabilirdi. Ancak şimdilik birbirinin kopyası olan herhangi bir kayıt bulunmamıştır.

²² Burada kral olarak tabletin girişinde ismi veriliyorsa onun döneminde olduğunu söyleyebiliriz. Kimi tabletlerde ismi geçen kişinin LÚaşuli olarak bahsedilmesi kral olduğunu göstermez. Tabletlerde genelde “LUGAL-še : a-li-e” “Kral derki/Kralın emridir” şeklinde başlıyor olmasına rağmen kralın isminin anılmadığını da görebilmekteyiz. Hatta kralın isminin girişte anılması daha az rastlanan bir uygulamadır. Ancak genelde metnin sonunda bulunan mühür baskısında ismi verilen LÚaşuli’nin kral olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Kimi araştırmacılar tarafından bu yetkilinin meşru prens veya kralın ailesinden birileri olabileceği öne sürülmektedir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. (Çifçi, 2017: 289-291; Hellwag, 2000 ; Zimansky, 1985: 84-85).

²³ Kırık olan kimi fragmanlar okunabilen içerikten yola çıkarak bu türe ait olarak değerlendirilmiştir.

²⁴ Bulla biçiminde olduğu ifade edilen bu yazıt içerik ve boyut açısından küçük bir tablet gibidir ve krali bir emri doğrudan iletmektedir (Belli & Salvini, 2003).

²⁵ Tablet başlangıcında ismi kral olarak anılan Rusa oğlu Sarduri’nin aksine mühür kısmında Sarduri oğlu Rusa isminin olması dikkat çeker. Burada meşru prensin LÚaşuli olarak görev yapıyor olabileceği varsayımı öne çıkar.

²⁶ Üzerinde mühür baskısı bulunmayan ve küçük bir parçası ele geçen bu tablet CT Kb-4 ile benzerliğinden ötürü bu kategoride ele alınmıştır.

²⁷ En iyi korunan Urartu tabletlerinden birisidir ve LÚaşuli mührüyle mühürlenmiştir.

²⁸ Küçük bir parçası günümüze ulaşan bu yazıt içerik benzerliğinden ötürü bu kategoride değerlendirilmiştir.

[LU]NAM	Tuşpa ²⁹	-	(Işık, 2014)

Tablo 2: Mühürlü Urartu Tabletleri (Gönderilen veya Gönderilecek³⁰).

Urartu’da bürokratik sisteme ilişkin yazıtların büyük çoğunluğu krallığın dolayısıyla kralın mülkiyeti olarak görülen varlıkların korunmasını amaçlar. Envanter tutma (silahlar, hayvanlar) ve çeşitli sarf malzemelerinin (ekmek, arpa vb.) dağıtım ve tüketimine yönelik olabilen bu kayıtlar bir çeşit muhasebe kaygısı ile de ilişkilidir. Yerleşik kent kültürü ve belirli bir bürokratik geleneği gerektiren bu yapı savaş meydanlarında gerileme başlayana ve krali kentler işlevini yitirene kadar uygulanmış olmalıdır. Özellikle verimli ve büyük tarımsal potansiyele sahip ovaların yakınlarında inşa edilen bu krali kentler sahip oldukları büyük depolama kapasiteleri ile üretim ilişkileri açısından devletin aslan payına sahip olduğunu açık bir biçimde yansıtmaktadır. Krallığın sahip olduğu bu zenginlikleri kontrol eden bürokratik kapasitenin ve yapının anlaşılabilmesi için mevcut kaynakların ayrıntıları üzerinden bazı çıkarımlarda bulunmamız elbette mümkündür.

²⁹ Tabletın içeriği için bkz. (Işık, 2014); Büyük kısmı tahrip olmuş durumdaki bu tablet okunabilen satırları nedeniyle krali bir buyrukla ilgili olmalıdır. Üzerinde herhangi bir mühür olmasa da bu tabloda yer almasının nedeni tarafımızdan 2014 yılında *in situ* vaziyette bulunmuş olan bu yazıtın henüz gönderilmeyen ve bir başka örneğine rastlanmayan atık vaziyete bulunduğunu düşünüyor olmamızdır. İçerikte de bazı yazım hatalarının bulunuyor olabileceği düşünülür (Işık, 2014: 177).

³⁰ Tuşpa tableti kastedilmektedir (Işık, 2014).

BİRİNCİ BÖLÜM: BAŞKENT, KRALI KENTLER ve AHALİSİ

Urartu ile birlikte ortaya çıkan yerleşik kent kültürü, Urartu öncesinde söz konusu bölgelerde görülmeyen yeni bir toplumsal sürecin yaşanmaya başlamasını sağlamıştır. Bu krali şehir kültürü, özellikle bölgenin yabancı olduğu yeni yerleşim modelleri ve mimari aracılığıyla en net biçimde kendisini yansıtmaktadır. Ancak bu köklü dönüşüm süreci yalnızca mimaride değil, şehirleşme ile birlikte diğer birçok alanda kendine has gelişmelerin yaşanmasını da tetiklemiştir. Kurulan büyük kentler yeni ihtiyaçları, kurumları ve hiyerarşileri beraberinde getirmiştir. Bir başka ifadeyle bu yeni “devlet” oluşumu ve organizasyon becerisi her alanda köklü dönüşümlerin başarılı olmasını sağlamıştır. Doğu Anadolu ve İran yaylasında ortaya çıkan bu yeni süreci “Urartu Dönüşümü” olarak adlandırmak mümkündür.³¹

Assur, Babil, Geç Hitit gibi köklü şehir veya “başkent devletleri”nin aksine Urartu başkenti Tuşpa veya diğer krali kentlerin eskiye uzanan benzer bir süreci yoktur.³² Hatta Urartu’nun etkili olduğu coğrafyanın büyük bir çoğunluğunda küçük yerel güçler dışında tam anlamıyla devlet veya krallık olarak tanımlanabilecek bir öncül yapı da bulunmaz. Ancak Urartu’dan itibaren başta bir monarşinin hüküm sürdüğü krallık, düzenli bir ordunun ve bürokratik yöneticilerin bulunduğu farklı bir devletleşme süreci yaşamaya başlamıştır. Bu yeni oluşum mimaride olduğu gibi idari ve bürokratik yapıda da karşımıza bir takım standart özelliklere sahip “devlet” diyebileceğimiz kurumsal yapının ortaya çıkmasıyla neticelenmiştir. En erken Urartu krallarından itibaren aşamalı ve doğal bir gelişim sürecinin ardından ortaya çıktığını anladığımız bu yapı en belirgin olarak krali şehirler ve başkent Tuşpa’da oluşturduğu bazı somut yansımaları çerçevesinde tanımlanabilmektedir.

³¹ Sitadeller, tapınaklar, krali yazıtlar, kaya mezarları, saray ve depo odaları, gibi birçok standart niteliklere sahip Urartu kentleri bu dönüşümün en belirgin olarak karşımıza çıktığı yerlerdir.

³² Tuşpa veya diğer kentlerde Urartu kültürünün ve politik gelişimin daha erken dönemlere uzandığını gösteren herhangi bir iz yoktur. Tuşpa “şehir” kimliğini Urartu ile birlikte kazanmıştır. Bu daha eski tabakaların olmadığı anlamına gelmez, burada kast edilen Urartu Krallığı’nın ortaya çıkmasının yerelde görülen bir toplumsal evrimin veya yerel dinamiklerin doğrudan bir sonucu olmamasıdır. MÖ 856 yılında Assur kralı III. Salmanassar döneminde Tuşpa’nın bahsi kaynaklarda geçiyor olsa da (RIMA III: A.0.102.17) bu dönemde bahsi geçen Tuşpa’nın Urartu ile ilişkisi net değildir (Işık & Genç, 2012: 72; Tan, 2010: 44-45).

Nitekim bu bölümde Urartu kimliğinin standartlarının belirlendiği krali kentlerin idari ve bürokratik açıdan konumunu ve işleyişini tespit edebilmek öncelikli amaçlarımızdan birisi olacaktır. Bunu yapabilmek adına kentlerde bulunduklarını yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bildiğimiz bürokratlar, soylular ve çeşitli mesleklere ilişkin ayrıntılı değerlendirmeler yapılacaktır. Bu topluluklar Urartu olarak tanımladığımız yerleşik yapının çekirdeğini oluşturan krali şehirlerin ahalisidir.³³ Elbette bu ahaliyi tanımadan, birbirleri arasındaki ilişkileri anlamadan sosyal ve bürokratik işleyişini anlayabilmek mümkün olmayacaktır. Aynı zamanda Urartu şehirlerinde yaşayan ve dolayısıyla bir tür toprağa bağımlı toplumsal örgütlenme biçimi olan bölge için yeni bir “devlet” kavramının da daha doğru anlaşılabilmesi böylece mümkün olabilecektir.

Urartu’da krali şehirler ve diğer bütün idari birimler en nihayetinde organize savaşmayı becerebilen bir ordu ve işleyen bir hiyerarşinin temelinde kurgulanabilmiştir.³⁴ Bu organizasyon becerisi aynı zamanda yeni bir devlet yaratma çabasında işleyen bir bürokratik yapı olarak da kendisini göstermiştir. Toplumun üst katmanlarında daha net olarak tespit edebildiğimiz bu insan grupları daha alt toplumsal tabakalarda yeterince belirgin olmayabilir. Ancak kurulmak istenen bu merkezi krallığın ihtiyaç duyduğu insan potansiyelinin en alt katmanları son bölümde ayrıntılarıyla ele alacağımız yoğun tehcir faaliyetleriyle karşılandığını söyleyebiliriz.

Urartu’dan itibaren oluşturulan bu yeni kentlerin büyük nüfus kitlelerini ihtiva etmesi kırsaldakinin aksine çok çeşitli mesleklerin ve zanaatların içerisinde olduğu kompleks bir toplumsal yapının gelişmesine yol açmıştır. Her ne kadar kısıtlı kaynaklar birçok konuda olduğu gibi toplumsal yapı ile ilgili de doyurucu bilgiler vermiyor olsa da mevcut veriler bu doğrultuda genel bir çerçeveyi ortaya koyabilmemizi mümkün kılar. Ancak kurgulanan bu yeni toplumsal yapının çekirdeğinde Urartu aidiyeti bulunan bir çekirdek kitlenin de bulunmuş olması zaruridir. Toplumsal ve idari hiyerarşinin de bu monarşi etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Buna ilişkin izler gerek ikinci bölümdeki taşra idaresinde, gerekse

³³ Ahali: “*Aralarında aynı yerde bulunmaktan başka hiçbir ortak özellik bulunmayan kişilerden oluşan topluluk, halk*” TDK Çevrimiçi Sözlük: <https://sozluk.gov.tr> (02.05.2021).

³⁴ Urartu askeri bürokrasisi detaylı olarak Üçüncü Bölüm’de ele alınmıştır.

dördüncü bölümdeki Urartu dini başlığında tartışılacaktır. Mevcut bütün veriler bu seçkin ve soylu Urartululara hitap eden bulgulara ve mevkilere açıkça işaret eder.

Toplumsal piramidin tepesinde şüphesiz tüm krallıklarda olduğu gibi Urartu’da da kral ailesi ve hanedana mensup kişiler yer almaktadır. Kral ve ailesinden sonraki ikinci ve üçüncü kademede diğer soyluların veya memur kişilerin ordu ve bürokrasi içerisinde çeşitli görevler alabildiğini de söyleyebiliriz. Ancak bu soylu kişilerle birlikte bürokrasinin çeşitli seviyelerinde kendi ihtisas alanlarına göre idari, dini ve askeri dallarda çalışan “memur bürokratların” varlığını da gözden kaçırmamak gerekir. Üst düzey mevkilerde bu ayrımlar daha kolay yapılabilirken daha alt kademelerdeki ihtisas gruplarında birbirinden kesin çizgilerle ayrılamayacak kadar iç içe geçmiş olmalıdır.³⁵

Toplumsal yapının birbirinden net çizgilerle ayrılamayan bu durumu, Urartu yerleşim modelleri için ise geçerli değildir. Özellikle krali kentlerin kurulması, Urartu coğrafyası için öncülsüz ve belirgin bir gelişme olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁶ Sitadelleri, sarayları, büyük krali depo yapıları, tapınakları, surları ve aşağı şehirleriyle birlikte kurgulanan bu yeni yerleşim modeli bir bütün olarak değerlendirildiğinde özellikle başkentte bulunan krali kaya mezarlarıyla zirve noktaya ulaşır.³⁷

Doğrudan krali devlet projeleri olarak planlandığı ve uygulandığı anlaşılan bu önemli yatırımlar kralın kendi uhdesinde olan yerleşmelerdir.³⁸ Genellikle verimli ovaların yakınlarında kurulan bu krali şehirler bu özellikleri ile adeta birer artı ürün ve zenginliklerin depolandığı krali depolardır. İleriki yılların güvencesi anlamına gelen

³⁵ Bir demircinin, marangozun veya taş işçisinin orduda asker olarak da görev yapabilmesi mümkündür. Her ne kadar yazılı kaynaklara ayrıntılı olarak yansımamış olsa da alt kademelerde bu türden örneklerin çoğaltılabileceği gri alanların var olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

³⁶ Urartu yerleşmelerinin somut mimari ve arkeolojik bulgular neticesinde sınıflandırılması için bkz. (Danışmaz, 2018a, 2020; Köroğlu, 2011, 2020)

³⁷ Hiçbir krali kentte kaya mezarının bulunmuyor olmasından yola çıkarak kral ve ailesinin yalnızca başkentte bulunan anıtsal kaya mezarlarına gömülmüş oldukları varsayılmaktadır (Köroğlu, 2011: 35; 2020: 17). Başkentlerin diğer birçok çağdaş krallıklarda olduğu gibi Urartu için de kutsal bir anlamı olduğu açıktır. Kral mezarlarının başkentte bulunmasının yanı sıra birçok yazıtta Urartu kralları “*Tuşpa’nın Efendisi*” olmakla övünürler. Meher Kapı yazıtına göre de Tuşpa Şehri’nin tanrılarına 1 öküz, 2 koyun kurban edilmektedir (CTU A 3-1).

³⁸ Eyalet merkezleri için aynı şey söylenemez. Vergilerini ödeyip gerektiğinde orduya destek sağladıkları bilinmekle birlikte kendi içlerinde kısmen özerk bir yapıya sahip oldukları anlaşılar. Bu konu daha ayrıntılı olarak ikinci bölümde ele alınmıştır.

bu büyük depolama kapasiteleri krali otoritenin ekonomik güvencelerinden başlıcası olmalıdır. Urartu öncesinde görülmeyen bu yeni ihtiyaç ve uygulamalar şehirlerde bulunan üst yapıyı besleyen ve ayakta tutan daha alt kademelerde bulunan geniş insan potansiyeli üzerinde bina edilmiş olmalıdır. Bu insan potansiyeli ancak başarılı bir üretim ve tüketim dengesinin kurgulanması ile ayakta tutulabilmiştir. Bu girişimlerin başarılı olma ihtimalini arttırmak maksadıyla kimi zaman uzunlukları 50 km. ye varan su kanalları, barajlar gibi kamusal tedbirlere de başvurulmuştur (Burney, 1972; Çifçi & Greaves, 2013; Garbrecht, 1988; Işık, 2015: 307-315; Öğün, 1970).

Bu türden kamusal ihtiyaçların ortaya çıkmasını sağlayan siyasi ve ekonomik gelişmeler özellikle Minua ile birlikte büyük bir sıçrama yapmıştır. Sarduri ve İşpuini dönemlerindeki başkent ve yakın çevresindeki kısıtlı yerleşimleri saymazsak Minua dönemi Urartu krallığının temellerinin atıldığı adeta bir ikinci kuruluş aşamasıdır. Daha öncesinde başkent dışında mimari anlamda büyük projelerin görülmediği, yalnızca Aşağı Anzaf, Zivistan ve Kalecik gibi kale ölçeğinde ve işlevinde ihtiyaç duyulan küçük ölçekli yerleşmeler Minua ile beraber büyük bir atılım göstermiş, Aznavurtepe, Körzüt, Anzaf gibi şehirlerin sıfırdan kurgulanması ihtiyacını doğurmuştur.³⁹ Minua döneminde ortaya çıkan bu belirgin yükselişin arka planında Urartu'nun kendi iç dinamikleriyle İşpuini döneminde başlayan yükselme sürecini elbette göz ardı edemeyiz. Ancak planlı ve altyapılara sahip bu büyük kentlerin yanı sıra uzunluğu 50 km. ye varan sulama projeleri ve krali bağlar bahçeler gibi yalnızca kamu imkanlarıyla ve aklıyla gerçekleştirilebilecek büyük inşa projeleri ilk kez Minua ile birlikte ortaya çıkmaya başlamıştır.

Altyapıları ve bütün detayları ile planlanan bu büyük projelerinin gerçekleştirilmesi için gereken mühendislik ve bilgi birikimini bir anda elde etmek çok da kolay değildir. Böylesi bir deneyim ve yeteneğe sahip ustaların⁴⁰ ancak bu konuda daha öncesinde tecrübeleri bulunan Assur gibi gerektiğinde yeni başkentler, su kanalları gibi büyük “devlet projeleri” gerçekleştirebilen merkezi bir krallığın

³⁹ Tüm bu gelişmelerin arkaplanında İşpuini döneminden itibaren süregelen askeri başarılar neticesinde elde edilen zenginliklerin ve insan potansiyelinin etkisi vardır. Bu konu beşinci bölümde ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

⁴⁰ Modern anlamda mühendislik söz konusu olmasa da bu dönemde usta çırak ilişkisi içerisinde uygulamaya dönük bu türden ustalık bilgilerinin nesilden nesile aktarılıyor olduğunu varsayabiliriz.

kuzeyde giderek güçlenen Urartu kralı Minua bu fırsatı iyi değerlendirmiş gibi gözükmektedir.

Minua dönemi Urartu yazıtlarına da dikkat edilecek olursa Assur'un bu zayıflığının farkında olan Urartu ordularının Torosları zaman zaman aştığı, Karacadağ ve Assur yakınlarına kadar yağma seferleri gerçekleştirdiği iddia edilmiştir (Işık, 2015: 50; Salvini, 1995c: 51).⁴⁴ Ayrıca batıda da son derece cüretkar davranarak Geç Hitit Krallıkları'ndan Melid, Gurgum ve Kummuh sınırlarına dayanarak bu yerel krallıklar üzerinde baskı kurulmaya başlandığı anlaşılır. Yalnızca güneyde elde edilen bu başarılar değil kuzeyde de verimli Aras Havzası ele geçirilmeye başlanmış kimi eyalet merkezleri ve kaleler kurulmaya başlanarak her yönde önemli başarılar kazanılmış olduğunu anlıyoruz.

Assur'un zayıfladığı bu dönemde kuzeyde zenginleşen Urartu Krallığı'na ihtiyaç duyduğu işgücü ve bilgi birikiminin bir anlamda gönüllü olarak taşınması sayesinde Minua döneminde Urartu için büyük bir atılım gerçekleştirilebilmiş olmalıdır. Böylesi durumların çağdaş devletler arasında sıkça gerçekleştiği bilinmektedir. Geçimlerini sağlamak ve gelir elde etmek maksadıyla her dönemde sanatçılar, “bilim” insanları, öğreticiler, zanaatkarlar, mimarlar veya her daldan yetenekli insanlar dönemin yeterli imkanlarını sunabilecek otoritelerine ilgi göstermiş olmaları doğal bir sürecin neticesidir. Assur iç savaşlar ve gerileme döneminde boğuşurken Urartu ülkesindeki artan zenginlik ve krali ihtiyaçlar her taraftan bu büyük projeleri ve “Urartu Dönüşümü”nü gerçekleştirebilecek ustaların, mimarların kalifiye insanların krallığa yönelmesini sağlamış olmalıdır. Urartu ülkesinin ve kültürünün yaratılmasında büyük bir sıçrama yaşanmasını sağlayan bu çekim Urartu ülkesinde kendine has mimari ve kültürel bir geleneğin temellerini de atmış olmalıdır. Payandalı surlar, altyapı sistemleri, büyük su kanalları, barajlar ve planlı büyük şehirler Minua döneminden itibaren inşa edilmeye başlanmıştır.

⁴⁴ Yukarı Dicle'de yer alan Ziyarettepe ve Üçtepe gibi önemli Assur merkezlerinden bu dönemle ilişkilendirilebilecek kimi arkeolojik tabakalar söz konusudur. Ayrıntısı için bkz. (Danışmaz, 2018b; Köroğlu, 2018).

Ancak tüm bu imkanlar daha öncesinde gerçekleştirilen başarılı üretim zincirlerinin üzerinde bina edilmiş olmalıdır. Özellikle başkent çevresinde bilinen kırsal yerleşmelerden Karagündüz, Yoncatepe, Dilkaya ve belki de henüz bilinmeyen çok sayıdaki kırsal Urartu yerleşmeleri ileride ihtiyaç duyulacak büyük projelerin, kentlerin ilk ekonomik ve toplumsal basamağını oluşturmuş olmalıdır.⁴⁵ Erken dönemlerde başkent merkezli olarak kurgulanan bu ekonomik denge zamanla beslediği krallık otoritesinin cüretkar projeler gerçekleştirebilmesinin arkasında yatan ekonomik ve toplumsal güvencelerden birisi olmalıdır. Ancak zamana yayılan bu organik gelişmelerin politik yapıdan bağımsız, onun kontrolü ve planlaması dışında gerçekleştirildiğini söylemek mümkün değildir. Bu aşamalı dönüşüm süreci Minua'ya kadar başkent ve kırsal yerleşmeler üzerinden sürdürülmüşken, Minua ile birlikte yeni krali kentlere ihtiyaç duyulmuştur.

Bu ilk büyük çaplı krali kentler başkente yakınlık derecesine göre Anzaf, Körzüt ve Aznavurtepe şeklinde sıralanabilir. Yeterince araştırılmayan bu erken dönem Urartu şehirleri kesinlikle daha fazla araştırılmayı hak etmektedir. Şehirlerin konumlarına dikkat edilirse kuzeyde ve kuzeydoğuda Aras Havzası'na ulaşan güzergahlar üzerinde bulunurlar. Aznavurtepe ayrıca Malazagirt ve Muş Ovası üzerinden batıya ulaşan havzanın da kesişme noktasındadır. Anlaşılan daha erken dönemlerde Kayalidere ve Tatvan'da kurulan eyalet merkezlerinin bir sonraki basamağını Minua muhtemelen Palu'da kurduğu bu yeni eyalet merkeziyle ilerletmiştir.⁴⁶ Böylece Urartu ülkesinin batıda yer alan dağlık toprakları eyalet merkezleri aracılığıyla kontrol edilerek, devam eden krali genişleme hedeflerini daha kuzeye Aras Havzasına çevirmek “zorunda” bırakılmıştır.⁴⁷

Anlaşıldığı kadarıyla Minua ile birlikte öncesinde görülen yağmalama ve eyalet merkezleri aracılığıyla sindirme politikasının yerini yavaş yavaş kalıcı olarak diğer havzalarda da yerleşme politikası almıştır. Murat ve Van Gölü Havzası içerisinde kurulan bu yeni kentler bir sonraki basamaklar için adeta bir sıçrama tahtası vazifesi

⁴⁵ Bu konu daha ayrıntılı olarak İkinci Bölüm'de ele alınacaktır.

⁴⁶ Bağın'da Minua döneminde vali atandığını söyleyen bir yazıt bulunur (CTU A 5-8). Muhtemelen daha erken İşpuni döneminde kurulan eyalet merkezlerinden Kayalidere ve Tatvan ve belki daha fazla merkezde Minua döneminde bu türden bir yazıt yazdırılmaya ihtiyaç duyulmamıştır.

⁴⁷ Bu konu daha ayrıntılı olarak ikinci bölümde tartışılacaktır.

görmüş olmalıdır. Yeni kentlerin oluşturulması aynı zamanda genişlemenin bir sonucu olarak tehcir ettirilen kitlelerin bu şehirlerde adeta bir potada eritilmiş olması anlamına da gelmektedir. Ancak bu uygulamaların planlanması coğrafi, demografik ve siyasi koşulların gözetilmesi koşuluyla kronoloji bir gelişim içerisinde gerçekleştirilmiş olmalıdır.⁴⁸

İlk Urartu kentlerinin ve sonrasındaki bütün sitadellerin çekirdeğinde kare planlı standart Urartu tapınakları bulunur. Bu durum dinin Urartu toplumundaki konumuna ilişkin de önemli bir ipucu vermektedir.⁴⁹ Sitadelin çekirdeğinde tapınak bulunuyorken kentlerin çekirdeğinde ve en yüksek korunaklı kesiminde doğal olarak sitadeller bulunmaktadır. Sitadeller ise içerisinde bulunan büyük krali depoları, sarayları, altyapı sistemleri ve tapınaklarıyla anıtsal krali yazıtları ihtiva eder.⁵⁰ Standart bir krali mimari anlayışın gelişmeye başlaması beraberinde kurulan her yeni sitadelde daha fazla ihtiyaç ve konfor arayışını da beraberinde getirmiş olmalıdır.

Ancak bu noktada sorulması gereken bir soruyu gündeme getirilmekte fayda vardır. Belki bu konuda henüz kesin bir cevap verebilmek mümkün olmasa da acaba farklı Urartu kralları döneminde kurulan yeni kentlerden bazıları bu kralların ölümünden sonra veya başka nedenlerden ötürü terk edilmiş olabilir mi? Assur'da büyüklük açısından Urartu kentleriyle kıyaslanamayacak ölçüdeki⁵¹ büyük kentlerin bile zaman zaman terk edilebilmiş veya önemini yitirmiş olması (Genç, 2015: 209) Urartu kentleri için de söz konusu sorunun sorulmasını gerektirmiştir. Bu sorunun şimdilik net bir cevabını veremiyor olsak da özellikle erken dönem Minua ve İşpuini yerleşmelerinin bu bakış açısıyla kazılması ileride bu konuda bazı cevapların verilebilmesi adına önemli olabilir.⁵² Ancak kişisel kanaatimiz tehcir ettirilen büyük insan kitlelerini ve giderek artan ihtiyaçlar göz önünde bulundurulduğunda bu kentlerin politik ve askeri bir kayıp dışında kullanımının büyük oranda devam etmiş olması gerektiği yönündedir. Ancak yaşanan depremler, salgın hastalık veya farklı bir

⁴⁸ Detaylı bilgi için bkz. Dördüncü Bölüm: Tehcir.

⁴⁹ Bu konu Dördüncü Bölüm'de daha ayrıntılı olarak tartışılacaktır.

⁵⁰ Krali şehir standartları için bkz; (Koroğlu, 2020: 11-12).

⁵¹ Yaklaşık ölçüleri: Assur: 70 hektar, Khorsabad 300 hektar, Nimrud 360 hektar (Genç, 2015: 191, 195, 210).

⁵² Erebuni ve Karmir-Blur ile ilgili olarak bkz. (Genç, 2015: 100)

gerekçeyle bazı Urartu kentlerinin dönem dönem işlevini yitirmiş olması da elbette mümkündür (Batmaz, 2018; Çilingiroğlu, 2011a).

Urartu sitadelleri aynı zamanda doğal yükseltiler üzerinde inşa edilen birer yaşam alanlarıdır. Bu korunaklı yaşam alanların sahip olduğu kısıtlı genişleme imkanları ortaya çıkan yeni krali ihtiyaçlara cevap veremeyecek noktaya ulaştıkça kralın ve muhtemelen ailesinin gereksinimleri neticesinde yeni kurulan Urartu kentleri bu türden ihtiyaçlara cevap verecek biçimde kurgulanmış olmalıdır. Devletin ihtiyaçları ile birlikte bu türden şehirler ve “büyük ev”ler (É.GAL⁵³) kralın ve ailesinin ihtiyaçları ve talepleri dışında karşılanamayacak derecede büyük devlet yatırımlarıdır. Bu yatırımlar en azından dönem dönem kralların ikameti ve kullanımı ile ilişkili olmalıdır. Aksi takdirde böylesine büyük yatırımların bir valiye veya yöneticiye hitap ediyor olması mümkün değildir. Ayrıca bu şehirlerde bulunan krali inşa kitabeleri yazdırabilme gücü yalnızca krallara has bir ayrıcalıktır.

Urartu kentleri içerisinde sitadellerin dışında kalan aşağı yerleşmelerin de surlarla çevrili olabileceğine ilişkin bazı örnekler bulunmaktadır. Adilcevaz Kef Kalesi, Anzaf ve Karmir-Blur bu şehirlerden başlıcalarıdır;

Şekil 2: Adilcevaz Kef, Anzaf, Karmir-Blur Aşağı Yerleşme Vaziyet Planları (Belli, 1999: 17; Burney, 1957: 51; Piotrovsky, 1950: 14; Sagona & Zimansky, 2009: 329).

Urartu kentlerine yönelik bilimsel araştırmaların genellikle sitadel alanlarına yoğunlaşmış olduğu ve aşağı şehirlerin yeterince araştırılmamış olduğu düşünülecek

⁵³ Kelime anlamı olarak “büyük ev-saray” olarak çevirilen bu kavram aslında Urartu’da sitadelleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu alanlar aynı zamanda krallar ve ailesi için birer ev olduğu düşünülecek olursa herhangi bir yanlışlık yoktur.

olursa ileriki çalışmalarda bu surlarla çevrili aşağı şehir örneklerin çoğaltılabilmesi mümkün olabilecektir. Ancak başkent dışındaki sonradan yeni kurulan Urartu kentlerinin ve sitadellerinin önceden planlanmış ve yukarıda bahsettiğimiz belirli standart özellikler çerçevesinde inşa edilmiş olmalıdır. Bu özellikleri bağlamında diğer Urartu şehirlerinin eklektik bir biçimde gelişim göstermiş olan Tuşpa'dan farklı değerlendirilmesi gerekmektedir. Başkentin ise daha yeni ve belki “kutsal”⁵⁴ şehirlerin varlığına rağmen önemini ve işlevini her dönemde korumuş olduğunu rahatça söyleyebiliriz.

Sitadellerin sahip olduğu kısıtlı alanlar göz önüne alındığında idari ve günlük işlerin yürütüldüğü birçok yapı ve burada yaşayan kişiler sitadel dışında da ikamet ediyor olmalıydı. Bu yapılar birtakım bürokratik ve günlük işlerin yürütüldüğü yerler olmasının yanı sıra aynı zamanda ilgili kişilerin aileleri ile yaşadığı konutlar olmalıydı.⁵⁵ Yukarıda örneklerini verdiğimiz bazı aşağı şehirlerin de surlarla çevrili olması bu alanlara yönelik de bir koruma çabası olduğunu açıkça yansıtır. Bu aşağı şehirlerdeki kimi yapıların bürokratik işlerle ilişkili olabileceğini gösteren bir ipucu başkentin aşağı yerleşmesi olan Van Kalesi Höyüğü'nde açığa çıkardığımız çivi yazılı buluntulardır (Genç vd., 2021). Bulla, pithos parçaları, tablet gibi krali işlerin bir işareti olan bu buluntular bu alanlarda ortaya çıkarılan yapıların ve buralarda yaşayan kişilerin sitadel ile bağlantılı bazı idari ve bürokratik işleri yürüten insanlar olabileceğine işaret eder.

II. Rusa dönemi şehirlerinden olan Ayanis aşağı yerleşmesinde de benzer bulgularla karşılaşmıştır. Fibulalar, yazıtlı bullalar ve çanak çömlek bulgularıyla dış kentler de yer alan birçok yapının sitadel ile ilişkili kamusal yapılara ve kişilere ev sahipliği yapmış olduğu düşünülmektedir (Stone & Zimansky, 2003). Yine bu alanda yapılan kazılar ve jeoradar bulguları sonucunda planları ortaya çıkarılan yapılar içerisinde de kimilerinin daha büyük ve çok odalı, kimilerinin daha basit ve plansız olması aşağı şehirlerde yaşayan insanlar arasındaki sosyal statü farklılığının da

⁵⁴ Tanrıların adına kurulduğu bilinen Urartu şehirleri bulunur. *Teişebai.URU* (Karmir-Blur), *Ḫaldiei.URU* (Kef Kalesi). Ancak Urartu krallarının adına kurulmuş olan şehirler çoğunluktadır. *Rusaḫinili*, *Sarduriḫinili*, *Argištiḫinili*.

⁵⁵ Urartu konut mimarisinin genel değerlendirmesi için bkz. (Forbes, 1983: 115-133).

belirgin bir biçimde yansıması olmalıdır (Bkz. Stone & Zimansky, 2004: 237). Bu farklılaşma devlet eliyle yapılmış olabilecek standart planlı bir takım yapılarla (Genç vd., 2021: 203; Stone, 2012: 90) daha basit yapılar arasındaki farklılaşma üzerinden de kendisini açıkça gösterir.

Kurulan bu kentler elde edilen büyük miktarlardaki zenginliklerin ve insan kaynağının başarılı biçimde organize edilebilmiş olduğunu gösterir. Aynı zamanda bu zenginliklerin depolandığı krali kentler bürokrasinin ve çeşitli memuriyetlerin gelişmesine ihtiyaç duymuştur. Kısıtlı olsa da az sayıdaki çivi yazılı belgelerde bu görevlilerin bahsinin geçmiş olduğunu anlıyoruz. Ancak bu görevlilere geçmeden evvel krali şehirlerde en tepede bulunduklarını bildiğimiz hanedan üyelerinin sahip olduğu ayrıcalıklı statüleri hakkında bazı değerlendirmeler yapmamız gerekecektir. Ardından krali şehirlerde bulunduğunu anladığımız diğer bürokratik görevliler ayrıntılarıyla tek tek ele alınacaktır.

1.1. Hanedan Üyeleri

Urartu hanedanı denildiğinde başında kralın bulunduğu ve soy bağına dayalı en üst toplumsal sınıf kast edilmektedir. Hanedanı oluşturan bu insanların ve devletin tepe noktasında kralın bulunduğuna dair şüphe yoktur. Bu bölümde I. Sarduri ile başlayan ve Erimena oğlu Rusa ile sona ermiş olan Urartu hanedanının genel özellikleri ele alınmaya çalışılacaktır. Özellikle krallar ve ailelerinden oluşan bu yapının toplumsal piramidin en üst mevkilerinde oldukları söylenebilir.

1.1.1. Kral ve Kraliçe

Urartu yazıtlarında kral için LUGAL, MAN gibi bilinen ideogramların yanı sıra “*Tanrı Haldi’nin Kölesi, halkının çobanı*” gibi bazı edebi ifadeler de kullanılmıştır.⁵⁶ Kralların eşi yani kraliçe için ise MUNUS.LUGAL ideogramlarının kullanıldığını bilmekteyiz. Mevcut Urartu kayıtlarında isimleri geçen bu krallar ve kraliçeler, prens ve prensesler yani bir başka ifadeyle Urartu hanedanına mensup olduklarını bildiğimiz kişiler şöyledir;

Kral ⁵⁷ (LUGAL, MAN)	Kraliçe (MUNUS.LUGAL)	Prens (MUNUS.si-la)	Prens
Lutibri oğlu Sarduri ⁵⁸			
Sarduri oğlu İşpuini			
İşpuini oğlu Minua		Tariria	İnuşpua
Minua oğlu Argiştı			
Argiştı oğlu Sarduri (II.)			
Sarduri oğlu Rusa			Melarţua ⁵⁹
Rusa oğlu Argiştı (II.)			
Argiştı oğlu Rusa (II.)	Qaqli		
Rusa oğlu Sarduri (III.)			

⁵⁶ Bkz. CTU A 10-3; CTU A 10-4; CTU A 11-1; CTU A 11-2; CTU A 14-1). Ayrıca diğer ünvanlar için bkz.; (Roaf, 2012a: 194-195).

⁵⁷ Kralların sıralamaları ile ilgili kimi tartışmalar bulunması nedeniyle baba oğul ilişkisi içerisinde sunulmuştur.

⁵⁸ Sardurburç yazıtlarından Sarduri’nin babası olduğunu bildiğimiz Lutibri ile ilgili tartışmalar için bkz.; (Tarhan, 1982; Tan, 2010, 2014; Baştürk, 2013).

⁵⁹ Yalnızca Assur kaynaklarında geçen *Melarţua* ismi Argiştı’nın kral olmadan önceki ismi olabileceği gibi Rusa’nın bir başka oğlu olması da mümkündür (MÖ 714). Ayrıntı için bkz.; (Fuchs, 2012: 155-157).

Sarduri oğlu Sarduri (IV.)			
Erimena ⁶⁰			
Erimena oğlu Rusa(III.) ⁶¹			

Tablo 3: Urartu Kral Listesi.

Urartu kralları yazıtlarda emirlerini kimi zaman “LUGAL-še *a-li*” kimi zamanda isimleriyle birlikte “.....-še *a-li* “... *der ki*” şeklinde ifade etmektedirler (Zimansky, 1985: 83). Detaylı bürokratik belgelerin sayıca az olması nedeniyle kralın yetkilerinin sınırlarını tam olarak çizemiyor olsak da mutlak bir otoriteye sahip olarak devletin başında bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Bürokrasi içerisinde kralın son kararları veren mercii olduğu da açıktır. Yazıtlarda kaydedilen bütün imar faaliyetleri ve seferler “*tanrıların izni ve yardımıyla*” Urartu kralları tarafından gerçekleştirilir. Tüm bu “başarılar” özellikle baş tanrı *Ḫaldi* sayesinde (^d*ḫal-di-ni-ni al-su-ú-i-ši-i-ni*) gerçekleştirilebilmektedir. Krali yazıtların büyük çoğunluğunda Tanrı *Ḫaldi*’den sonra kralların isimleri gelmektedir.

Bu standart kalıplar vasıtasıyla Urartu kralları tanrılara olan bağlılıklarını göstererek tüm önemli faaliyetlerini “*tanrıların yardımıyla ve onları memnun etmek için*” gerçekleştirdiklerini ifade etmek istiyor olmalıdırlar. Bu anlamda özellikle erken dönemdeki Urartu krallarından İşpuini ile birlikte ortaya çıkmaya başlayan krali yazıtlar ve faaliyetlerde bir meşruiyet yaratma çabası olarak dini referansların yazıtlarda sıkça kullanılmaya başlandığını söyleyebilmek mümkündür.

Yazılı kaynaklara yansıdığı ölçüde Urartu krallarının birçok üst düzey anlaşmazlıklara yönelik verilen kararları olduğu bilinir.⁶² Bu kararların bürokratik bir yazım şablonu olarak mı kayıtlara geçtiği yoksa gerçekten de kralın başında olduğu bir mahkeme veya kurulun sonucunda mı ortaya çıkıp çıkmadığını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz.⁶³ Ancak kralların veya onların adına “*Başvezir*”in (^{LÜ}*aşuli*)

⁶⁰ Arğişti oğlu Erimena için bkz; (CTU CT Kb-3).

⁶¹ Erimena oğlu Rusa ile ilgili tartışmalar için bkz; (Akgün, 2009: 69; Fuchs, 2012; Roaf, 2012a:194; Salvini, 2012) Kronoloji için; (CTU I: s. 23). Erimena oğlu Rusa’nın I. Rusa olma ihtimali de bulunmaktadır.

⁶² Bkz. Giriş Bölümü: Ana Kaynaklar.

⁶³ Hitit döneminde bu türden kurulların olduğu bilinmektedir (Bilgin, 2018). Ayrıca Zimansky’de Urartu kralının belirli bir yerde olmasada bu türden kurullarının olabileceğini iddia etmektedir

aşağıda 1.2.1.1. numaralı bölümde örneklerini anlattığımız gibi birçok anlaşmazlığa kral adına müdahale ettiğini ve hüküm verdiğini bilmekteyiz.⁶⁴

Urartu’da kraliçelere ilişkin ise çok fazla bilgi bulunmaz. Aslında Urartu kaynaklarında özellikle taş üzerindeki krali yazıtlarda kral dışındaki çok fazla kişiden bahsedilmesi istisnalar dışında yaygın değildir. Ancak her ne kadar buna ilişkin bir kanıt olmasa da kralların eşlerinin bu dönemde yaygın bir şekilde görülen soylu ve politik evlilikler olması mümkündür.⁶⁵ Urartu tarihinde özellikle Minua, Rusa gibi bazı krallar döneminde görülen imar faaliyetlerinin ve yeni gelişmelerin yoğunlaşması ve hızlı bir gelişme dönemlerinin görülmesi savaşlarda elde edilen zenginliklerin yanı sıra bu türden arkaplanlarının da olabileceğini düşünmek mümkündür. Kralın veya kral olacak prenslerin soylu olmayan kadınlarla evlilik yapması daha düşük bir ihtimaldir.⁶⁶ Ayrıca Urartu krallarının tek eşli olmayıp birden fazla eşinin veya cariyesinin bulunma ihtimali de göz ardı edilmemelidir.⁶⁷

MUNUS.LUGAL dışında kraliçeler için kullanılan bir başka ifade şimdilik bilinmemektedir.⁶⁸ Urartu kralının eşi olarak bilinen en net örnek Ayanis’te bulunan aidiyet bildiren bir yazıtta geçer. Bir yelpaze veya ayna olabilecek nesnenin (*tanaşi*) sap kısmı olduğu tahmin edilen bu altın obje üzerindeki yazıtta şöyle yazmaktadır (CTU B 12A-1);

(Zimansky, 1985: 88). Assur için bkz; (Mattila & Parpola, 1991). Ayrıca şu belgede geçen ifadeler bunun mümkün olabileceğini işaret eder (SAA 5, 91). Assurdaki baş yargıç “*sartennu*” için bkz; (Dezsö, 2012, s. 211).

⁶⁴ Urartu kralına ait mühür baskıları Ayanis, Toprakkale ve Bastam’dan bilinmektedir ancak bürokratik yazışmalarda genelde ^{LÜ}aşuli ‘nin mühürlediği görülür. Bulunan bu kral mühürlerinin genellikle kırık ve zarf olabilecek killer üzerinde olması akla *aşuli*’nin başvezir olarak evrakın hazırlanması ve bürokratik süreçlerinin tamamlanmasından sorumlu olduğu, ardından kralın son kontrolü ve onayına sunmuş olabileceği ihtimalidir? Kesin olarak bilemesek de böylesi bir ihtimal varsayılabilir. Detaylı tartışılması için bkz. Giriş Bölümü.

⁶⁵ Assur kralı Asarhaddon İskit kralı Bartatua’ya kızını vererek kendisiyle barış yaptığını kaydetmiştir (SAA 4, 20). Muhtemelen bu türden politik evlilikler Urartu için de söz konusu olabilir. Bkz; 1.1.2. Prens ve Prensesler.

⁶⁶ Assur Kraliçeleri için bkz; (Duymuş Florioti, 2015).

⁶⁷ Fakat bu yorumlarımız şimdilik bu konuda herhangi bir ipucu bulunmamış olmasından ötürü varsayımlardan öteye gidemez.

⁶⁸ MUNUS.*silā* için bir sonraki başlığa bkz.

Çeviri Yazısı

1- MUNUS.qa-qu-li MUNUS.LUGAL ta-na-a-ši

Çevirisi

1- Kraliçe Qaqli'nin tanaşisi.
(eşya/ayna/yelpaze?)

Ayanis kentinin (^m*ru-sa-ḫi-na* KUR.*e-i-du-ru-ka-i*) kurucusu olduğu bilinen Argiştı oğlu (II.) Rusa'nın *Qaqli* isimli kraliçesine ait olduğu tahmin edilen bu buluntu üzerinde önce kraliçenin ismi, devamında MUNUS.LUGAL ideogramı (*kralın karısı*) ile yüksek ihtimalle kraliçe olduğu ifade edilmiş olmalıdır. Bu yazıtta karşımıza çıkan MUNUS.LUGAL ideogramının kraliçe olması ile ilgili çok fazla tartışma olmamasına rağmen kimi araştırmacılar tarafından kraliçe olabileceği düşünülen bir başka ifade MUNUS.*si-la* ile ilgili olarak farklı görüşler bulunmaktadır. Bizim de katıldığımız bu görüşlere göre kralın kızı olma ihtimali daha yüksek olduğu için bu kavram aşağıda prensesler başlığı altında ele alınacaktır.

1.1.2. Prens ve Prenseler

İlk olarak Minua yazıtlarında bahsedilen MUNUS.*si-la* ifadesinin Minua'nın eşi olabileceği düşünülmüştür (CTU A 5A-1; UKN 111; HchI 40; KUKN 137). Ancak bu ifadenin kralın eşi olmayıp kızı anlamında kullanılmış olabileceği de bir diğer yüksek ihtimal olarak öne sürülmüştür (Wilhelm, 2008: 112; Zimansky, 1998: 69, 73).⁶⁹ Wilhelm ve Zimansky'nin varsayımına ek olarak yukarıda bahsettiğimiz Ayanis'te bulunan *tanaşi* üzerindeki kraliçe için kullanılan MUNUS.LUGAL ideogramlarının biliniyor olması bu varsayımı destekler. Ayrıca kanımızca Hurric kız evlat anlamındaki “šala/šali” ifadesiyle bağlantılı olabilecek bu tanımlamanın “*kız evlat*” olma ihtimali daha doğrudur (Laroche, 1978: 212; Richter, 2012: 344).⁷⁰ Eğer MUNUS.*si-la* ifadesini “kız evlat” olarak kabul edecek olursak Urartu kralı Minua'nın Tuşpa'nın yakınlarında yaptırmış olduğu üzüm bağlarını karısı için değil kızı “*Tariria*” için yaptırmış olduğunu söyleyebiliriz (CTU A 5A-1).⁷¹ Bu kayıt bir Urartu

⁶⁹ Bu konudaki tartışmalar için bkz; (CTU V s. 409). MUNUS.*si-la* ifadesi ile ilgili tam bir netlik yoktur fakat yukarıda verilen gerekçeler nedeniyle “kız evlat” anlamında olma ihtimali daha yüksektir (Zimansky, 1985: 120 Bkz. Dipnot 136).

⁷⁰ Elbette ileride bulunabilecek yeni yazıtlar bu konunun daha da berraklaşmasını sağlayacaktır.

⁷¹ Urartu tarihi boyunca bu türden nadir uygulamalar yalnızca Minua döneminde karşımıza çıkar. Minua'nın yalnızca kızı “*Tariria*” için değil oğlu *İnuşpua* adına da çok sayıda krali yazıtlar yazdırmış olması dikkate değerdir. Anlaşılan bu dönemde hanedanın geleceğine ilişkin bazı tartışmaların önüne geçilmek istenmiş olmalıdır (Tan, 2010: 34).

prensesine ilişkin tek kaynak olma niteliğine sahiptir. Van ovasına ve başkent Tuşpa civarına su getirmek için inşa edilen bu Minua kanalı destek duvarı üzerindeki yazıtlarda şöyle yazmaktadır;

Çeviri Yazısı	Çevirisi
1- ^m mì-nu-a-i-ni-e-i MUNUS.si-la-a-i-e	1- Minua'nın kızı
2- ^t ta-ri-ri-a-i i-ni GIŠ.ul-di	2- Tariria'nın üzüm bağıdır
3- ^t ta-ri-ri-a-ḫi-ni-li ti-i-ni	3- İsmi Taririaḫinili'dir.
4- ^m mì-nu-a-i-ni-e-i MUNUS.si-la-a-e	4- Minua'nın kızı
5- ^t ta-ri-ri-a-i i-ni GIŠ.ul-di	5- Tariria'nın üzüm bağıdır
6- ^t ta-ri-ri-a-ḫi-ni-li ti-i-ni	6- İsmi Taririaḫinili'dir.

Ayrıca Minua kanalının adının Ortaçağ kaynaklarında ve sözlü kültürde Şamram Kanalı olarak bilinmesi ilginçtir.⁷² Şamram Sammu-ramāt (Semiramis) olarak bilinen Assur Kraliçesidir (Teppo, 2007). Birçok antik kaynağa da konu olan bu efsanevi Assur kraliçesi V. Şamşı-Adad'ın karısı ve III. Adad-nerari'nin annesidir (Baker, 2002; Kertai, 2013; Siddall, 2013: 86-100) ve yaklaşık olarak Urartu kralı Minua ile aynı dönemlerde yaşamıştır (Siddall, 2013: 73).⁷³ Bu kraliçenin kökenleri hakkında birkaç farklı öneri daha olmakla birlikte özellikle Urartu ülkesinden bir prenses olabileceği de önemli varsayımlardan birisidir (Baker, 2002: 1084; Eilers, 1971: 68). Böylesi bir ihtimali bir anlığına doğru kabul edecek olursak Minua'nın kızının (veya kız kardeşi) Assur kralı ile politik bir evlilik yapmış olabileceği gibi bir varsayım öne sürülebilir. Bu sayede iç savaşlar ve isyanlarla boğuşan Assur ülkesi dönemin güçlenen bir başka gücü olan Urartu Krallığı'nın desteğini elde etmek istemiş olabilir.⁷⁴

Urartu tarihinde kral olmayan fakat varlığından haberdar olduğumuz ilk prens ise *İnušpua*'dır. Minua'nın yukarıda bahsettiğimiz kız evladı olabilmesi mümkün olan *Tariria* gibi erkek evladı *İnušpua* için de krali yazıtlar yazdırmış olması bu döneme ilişkin ünik uygulamalar olarak dikkat çeker.⁷⁵ İlk olarak dedesi İšpuini dönemi

⁷² Ortaçağ kaynaklarında Minua kanalı ve Tuşpa ile ilgili olarak ilk defa bahseden kişi MS 5. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçi Khroneli Moses'dir (Moses, 1869; Salvini, 2006: 135-136). Kanalın arkeolojik açıdan değerlendirilmesi için ayrıca bkz; (Öğün, 1970).

⁷³ Eponim listesi için bkz. (Millard, 1994).

⁷⁴ Ayrıntılı Semiramis biyografisi için bakınız (Pettinato, 1988).

⁷⁵ Kimi zaman bu türden uygulamalara yüklemeye çalıştığımız “yüksek” anlamlar belki de bizim kafalarımızda tasarladığımız yanlış tahminleridir. Bazen de kralın oğlunu veya kızını sevdiği için böyle uygulamalara başvurmuş olabileceği gibi basit ihtimalleri de düşünmek mümkündür (Bkz. CTU B 2-4).

yazıtlarında babası Minua ile birlikte ^m*i-nu-uš-pu-a* olarak ismi geçmeye başlayan bu Urartu prensi hiçbir zaman kral olamamıştır. Bunun nedenleri hakkında çok fazla ipucu olmamasına rağmen hayatını erken yaşta kaybetmiş olabileceği düşünülmektedir. Krallığın henüz erken aşaması olarak görülebilecek İşpuini döneminde krali yazıtlarda kralın oğlu Minua ile birlikte torununun da isminin anılması tahtın bir sonraki veliahtlarının ilan edilmek istenmesi ile ilgili bir uygulama olmalıdır.⁷⁶ Bu uygulamanın Urartu’da ilerleyen dönemlerde benzerinin bulunmaması muhtemelen erken dönemde hanedanın devamına yönelik karşılaşılan bir tehlikenin varlığına işaret eder (Tan, 2010: 71-72). Başa geçecek prensin yazıtlarla güvence altına alındığına dair bu türden uygulamalar başka örneklerden de bilinmektedir (Tan, 2010: 34). Urartu Krallığı’nda orduda ve bürokraside üst düzey kimi görevlerde kralın soyundan kişilerin bulunuyor olması bu türden bazı tehlikelerin⁷⁷ niteliğini ve gerçekçiliğini daha iyi anlayabilmemize yardım eder.

Taş üzerindeki krali yazıtların dışında İnušpua adına dedesi İşpuini’nin tunç bir bakraç hediye ettiğini de bilmekteyiz. Bir örneği bugün Münih Archäologische Staatssammlung Müzesi’nde bulunduğu bilinen bakraç üzerindeki Assurca yazıtta şöyle yazmaktadır (CTU B 2-4);

Çeviri Yazısı

1- ^m*iš-pu-ú-i-ni A^{md}sarš-duri DIŠ^mi-nu-uš-pu-a SUM-ni DIŠ^{LÜ}ki-ba-ri-šú ra-’a-me*

Çevirisi

1- “Sarduri oğlu İşpuini ona olan sevgisinden dolayı İnušpua’ya verdi/adadı?”

Bulutlu konteksi tam olarak bilinmediği için kral tarafından mezar armağanı olarak veya tapınağa-tanrılara torununun iyiliği veya bir başka amaçla hediye edilmiş olması mümkündür.⁷⁸ İşpuini’nin torununa yönelik bir teveccühünün olduğu da anlaşılmakta, fakat bilinmeyen bir nedenle tahta Minua’dan sonra İnušpua’nın değil

⁷⁶ Hitit döneminde: “*tuhkanti*” veliaht prens olarak bilinir (Alparslan, 2020). Urartu dışında da birçok örnekte başa geçecek kişinin yazıtlarda önceden kayıt altına alınması yaygın bir uygulamadır.

⁷⁷ Nitekim kralın ailesinden olabilecek bazı soyluların başkentte darbe teşebbüsünde bulunarak tahtı ele geçirmeye çalıştıkları bilinmektedir. Bkz. Bölüm; 3.1.2.

⁷⁸ Anzaf’ta İşpuini, Minua ve İnušpua adına muhtemelen tapınağa armağan edilen başka buluntular da söz konusudur (CTU B 4-1,2,3).

Argiști'nin geçtiği bilinmektedir.⁷⁹ İşpuini'nin son dönemlerinde Minua'nın etkin bir şekilde krallığın idaresinde rol aldığı ve babası döneminde giderek güçlenmeye başlayan Urartu krallığını bir üst aşamaya taşıdığını anlıyoruz. Minua döneminde tamamlanan Yukarı Anzaf, Aznavurtepe, Körzüt, Minuahinili, Minua Kanalı gibi büyük inşa projelerinden bu istikrar ve başarıyı anlayabilmek mümkündür.

Urartu metinlerinde İnuşpua dışında herhangi bir prensin adı geçmemesine rağmen Assur belgelerinde “*Melartua*”, isimli bir başka Urartu prensinden daha bahsedilir (SAA 5, 90; 114). Bu durum Urartu yazıtlarında ismi geçmeyen başka prenslerin de olabileceğini gösterir. Aksini düşünmek daha düşük bir ihtimaldir ve her ne kadar ispatlanamıyor olsa da muhtemelen çok sayıda olmaları mümkündür.

İlgili Assur kayıtlarına göre “*Melartua*” isimli bu Urartu prensi emrindeki birliklerle kralın merkezi ordusundan ayrı şekilde kol faaliyetlerinde bulunuyor ve ordu da aktif olarak rol alıyordu (SAA 5, 114). Bir başka Assur kaynağı ise yine bu konu hakkında ilginç bir başka bilgi daha vermektedir. Kimmerlere karşı bir savaşta yenilen Urartu ordusunda “*Melartua*” isimli bu prensin henüz yoldayken askerler tarafından kral ilan edildiği söylenmektedir (SAA 5, 90). Hiçbir Urartu yazıtında ismi geçmeyen bu Urartu prensinin hangi Urartu kralı olabileceği veya Assur kaynaklarının aksine tahta geçmeden etkisiz hale getirilmiş olup olamayacağı veya tahta neden çıkmamış olduğu konusu şimdilik net değildir.⁸⁰

Ancak kimi araştırmacılar Sarduri oğlu Rusa'nın oğlu olduğu düşünülen bu prensin tahtı ele geçirmek için başlattığı isyanın sonuçsuz kaldığını öne sürmüştür (Kristensen, 1988: 31-32). Ancak bizim görüşümüze göre de bir diğer ihtimal Rusa oğlu Argiști'nin (II. Argiști) prens olduğu bu dönemdeki isminin “*Melartua*” olabileceğidir. Bu ihtimali de düşünmek mümkündür. Bu durumda Urartu krallarının kral olduktan sonra aldıkları isimlerin bir anlamda lakap veya ünvan olabilmesi ihtimali söz konusudur.⁸¹

⁷⁹ Konuyla ilgili olarak buraya bkz; (Salvini, 2006: 120-131).

⁸⁰ Bu konudaki tartışmalar için bkz; (Roaf, 2012a).

⁸¹ Kral olmadan önce farklı isimlere sahip olup kral olduktan sonra güç ve kudret sembolü farklı isimler veya ünvanlar aldıkları düşünülmesi gereken güçlü bir varsayımdır. Aslında bu türden uygulamalar ilk

İşpuini ve Minua isimlerini saymazsak neredeyse bütün Urartu krallarının isimleri baba veya dedelerinin isimleridir;⁸² Sarduri (I. II. III. IV.), Argiştı (I. II.), Rusa (I. II. III.). Kurucu kral olan Lutibri oğlu Sarduri isminin özel bir önemi olduğu anlaşılmaktadır. Adeta bu önemli isim (*mdsars-duri*) bir çok diğer krallıklarda da görülebildiği gibi kurucuya atfedilen tartışmasız bir krallık kültü olarak yerleşmiş olmalıdır. Fakat sabit olan bir gerçek varsa bu da İşpuini ve Minua isimlerinin kendilerinden sonra tekrar asla kullanılmamış olduğudur. Bu durum İşpuini, Minua ve İnüşpua üçlüsünün krali yazıtlarda beraber anılmasının nedenleri ile ilişkili bir durum olabilir. Şimdilik bütün ayrıntılarını bilemiyor olsak da bu dönemde yaşanan birtakım taht kavgalarının Minua sonrasındaki kralın belirlenmesi üzerinde etkili olmuş olması mümkündür. Bir varsayım olarak Minua oğlu Argiştı'nın tahta geçmesi bir tür aile içi taht mücadelesinin sonucunda gerçekleşmiş olmalıdır. Bu değişim I. Argiştı ve sonrasındaki krallar için yeni bir sürecin gelişimine işaret ediyor olabilir.⁸³

Mezopotamya krallıklarından itibaren yaygın bir şekilde karşımıza çıkmaktadır (Hallo, 1980). Krallar, imparatorlar henüz şehzade iken sahip oldukları isimlerin yanında tahta geçtikten sonra güç ve kudret sembolü olan yeni birçok unvan ve isim daha kullanmışlardır. Hatta Osmanlı padişahlarının binlerce yıldan beridir süregelen bu eski devlet geleneğine uygun olarak tahta geçtikten sonra veya önemli olaylardan sonra yeni ünvanlar aldığı da bilinmektedir (İnalçık, 1958). Fakat Urartu'da bu isimlerin unvan veya lakap olmadığını düşünsek bile sıkça tercih edilmesinin nedenlerinin başında sahip oldukları güçlü anlamlar olmasının geldiği de açıktır

⁸² Tıpkı Hitit kralı Hattusili I,II,III; Mursili I, II, III; Arnuwanda I, II, III; Tudhaliya I,II,III,IV (Hout, 2013: 27). Assur kralları Şamsī-Adad I,II,III, IV,V; Shalmaneser I, II, III, IV; Aşşur-nārārī I, II, III, IV, V gibi birçok kral bu uygulamalar için çok sayıdaki örnekten birkaçıdır.

⁸³ Başkentte bulunan anıtsal kaya mezarları bu bağlamda dikkat çeker. Girişinde bulunan yazıtlarla tarihlendirilebilen tek kaya mezarı I. Argiştı'ye yani Minua'dan sonra tahta geçen Urartu kralına aittir. Bu mezarın girişindeki yıllıkların bir araya toplanması geleneği ise kanımızca bir sonraki kral olan II. Sarduri'nin Analıkız yazıtlarıyla (annal) başlatılabilir. Bütün olarak annal yazdırma geleneğinin ilk örneğini uygulayan II. Sarduri muhtemelen babasına ait kaya mezarının girişinde Argiştı yıllıklarının bir araya toplanmasını ve yazdırılmasını sağlamış olmalıdır. Burada kralların ölmeden önce kendi mezarlarını yaptırıp yaptırmadığı sorusu gündeme gelebilir. Ancak her iki ihtimalde de Argiştı mezarının girişinde bulunan yıllıkların bir araya toplanması bize göre muhtemelen Argiştı öldükten sonra ardılı olan kral tarafından yaptırılmış olmalıydı. İlk defa bu dönemde başlayan bu uygulama II. Sarduri'nin hayatta olması nedeniyle de Analıkız'da uygulanmış olmalıdır. İşpuini ve Minua dönemlerindeki dağınık vaziyette yazıtları saymazsak ilk defa Analıkız'la başlayan bu gelenek daha sonraki krallar tarafındanda tapınakların girişlerinde anıtsal yıllık yazdırma biçiminde devam ettirilmiştir. Bunun en etkileyici örneğini Ayanis tapınak girişinde II. Rusa döneminde görebilmekteyiz. Bu görüşümüzü destekleyen bir diğer durum Argiştı mezarı dışında mezar girişine annal yazdırılmasına yönelik benzer bir başka uygulama bulunmaz. Bu kralların sağlığında yıllıklarını yazdırdıkları anlamına gelir. Dolayısıyla yalnızca Argiştı mezarında karşımıza çıkan ünik uygulamanın nedeni daha iyi anlaşılabilir.

1.1.3. Diğer Hanedan Mensupları

Urartu toplumu ve askeri yapısı hakkında bilgi veren Assur kaynakları Urartu ordusunda süvari olarak görev yapan krali soydan gelen 260 kişinin varlığından bahseder (Frame, 2021: 287; Fuchs, 1994: 320; Konakçı & Baştürk, 2009: 181; Tan, 2010: 46). Bu kişilerin savaşta Assur ordusu tarafından ele geçirildiği iddia edilmektedir. Her ne kadar sayının fazla olması inandırıcılık açısından zayıf olsa da, bu ifadelerin doğruluğundan ziyade Urartu ordusunda bu kadar çok sayıda soylu kişinin süvari birliklerinde görev yapıyor olduğunun bilinmesi açısından yine de önemli bir veridir.⁸⁴

Urartu saraylarında hadım görevlilerin (^{LÚ}ŠÁ.SAG)⁸⁵ yanı sıra çok sayıda soylu kişinin de bulunduğu bilinmektedir (SAA 5, 91). Orduda ve sarayda üst düzey görevli çok sayıdaki bu soylu kişilerin yanı sıra ordu başkomutanı, yardımcısı gibi üst düzey yetkilere sahip askeri yetkililerin de kralın ailesinden olduğu kaydedilmiştir (SAA 5, 93). Tüm bu veriler bize Urartu askeri ve idari yönetici kadrolarının büyük oranda soyluluk esasına göre teşkilatlandırıldığını ve devletin bürokratik çekirdeğinin krala soy bağı ile bağlı kişilerden oluşturulduğunu göstermektedir.

Özellikle eyalet valilerinin (^{LÚ}EN.NAM) kralın soyundan kişiler olduğuna ilişkin önemli ipuçları aşağıdaki ilgili başlıkta ele alınmıştır. Eyalet merkezlerinin dışında kalan, özellikle başkent ve çevresinde varlıkları bilinen bazı kırsal yerleşmelerin bu ileri gelen soylu kişilere ait olabileceği mezarlar ve yerleşmeler bulunmaktadır. Merkezde ve taşrada ayrı ayrı olmak üzere bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev yapmış bu kişilere dair ipuçları aşağıda ilgili başlıklarda değerlendirilecektir.

⁸⁴ Bu konunun arkeolojik yaklaşımlarla birlikte değerlendirilmesi için ikinci bölüme bakınız. Bu kişilerin sahip oldukları çok sayıda yerleşme için ayrıca bkz; RINAP: Sargon II 65.

⁸⁵ (HZZ: 183-184, No: 192).

1.2. Bürokrasi

Şimdiye kadar bulunan çivi yazılı Urartu tabletleri her ne kadar sayıca az olsa da bize Urartu Krallığı'nda çeşitli konularda ve standartlaşmış yazışma örneklerinin olduğunu açıkça gösterir. Bu çeşitlilik ve standartlaşma aynı zamanda yerleşik bir bürokrasinin varlığına işaret eder.⁸⁶

Envanter niteliğindeki çok sayıdaki kayıtlar dışında özellikle az sayıdaki mülkiyet anlaşmazlıkları ile ilgili olarak bulunan “mahkeme” kararları veya krali fermanlar bir tür üst düzey hukuki metinler olarak değerlendirilebilecek kayıtlardır. Bu kayıtların sayısının az olması yapılan araştırmaların yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bu türden üst düzey kayıtların tek örneğinin dahi bulunması bürokratik işleyişin niteliklerinin anlaşılabilmesi adına önemlidir. Mevcut çeşitlilikteki az sayıdaki belge ileride bulunabilmesi muhtemel çok daha fazla sayıda ve türde kayıtların habercisi olarak görülmelidir. Çünkü bu türden belgelerin kullanılabilmesi ve gelişimi yerleşik bir bürokratik işleyişin ve devlet geleneğinin sonucunda ortaya çıkabilmesi mümkündür. Özellikle başkent veya üst düzey bürokrasinin ikamet ettiği düşünülen krali kentlerde bu türden belgelerin yoğun olarak bulunmuş olması bir tesadüf değildir.

Urartu'da yukarıda bahsettiğimiz üst düzey yazışmaların dışında daha günlük işlerle ilgili olarak atlara verilecek arpa miktarlarından (CTU CB Ay-16,19), insanlara dağıtılacak ekmek kayıtlarına (CTU CT Ba-2; CT Kb-7), yöneticiler arasındaki bazı anlaşmazlıklardan (CTU CT Kb-7), silah dağıtımına ilişkin (CTU CT An-1) çok çeşitli konularda içeriklere sahip bürokratik belgenin olduğunu açıkça bilmekteyiz. Bu türden yazışmaların kısıtlı da olsa başlı başına bulunmaları dahi bürokratik bir işleyişin oturduğunu ve tıpkı mimaride ve birçok diğer alanda olduğu gibi bürokraside de belirli bir standartlaşmanın ortaya çıktığını göstermektedir.

Dönemin bütün krallıkları gibi askeri kimliği ağır basan bir devlet olan Urartu Krallığı'nda ordu mensuplarının hiç şüphesiz “*Askeri Bürokrasi*” içerisinde de değerlendirilmesi yanlış olmaz. Ancak kaynaklara başlı başına ele alınmasını

⁸⁶ Bu belgelerin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi ve sınıflandırılması giriş bölümünde yapılmıştır.

gerektirecek nitelikte ve sıklıkta yansıdığı için Urartu ordusu, daha iyi anlaşılması adına ayrı bir başlık halinde detaylı olarak üçüncü bölümde ele alınmıştır. Bu nedenle bürokrasi içerisinde değerlendirilen kimi yöneticilerin aynı zamanda askeri bir kimliğe/mevkiye sahip olduğu da göz ardı edilmemelidir.⁸⁷

Ancak her ne kadar ordu ile iç içe geçmiş bir yapı söz konusu olsa da kimi bürokratik yetkililerin özellikle krali kentlerde yerleşik bulunduğu ve bürokratik niteliklere sahip olduğunu bilmekteyiz. Bu bürokratik işleyişi anlamak için öncelikle hangi yerleşmelerde ne türden kayıtların bulunduğu, bu kayıtların içerikleri ve söz konusu olan görevlilerin detaylı olarak ele alınması giriş bölümünde ayrıntılarıyla yapılmıştır. Bu bölümde ise oradan elde ettiğimiz sonuçlar ve diğer bütün sonuçlar yardımıyla bildiklerimiz henüz buz dağının görünen yüzü olsa da Urartu Krallığı'nda bir çok açıdan ve ayrıntılardan tespit edebildiğimiz mevkiiler ve kişiler ele alınacaktır.

1.2.1. Tepe Bürokrasi (*Başkent*⁸⁸)

Urartu Krallığı merkezi otoritenin ve kültürün her anlamda baskın olduğu özel bir karaktere sahiptir. Arkeolojik ve filolojik veriler bu durumu açıkça yansıtmaktadır. Krali mimarlık izleri, çanak çömlek, metal işçiliği gibi yüksek kalite ve ustalık gerektiren bulgular yerelden ve Urartu öncesi ve sonrasından belirgin bir biçimde ayırt edilebilmektedir.

Yazılı kaynaklar ve bu sosyokültürel gelişim aynı zamanda bize kurumların ve bürokrasinin de başkent ve krali yerleşmeler çerçevesinde geliştiğini gösterir. Merkezi yapı olarak tanımlanabilecek bu kültürel dönüşümün yaşandığı başlıca yerler Anzaf, Toprakkale, Aznavurtepe, Körzüt, Çavuştepe, Ayanis, Kef Kalesi, Bastam, Karmir-Blur, Armavir, Arin-berd gibi önemli krali merkezlerdir. Başkent ile birlikte doğrudan krallık eliyle planlanarak kurulan bu anıtsal yapılar ve şehirler Urartu Krallığı'nın ana omurgasını oluşturan merkezlerdir.

⁸⁷ Özellikle, LÜEN.NAM yani “Vali” olarak tanımlanan kimi yöneticiler/bürokratlar aynı zamanda general olarak kendi emirlerinde bulunan askeri birlikleri de kontrol etmektedirler. (Detalı bilgi için bkz. bölüm: *Ordu ve Askeri Bürokrasi*).

⁸⁸ Veya merkezi bölgede yer alan bir başka krali kent.

Bu krali merkezler aynı zamanda elde edilen vergilerin, ganimetlerin ve mahsüllerin depolandığı yüksek kapasiteli yaşam alanlarıdır. Bu sahip olunan yoğun insan potansiyeli ve krali depolama imkanlarına sahiptirler. Daha uzak bölgelerde kurulan eyalet merkezleri de bu krali kentlerin küçük birer kopyalarının olduğunu düşünebiliriz. Ancak eyalet merkezlerinin imkan ve nitelikleri krali kentlerle kıyaslanamayacak ölçüde küçük ve yalnızca orada yaşayan insanların belirli bir süre ihtiyaçlarını karşılayabilecek miktarlardadır. Ancak krali kentler sahip oldukları konum neticesinde hem üst düzey güvenliğe sahip olmakta hem de büyük depolama imkanları sayesinde krallığın gelecek yıllarda kullanabileceği erzak ve ürünlerin depolandığı teminatları olarak hayati öneme sahip olmalıydılar. Özellikle Van Gölü Havzası'nda birbirine yakın sayılabilecek gününbirlik ulaşım mesafesinde inşa edilen çok sayıdaki krali kentin bulunuyor olması yüksek miktarda artı ürün depolama ile ilişkili bir kaygının da yansıması olmalıydı.⁸⁹

Mevcut kayıtlarda bu krali kentlerin özellikle Urartu toplumu ve bürokrasisi açısından en yoğun ekonomik faaliyetlerin sürdürüldüğü merkezler olduğu anlaşılmaktadır. Bu yoğun ekonomik faaliyetler aynı zamanda yazılı kayıtlar vasıtasıyla sistematik bir bürokrasiyi de gerektirmiş olmalıdır. Şimdiye kadar, Van Kalesi (Tuşpa), Anzaf, Ayanis, Çavuştepe, Bastam, Karmir-Blur, Toprakkale gibi çoğu krali kentlerde bürokratik kayıtlar bulunmuştur. Bu kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla henüz açığa çıkarılmamış diğer merkezlerde de bu türden kayıtların ve görevlilerin olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu görevliler kurulan büyük şehirlerde kendi uzmanlık alanlarına göre belirli bir hiyerarşik düzen içerisinde görev yapıyor olmalıydılar.

Bu bürokratik hiyerarşinin tepesinde ise şimdilik tam olarak nerede ikamet ettiği bilinmeyen ancak başkent Tuşpa'da veya Van Havzası'ndaki bir başka krali kentte bulunuyor olması muhtemel ^{LÜ}*aşuli (Başvezir)* yer alıyordu. Kral'dan sonra gelen bu üst düzey yetkilinin konumu ve hakkında bilinenler aşağıda detaylarıyla ele alınacaktır.

⁸⁹ Ayrıca bkz. (Danışmaz, 2020: 49-50).

1.2.1.1. ^{LÚ}*aşuli* / ^{LÚ}A.NIN-*li* / ^{LÚ}A.ZUM-*li* (Başvezir)

Bastam, Karmir-Blur, Ayanis ve Anzaf gibi krali merkezlerde bulunan tabletlerde özellikle mühür baskılarında karşımıza çıkan bu üst düzey yetkilinin ünvanı ilk çevirilerde logografik olarak ^{LÚ}A.NIN-*li* veya ^{LÚ}A.ZUM-*li* şeklinde okunmuştur (Diakonoff, 1963: 34,36,62,65; Hellwag, 2000; Hellwag, 2005; Seidl, 1979, 1988a; Zimansky, 1985: 84-85). Ancak son yıllarda bunun logogram olarak değil fonetik ^{LÚ}*a-şu-li* biçimiyle okunmasının gerektiği daha yaygın kabul görmektedir (Hellwag, 2005; CTU IV, 212-220; CTU V, 378).

Filolojik tartışmalardan ziyade⁹⁰ bu bölümde öncelikle bu söz konusu makamın ve yetkilinin Urartu bürokrasisi ve devleti içerisindeki konumunun anlaşılmasına odaklanılacaktır. Fakat önce mevcut Urartu yazıtlarında bu görevlinin bahsinin geçtiği bütün belgeler aşağıdaki tabloda bir arada verilmiştir;

Gönderen Yetkili/ Mühür	Alıcı Şehir/ Buluntu Yeri	Hitap Makamı	Yazıt No
^{LÚ} <i>a-şu-li</i>	Anzaf	^{LÚ} KAD ^{LÚ} <i>a-ru-di</i>	CB An-1
Rusa (Sarduri oğlu) ^{LÚ} <i>a-şu-li</i>	Bastam	^{LÚ} NA ₄ .DIB ^{LÚ} É.GAL	CT Ba-1
Rusa (Sarduri oğlu) ^{rLÚ} <i>a-şu-li</i> ¹	Bastam	^{LÚ} É.GAL	CT Ba-2
Sarduri (Sarduri oğlu) [^{LÚ} <i>a-şu-li</i>]?	Bastam	^{LÚ} NAM ^{LÚ} NA ₄ .DIB	CT Ba-3
Rusa (Sarduri oğlu)? ⁹¹ [^{LÚ} <i>a-şu-li</i>]?	Karmir-Blur	^{LÚ} É.TIN	CT Kb-1
Rusa (Rusa oğlu) ^{LÚ} <i>a-şu-li</i> ¹ -i	Karmir-Blur	^{LÚ} NA ₄ .DIB	CT Kb-2
Erimena (Argišti oğlu) ^{LÚ} <i>a-şu-li</i> ?	Karmir-Blur	^{LÚ} KÜ.MEŠ ^{LÚ} MUHALDIM.MEŠ	CT Kb-3 ⁹²
Rusa (Rusa oğlu) ^{LÚ} <i>a-şu-li</i>	Karmir-Blur	^{LÚ} NA ₄ .DIB ^{LÚ} NA.KAD	CT Kb-4
Sarduri (Sarduri oğlu) [^{LÚ} <i>a-şu-li</i>]?	Karmir-Blur	-	CT Kb-5
^{LÚ} <i>a-şu-li</i>	Karmir-Blur	^{LÚ} NAM	CT Kb-7 ⁹³

⁹⁰ Bu konudaki tartışmalar için bkz; (Hellwag, 2005).

⁹¹ Tablet başlangıcında kral olarak ismi anılan Rusa oğlu Sarduri'nin aksine mühür kısmında Sarduri oğlu Rusa isminin olması dikkat çeker. Burada prensin ^{LÚ}*aşuli* olarak görev yapıyor olabileceği varsayımı öne çıkar. Bu konudaki tartışmalar için bkz; (Hellwag, 2005).

⁹² Bir kız kaçırma veya evlilik olayı hakkında merkezden gönderilen bir emri içermektedir.

⁹³ En iyi korunan Urartu tabletlerinden birisidir ve ^{LÚ}*a-şu-li* mührüyle mühürlenmiştir. Ancak bu türden tabletlerde ilginç bir şekilde emirler kralın veya ^{LÚ}*a-şu-li*'nin değil *Inuşıla* isimli kişinin

KIŠIB ^{LÚ} a-šu- ¹ li ¹	Ayanis		Sig. 20-7
[^{LÚ} a-š] u-u?- ¹ li ¹ Rusa (... oğlu)	Ayanis	-	CB Ay-52
¹ KIŠIB! ¹ ^{LÚ} a-šu-li	Bastam	-	Sig. 20-8
[^{LÚ} a]- ¹ šu ¹ -li ¹ KIŠIB ¹	Bastam	-	Sig. 20-9
[KIŠ]IB! ^{LÚ} a- ¹ šu ¹ - ¹ li ¹	Bastam		Sig. 20-10

Tablo 4: LÚ.aşuli ile İlgili Bilgi Veren Kaynaklar.

Tabloda verilen kaynakların dikkat çeken bir ortak özelliği bunların üst düzey konularda yazılan tabletler/belgeler olmalarıdır. Son 5 adet mühür baskısı ise kırık ve içeriğinin tam olarak anlaşılamayan mühür baskıları olduğunu belirtmek gereklidir. Bu bize LÚ.aşuli ‘nin üst düzey bürokratik metinlerle ilişkili olarak ele alınması gerektiğini gösteriyor olmalıdır. Bulla veya benzeri yerel alt düzey bürokratik malzemeler üzerinde LÚ.aşuli mühürlerinin olduğunu iddia etmek için henüz yeterince delil yoktur. Böylesi bir durumda LÚ.aşuli ‘nin veya onun yerine görevli daha alt düzey başka memurların da bulunmuş olabileceği veya yazıya geçirilmeden kararların yerelde verilmiş olabileceği ihtimalini varsayabiliriz. Fakat şimdilik bu konuda maalesef yeterince kanıt yoktur.⁹⁴

Mevcut kaynaklardan LÚ.aşuli olarak bilinen isimler ile Urartu kralı olduğunu bildiğimiz isimleri karşılaştırdığımızda şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır;

Kral olup olmadığı net ⁹⁵ olmayan LÚ.aşuli	Kral olma ihtimali yüksek LÚ.aşuli	Kral (LUGAL, MAN)
		Sarduri (Lutibri oğlu)
		İşpuini (Sarduri oğlu)
		Minua (İşpuini oğlu)
		Argiştı (Minua oğlu)
	Rusa (Sarduri oğlu)	Sarduri (II.) (Argiştı oğlu)
Rusa (Rusa oğlu) Erimena (Argiştı oğlu)		Rusa (Sarduri oğlu)
		Argiştı (II.) (Rusa oğlu)

ismiyle başlamaktadır. Bu konunun ayrıntılı değerlendirilmesi ve sınıflandırılması giriş bölümünde yapılmıştır.

⁹⁴ Birçok kırık mühür baskısının bulla olabileceği düşünülmesine rağmen bunların kırık tablet parçaları olma ihtimali yüksektir. Bkz; (CTU IV: 209-220). Genel Urartu bürokratik yapısının çerçevesinden bakıldığında LÚ.a-šu-li ‘ye ait mühür baskılarının üst düzey tabletler dışında olduğunu iddia etmek zordur.

⁹⁵ Burada kral olup olmadıkları belli olmadığı için sıralamanın değişebilmesi de mümkündür.

		Rusa (II.) (<i>Argišti oğlu</i>)
	Sarduri (<i>Sarduri oğlu</i>)	Sarduri (III.) (<i>Rusa oğlu</i>)
		Sarduri (IV.) (<i>Sarduri oğlu</i>)
		Rusa(III.) ⁹⁶ (<i>Erimena oğlu</i> ⁹⁷)

Tablo 5: LÚ.*aşuli* Olarak Bilinen İsimler.

Bu tabloya göre *Sarduri oğlu Rusa* ve *Sarduri oğlu Sarduri* gibi bazı LÚ.*aşuli* olarak görev yapan prenslerin veya hanedan üyelerinin⁹⁸ daha sonra kral olmuş olma ihtimalleri yüksektir (Wilhelm, 2008: 111). Ancak kimi LÚ.*aşuli* olarak görev yapan kişilerin de kral olamaması mümkündür. Yukarıda görüldüğü üzere Argišti oğlu Erimena gibi LÚ.*a-şu-li* olduğu bilinen hanedan üyelerinin kendileri olmasa da oğullarının kral olmasını sağlamış gibi gözükmetedir (*Erimena oğlu Rusa*). Bu varsayımların kısıtlı belgeler vasıtasıyla yapıldığını hatırlatmakta fayda vardır ve ilerde ortaya çıkacak yeni kaynaklarla elbette bu teorilerimizin güncellenmesi mümkün olabilecektir. Ancak şimdilik mevcut durumda kaynaklara göre bu en üst düzey Urartu “*Başveziri*”nin kralın ailesinden olduğunu söylemek kesinlikle mümkündür. Hatta bir adım ötesinde bu üst düzey bürokratların devlet işleriyle en üst düzeyde ilgilenen adeta bir *başvezir* sıfatına sahip olduğunu söylersek yanlış olmaz.

Assur’da “*sukkallu*”⁹⁹ olarak bilinen benzer bir vezirlik mevkisi en önemli bürokratik makamlardan birisidir. Genellikle kralın en yakınında bulunmakta ve en güvendiği kardeşi gibi en yakın kişilerden birisi olabilmekteydi. Hatta emrindeki 1000 kişilik süvari birlikleriyle kralın yakın korumalığını yapabiliyor veya gerektiğinde askeri harekatlarda bulunabiliyordu (Dezsö, 2012: 211-214; Millard, 1994: 55). Mevcut Urartu kayıtlarından da anlaşıldığı kadarıyla Urartu için de benzer bir durum söz konusuydu. Bürokrasinin merkezinde kralın temsilcisi gibi LÚ.*a-şu-li*

⁹⁶ Erimena oğlu Rusa ile ilgili tartışmalar için bkz; (Roaf, 2012a: 194; Salvini, 2012) Kronoloji için; (CTU I: s. 23).

⁹⁷ Argišti oğlu Erimena için bkz; (CTU CT Kb-3).

⁹⁸ Özellikle son dönemlerde taht üzerinde bazı kavgaların yaşanmış olması mümkündür.

⁹⁹ (CDA 381b).

bulunmaktadır. Bu nedenle Türkçe olarak bir anlamda “Başvezir” olarak tanımlamak mümkündür.

Aşağıdaki ilk örnekte görüleceği üzere emirler kralın ağzından yazılmakta fakat bürokrasinin en üst makamı olarak ^{LÚ}*a-şu-li* tarafından kralın adına mühürlenmektedir (CTU CT Ba-1);

Ön Yüz	
Çeviri Yazısı	Çevirisi
1- LUGAL-še : a-li : ti-e	1- Kral derki;
2- ^m iš-pi-li-ú-qu ^{LÚ} NA4.DIB	2- Mühürdar İspiliuqu,
3- ^m lu-ub-šú-ši-ni ^{LÚ} É.GAL	3- Saray adamı Lubšuşini
4- ba-ú-še : 'a-al-du	4-5: Kralın emriyle (tanrı hayat versin?) ¹⁰⁰
5- LUGAL-li : INIM? :? TI DINGIR	
6- gu-ni : GIŠ.ú-du-u+e-e	6-7: Anlaşmazlık konusu olan <i>udue</i> bahçesi (ağacı?)
7- ^h u-tú-ma-gi : ma-nu-bi	8- Saray adamı Lubšuşini'ye aittir
8- ^m lu-ub-šú-ši-ni-da : ^{LÚ} É.GAL	9-10-11: Aisuabzuni şehrinin ileri gelenlerinden (yöneticilerinden) Adiabdi onu aldı (yedi?)
9- a-tú-ú-nu : ma-di-ab-di-i	
10- ^{LÚ} GABA.RI : ^{LÚ} NAM.MEŠ	
11- URU.a-i-su-ab-zu-ni	
12- ^h i-ni : a-la-gi : šá-te-e	12: Şimdi karar verildi
13- GIŠ.ú-du-u+e : ma-di-ab-di	13: <i>udue</i> bahçesini (ağacı?) Adiabdi'den al ve
Arka Yüz	
r1: a-ri : ^m lu-ub-šú-ši-ni-di	r1: Lubšuşini'ye ver.
Mühür	
1- ^m ru ¹ -[sa]-[a-i ¹] [^m]sars-du- ^h i ^m ru-[...]	1- Sarduri oğlu Rusa'nın
2- ^{LÚ} 1.a-şu-[li] KIŠIB	2- ^{LÚ} <i>a-şu-li</i> mührüdür.

Bastam'da (*Rusa-i* URU.TUR¹⁰¹) bulunan ve yukarıdaki yazıta göre üzerinde anlaşmazlık yaşandığı anlaşılan “GIŠ.ú-du-u+e” (ahşap/bahçe)¹⁰² olarak tanımlanan ve bir bahçe veya arazi olması muhtemel gayrimenkulun kralın emriyle saray/sitadel adamı sorumlusu olan *Lubšuşini* isimli kişiye geri verilmesi emrediliyor. Bu üst düzey anlaşmazlığın merkeze intikal ettiği ve kralın emriyle çözüme kavuşturulmuş olduğu anlaşılır.¹⁰³

¹⁰⁰ Kralın adını onurlandırmak ve yazım şablonuna ait bir tür dua kalıbı gibi gözükmektedir.

¹⁰¹ Rusa'nın Yeni Şehri.

¹⁰² Urartu döneminde bu türden bağ ve bahçelerin değerli olduğunu bu türden anlaşmazlıklara yol açıyor olmasından anlıyoruz. Bir başka örnekte de Urartu kralı Arğiştî oğlu Rusa'nın okunu Gilurani'nin bahçesinden Batu'nun oğlu İspili'nin bahçesine kadar 950 kubit uzaklığa okunu fırlattığı yazmaktadır. (CTU A 11-7).

¹⁰³ Bastam mühürleri için bkz; (Seidl, 1979)

Urartu “*Başveziri*”nin mührüyle iletilen bir başka örnek yazışmada Karmir-Blur’da (*Teişebaini*) bulunmuştur. Yine şehirde ileri gelenler arasındaki bir anlaşmazlık üzerine kralın verdiği kararı içeren tabletin mühür kısmında Argiştı oğlu Erimena’nın ismi bulunmaktadır. Muhtemelen bir kız kaçırma veya ölüm sonrasında yeni bir evlilik ile ilişkili bir olay (Zimansky, 1985: 81) üzerine yaşanan bu “**üst düzey**” anlaşmazlık sonunda krali mahkemeye veya makama intikal etmiştir. Verilen son karara göre kral veya onun adına karar veren birim/mahkeme söz konusu saraylı kadının¹⁰⁴ aşçı *Aluani* isimli kişiye iade edilmesine karar vermiştir (CTU CT Kb-3);

Ön Yüz

Çeviri Yazısı

- 1- LUGAL-še : a-li : ti-i-e
- 2- ^{md}hal-di-İR-di ^{LÜ}KÜ.MEŠ
- 3- ^ma-lu-a-ni-ni ^{LÜ}MUḪALDIM.MEŠ
- 4- za-ni-da-bi : TI DINGIR : gu-ni
- 5- MUNUS.si-la-a : šú-se-e
- 6- ^mmu-i-da-a-i ^{LÜ}MUḪALDIM :
- 7- MUNUS-e ma-nu-ú-bi :
- 8- É.GAL-ni ^ʿhi¹-ni-^ʿe¹
- 9- LUGAL-še bi-du-ú-ni
- 10- ^ma-^ʿlu¹-a-ni-gi ^{LÜ}MUḪALDIM
- 11- ^mi-i a?-^ʿlu?-šá¹-i-ni :

Çevirisi

- 1- Kral derki;
- 2- Hazinesdar/Kuyumcu¹⁰⁵ Ḫaldi-bura¹⁰⁶
- 3- Aşçı Aluani
- 4- tanrıya olan yeminini tamamladı¹⁰⁷ (öldü?)
- 5-6: Aşçı Muida’nın tek olan kızı/karısı?
- 7-8: Saraylı bir kadın olan
- 9-10: Aşçı Aluani’ye dönsün
- 11- ve

Arka Yüz

- r1- bi-^ʿdi?¹ ... e-^ʿe?¹
- r2- a-^ʿli?¹-ú-^ʿni

- r1- .. geri dönecek..
- r2-

Mühür

- 1- [^m]e-ri-me-na-[... ^m]ar?-giš?¹
- 2- [...]-^ʿi¹-e : ^ʿKIŠIB?¹ ^{LÜ}a-[šu?-li?]
- 1- Argiştı oğlu Erimena’nın
- 2- ^{LÜ}a-šu-li mührüdür.

7. ve 8. satırlarda geçen “MUNUS-e ma-nu-ú-bi: É.GAL-ni ^ʿhi¹-ni-^ʿe¹” ifadesi söz konusu kadının saraydan yani muhtemelen soylu bir kız olabileceğine işaret ediyor olmalıdır. Ancak tüm bu kararlarda ortak olan bir şey varsa bu türden kayıtlar genellikle üst düzey kişiler arasındaki anlaşmazlıklardır. Bahsi geçen kişiler kalelerde

¹⁰⁴ Saray kadını olarak “É.GAL-ni” kullanılması ilginçtir.

¹⁰⁵ UPD 3: *para adamı*; UKN II 457: *para adamı*; KUKN 433: *para adamı*.

¹⁰⁶ *Ḫaldi-bura* günümüzde bile karşılaştığımız “*Allahverdi, Tanrıverdi, Tanrıkulu*” benzeri bir isim olmalıdır. Benzer isimler diğer bir çok çivi yazılı kültürde de bulunmaktadır. (*Adad ...; Marduk ...; Ilu...* Bkz. PNA 1-2-3-4).

¹⁰⁷ Urartu belgelerinde kimi metinlerin anlamı net değildir. Tıpkı buradaki gibi bazı metinlerde dini veya mitolojik göndermeler ve izler bulunmaktadır (CTU CT Ba-1). Burada söz konusu kişinin ölümü bu şekilde tasvir edilmiş olmalıdır. Ancak yine de daha fazla kaynak bulunmadan kesin bir tabir olduğunu söylemek şimdilik zordur.

yönetici, mühürdar gibi idareciler ve sarayla ilişkili kişiler arasında ortaya çıkan türden anlaşmazlıklardır. Ayrıca bu türden belgelerde dikkat çeken bir başka özellik ise muhatap alınan kişilerin direk olayın taraflarından birisi de olabilmeleridir. Ancak en başta bahsedilen kişiler emri uygulamasının istendiği en yetkili bürokrat olduğunu düşünmekteyiz. Tüm bu kayıtlardan anladığımız bu üst düzey yetkililer kendi arasında zaman zaman bazı anlaşmazlıkları çözemeyip daha üst bir mercii olan krallık merkezine havale etmektedir.

Ancak bu kararları kralın bizzat kendisinin mi verdiği yoksa onun adına krali bir mahkemenin/makamın mı inisiyatif kullandığını şimdilik kesin olarak bilemiyoruz.¹⁰⁸ Ancak şurası açık olan bir konudur ki ^{LÜ}*aşuli* bürokratik üst düzey metinlerde kraldan sonraki onay veya hüküm mercisidir. Burada kanımızca bürokratik işleyişin yürütülmesi kralın adına muhtemelen bazı kararları ^{LÜ}*aşuli*'nin (*Başvezir*) bürokrasinin en yetkili kişisi olarak veriyor olma ihtimali yüksektir.

Bu yetkilinin kralın bizzat kendisi olmadığı fakat krali aileden olduğu büyük oranda kabul görmektedir (Sagona & Zimansky, 2009: 331; Zimansky, 1985: 85). Fakat bu yetkilinin kralın kardeşi mi, oğlu mu yoksa babası mı olabileceğine dair kesin bir bilgi vermek de mümkün değildir ve bu özellikle son dönem krallarının tespit edilebilmesine yönelik de bazı zorlukları beraberinde getirir. Örneğin CTU CT Kb-1 belgesinde metnin girişinde kral olarak ismi geçen Rusa oğlu Sarduri ismine rağmen mühür baskısında Sarduri oğlu Rusa isminin bulunması baba oğul ilişkisine veya düşük bir ihtimalde olsa bir isim benzerliği olabileceğine işaret eder. Ancak bu türden yorumlar şimdilik daha fazla sayıda kaynak bulunmadığı müddetçe doğrulanmaktan uzaktır.

Urartu kralının kendisine ait mühür baskılarının da olduğunu az sayıda olsa bile bilmekteyiz. (Çilingiroglu & Salvini, 2001: 316) Gerek dikdörtgen formları ve gerekse baskıdaki dua eder pozisyonundaki muhtemelen kral figürü açısından ^{LÜ}*aşuli* mühür baskılarından farklılık arz eder. Silindir biçimli olmayan bu damga mühürler muhtemelen bir yüzük üzerinde bulunuyor olmalıdır. Özellikle bu kral mühür

¹⁰⁸ Zimansky bir mahkeme söz konusu olabileceğini öne sürer (Zimansky, 1985: 88)

baskılarının Ayanis gibi görkemli krali kentlerde bulunması da tesadüf olmamalıdır (CTU IV Sig. 12-3).¹⁰⁹

Ancak silindir biçimli ^{LÚ}*aşuli* mühürleri ise Urartu belgelerinde çok daha sık karşımıza çıkmaktadır. Fakat silindir mühür kullanımı yalnızca ^{LÚ}*aşuli*'ye has bir durum değildir. Urartu kralına ait silindir mühürlerin de bulunduğu bilinmektedir. Fakat bu kral mühürlerinde de yine kralın arkasında bir gölgelik tutan hizmetçi ile eller yukarıya bakar şekilde dua eder pozisyonda tasvir edilmiş olması dikkat çeker (CTU IV Sig. 12-1/2). Özellikle Bastam krali şehrinde bulunan bu türden baskılara göre belgenin mi taşındığı yoksa Urartu kralının bu şehirde bulunup bulunmadığını söylemek şimdilik yoruma açık bir konudur ancak kanımızca bunlar merkezden gönderilen yazışmalar olmalıdır.

Tüm bu verilerle birlikte ^{LÚ}*aşuli* 'nin en azından o mevkide bulunuyorken bir kral olmadığını açık bir biçimde söyleyebiliriz. CT Kb-1 numaralı tablette giriş bölümünde kralın ismi Rusa oğlu Sarduri olarak anılırken sonda yer alan mühür baskısında ^{LÚ}*aşuli* olarak Sarduri oğlu Rusa isminin geçtiği görülür. Bir aile ilişkisi olmakla birlikte farklı kişiler olduklarını gösteriyor olmalıdır.

Urartu ordusunda bulunduğunu Assur kaynakları vasıtasıyla bildiğimiz ^{LÚ}*tur-tā-nu* ¹¹⁰ ile bürokrasinin başında bulunan ^{LÚ}*aşuli* 'nin aynı kişi olabileceğine dair bazı varsayımlar bulunmakla birlikte bu konuda bir kafa karışıklığı söz konusudur (Zimansky, 1985: 87). Aslında isimleri bilinen ^{LÚ}*tur-tā-nu* ve ^{LÚ}*aşuli* arasında herhangi bir benzerlik bulunmaz. Aksine ^{LÚ}*aşuli* bürokratik yapının başındaki kişi olarak krali kentlerden birisinde veya başkentte bulunması gerekirken, askeri yönü ağır basan *tur-tā-nu* (ordu komutanı) muhtemelen güçlü bir eyalette vali olarak görev yapıyor olmalıydı.¹¹¹ Ancak her ikisinin de krali soydan olma ihtimali yüksektir¹¹² ve birisi merkezde diğeri taşrada olmak üzere en etkili mevkilerde bulunuyor olmalıydılar. Bu sayede Urartu krallığında üst düzey idari mevkilerin tamamı olmasa

¹⁰⁹ Kralların buralarda en azından belirli dönemlerde yaşıyor olmalarına işaret ediyor olabilir.

¹¹⁰ Detaylı bilgi için bkz bölüm; 3.1.1.

¹¹¹ Bu konunun ayrıntıları 3.1.1. numaralı ilgili bölümde tartışılmıştır.

¹¹² İsyan eden başkomutan yardımcısının (^{LÚ}*tur-tā-nu* 02-u) öldürülmemiş olması ve tahta karşı isyan edebilmiş olması krali soydan gelme ihtimalini güçlendirir. Detaylı bilgi için bkz; Bölüm 3.1.2.

da en azından bazılarının hem merkezde hemde taşrada soy esasına dayanıyor olduğunu söyleyebilmek mümkündür.

1.2.1.2. LÚNAM (Vezir-ler)

Urartu belgelerinde bahsi geçen LÚNAM¹¹³ ve LÚEN.NAM¹¹⁴ birbiriyle karıştırılan iki farklı kavramlardır. Bu çalışmada özellikle Urartu bürokrasisi ve idari yapısının ayrıntılı değerlendirilmesi sonucunda bu iki ifadenin anlam ve işlev açısından birbirinden farklı konumlara işaret ediyor olduğunu öne sürebiliriz.

Bu kapsamda özellikle Urartu Krallığı'nda krali kentlerin konumlarını ve gelişme süreçlerini birinci bölümün giriş kısmında tartışmıştık. Krallığın ana omurgasını oluşturan bu krali kentlerin arkeolojik ve mimari açıdan en net tanımları şimdiye kadar Köroğlu tarafından yapılmıştır (Köroğlu, 2011, 2020).¹¹⁵ Bu tanımlar krali olan ve olmayan yerleşmeler arasındaki farklılıkları belirgin bir şekilde ayrıntılarıyla ortaya koymuştur. Bu arkeolojik ve mimari farklılıkların aynı zamanda idari ve bürokratik yapılanma açısından da geçerli olduğunu anlamaktayız. Bu durumu özellikle şimdiye kadar ele geçirilen bütün bürokratik yazışmaların ve söz konusu mevkilerin aslında krali kentlere has bir durum olmasıyla ilişkilendirmek mümkündür. Eyaletlerde veya diğer taşra birimlerinde bu yapılanmanın bulunduğu dair şimdilik herhangi bir iz olmadığı gibi buralarda (*eyalet merkezlerinde*) kendine has kısmen yarı özerk bir idari yapının bulunduğu anlaşılr.¹¹⁶

Ancak Urartu'da eyalet valilerinin (LÚEN.NAM) krali soydan gelen kişiler olabilmesi mümkün iken LÚNAM tarafından yönetildiğini bir sonraki başlıkta ayrıntılarıyla anlatacağımız krali şehir yöneticilerinin hadım görevlilerden (*eunch*), prenslerden veya diğer kimi memurlardan olabilme ihtimali de bulunmaktadır.¹¹⁷

¹¹³ (HZZL: 109-110, No: 39).

¹¹⁴ EN: *Bey, efendi*. HZZL: 110-111, No:40).

¹¹⁵ Ayrıca bkz. (Danışmaz, 2018a, 2020).

¹¹⁶ Bu konu ikinci bölümde ayrıntılarıyla tartışılacaktır.

¹¹⁷ Eyalet merkezlerinin sorumluluklarında bulunan bölge idaresinde kısmi bir özerkliğinin olduğunu düşünecek olursak buraların krali soydan olmayan memurlardan ziyade soylu kişiler tarafından idare edilmiş olması yüksek ihtimaldir. Bu merkezlerin idaresinin babadan oğula devam edebilen idari birimler olduğunu gösteren kimi arkeolojik izler de vardır. Bu konu “Taşra Yerleşimleri ve İdaresi” bölümünde daha detaylı olarak ele alınacaktır.

Özellikle başkent ve krali merkezlerde bir çok memuriyet ile birlikte üst düzey mevkileri olduğu anlaşılan bu çok üst düzey yetkililerin bir nevi *vezir* statüsünde olduklarını söyleyebiliriz. Çok sayıdaki bu vezirlerin (L^UNAM) gerektiğinde orduda ve krali kentlerde bürokrasinin çeşitli kademelerinde de görev yapabiliyor oldukları öne sürülebiliriz. Ancak şimdilik bu vezirlere ilişkin tanımlamalarımızı görev yaptıklarını anladığımız başkent dışındaki bazı krali kentler üzerinden yapabilmekteyiz. Bu eksiklik merkezlerdeki konumlarını tam olarak tespit edebilmemize engel teşkil ediyor olsa da ileride bulunabilecek yeni kaynaklar bu konuda önemli bilgiler sunabilecektir.

Bu anlamda merkezi şehirlerde veya başkentte olduklarını düşündüğümüz bu memurların veya prens olabilecek yetkili *vezirlerin* bölgesel bazda veya uzmanlık dallarına göre de (*askerlik/bürokrasi gibi*) çeşitli farklılıklara sahip olabileceğini de düşünebilmemiz mümkündür. L^UNAM 'lara ilişkin daha detaylı tanımlamalarımız ve tartışmalarımız bir sonraki 1.2.2.1. numaralı başlıkta yapılacaktır.

1.2.2. Üst Düzey Görevliler

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Urartu'da krali kentlerin ve eyalet merkezlerinin kimler tarafından yönetildiği tartışılan bir konudur. Fakat konunun mevcut veriler çerçevesinde değerlendirilmesi sonucunda karşımıza bazı ipuçları çıkmaktadır. Özellikle arkeolojik veriler bu idari birimler arasındaki somut benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koyuyor olsa da tam anlamıyla idari konumlarının anlaşılması adına az sayıdaki yazılı belgelerin değerlendirilmesi ayrı bir önem taşır.

Yukarıda giriş bölümünde ana kaynakların sınıflandırılması başlığında anlatıldığı üzere Urartu bürokratik belgelerinde özellikle bahsi geçen görevlilerin kendi içerisinde hiyerarşik bir sıralanmasının olduğunu anlıyoruz. Bu bağlamda mevcut kaynakların bu bakış açısıyla bir bütün olarak değerlendirilmesi sonucunda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır;

<i>Belge No:</i>	<i>ÖNEM DERECEŚİ¹¹⁸</i>				
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5...</i>
CT Ba-3	^{LU} NAM	^{LU} NA4.DIB			
CT Kb-7	^{LU} NAM				
CT Ba-1		^{LU} NA4.DIB	^{LU} É.GAL		
CT Kb-4		^{LU} NA4.DIB	^{LU} NA.KAD		
CT Kb-2		^{LU} NA4.DIB			
CT Ba-2			^{LU} É.GAL		
CB An-1			^{LU} KAD	^{LU} a-ru-di	
CT Kb-3				^{LU} KÜ.MEŚ	^{LU} MUḤALDİM. MEŚ
CT Kb-1		^{LU} NA4.DIB ¹¹⁹		^{LU} É.TIN	

Tablo 6: Üst Düzey Görevliler ve Önem Dereceleri.

Bu tablodan da anlaşılacağı gibi krali kentlerin en üst idaresinde sırasıyla ^{LU}NAM ve ^{LU}NA4.DIB (*mühürdar*) en yetkili görevliler olmalıdır. 3. sıradan itibaren ise konunun niteliğiyle bağlantılı olarak veya daha üst düzey yetkililerin şehirde bulunup bulunmaması ile ilişkili olarak muhatabın değişebildiğini söylemek mümkündür. Elbette ileride daha fazla sayıda tabletin ve yazışmanın ele geçmesi bu konulara ilişkin bilgilerimizi daha netleştirebilecektir.¹²⁰ Ancak mevcut duruma göre özellikle krali kentlerin idari ve bürokratik açıdan doğrudan merkeze bağlı olarak yönetildiğini anlıyoruz. Bir çok konuda başkentten veya kralın/^{LU}aşuli'nin bulunduğu bir başka şehirden gönderilen emirlerin ve yazışmaların bulunması bunu doğrular.

Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz önemli bir nokta da bu türden Urartu bürokratik metinlerinde söz konusu olayla ve içerikle ilgili olarak hitap edilen kişi veya makamların da değişebildiğidir. Bu durumun bazı araştırmacılar da kafa karışıklıklarına neden olduğu anlaşılmaktadır. İçeriğin yanı sıra şehirde muhatap alınacak yöneticilerin bulunup bulunmaması konunun daha kompleks bir hal almasına neden olur. Yukarıdaki CT Ba-1, CT Kb-1, CT Kb-2, CT Kb-4 gibi bazı belgelerden

¹¹⁸ Hiyerarşi özellikle hitap edilen ilk iki sıra için geçerli olmalıdır. Daha alt sıralardaki kişi ve mevkiler konuyla ilgili olmaları nedeniyle bahsedilmiş gibi gözükmemektedir.

¹¹⁹ Bu kayıt diğerlerinden farklı olarak değerlendirilmelidir. Bürokratik bir yazışmadan ziyade muhtemelen bir köle satış veya bağış belgesinin şahitlerinden birisi olarak ^{LU}NA4.DIB "Abiliani" ismi anılmaktadır.

¹²⁰ Bu görüşlerimiz kurgulamış olduğumuz kendi mantık silsilesi içinde birer teoridir. İleride elbette gelişmesi mümkündür.

yola çıkan araştırmacılar krali şehirlerin en üst düzey bürokratinin mühürdar ^{LU}NA₄.DIB olabileceğini düşünmüş olsa da (Zimansky, 1985: 87) aslında bu muhatabiyet yukarıda açıkladığımız gibi istisnai ve dönemsel durumlar olmalıdır. Çünkü Bastam’da bulunan bir başka kaynağa göre ^{LU}NAM ve ^{LU}NA₄.DIB aynı belgede muhatap alınmışken üstte bulunan ^{LU}NAM’ın daha önemli bir konuma sahip bulunduğu anlaşılmaktadır (CTU CT Ba-3). Urartu belgelerinde bu sıralamanın ne anlama geldiği girişteki “*Bürokratik Kaynaklar*” başlığında daha detaylı olarak tartışılmıştır ve özellikle ilk bahsedilen ünvanlarda genellikle bu türden belgelerde bir önem sırasına riayet edildiği anlaşılmıştır (Zimansky, 1985: 83).

Bu üst düzey yöneticilerin zaman zaman özellikle ordu içerisinde de aktif bir şekilde görev almış olduklarını bilmekteyiz. Muhtemelen emrindeki birlikleri ile askeri seferlerde bulundukları kimi dönemlerde şehrin idaresini bir alt kademedeki bürokratlar ve yöneticiler sürdürüyordu. Kalabalık, canlı bir ekonomik ve sosyal hayatın söz konusu olduğu bu kentlerin muhtemelen gelenekselleşen her yıl birkaç ay sürecek seferlerde idari açıdan zaafiyete uğratılması düşünülemezdi. Bu yetkililerden de en yüksek ihtimal mühürdar olarak tanımlayabileceğimiz ikinci sırada gelen ^{LU}NA₄.DIB bu görevi yerine getiriyor olmalıdır.

Yukarıda belge ve önem sırasına göre bir araya getirdiğimiz bu kaynakları ve mevkileri aşağıdaki tabloda ise krali şehirlere ve bulunan mevkilere göre şöyle sıralamak da mümkündür;

	<i>Bastam</i>	<i>Karmir-Blur</i>	<i>Anzaf</i>
1	^{LU} NAM	^{LU} NAM	
2	^{LU} NA ₄ .DIB	^{LU} NA ₄ .DIB	
3*	^{LU} E.GAL	^{LU} NA.KAD	^{LU} KAD
4		^{LU} KÜ.MEŠ	^{LU} a-ru-di
5		^{LU} E.TIN	
		^{LU} MUḪALDIM.MEŠ	

* Üçüncü sıradan itibaren sıralamanın değişebileceği anlaşılır.

Tablo 7: Şehirlere Göre Bilinen Üst Düzey Görevliler.

Şimdilik daha alt düzey memuriyetlerin üst kademeler kadar keskin bir hiyerarşiye sahip olup olmadıklarını bilemiyor olsak da ilk iki veya üç sıranın anlamlı

bir şablon çerçevesinde değerlendirilebilmesi mümkün olabilmektedir. Diğer yetkililer konu ile ilişkili olarak genellikle mevzubahis konunun taraflarından olabilmektedir.

1.2.2.1. LÚNAM (Krali Şehir Yöneticisi)

Urartu krallığının omurgasını oluşturan krali kentlerin tanımlanması¹²¹ ile ilgili önemli çalışmaları bulunan K. Köroğlu, krali kentlerin kralın aile üyeleri tarafından yönetildiğini ve öldüklerinde başkentte yer alan anıtsal çok odalı kaya mezarlarına gömüldüklerini iddia etmektedir (Köroğlu, 2020: 17). Başkent dışındaki hiçbir krali sitadelde anıtsal mezar mimarisinin bulunmamış olması bu ihtimalin yüksek olasılıkla mümkün olabileceğini gösterir. Ancak burada ikinci bir ihtimal daha bulunmaktadır. Kralın aile fertlerinin başkentte gömülüyor olması bu krali kentlerin “yalnızca” prensler veya aile üyeleri tarafından yönetildiği anlamına gelmemelidir. Kimi prenslerin bu şehirlerde çeşitli kademelerde yönetici olmaları mümkün olsa bile üst düzey bazı memurların da söz konusu şehirlerde yönetici olabileceği ihtimali bulunur ve bu başkentteki krali gömü geleneği varsayımı ile çelişmez.

Nitekim Urartu Krallığı’nın idari yapısını dikkate aldığımızda, özellikle krali merkezlerde bürokratik ve idari işlerin yürütülmesini sağlayan bir üst düzey memurlar sınıfının var olabileceği anlaşılmaktadır. Ancak ilginç bir şekilde başkent veya merkezdeki bir şehirde yerleşik bulunan LÚaşuli (*Başvezir*) dışında hanedana mensup kişilerin daha alt kademe bürokraside yer aldığını gösteren herhangi bir kanıt yoktur. Dahası krali kentlerin yöneticileri olduğunu düşündüğümüz ve kimilerinin isimleri bilinen LÚNAM’lar içerisinde de prens veya hanedandan mensup kişiler olabileceklerine dair herhangi bir işaret bulunmaz.¹²²

Bu çerçevede Urartu prenslerinin veya aile üyelerinin¹²³ LÚaşuli olarak merkezde görev yaptığına ilişkin kayıtların bulunduğu yukarıda 1.2.1.1. numaralı ilgili başlıkta anlatılmıştır. Fakat söz konusu merkezi bölgenin dışında kalan krali kentler olunca memur yöneticilerin bulunması daha yüksek bir ihtimalmiş gibi gözükmektedir.

¹²¹ Bu krali kentlerin ve yerleşme türlerinin arkeolojik ve mimari özelliklerinin detaylı tanımı ve kavramsallaştırılması için bkz; (Danışmaz, 2018a; 2020: 47-133; Köroğlu, 2011; 2020: 11-12).

¹²² Assur şehirlerinin yönetimi için bkz. (Pecirková, 1977).

¹²³ LÚaşuli nin her zaman prens olması gerekmediği gibi kralın kardeşlerinden veya diğer aile üyelerinden birisi olma ihtimali de göz ardı edilemez.

Ancak özellikle kral olması planlanan prensten ziyade diğer prenslerin veya soyluların memur yöneticilerle birlikte bu şehirlerde çeşitli görevlerde bulunmuş olabileceğini de tamamen göz ardı edemeyiz. Ele geçirilen kaynakların şimdilik kısıtlı olması bu konuda daha net bir çıkarım yapmamızı güçleştiriyor olsa da kimi soylu kişilerin ^{LÚ}NAM, ^{LU}NA4.DIB veya daha farklı konumlarda şehirlerde görev yapmış olabilecekleri elbette ihtimaller arasındadır.

Krali şehirlerden Bastam ve Karmir-Blur'da el geçirilen iki farklı tablette ^{LÚ}EN.NAM ile karıştırılan ancak farklı değerlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz ^{LÚ}NAM ideogramlarını içeren bazı kayıtlar bulunmuştur.¹²⁴ Bunlar genellikle eyaletlerin yöneticileri oldukları bilinen ideogramlarla karıştırılmaktadır.¹²⁵

Bastam tabletinde 3. satırda ismi tam okunamıyor olsa da “Šei[. . .]” isimli bu yöneticiye hitap edildiği anlaşılmaktadır. Aşağıda da görülebildiği üzere tabletin unvan bulunan bu kısmında herhangi bir kırıklık olmadığı ve ^{LÚ}NAM ünvanlı olduğu anlaşılan bu kişiden mühürdar (^{LU}NA4.DIB) olan yetkiliden önce bahsedildiği anlaşılır (CT Ba-3: Satır 3);

e - di - ^{LU} NAM - di

Yine Karmir-Blur'da bulunan CT Kb-7 numaralı bir başka tabletin 2. satırında benzer bir kullanım söz konusudur;

ti - e - ^m - ur4 - ma - a - di - ^{LÚ} - NAM - di

Merkezden krali şehirlerin en üst düzey yetkilisine gönderilen bu tabletler de muhatap alınan yetkilinin *Urma* ve *Šei[. . .]* isimli ^{LÚ}NAM ünvanına sahip kişiler olduğu açıkça anlaşılır. Sağlam vaziyetteki bu ünvanların her ikisinin de sonlarına tekil

¹²⁴ ^{LÚ}NAM ve ^{LÚ}EN.NAM arasındaki fark için ayrıca bkz. (Salvini, 1979: 122; Zimansky, 1985: 81).

¹²⁵ Bu tabletlerin nitelikleri giriş bölümünde ayrıntılarıyla Ana Kaynaklar başlığında tartışılmıştır ve herhangi bir kısaltma yapılması söz konusu değildir. Bullalarda kimi determinatiflerde veya isimlerde kısaltmalar yapılabildiği bilinmesine rağmen tabletlerde bu durum pek görülmez.

direktif, yönelme eki olan *-di* almış olduğu görülür. (Wilhelm, 2008: 113; CTU V: 489).

Yukarıdaki verdiğimiz örneklerin dışında Ayaniste bulunan ve zaman zaman kısaltmalara dahi başvurulabilen bulla üzerinde dahi EN ideogramının özellikle yazılmış olduğu görülebilmektedir (Çilingiroğlu & Salvini, 2001: 284).¹²⁶

m ú- ra- ʿqiʿ EN.NAM

Bu örneklerden de anlaşıldığı kadarıyla tabletlerde herhangi bir kısaltma söz konusu olmayıp, bilinçli bir kullanım söz konusudur. Bu da her iki ünvanın birbirinden farklı değerlendirilmesi gerektiğini tasdikler.

^{LU}EN.NAM ünvanının bir eyaletten sorumlu olan kişi olarak söz konusu kişiye bir aidiyet, sahiplik bildiren (EN: *efendi*, *sahip*) ideogramı ile birlikte aşağıdaki örnekteki gibi krali yazıtlarda defalarca kullanılmış olduğu bilinir. (CTU A 5-8 Ro Satır: 19)¹²⁷;

iş- ti- ni LU EN. NAM

Ancak krali yazıtlar dışında bu ünvana tabletlerde rastlanmamış olduğu eyaletlerin bürokratik yapı açısından doğrudan krali merkezler tarafında muhatap alınmadığını gösteriyor olmalıdır.

2014 yılında Tuşpa (Van Kalesi) Höyüğü'nde yaptığımız arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kısmen zarar görmüş tabletin 2. Satırının sonunda NAM hecesi okunabilmiştir. Öncesindeki okunamayan heceler nedeniyle bu ünvanın [^{LU}EN].NAM olarak tamamlanması gerektiği önerilmiştir (Işık, 2014: 176-177);

¹²⁶ ^{LU}: *adam* determinatifi kısaltma yapıldığı için burada kullanılmamıştır fakat EN ideogramının bulla olmasına rağmen herhangi bir kısaltmaya tabi tutulmadığı anlaşılır.

¹²⁷ Ayrıca bkz; Bölüm 2.2.1. Eyalet Valisi.

[.....] NAM

Ancak kanımızca başkentte bulunan bu tablette geçen unvan tıpkı yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi doğrudan krali bir şehre gönderileceği için ^{LÚ}NAM olarak tamamlanmalıdır. Yukarıda açıkladığımız gibi ^{LÚ}EN.NAM'ların muhatap alındığı herhangi bir tablet bulunmaz. Fakat krali kentlerin yöneticileri olan ^{LÚ}NAM'lar doğrudan bürokrasinin muhataplarındandır.

Soylu olsun veya olmasın krali kentlerin başında hangi mevkinin bulunuyor olduğuna dair yukarıda sunduğumuz verilere istinaden bir cevap verebilmek mümkündür. Her ne kadar sayıca az da olsa bu kentlerin idaresinde görevli bulunan en üst düzey makamın ^{LÚ}NAM olduğunu öne sürebiliriz. Bu krali kentlerin başında eyalet yöneticisi oldukları üzerinde tartışma bulunmayan ^{LÚ}EN.NAM bulunduğuna ilişkin herhangi bir kayıt söz konusu değildir.¹²⁸ Bu kentler yapısı itibarıyla doğrudan krala ve merkeze bağlı yerler olması nedeniyle merkezden görevlendirilen memurlar aracılığıyla yönetiliyor olmalıdır.¹²⁹ Bu noktada krali kentlerin kimi zaman eyalet merkezleri ile karıştırılabildiğini söylememiz gerekir. Ancak şimdiye kadar bulunan hiçbir bürokratik veya krali belgede bu kentlerin idaresinden sorumlu olduğundan bahsedilen bir ^{LÚ}EN.NAM yoktur. Hatta krali kentlerle ilişkili dolaylı yoldan bile ^{LÚ}EN.NAM'ların bahsi dahi geçmez. Bu idareciler eyaletlerde görev yapan krali kentlerin idaresiyle ilgisi olmayan yöneticiler olmalıdır.

Krali şehirler herhangi bir kişinin “*efendiliğine/aidiyetine*” (EN) bırakılmayacak doğrudan krallığın ve kralın mülkiyetinde görülen yerlerdir. Buraların idaresi de merkezden atanan çeşitli memuriyetler vasıtasıyla yürütülüyor olmalıdır.¹³⁰ Eyaletler

¹²⁸ ^{LÚ}EN.NAM olarak görev yapan kişilerin eyaletlerde kendisine ait daha geniş bir sorumluluk sahasının olduğu düşünülebilir. Krali şehirler doğrudan krala bağlıdır ve ^{LÚ}EN.NAM bulunmaz. Ayrıca EN ideogramı “*sahip, sorumlu, efendi*” anlamlarına gelir. (Örneğin; ^{LÚ}EN.GIŞ.GIGIR: *savaş arabası sahibi* (SAA 7, 5); [^{LÚ}].EN.URU-MEŞ: *şehir yöneticileri, efendileri* (SAA 7, 58).

¹²⁹ Bilinen ^{LÚ}NAM isimlerinde prens olduklarını gösteren herhangi bir ipucu bulunmaz: *Urma, Şeif.*] (CTU CT Kb-7; CTU CT Ba-3). Assur örneklerine de bakacak olursak krali kentlerin yönetilmesi için genellikle hadım görevlilerin tercih edildiği de bilinmektedir (Grayson, 1995: 98) Bu şehirler tamamıyla krala ait olduğu gibi yöneticilerinin de kralın “*kulları*” olması tercih edilmiş olmalıdır.

¹³⁰ Kimilerinde bu memuriyeti prensler veya kralın ailesinden kişilerin de yapıyor olması mümkündür.

için vergi ödemek, seferlere katılmak hatta kendi bulunduğu bölgede güvenliği sağlamak gibi bir takım yükümlülükler söz konusu iken¹³¹ krali kentler zaten bu vergilerin toplandığı ve krallığın çekirdeğini oluşturan farklı bir konuma sahiptir.

Büyük oranda arkeolojik kazısı yapılan Altıntepe ve Kayalıdere gibi önemli Urartu eyalet merkezlerinde krali şehirlerle veya başkentle karşılıklı bir idari bağlantı gösteren kanıt yoktur.¹³² Fakat eyaletlerden krali merkezlere yönelik çok sayıda teslimat ve ödeme yapıldığına dair kayıtlar bilinir (CTU CB Ay-10).¹³³

Barış dönemlerinde muhtemelen kentlerin idaresinden sorumlu olan bu görevliler (LÚNAM'lar) savaş zamanlarında da kendi emrindeki birliklerle merkezi ordunun bir parçasını oluşturuyor olmalıdır.¹³⁴ Bu sayede her kentin güvenliğinden sorumlu bir miktar askeri birlik bu vasıta ile krala doğrudan bağlı kişilerce kontrol ediliyor ve şehirlerde normal zamanlarda da yerleşik bulunuyor olmalıydı. Bu noktada krali kentlerde LÚNAM'ların askeri seferler veya başka nedenlerle şehirde bulunmadığı dönemlerde ise ikinci sırada gelen LU^{NA}4.DIB'ların (mühürdar) muhatap alınarak şehrin idaresini ve bürokratik işleyişi yürüttüğünü öne sürebiliriz. Bu konu aşağıdaki başlıkta daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

1.2.2.2. LÚNA⁴.DIB (Mühürdar¹³⁵)

LU^{NA}4.DIB ve şehrin en yetkilisi olduğunu öne sürdüğümüz yukarıdaki LÚNAM arasındaki ilişki ilk defa bu çalışmada irdelenecektir. Zimansky, kraldan sonra Urartu bürokrasisinde LU^{NA}4.DIB (Mühürdar) geldiğini iddia eder. Karmir-Blur ve Bastam gibi birden fazla krali şehirde bu yetkiliye ilişkin tabletlerin bulunmasını ya bir kişinin LU^{NA}4.DIB olarak şehirden şehire hareket etmesinden ziyade krali şehirlerin her

¹³¹ Eyalet valilerinin görevleri için ayrıca bkz. (Danışmaz, 2020: 266).

¹³² Burada idari konumdan bahsedilmektedir. Yoksa bu eyalet merkezleri güçleri ölçeğinde krali kentlerin yerel kopyaları olmayı amaçladıkları anlaşılır.

¹³³ Bu tek yönlü ilişkinin ayrıntıları ikinci bölümde ele alınacaktır.

¹³⁴ LÚEN.NAM (*Eyalet Valisi*) emrinde bulunan askeri birliklerin taşra kuvvetleri olarak daha hareketli (mobilize) ve muhtemelen süvari ağırlıklı olması ihtimali yüksektir. Sınırlara daha yakın konumdaki bu kuvvetler zaman zaman merkezi ordudan bağımsız olarak önleyici ileri hareketler de yapabiliyordu. Detaylı bilgi için bkz.; Ordu ve Askeri Bürokrasi.

¹³⁵ Bu unvan (LU^{NA}4.DIB) mühür tutan kişi anlamına gelmekte olup, Türkçe “mühürdar” olarak çevirilebilir. Kelime anlamı için bkz.; NA⁴: (HZL: 127, No:73), DIB: (HZL: 197, No: 210).

birisinde ayrı ayrı kişiler söz konusu olabileceğini düşündürdüğünü söyler (Zimansky, 1985: 87).

Ancak gerek giriş bölümünde ve gerekse yukarıda gerekçelerini sıraladığımız genel çerçeveyi göz önüne aldığımızda krali kentlerde en yetkili kişinin ^{LÚ}NAM olduğu anlaşılır. Araştırmacıların kafa karışıklığına yol açan durum daha fazla sayıda mühürdarı muhatap alan belgenin bulunmuş olmasıdır. Ancak bu belgelerin hiçbirinde ^{LÚ}NAM ünvanının bulunmuyor oluşu belgelerdeki en üst düzey yetkilinin mühürdar olabileceğini gösteriyor olsa da şehirlerdeki en üst düzey yöneticiyi göstermesi gerekmez.

Başkentte idareyi sürdüren tıpkı ^{LÚ}aşuli gibi şehirlerde de bürokrasinin yürütülmesini kral adına mühürü taşıyan ^{LÚ}NA4.DIB'lar sağlıyor olmalıdır. Bu kişiler şehirde yerleşik bulunan üst düzey bürokratlardan olmasına rağmen şehrin asıl yöneticisi ^{LÚ}NAM'lardır. Bulunan tabletlerde sayıca ^{LÚ}NA4.DIB ile ilgili kayıtların fazla olması ve ^{LÚ}NAM ile ^{LÚ}EN.NAM arasındaki ilişkinin netleştirilememiş olması araştırmacıların bu ayrıma varamamış olmasına neden olmuştur.

Bu üst düzey yöneticilerin hadım görevlilerden olması mümkün olabildiği gibi soylu kişilerden de olabilir. Ancak bu konuda yeterli kayıt olmamasına rağmen aşağıda sıralanan mevcut isimler arasında prenlere dair bir benzerlik yoktur.¹³⁶

İsimleri Bilinen ^{LÚ} NA4.DIB'lar	Belge No
<i>Abiliani</i>	CTU CT Kb-1
<i>Bu-x-[x]</i>	CTU CT Kb-2
<i>[x]-li</i>	CTU CT Kb-4
<i>Ispiliqu</i>	CTU CT Ba-1
<i>[x]-ú-[x-x]</i>	CTU CT Ba-3

Tablo 8: İsimleri Bilinen Mühürdarlar.

Bir önceki başlıkta anlattığımız ^{LÚ}NAM'ların aynı zamanda askeri yetkilere de sahip üst düzey komutanlar oldukları düşünülecek olursa şehrin bürokratik işleyişi büyük oranda ^{LÚ}NA4.DIB tarafından sürdürülüyor olmalıdır. Bu konumu nedeniyle

¹³⁶ Bu isimler içerisinde Urartu prenlere ile benzerlik bulunmuyor olması bu kişilerin isimleri henüz krali yazıtlardan bilinmeyen prenlere veya soylu kişiler olabilme ihtimalini de düşündürmektedir.

şehirlerde yerleşik olmaları gereken bu bürokratların bir çok tablette neden daha fazla sayıda anılmış olduğu böylece anlaşılabilir. Bu özelliklerinden ve bilinen isimlerinden yola çıkarak bunların üst düzey krali memurlar olma ihtimallerinin daha yüksek olduğunu öne sürülebiliriz.

^{LÚ}NA4.DIB'ı muhatap alan belgede ^{LÚ}*aşuli*'nin mührüyle merkezden özel bir konu hakkında gönderildiği anlaşılan talimat söz konusudur (CTU CT Kb-2). İçeriğinin eksik bölümler nedeniyle tam olarak okunamıyor olmasına rağmen 1 at ve 6 öküz ile ilgili bir mevzunun söz konusu olduğu anlaşılır. Bu türden belgeler muhtemelen bir anlaşmazlık sonucu verilen kararları veya başka bir nedenle verilmesi istenen hayvanlarla ilgili olabilmektedir. Bu nedenlerden birisi için başkentten Karmir-Blur'a (*Teişebaini*) gönderilmiş bir kayıt olmalıdır.

Yine fırtına tanrısının kenti olan *Teişebaini*'de bulunan bir başka kayda göre de (CTU CT Kb-4) muhtemelen bir kız kaçırma olayından bahsedilir. Başkente veya merkeze intikal ettiği anlaşılan bu olay hakkında verilen son kararın¹³⁷ uygulanması için şehirde bulunan ^{LÚ}NA4.DIB'a direktif ^{LÚ}*aşuli* mührüyle iletilmiştir. Her ne kadar kırık olması nedeniyle tam okunamıyor olsa da benzer bir başka belgenin de çocuk (MÁŠ.TUR) ile ilgili benzer bir konuda olabileceği anlaşılır (CTU CT Kb-6). Burada da yine ismi okunamamış olsa da ^{LÚ}NA4.DIB'a direktifin gönderildiği anlaşılır.¹³⁸

Çok daha iyi korunmuş ve içeriği daha net bir şekilde anlaşılabilen bir başka belgeye göre ise de şehrin ileri gelenleri arasında ortaya çıkan bir bahçe/arazi anlaşmazlığının merkeze intikali söz konusu olmalıdır. Bunun üzerine gönderilen karar metnine göre üzerinde anlaşmazlık bulunan GIŠ.ú-du-u+e (bahçe/ağaçlık arazi)'nin *Lubšuşini* isimli ^{LÚ}É.GAL'e (*saray adamı*) geri verilmesi emredilmektedir. Ancak burada emri uygulaması için muhatap alınan kişi yine ^{LÚ}NA4.DIB (*mühürdar*)'dır (CTU CT Ba-1).

¹³⁷ Bu kararların bir mahkeme tarafından mı yoksa bir başka kurul tarafından mı verilmiş olduğu net değildir. Ancak krali kentlerde çözülemeyen bazı sıkıntıların merkeze gidiyor olabildiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıntılı bilgi için Giriş: Ana Kaynaklar bölümü'ne bkz.

¹³⁸ ^{LÚ}NA4.DIB-di: -di eki tekil şahısa ait yönelme işaret etme ile ilgilidir.

Bastam (Rusa-i URU.TUR¹³⁹)’da bulunmuş olan bir başka kayda göre ise de LÚNA4.DIB’un şehir bürokrasisindeki yerinin anlaşılması adına önemli bir başka ipucu verilmektedir. Belgenin konusu çok net anlaşılmasa da hitap kısmında bu sefer LÚNA4.DIB’dan önce krali şehrin en üst düzey yöneticisi olduğunu düşündüğümüz LÚNAM mevkisindeki kişi muhatap alınmıştır. Sonrasında ise LÚNA4.DIB sıralanmıştır (CTU CT Ba-3).¹⁴⁰ Bu hiyerarşik durum krali şehirlerin idaresine ilişkin önemli bir göstergedir. Bu belgelerde şehrin en üst düzey yöneticisi olan LÚNAM muhtemelen sefer dışındaki bir dönemde şehirde bulunması nedeniyle merkezden yazılan tabletlerde doğrudan şehrin en üst düzey yöneticisi muhatap alınmıştır.

1.2.2.3. Rahipler-Tapınak Görevlileri

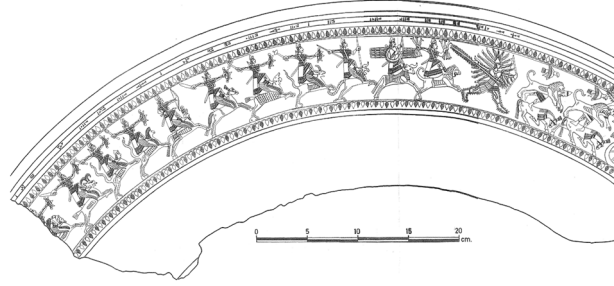
Toplumsal yapının anlaşılması için hiç şüphesiz kültürün ayrılmaz bir parçası olan inançların ve dinin etkilerini göz önünde bulundurmak gereklidir. Bu etkiler Urartu açısından somut birçok noktada kendisini gösterir. Neredeyse bütün büyük kentlerin sitadellerinin çekirdeğinde bulunan tapınaklar ve kutsal alanlar bu dini unsurların mimari açıdan günümüzde ulaşan somut yansımalarının başında gelir. Birçok yazılı kaynağa göre seferlerden önce kutsal mekanlarda krallar ve ileri gelen kişiler kutsal mekanlarda dini ritüellerini gerçekleştiriyor olmalıdır (SAA 5, 84). Belirli kutsal günlerde veya dönemlerde tanrılar için çok sayıda kurbanların kesildiğini Meherkapı (CTU A 3-1)¹⁴¹, Yeşilaliç (CTU A 3-2) ve Tuşpa (CTU A 1-2) gibi dini içerikli yazıtlardan bilinmektedir.¹⁴² Bunların dışında ele geçirilen çok sayıdaki bronz kemer, sadak, miğfer ve kalkan gibi metal eserler üzerinde yer alan tasvirlerde dini motiflerin yaygın biçimde resmedildiğini görebilmek mümkündür;

¹³⁹ Rusa’nın Yeni Şehri.

¹⁴⁰ Yukarıdaki başlıkta bu hiyerarşi daha detaylı olarak ele alınmıştır. Benzer bir konumu yansıtan bir başka örnek daha bulunur (CTU CT Kb-7).

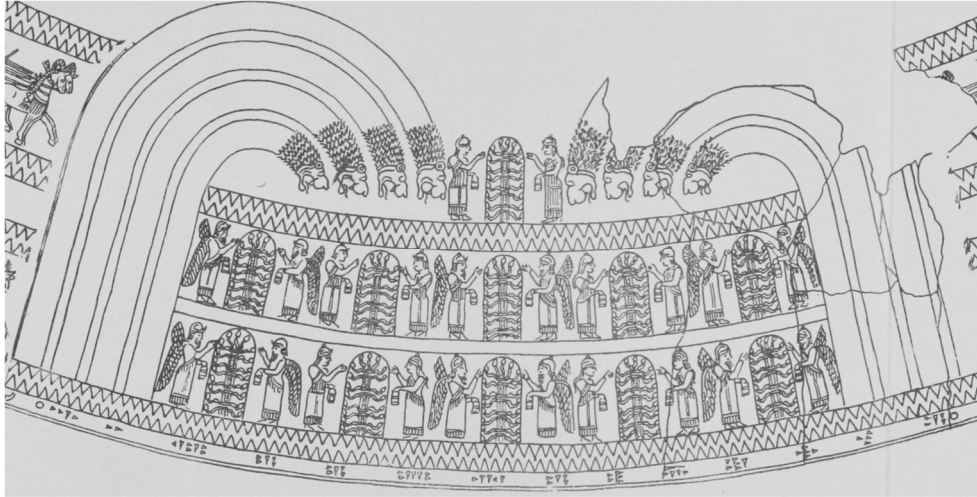
¹⁴¹ Tanrılar Listesi için bkz; (Piotrovsky, 1965). Ayrıca bkz; (Salvini, 1994).

¹⁴² Ayrıca Gövelek: CTU A 14-1.

Resim 1: Anzaf Kalkanı Üzerindeki Urartu Tanrıları
(Belli, 1999: Levha 33-34)

Urartu metal eserlerinin büyük çoğunluğu tapınaklar ve mezarlar ile ilişkili bir konteksin parçasıdır. Mezarlar dışındaki bu hediyeler büyük ihtimalle ileri gelen kişilerin törenlerde kullanımı ve kutsal yerlere armağan olarak bıraktıkları özel işçilik gerektiren buluntulardır. Bu durum üst düzey kişilerin inanç dünyasına dair önemli ipuçlarını yansıtır. “*Tanrıların yardımıyla*” kazanılan zaferlerden sonra tapınaklara adanan ve üzerinde ilgili kralların isimlerinin yazılı olduğu hediyelerle tanrılara şükranlarını sunmak veya seferler öncesinde yardımını istemek önemli bir gelenek ve dini ritüel olmalıdır.¹⁴³

Resim 2: Mitolojik Ögelerle Bezenmiş Karmir-Blur’da Bulunan Bir Miğfer
(Piotrovsky, 1952: 41).

¹⁴³ Kimi yazıtlarda Urartu kralları kendilerini “*Tanrı Haldi’nin Hizmetkarı/Kölesi*” şeklinde edebi bir şekilde tanımlar.

Urartu baştanrısı Haldi'nin kutsal kenti olan *Muşaşir*'i yağmalayan Assur kralı Sargon'a ait kayıtlarda anlatılan çok sayıdaki değerli tapınak armağanları tapınaklarına armağan bırakma geleneğinin Urartu için en iyi bilinen örneklerinden birisidir,¹⁴⁴

Resim 3: Muşaşir Tapınağı'nın Assur Askerleri Tarafından Yağmalanması (Botta & Flandin, 1849: Levha 140-141).

Bu olayın siyasi anlamını bir kenara bırakacak olursak yağmalanan Urartu tapınağına ait tasvirin ayrıntılarında görülebilen duvarlarda asılı kalkanlar, kazanlar ve Assurlu askerlerin ellerindeki çiftler çiftler kalkanlar, çanaklar ve diğer hazineler baştanrı Haldi'nin tapınağına armağan edilen hediyelerin zenginliğini ve türlerini yansıtmaktadır. Bu uygulamanın diğer Urartu kentlerinde de sürdürülüyor olduğunu tapınakların yakınlarında bulunan çok sayıdaki buluntu vasıtasıyla bilmekteyiz.

Resim 4: Ayanis Tapınağı'na Armağan Edilen Yazıtlı Eserler (Salvini, 2001c).

Urartu dini olarak bildiğimiz özellikler krali buluntulara ve yazıtlara dayanan bir kültürün izlerini yansıtır. Kendi tanımlamaları ile “*Biaini*” olarak adlandırabileceğimiz bu yönetici ve üst düzey kişilerin sahip olduğu inançlar bütünü bir anlamda krali ideolojinin ürünü ve kendisidir. Toplumsal piramidin daha alt basamaklarında ise bu krallık kültürünün ne denli geniş bir tabana sahip olduğunu tam olarak bilmek mümkün değildir.

¹⁴⁴ Muşaşir ile ilgili bkz. (Botta & Flandin, 1849; Gillmann, 2009-2010; Kleiss, 1964; Levine, 1977; Reade, 1994; Salvini, 1995b; Zimansky, 1990).

Fakat Urartu’da politik ideolojinin ve krallık kültürünün de büyük oranda dini değerler üzerine inşa edildiğini düşünecek olursak bu baskın kültürün kendisine toplumsal bir taban yaratmamış olduğunu veya toplumsal bir tabanının olmadığını söylemek de zordur. Ancak yazılı belgelere yansımayan bu ortak değerler bütününe daha alt toplumsal kesimlerle ilişkisini anlamak yalnızca birtakım arkeolojik verilerin yorumlanması ile mümkün olabilmektedir.

Urartu’da tapınağın şehir planlamasındaki merkezi konumundan, açık hava kutsal alanlarında kurban ritüellerine ilişkin standartların kaydedilmesine kadar tamamen krallık tarafından her noktada standartlaştırılmış olduğunu anladığımız bir Urartu dininden söz etmek mümkündür.¹⁴⁵ Ancak bütün bu ortak dini değerler yaratma kaygısının Urartu’da yönetici sınıfın çekirdekte bulunduğu daha geniş bir kitle üzerinde etkili olan “birleştirici” bir enstrüman işlevine sahip olabileceğini düşündürmektedir.

Krali kültürün izlerini takip edebildiğimiz eyalet merkezlerindeki standart Urartu tapınakları, mezar geleneği ve diğer arkeolojik bulgular en azından siyasi otoritenin tepesindeki bu kişiler için geçerli dini ve kültürel ortak paydaların söz konusu olduğunu gösterir. Ancak siyasi ve askeri otoritenin tekelinde gelişen bu inançlar bütünü muhtemelen otoritenin zayıflaması ve güçlenmesi ile doğru orantılı olmalıdır.

Krali kentlerde özellikle sitadellerin merkezinde standart planlara ve benzer özelliklere sahip kare planlı Urartu tapınakları bulunmaktadır. Bu tapınaklar adeta şehrin çekirdeğini oluşturmakta ve genellikle etraflarında muhtemelen dini ritüellerin gerçekleştirilmesi için kullanılan revaklı bir avluya sahiptir.¹⁴⁶ Tapınakların şehir mimarisi içerisindeki konumu aynı zamanda Urartular için dinin sosyal hayattaki konumunu da yansıtan sembolik bir anlama sahip olmalıdır. Hatta dinin bu baskın

¹⁴⁵ Devlet dini kavramını daha önce kullanan Tarhan; Urartu devletinin resmi din anlayışını bir kurgulamanın ürünü olarak devletleşme süreciyle birlikte geliştiğini ifade eder; (Tarhan, 1986: 288-291).

¹⁴⁶ Urartu tapınakları için bkz; (Çilingiroğlu, 2012).

konumu Çavuştepe gibi kimi krali şehirlerde birden fazla tanrıya adanan tapınağın inşa edilmesi biçiminde kendisini göstermektedir (Erzen, 1988).

Bu önemli konum yalnızca krali sitadellerde geçerli olmayıp yönetici sınıfın ortak kültürel birlikteliğinin bir göstergesi olarak Kayalidere, Altıntepe gibi arkeolojik kazısı yapılan birçok eyalet merkezinde de karşımıza çıkar (Burney, 1966; Özgüç, 1966) .¹⁴⁷ Sitadel dışında korunaksız alanlarda herhangi bir Urartu tapınağı olmadığı gibi¹⁴⁸ yöneticiler ve ailelerine ait olması muhtemel kaya mezarlarının da sitadel dışında olduğuna dair örnek bulunmaz (Köroğlu, 2011: 37; 2020: 22). Tıpkı siyasi erkin belirli bir zümreye ait olması dini unsurların aynı zamanda siyasal meşruiyet yaratma çabasının da bir aracı ve yansıması olduğunu düşünmek mümkündür. Aksi takdirde hakim paradigmaya karşı bir gelişmeden ziyade yönetimi elinde bulunduran krali soyun inançları ve kendi değerleri söz konusudur.

Urartu krali yazıtlarında tanrıların ve dini motiflerin baskın biçimde karşımıza çıkmasına rağmen şimdiye kadar mitolojik veya dini içerikli herhangi bir kil tablet bulunmamıştır. Fakat taşlar üzerindeki krali yazıtlarda “*tanrıların yardımı*” oldukça fazla tekrarlanır. Hatta ilk önceleri tapınaklarda yalnızca yapı inşa kitabeleri bulunuyorken II. Rusa’nın inşa ettirdiği bilinen Ayanis tapınak girişindeki örneklerde olduğu gibi artık siyasi metinlerde tapınaklarla birlikte kurgulanmaya başlanmıştır.

Bu türden metinler tapınak girişlerinde dekoratif bir unsur olmalarının yanısıra kazanılan başarılar nedeniyle tanrılara duyulan minnettarlığı ifade etmek istercesine konumlandırılmış gibi durur. Tıpkı tapınak içerisine ve çevresine armağan olarak bırakılan çok sayıda buluntu ile aynı anlayışı yansıtır. Fakat mimari içerisinde dini ve siyasi metinlerin konumlarının giderek kesişmeye başlaması dini ve siyasal kültürün ve ideolojinin giderek daha merkezi ve resmi bir çerçeveye oturmaya başladığını gösterir.

¹⁴⁷ Eyalet merkezlerinde bulunan standart Urartu modelindeki tapınaklarda inşa kitabesi bulunmamaktadır. Bu türden uygulamalar tıpkı Ortaçağlarda karşımıza çıkan sikke bastırmak gibi krali alametlerinden olup eyalet valilerinin veya yöneticilerinin kullanamayacağı sembollerdir ve krali şehirler dışında bulunmaz.

¹⁴⁸ Yeşilalıç Kaya Kapısının üzerinde bulunan temel yataklarının bir Urartu tapınağına veya henüz farklı örneklerini bilmediğimiz bir tür açık hava mabedine ait olabileceği düşünülmektedir; (Genç, 2016).

Yukarıda tartıştığımız veriler Urartu toplumu içerisinde dinin her alanda önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum aynı zamanda bazı ritüellerin sürdürülmesine aracılık etmiş olmaları gereken tapınak görevlileri/rahipler için de geçerli olmalıdır. Aynı zamanda bürokrasinin de bir parçası olarak görülebilecek bu kişilerin varlığına ilişkin yazılı kaynaklarda kimi ipuçları yer alır. Fakat Urartu’da krali yazıtlarda dini motiflerin yoğun olmasına rağmen herhangi bir kil tablette veya fragmanda dini içerik bulunmaz.¹⁴⁹

Urartu’nun geçirdiği tarihsel süreç Mezopotamya toplumları gibi kökleri binlerce yıl geriye giden devletlerden bağımsız olarak kurumsallaşmış bir tapınak kurumunun ve ruhban sınıfının oluşması için yeterli değildir. Aksine Urartu’da tapınaklar ve dolayısıyla rahipler devletin hizmetinde “*devlet dininin*¹⁵⁰ *hizmetkarları*” olarak konumlanmış gibi gözükmektedir.

Urartu mimarisinde standart planlara ve sitadel içerisinde merkezi konumlara sahip tapınaklar uygulanan ortak bir anlayışın ürünleri olduğu gibi muhtemelen dinin devlet ve toplum içerisindeki işlevi ve konumu hakkında da bir fikir verebilir. Tapınak mimarisinde gördüğümüz standart uygulamalar her ne kadar ayrıntılarını bilemiyor olsak da dini ritüeller ve ibadetler için de geçerli olabilir. Bu standart uygulamalar ise bu ibadetlere aracılık edecek olan bir ruhban sınıfının veya din görevlilerinin bulunmasını zorunlu kılar. Böylece tanrıları memnun edecek ibadetler en doğru şekilde uygulanabilecek ve nesilden nesile aktararak kurumsal bir yapıyı beraberinde getirecek olmalıdır. Bu konuda yazılı kaynaklarda din adamları ve rahibelerle ilişkili olabilecek kimi ifadeler mevcuttur.¹⁵¹ Bu ifadelerden ^{LÚ}*purunurdi*, ^{LÚ}*aeiṭeni*, ^{LÚ}*palagi*, ^{LÚ D}*aruba* gibi bazı ifadeler bulunmaktadır;

Armavir’de bulunan Minua oğlu Argiṣti’ye ait bir krali yazıtta çok sayıdaki başka insan grupları ile birlikte bahsi geçen ^{LÚ}*purunurdi*- Salvini ve Melikiṣhvili tarafından yazıttaki eksiklikler nedeniyle çevirilememiştir (UKN 142; CTU A 8-14).

¹⁴⁹ Eğer tapınak ve yazmanlar arasında bir ortaklık olsaydı dini içeriğe sahip metinlere ilişkin bir ipucu bulmamız gerekmez miydi?

¹⁵⁰ Devlet Dini kavramı için bkz; (Tarhan, 1986).

¹⁵¹ Bu ifadelerin görsel malzemelerin de yardımıyla ayrıntılı olarak değerlendirilmesi için bkz; (Gökçe, 2017).

König ise bunun rahip olabileceğine işaret etmektedir (HchI 98 A+B). Aynı yazıtta geçen bir başka ifade olan ^{LÚ}*urbikani* için Harouthiounyan ise (KUKN 193) Wilhelm'e gönderme yaparak (Wilhelm, 1976: 106) “kurban rahibi” olarak değerlendirilmesine işaret etmiştir.

Tapınakla ilişkili olarak bahsi geçen bir diğer ifade ise ^{LÚ}*auēteni* ‘dir. II. Rusa’ya ait Ayanis (CTU A 12-1) ve Karmir Blur (CTU A 12-2) yazıtlarında bahsi geçen bu ifade için Salvini bir grup erkeği tanımlayan bu ifadenin anlamının net olmadığını fakat tapınakla ilişkili olabileceğini söylerken (Salvini, 2001: 260), daha sonra bunların bir tür asker olabileceğini öne sürmüştür (CTU 5: 381). Harouthiounyan ise bu ifadenin tapınak hizmetçilerini tanımlıyor olabileceğini düşünür (KUKN 425). Melikişvili’de kurban ile ilişkili bir bağlamdan bahseder (UKN II 449). Yine aynı yazıtta bahsi geçen bir diğer ifade ^{LÚ}*palagi* ise Ayanis, Karmir Blur ve Armavir’de bulunan krali yazıtlarda geçmektedir (CTU A 12-1/2/3). Diakonof bunun “*okumak, konuşmak*” kökünden gelmiş olabileceğini ve bir tür rahip olabileceğini söyler (Diakonoff, 1991). Salvini’de bunun ritüellerle ilişkili bir rahip olabileceğini söylemektedir (Salvini, 2001: 260).

Yukarıdakilerin dışında Anzaf tabletinde bahsi geçen ^{LÚ}DINGIR “*tanrının adamı*” unvanına sahip olan bir kişinin ismi bilinmektedir (Belli & Salvini, 2003: CTU CT An-1). *Urtu* isimli bu kişinin ismi toplam 15 kişinin isimlerinin sıralandığı ve yanlarında muhtemelen verilen silah miktarlarının bulunduğu ünik bir tablette geçer. Belgede yer alan bir diğer ‘*Aza* isimli kişinin (^{LÚ}10) kuzeyde Aras Havzası’nda yer alan bir bölgenin veya eyaletin yöneticisi olma ihtimali vardır.¹⁵² İsim benzerliği söz konusu değilse ve bu varsayım doğru ise listede bahsi geçen ^{LÚ}10-*li* ‘*Aza* eyalet valisi veya yönetici, “*tanrının adamı*”¹⁵³ olarak bahsi geçen ^{LÚ}DINGIR ise söz konusu eyalete veya şehirde bulunan bir baş rahip olabileceğini önerebiliriz. Nitekim eyalet merkezlerinde ve krali kentlerin birçoğunda tapınakların bulunduğunu bilmekteyiz. Buralara merkezden gönderilen rahiplerin görevlendirilmiş olması mümkündür. *Urtu*

¹⁵² Konumu için bkz. (Diakonoff & Kashkai, 1981: 99; Işık, 2015: 86-87).

¹⁵³ CTU V, 457.

isimli bu rahip ismi anılacak kadar önemli bir kişi olması nedeniyle diğerlerine göre daha yüksek konumda bulunan bir rahip olmalıdır.

II. Rusa'nın (Argišti oğlu) önemli kenti olan Ayanis'te bulunan bir bulla üzerinde geçen "LÚ^D'a-ru-ba" Tanrı Haldi'nin eşi tanrıça "Aruba<ni>'nin adamı" şeklinde okunmuştur. Bu ifade kimi tanrı ve tanrıçalara veya tapınaklarına özel rahiplerin veya hizmetkarların olabileceği şeklinde yorumlanmıştır (Salvini, 2001: 291). Urartu'da tapınak ve din ile ilişkili kişiler yalnızca erkeklerden oluşmaz. Ayanis'te son dönemde bulunan kimi bullalar üzerinde geçen "MUNUS'a-ri-i-ni MUNUS.LAGAR.KUR" ifadesinin *Arini* isimli bir "saray rahibesi"ne ait olabileceği düşünülmektedir (Işıklı & Işık, 2021).¹⁵⁴ Aynı bullada ikinci sırada krali soyla ilişkili olabileceği düşünülen *Qaqani* ve üçüncü sırada *Ilzituni* isimlerinde Urartu'lu kadınların isimleri de geçmektedir.

Urartuda yazı ve yazıtlar krali propaganda ve bürokratik amaçlarla kullanıldığı gibi bir takım dini işlevlere de sahiptir. Meher Kapı gibi açık hava kutsal alanlarında yazdırılan dini içerikli ünik metinler de tanrılar için kesilmesi gereken kurban miktarları kayıt altına alınmıştır. Bunun dışında tanrılar için yapıtırılan tapınak girişlerinde de yazının anıtsal bir kullanımı söz konusudur. Ayrıca kimi yapıların temellerine konulan bronz disklerin üzerinde de "Efendi Haldiye" adanmış olduğu yazdırılmıştır (Çilingiroğlu & Salvini, 2001: 278; CTU B 8-21). Yazının Urartu için sahip olduğu bu dinsel işlev krali metin içeriklerinde de kendisini gösterir. Seferlerde başarılar tanrılarının yardımıyla kazanılır ve onların "gücü" her zaman kralların arkasında bulunan bir meşruiyet göstergesidir. Krali metinlerde görülen bu baskın dini unsurlar yazmanlar ve din adamları arasında bir kesişme olup olamayacağı sorusunu sormamızı sağlar. Yazılı belgelerin ve tapınakla ilişkili yapıların sitadelde bulunduğu konumlar dikkate alındığında bu yakınlık dikkat çeker ancak Urartu'da diğer çivi yazılı kültürlerden farklı olarak şimdilik dini içerikli herhangi bir kil tablet bulunmamıştır. Bürokratik kayıtlar genellikle idari ve mali amaçlarla kaleme alınmıştır. Ancak maalesef şimdilik bu konuda herhangi bir ipucu yoktur.

¹⁵⁴ KUR ideogramının saray anlamına gelebileceği önerisi için bkz; (Grekyan, 2016).

1.2.2.4. LÚÉ.GAL (Saray Adamı)

Kelime anlamı olarak “Büyük Ev” şeklinde çevrilebilen É.GAL¹⁵⁵ kavramı kimi zaman kale/sitadel, kimi zamanda saray anlamlarında kullanılmıştır. Bu ikisi arasındaki ayrımı bizim bakış açımızdan kaynaklanıyor olduğunu düşünecek olursak aslında bunlar o dönemde birbirinden çok da farklı olmayan kavramlardır. Özellikle Urartu özelinde düşünülecek olursa sitedel aynı zamanda kralın ve ailesinin evi olduğu için “LU+GAL¹⁵⁶” yani büyük adamın (Kral’ın) evi olan “É.GAL” büyük ev ifadesiyle içerisinde sarayın da bulunduğu sitadel kast edilmektedir.

Kimi belgelerde bahsi geçen LÚÉ.GAL ise “Saray Adamı veya Görevlisi” olarak düşünülebilir. Bu yetkilinin de krali şehirlerde bulunan üst düzey bürokratlardan birisi olduğu anlaşılır. Zimansky’e göre bu tanımlama sarayda çalışan bir sınıfın genel tanımıdır ve tıpkı Hitit belgelerinde kullanılan DUMU.É.GAL ve LÚÉ.GAL ile benzeştiğini söyler (Zimansky, 1985: 88). Bu sınıfta yer alan görevliler tıpkı Assur’dan da bildiğimiz *rab ekalli* (saray yöneticisi) ile benzer işlevlere sahip olmalıdır (Groß, 2020: 47). Urartu’da krali yazıtlar üzerinde yalnızca kırık bir parça üzerinde tam bağlamı anlaşılamadan geçmiş olsa da (CTU A 18-5) gerçek konumuna ilişkin kayıtlar özellikle Bastam’da bulunan bürokratik yazışmalarda karşımıza çıkmaktadır.

Merkezden gönderilen ve *Sarduri oğlu Rusa’nın* LÚaşuli mühürünü taşıyan bu belgede LÚÉ.GAL doğrudan muhatap alınmıştır. Metnin içeriğine bakıldığında konunun doğrudan sarayla ilişkili bir konu olması münasebetiyle böylesi bir uygulama yapılmış olmalıdır. Şehirde bulunan “*halbi*” adamlarına günlük verilecek tayın ekmeği miktarları saray adamına bildirilmekte ve her birine 2 şer ekmek verilmesi emredilmektedir (CTU CT Ba-2). Bu sayede sarayın mutfağında yemeklerin ve ekmeklerin günlük olarak hazırlandığını ve gerekli görüldüğünde saray personeli dışındaki kişilere de verilebildiğini anlıyoruz. Burada mutfak veya saray sorumlusu olarak adı geçen mlubšüşini isimli saray adamının isminin geçtiği bir başka kayıt daha bulunmaktadır.

¹⁵⁵ (HZL: 188-190, No: 199).

¹⁵⁶ Aynı mantıkta kelimesi kelimesine “büyük adam” olmasına rağmen kral anlamında birleşik ideograma dönüşmüştür.

Yine aynı ^{LÚ}*aşuli* dönemindeki (*Sarduri oğlu Rusa*) muhtemelen birbirine yakın zamanlarda kaleme alınmış bir başka belgede daha bu saray adamının ismi anılmaktadır (CTU CT Ba-1). “*Lubšuşini*” isimli bu ^{LÚ}É.GAL’in merkezi idare ile arasının iyi olduğunu bu kayıttaki anlaşmazlığın lehine sonuçlanmış olmasıyla anlayabilmekteyiz. “*Adiabdi*” isimli kişinin aldığı veya zarar verdiği bir bahçenin veya arazinin “*Lubšuşini*” isimli ^{LÚ}É.GAL’e iade edilmesi merkezi yönetim tarafından emredilmektedir (CTU CT Ba-1). Ancak bu noktada yukarıda bahsettiğimiz Zimansky’nin işaret ettiği nokta önemlidir. Bu “saray adamları” her ne kadar başlarında bir sorumlu kişinin olması mümkün iken aynı zamanda da genel bir tanımlamaymış gibi gözükmektedir. Zira ^{LÚ}É.GAL böylesi bir arazi anlaşmazlığının öznelerinden birisi olabildiğine göre saraydaki diğer kişiler veya tarihsel süreçteki daha önceki birçok yetkilinin de benzer mülkiyetlere sahip olabilecekleri anlamına gelir. Bu durum ayrıca mülkiyet dağıtımı ve sahibinin tasdik edilmesi ile ilgili devletin oynadığı rolü göstermesi açısından da önemli bir kayıttır. Ancak bu aşamadan sonra hiyerarşik sıralama çok net değildir. Zaman zaman olaylarla ilişkili olarak farklı mevkilerde başka başka görevlilerinde belgelerde bahsinin geçebildiğini ayrıca görmekteyiz.

Krali şehirlerde yukarıda sıraladığımız iki üst düzey görevliden sonra ^{LÚ}É.GAL’lerin geldiği anlaşılır. Ancak bu kavram her ne kadar yukarıdaki belgelerde belirli kişilerin isimleri ile bağlantılı olarak geçiyor olsa da Zimansky’nin işaret ettiği gibi sarayda görevli bir topluluğa da ait olabilir. Bu konunun tam olarak anlaşılması için daha fazla sayıda yazılı belgenin bulunması gerekmektedir.

1.2.2.5. ^{LÚ}NÍG.ŠID (Baş Muhasebeci-Defterdar¹⁵⁷)

Krali şehirler toplumsal açıdan en dinamik yerler olduğu gibi aynı zamanda canlı bir ekonomik yapıya da ev sahipliği yapmaktaydı. Krallığın ve kralın en önemli zenginliklerini barındıran bu şehirlerde ciddi bir muhasebe ve kayıt sisteminin bulunuyor olabileceğine ilişkin çok sayıda örnek bulunmaktadır. Yukarıda dağıtılacak ekmek sayılarına varana kadar ayrıntılı kayıtların olması bu durumu destekler.

¹⁵⁷ Kelime anlamı hesaplamak, hesap aleti olarak belirtilmiş olmasına rağmen ^{LÚ} determinatifi ile birlikte kullanıldığı için defterdar, muhasebe yetkilisi olarak çevirilebilir. (HZL: 278-281, No: 369).

Özellikle kişilerden veya eyaletlerden ziyade kralın mülkiyetlerinin korunması muhasebenin başlıca görevlerinden birisi olmalıdır.

Şimdiye kadar iki farklı belgede bahsi geçen ^{LÚ}NÍG.ŠID ünvanının Akkadça *nikkassu*¹⁵⁸ kelimesinden yola çıkarak ^{LÚ}NÍG.ŠID hesap/muhasebe adamı olabileceği düşünülmüştür (Zimansky, 1985: 87). Harouthiounyan ^{LÚ}NÍG.KA9 olarak çevrilmesi gerektiğini söyleyerek yine benzer bir anlama geldiğini düşünür (KUKN 429).¹⁵⁹

Az sayıda bulunmuş olması her ne kadar çok kesin tanımlar yapabilmemize engel teşkil ediyor olsa da krali şehirlerden Karmir-Blur ve Toprakkale’de bulunan iki farklı tablet bize sözlük anlamı ile bağlantı kurabilmemiz adına bir fikir vermektedir.

Özellikle Karmir-Blur tabletinde ^{LÚ}NA4.DIB’den sonra hitap edilen bu görevliye ^{LÚ}aşuli mührüyle gönderilen tablette muhasebenin konusu olabilecek kayıtlar yer alır (CTU CT Kb-2). Tablet kırık kısımları nedeniyle tam okunamıyor olsa da içeriğinde 1 at ve 6 öküzün mevzubahis olduğu bir metin söz konusudur. Teslim alınma veya teslim edilme ile ilgili olup olmadığı anlaşılamasa da bir tür muhasebat ile ilişkili bir kayıt olabileceğini söyleyebiliriz. Bu kaydın sıralamasına bakacak olursak şehir hiyerarşisinde mühürdardan (^{LÚ}NA4.DIB) sonra *Ha[l-di-İR-di]*¹⁶⁰ isimli bu yetkilinin gelmiş olabileceği düşünülebilir (Zimansky, 1985: 88). Fakat bu hiyerarşik sıralama yukarıda da bahsettiğimiz gibi üst mevkilerden sonra konuyla ilişkili olarak değişebilmektedir ve kesinlik taşımaz.

Krali şehirlerde bu görevlilerden tıpkı ^{LÚ}É.GAL’lerde olduğu gibi çok sayıda bulunabileceğine işaret eden bir başka kayıt ise Toprakkale tabletidir.¹⁶¹ Çok sayıda farklı farklı insan grupları ile birlikte Toprakkale tabletinde bahsi geçen “119 ^{LÚ}NÍG.ŠID.DA-ka-i ifadesini Salvini ve Zimansky “*muhasebecinin önündeki/emrindeki 119 adam*” olarak değerlendirmiştir. (Zimansky, 1985: 88; CTU CT Tk-1). Diakonoff ve Melikishvili’de bu konuda çok farklı düşünmezler (UPD: 12;

¹⁵⁸ CAD 11/2: *nikkassu* (s. 230).

¹⁵⁹ Mesopotamisches Zeichenlexikon 859 (Borger, 2004).

¹⁶⁰ Salvini tarafından *Haldibura* olabileceği önerilmiştir. Fakat tabletin bu kısmı malesef kırık olduğu için isim net biçimde okunamaz.

¹⁶¹ Toprakkale tabletinin Urartu saray personeli olmama ihtimali de bulunur. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Giriş Bölümü. Ayrıca; (Grekyan, 2016; Salvini, 2007a).

UKN: 286). Fakat şimdilik yeterli sayıda kayıt olmadığı için bu kişilerin görevleri hakkında daha ayrıntılı tanımlar yapmamız mümkün olamamaktadır.

1.2.2.6. ^{LÚ}KÙ (Hazinedar/“Para” Adamı¹⁶²)

Bu üst düzey görevlinin yine krali şehirlerde bulunduğunu Karmir-Blur’da ele geçirilen bir buyrukta muhatap alınmasından dolayı bilmekteyiz. Tam anlamı kesin olarak bilinmese de “KÙG: gümüş” için kullanılan ideogram nedeniyle Diakonoff tarafından doğrudan “para adamı” anlamına geldiği öne sürülmektedir (UPD 3: s.52). Eskiçağda gümüş değişim birimi olarak bir tür para işlevine sahip olduğu için Diakonoff’un bu yorumu yaptığını fakat Zimansky herşeye rağmen bu yoruma şüpheyle yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir (Zimansky, 1985: 88). Bu noktada çok fazla örneği bulunmadığı için tanımlamaları net olmayan bu kavramlar ile ilgili olarak bazı ince ayrıntılarda nüans farklılıkları yapılabilmektedir. Salvini ise bahsi geçen bu kavramın kuyumcu (İtalyanca: *orefice*) olduğunu belirtmiştir (CTU CT Kb-3; CTU V s. 448).¹⁶³ Grekyan ise son dönemde Ayanis’te bulunan bir bulla üzerindeki ^{LÚ}KÙ KUR-ış baskısından yola çıkarak Assur yazıtlarının yardımıyla KUR determinatifinin kimi zaman “saray” anlamında da kullanıldığını ve dolayısıyla ^{LÚ}KÙ mevkisinin “hazinedar” yani sarayın mali işlerden sorumlu olan kişi olması gerektiğini öne sürmektedir (Grekyan, 2016: Dipnot 10). Şimdilik genel kanı bu ünvanın hazine ve “para” anlamında kullanılan gümüş gibi devletin mali anlamda değerli işlerini yürüten sorumlu kişi veya kişileri ifade ediyor olması gerektiği söylenebilir.

CTU CT Kb-3 numaralı belgede merkezden ^{LÚ}aşuli mührüyle gönderilen belgede her ne kadar hazine ile ilgili bir konuyu içermiyor olsa da şehrin ileri gelen üst düzey bürokratları arasında ortaya çıkan bir anlaşmazlık ile ilgili olarak merkezden bir yazışma gönderilmiştir. *Haldi-bura* isimli bu kişinin¹⁶⁴ bir kız kaçırma veya evlilik ile ilgili bir konuda muhatap alındığını ve ilk defa bu yetkilinin isminin anıldığını görmekteyiz. Fakat burada dikkat çekmemiz gereken bir nokta da bu ifadenin sonunda

¹⁶² (HZL: 125, No: 69).

¹⁶³ Kuyumcu olabileceğini düşünen başka araştırmacılar da mevcuttur (Çavuşoğlu, Işık, & Gökce, 2014: 243).

¹⁶⁴ Yukarıda CT Kb-2 tabletinde ^{LÚ}NÍG.ŞID olarak bahsi geçen isimle benzeşmektedir.

“LÚKŪ^{MEŠ}” olarak çoğul işaretinin (MEŠ) kullanılmasıdır. Burada muhtemelen “çok sayıdaki bu görevliler içerisinde” anlamında kullanılmış olmalıdır.

Yani LÚKŪ^{MEŠ} bir kişiyi işaret etmekten ziyade hazine ile ilgili işlerden sorumlu insanlar topluluğunu tanımlamak için de kullanılıyor olmalıdır. CTU CB Ay-51 bullasında bahsi geçen *Tabdai* isimli LÚKŪ^{MEŠ} adamının ise Grekyan’ın yorumladığı gibi “sarayın hazinedarı” anlamında üst düzey görevlilerle ilgili içerikle örtüşmektedir. Dolayısıyla Ayanis, Karmir-Blur gibi krali şehirlerde bu görevlilerin “*hazinedar*” veya “*para adamı*” olarak bulunduklarını söyleyebiliriz.

1.2.2.7. LÚIGI.LÁ (Müfettiş/Gözetmen¹⁶⁵)

Bastam’da ele geçen bir tablette bahsi geçen bu görevli Salvini tarafından “müfettiş, gözetmen” olarak tanımlanmıştır (CTU CT Ba-3). Tablete göre şehirde LÚNA4.DIB ‘dan itibaren üçüncü sırada bir hiyerarşide bulunan bu görevlinin krali şehirlerin önemli bürokratlarından birisi olduğu anlaşılır (Zimansky, 1985: 88). Muhtemelen kişiye özel bir konuda gönderilen Urartu kararnamesi olan bu belge tıpkı CTU CT Kb-2, Kb-4, Kb-6, Kb-7 ile benzer bir niteliğe sahiptir.¹⁶⁶ Büyük oranda zarar görmüş olan tablette muhtemelen diğer örneklerde olduğu gibi luaşuli olarak Sarduri oğlu Sarduri’nin mührü bulunuyor olmalıdır.

Müfettiş veya gözetmen anlamına geldiği düşünülen bir başka ifade ise LÚÉ.TIN^{MEŠ} (CTU 5: s. 456). Karmir-Blur (CTU 4 CT Kb-1) ve Toprakkale (CTU 4 CT Tk-1) numaralı belgelerde bahsi geçen bu yetkili Salvini tarafından “*müfettiş, gözetmen*” olarak tercüme edilmiştir.

1.2.2.8. LÚGAD/KAD (Depo/Kapı Adamı¹⁶⁷)

Anzafta bulunan ve şekli nedeniyle bulla olarak değerlendirilen (CTU CB An-1) fakat aslında bir çeşit küçük boyutlu bir tablet olarak değerlendirilebilecek olan her iki kenarında mühür baskısı bulunan küçük bir yazıtta bu görevlinin bahsi geçer.

¹⁶⁵ (HZZ: 233-234, No: 288).

¹⁶⁶ Bu türden belgelerin niteliklerinin tartışılması Giriş bölümünde yapılmıştır.

¹⁶⁷ (HZZ: 174, No: 173).

“LUGAL-še a-li ti-e ^mgu-^lli? ¹li-e-di ^{LÚ}KÁD”

Tıpkı diğer tabletlerde olduğu gibi “Kral der ki” şeklinde direk hitap edilen “Gulili” isimli bu görevlinin anlamı Salvini tarafından “kapı görevlisi/adamı” olarak çevrilmiştir (Belli & Salvini, 2003). Çok sık rastlanmayan bu türden bir görevlinin Anzaf’ta bulunduğu ve muhtemelen yakındaki başkent veya kralın bulunduğu bir başka şehirden gönderilen kişiye özel bir yazıttır. “ışpilipri” evine ait¹⁶⁸ arudi adamı Alişpila ve marda adamı Zanua ‘ya verilmesi veya teslim edilmesi ile ilgili bir kayıt olduğu anlaşılır (CTU CB An-1);

^{LÚ}GAD¹⁶⁹ kapıda nöbet tutan alt düzey bir memurdan ziyade krali depolardan sorumlu üst düzey bir makam olduğu önerilebilir. Bu nedenle “Depo Sorumlusu/Adamı” olarak tanımlanmalıdır. Bu kayıta da talep edilen veya teslim edilen ürünün verilmesi için kral tarafından¹⁷⁰ direk muhatap alınmıştır ve krali şehirlerde bu görevlilerinde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Tablette geçen *ışpilipri evi* (É.ışpilipri) Argiştı oğlu Rusa’ya ait bir başka krali yazıtta daha geçmektedir (CTU A 12-1: v2). Ayanis tapınağı girişinde bulunan bu krali yazıtta tam olarak bağlamı anlaşılamasa da bir çok şehirle¹⁷¹ birlikte bahsedilmiş olması tabletin daha anlamlı bir hal almasını sağlar. Muhtemelen Urartu’ya bağlı kalelerden veya köylerden birisinin ihtiyaç duyduğu bazı ürünlerin temin edilmesi söz konusu olmalıdır. Bu şehirde bulunan “^mza-nu-a-di” isimli ^{LÚ}mar-da adamına 5 birim henüz ne olduğu anlaşılamayan birşeylerin verilmesi istenmiş olmalıdır. Bu bize krali şehirlerin yalnızca gelen ürünlerin depolandığı değil ihtiyaç halinde de dağıtıldığı yerler olabileceğine de işaret eder. Ancak tabletin tam okunamaması şimdilik bu varsayımımızın ödenen vergilerle ilişkili olabileceği ihtimalini de barındırır. Çavuştepe’de bulunan bir başka tablette geçen ^{LÚ}GÁ/PISAN ünvanının da kesin

¹⁶⁸ Ailesi kast ediliyor olmalıdır.

¹⁶⁹ KÁ için bkz. Mesopotamisches Zeichenlexikon 222 (Borger, 2004).

¹⁷⁰ Muhtemelen onun ağzından bir başka yetkili kişi.

¹⁷¹ Muhtemelen küçük kaleler veya köyler.

olmamakla birlikte benzer bir görevliden bahsediyor olabileceği düşünülmektedir (CTU CT Çav-1). CTU CT Kb-4 numaralı bir başka belgenin 4. satırında ^{LÚ}NA.KAD olarak bahsi geçen bir başka kişi Salvini tarafından çoban olarak çevrilmiştir. Ancak daha önce hiçbir belgede toplumun böylesi alt tabakasında bulunan kişilerle ilgili olarak geçmeyen bu türden bir ifade şüphe uyandırmaktadır;

LÚ

NA.

KAD

1.2.2.9. Diğer Görevliler

Yukarıda tek tek ele aldığımız kimi bürokratik yazışmalara konu olmuş üst düzey görevlilerin dışında elbette Urartu saraylarında ve krali kentlerinde çok sayıda başka görevlilerinde bulunduğunu tahmin etmek zor değildir. Bunlar saraylarda bulunan çeşitli görevliler olabildiği gibi Urartu soylularından birtakım kişiler de olabilir. Urartu soylularının zaman zaman elçilik görevleri ile Assur saraylarında bulunabildiğini bilmekteyiz (Wartke, 1993: 57). British Museum'daki bir rölyefte iki Urartu elçisinin Assurbanipal huzuruna çıkarıldıkları ve bunlardan birisinin sakallı diğerinin sakalsız kişiler olduğunu görebilmek mümkündür (Hipp, 2019).

Urartu saraylarında “sakallı” saraylıların olduğunu yine Assur kaynakları yardımıyla bilmekteyiz (LAR II: 871, 1035-1046). Bir darbe girişimi ile bağlantılı olarak bahsi geçen bu sakallı kişiler muhtemelen Urartu saraylarında bulunan çok sayıdaki soylulardan olmalıdır (SAA 5, 91). Aynı kayıta bahsi geçen hadım görevliler (eunuchs: ^{LÚ}.SAG-MEŠ) Assur sarayındaki kabartmada karşımıza çıkan sakalsız olarak tasvir edilen çok sayıdaki görevlilerden olmalıdır. Urartu saraylarında ve krali kentlerinde çok sayıda “hadım görevli” (eunuch) bulunduğu ilişkin ipuçları da bulunmaktadır (Çavuşoğlu, Gökce, & Işık, 2010). Her ne kadar Toprakkale tabletinin Urartu saray personeli olup olmadığı net değilse de içerikte bahsedilen 3784¹⁷² ^{LÚ}ŠÁ.REŠ^{MEŠ} için hadım görevli olabileceği, 1,113 ^{LÚ}mari(gi) içinse soylu kişiler olabileceği önerilmektedir (Grekyan, 2016; CTU CT Tk-1) Kralların haremlelerinde

¹⁷² Grekyan'a göre 3892 (Grekyan, 2016).

görevli çok sayıda görevli bulunuşu ve bunlardan bir kısmında harem ağalarından oluştuşuna ilişkin bazı ipuçları bulunduşu öne sürölmektedir (Çavuşoşlu vd., 2010).

^{LU}GAD ile ilgili olarak yukarıda bahsettişimiz Anzaf tabletinde (CTU CB An-1) hitap edilen ikinci derece önemdeki kişi olarak ^{LU}*a-ru-di* geçmektedir. *Alişpila* isimli bu görevli depo sorumlusu kişiyile birlikte muhatap alınan ikinci derecedeki bir memurdur. Salvini *aru-* “vermek” köküyle bağlantı kurarak bunun “teslimatçı” anlamında kullanılmış olabileceşini öne sürmektedir (Belli & Salvini, 2003: 147; CTU V 377).

II. Rusa’nın kurduşu Ayanis’te bulunan bir bulla üzerinde ilk defa geçen “^{LU}ŞU.GAB.LIŞ” unvanı “*Saki*” olarak tercüme edilmiştir (Işık & Işıklı, 2015). *Eiama* isimli bu kişiyile ilgili olarak kullanılan bu unvanla ilk defa burada karşılaşılmıştır (Işık, Aras & Akın Aras, 2021).

Saki olabileceşini düşündüşümüz bir başka unvan ise “^{LU}*kiri*”dir. Bardak, kupa anlamına gelen *kiri* ile (CTU 5 s.465)¹⁷³ ilişkili olarak Toprakkale tabletinde bahsi geçen 1009 kişilik ^{LU}*ki-ri-ni-e-i* görevlilerinin *saki* anlamına gelebileceşini de önerilebilir.

¹⁷³ CTU A 9-3 IV 56’.

1.3. Zanaatkarlar-Meslekler

Dönemin gerçekleri düşünüldüğünde meslek gruplarını değerlendirirken yapılmaması gereken bir hata toplumsal sınıfların birbirinden keskin çizgilerle ayrıldığını düşünmektir. Daha basit bir ifadeyle bir demirci ustası aynı zamanda çiftçilik, bir marangoz veyahut bir çömlekçi ustası gerektiği ölçüde tarım ve hayvancılık ile de meşgul olması gerekir. Geçmişe yönelik bakış açılarımız üzerinde bu türden keskin düşünce kalıplarının oluşmasında özellikle çivi yazısının piktografik kaynaklı evriminin etkisi de olabilir. Kaynak dillerin kullandığı çivi yazısında kullanılan “ideogramlar” (Sümerogram) kişilerin sahip olduğu mesleki özellikleri ifade etmenin araçlarından. Bu ifade biçimleri ise geçmişe dönük bakış açılarının da biçimlendirilmesi üzerinde etkili olabilmektedir. Bu çalışmamızda meslek gruplarını her ne kadar ayrı ayrı tanımlamak zorunda kalsak da bu türden keskin ayrımlar olmadığı ve bu toplumsal kategorilerin birçoğunu bugünden geçmişe bakmaya çalışan bizlerin oluşturduğunu belirtmek gerekir. Toplumsal sınıflar söz konusu olduğunda gerçeğin bildiklerimizden çok daha fazla gri noktalara sahip olabileceğini göz önünde bulundurmamız şarttır.

Fakat buna rağmen özellikle Urartu şehirlerinde toplumun geneline hitap etmese de sınırlı miktarda krali bir üretim ekonomisinin olduğunu bilmekteyiz. Bu anlamda bazı meslekler için uzmanlaşma gerektiren bir üretimden bahsetmek mümkün olabilir. Örneğin ordu ve sarayın ihtiyaçlarına yönelik hizmet eden daimi bir zanaatkar ve mesleki sınıfların olabileceğini de düşünebiliriz. Özellikle toplumda ileri gelenlerin talepleri sonucunda ortaya çıkmış ve gelişmiş olan bu hizmetler sınıfı kent kültürünün bir neticesi olarak değerlendirilebilir. Genişleyen ve zenginleşen kitleler bu “Urartu Kültürü”nün giderek daha geniş toplumsal tabanlara genişlemesini sağlamış olmalıdır.

Bu profesyonel üretim teknikleri ve ihtiyaçlar zamanla belirli standardizasyonlara neden olmuştur. Bunun başlıca göstergelerinden birisi Urartu’ya has parlak kırmızı astarlı çanak çömlek¹⁷⁴ geleneğidir. Üzerlerinde ayrıntılı sahnelerin bulunduğu kaliteli işçilik isteyen metal eserler, birçok şehirde karşılaşılan ortak mimari teknikler ve gelenekler birçok noktada Urartu toplumunda belirli standart

¹⁷⁴ Urartu çanak çömleği için bkz. (Erdem & Konyar, 2011).

özelliklerin oluşmuş olduğunu gösterir. Bu türden günümüze ulaşmış olan somut bulgular dışında dönemin ihtiyaçlarına yönelik birçok mesleğin ve sanatçının da var olması söz konusudur.

Sarayın hizmetindeki bir aşçı veya fırıncının daimi olarak bu işi yapmış olduğu düşünülebileceği gibi, üst düzey kişilerin ihtiyaçlarına yönelik lüks mobilyaların veya kuyumların üretilmiş olması için de benzer mesleki bir süreklilik olması gerektiğini kolaylıkla söyleyebiliriz. Fakat aşağıda ele alınan meslekleri sürdüren bazı kişiler aynı zamanda bürokrasi veya diğer toplumsal sınıflar içerisinde de bulunabilir. Gerektiği zaman orduda asker olarak görev yapan bir kuyumcu veya marangoz olabileceği gibi, asker olarak orduya daimi hizmet eden kişilerin de askerlik mesleğini daimi olarak yapmış olmaları da yüksek ihtimaldir.

Diğer başlıklarda ele alınan üst düzey bürokrasi ve askerlik kısmen bir meslek olarak düşünülebilecek olsa da bu başlıkta bunların dışında kalan bazı diğer mesleklerin anlaşılması amaçlanmaktadır. Ancak Urartu tarihi kaynakları bazı konularda yetersiz olduğu için kimi mesleklerle ilişkin bilgilerimiz kısıtlıdır. Son başlıkta da kaynaklara yansımayan fakat varlıklarını anlamak için yazılı kayıtların olması gerekmeyen bazı muhtemel mesleklerden bahsedilecektir. Yazıtlara dolaylı yollardan yansımış olan kimi meslekler ise genellikle bazı bürokratik yazışmalarda karşımıza çıkar. Krali yazıtlarda bu türden ayrıntı bilgiler kolay kolay yer almaz.

1.3.1. Aşçı/Fırıncı

Urartu yazıtlarında bahsi geçen ve tanımı en net olan mesleklerin başında LÚMUḪALDİM¹⁷⁵ gelmektedir. Salvini tarafından fırıncı olarak çevrilen bu Sümerogram (CTU 5, 457;471), Diakonoff tarafından LÚMU olarak fırıncı veya aşçı olabileceği belirtilmiştir (UPD 3). Harouthiounyan ise fırıncı için kullanılan başka bir sümerogram olduğunu (LÚNINDA.DÙ.DÙ) işaret ederek temkinli olunması gerektiğini düşünmektedir (KUKN 433).¹⁷⁶

¹⁷⁵ (HZZL: 98, No:17).

¹⁷⁶ Aşçı anlamı için ayrıca bkz; (Schramm, 2010: 103).

Karmir-Blur'da bulunan bir tablette bu unvana sahip iki kişinin isimleri anılmaktadır. *Aluani* ve *Muida* isimli bu kişilerin saraylı veya soylu bir kadınla (MUNUS-e ma-nu-ú-bi É.GAL-ni: *saraylı olan kadın*) evlilikleri ile ilgili bir olayın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır (CTU CT Kb-3).¹⁷⁷ Bu kişiler muhtemelen sarayın mutfağından sorumlu görevliler olmalıdır. Aynı zamanda soylu kadınlarla evlenebildiklerine göre belirli bir statüye sahip olduklarını düşünebiliriz.

Bir başka krali kent olan Bastam'da bulunan bir başka tablette ise bazı insan gruplarına günlük dağıtılması istenen ekmek miktarlarının kayıt altına alınmış olduğunu görüyoruz. Fakat burada aşçı veya fırıncı olarak ^{LÚ}MUḪALDIM'den bahsedilmez. Emir doğrudan *Lubšuşini* isimli saray adamı/sorumlusu olan kişiye iletilmektedir (^{LÚ}É.GAL). Ancak bu kayıttan sarayın mutfağında/fırınında hergün düzenli olarak ekmek pişirilmekte olduğu ve sitadel dışında yaşayan bazı kişilere de dağıtıldığını anlayabiliyoruz. Bu şekilde aynı zamanda sarayın ihtiyaçlarını da karşılıyor olmalıydılar.

Tıpkı günümüzde sıkça görülebildiği gibi ekmek pişirme işlerinin yalnızca erkekler tarafından değil kadınlar tarafından yapılmasına yönelik Assur örnekleri de bilinmektedir (Galil, 2007: 49; SAA 7, 26). Ancak yukarıda bahsettiğimiz kayıtlara göre Urartu saraylarında bu işi yapacak kişilerin genelde erkekler olduğu görülür. Ancak muhtemelen bu kişiler saray mutfağıyla ilgili sorumluluk sahibi kişilerdir ve emirlerinde çok sayıda alt düzey aşçının, fırıncıların veya farklı hizmetkarların da bulunduğunu düşünmek gerekir.

Kleiss Bastam'da aşağı yerleşmede bulunan mekanlar içerisinde UB 6 numaralı mekanın bir Urartu dönemi fırını olabileceği öne sürmüştür (Kleiss, 1979: 101). Ancak karışık aynı mekanlarda ortaçağ tabakalarının da bulunuyor olması buna şüpheyle yaklaşmak gerektiğini gösterir. Tıpkı Aşağı Anzaf yerleşmesinde gördüğümüz yoğun ortaçağ tabakaları gibi (Belli, 1999: 13-15). Van Kalesi Höyüğü'nde de çok sayıda

¹⁷⁷ Zimansky bir aşçının kızını diğer bir aşçıya eş olarak verilmesinin istendiğini söylüyor (Zimansky, 1985: 81). Ancak devamındaki *bid-* (geri vermek, dönmek) olması mümkün olan hece dolayısıyla bir kız kaçırma veya ölüm sonrasında ikinci bir evlilik olayından bahsedilmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

ortaçağ tandırlarının benzer biçimde Urartu tabakalarına kadar ulaştığı bilinmektedir (Genç vd., 2021).

1.3.2. Çanak Çömlek Ustası

Urartu kültürü hakkında bilgi veren en önemli izlerin başında çanak çömlek buluntuları gelmektedir. Urartu ile birlikte ortaya çıktığı bilinen üst düzey kişilerin ihtiyaçları doğrultusunda uzmanlaşmış atölyelerde üretilen parlak kırmızı astarlı çanak çömlekler (*Urartu Kırmızısı*) profesyonel bir mesleki gelişimin neticesinde üretilmiş olmalıdır. Urartu ile birlikte toplumsal yapıda görülen köklü değişim ve toplumsal piramidin üst basamaklarındaki kişilerin sürekli ihtiyaçları yüksek standartlarda bir üretim geleneğinin oluşmasını sağlamıştır. Özellikle kalabalık şehirlerde oluşan bu talep ve süreklilik beraberinde mesleki bir uzmanlaşmayı çanak çömlek ustaları için de getirmiş olmalıdır.

Şimdiye kadar arkeolojik kazısı yapılan çok sayıda Urartu yerleşmesinde benzer tipoloji ve kalitede çanak çömlek buluntuları ile karşılaşılması zamanla parlak kırmızı astarlı Urartu çanak çömleğinin bir tür kültürel geleneğe ve modaya dönüştüğünü gösterir. Kendine has özellikler barındıran bu gelenek uzun yıllara ve geniş bir coğrafyaya yayılan bu çanak çömlek kültürünün Urartu adıyla anılmasını sağlamıştır. Ancak bütün Urartu çanak çömlek kültürünün yalnızca küçük bir kısmını oluşturan bu kırmızı astarlı mal grubu dışında da çok çeşitli türlerde büyük bir envanterin bulunduğunu da belirtmek gereklidir.¹⁷⁸ Fakat burada tipoloji ve üretim teknikleri açısından genel anlamda bir Urartu çanak çömlek geleneğini ele almaktan ziyade mesleki olarak çanak çömlek ustalarına ilişkin bilinen bazı ipuçları irdelenecektir. Bu izlerin başında çok sayıda çanak çömlek üzerinde karşımıza çıkan çömlekçi işaretleri gelmektedir.

Akadça *pahḫāru* (CAD P 21)¹⁷⁹ olarak bilinen çömlekçi ustalarına Urartu döneminde ne denildiği şimdilik bilinmemektedir. Bu nedenle elimizdeki bu konudaki tek ipucu çömlekçi işaretleri ve bazı analiz sonuçlarıdır.

¹⁷⁸ Urartu çanak çömlek geleneğinin değerlendirilmesi için bkz. (Erdem & Konyar, 2011)

¹⁷⁹ Ayrıca bkz. (Groß, 2020: 444).

En iyi bilinen ve en fazla çeşitte çömlekçi işaretinin bulunduğu yer olan Ayanis kazılarında küpler üzerindeki ölçü birimleri dışında çok sayıda çömlekçi işareti olduğu düşünülen bazı işaretler bulunmaktadır (Kozbe, Çevik, & Sağlamtimur, 2001: 153). Bu işaretli olanlar dışında işaretsiz yüzlerce pithosun daha bir arada bulunması dikkat çeker. Kimi işaretlerin mühür baskısı biçiminde henüz hamur yaşken basılmış olmaları mümkünken sonradan kazıma biçiminde olanlarda bulunur (Erdem, 2013; Erdem & Konyar, 2011: 279; Kozbe vd., 2001: 102). Ancak bu işaretler ölçü birimi olarak pithoslar üzerinde bulunan çivi işaretlerinden farklıdır.¹⁸⁰

Çanak çömlekler üzerinde yapılan bir takım kimyasal analizlerde doğal olarak belirli bir merkezde üretilen Urartu çanak çömleklerinden ziyade bölgesel farklı atölyelerin olabileceği görülmüştür (Erdem & Konyar, 2011: 279). Ancak krali Urartu şehirleri veya atölyeleri arasında çanak çömlek gönderilmiş olabileceğini de yapılan analizler göstermektedir (Speakman vd., 2004: 125). Özellikle Ayanis ve Bastam arasında tespit edilen bu alışveriş muhtemelen birbirine daha yakın Urartu şehirleri arasında da mümkün olmalıydı. Nitekim yapılan analizlerde Kef Kalesi ve Ayanis arasındaki örneklem arasında da benzer bir durum saptanmıştır (Speakman vd., 2004: 126). Ayaniste belirli mal gruplarının arasında da (Ware-3) aynı atölyede yapılmış olarak yorumlanabilecek bazı ortak özellikler tespit edilmiş olmasına rağmen bu atölyenin Ayanis'te olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir (Speakman vd., 2004: 125). Burada üretilmiş olabileceği gibi yakınlardaki bir başka şehirden veya yerleşmeden de getirilmiş olması da mümkündür.¹⁸¹ Özellikle Urartu yerleşmelerinde hareketli bir çanak çömlek üretim faaliyetinin sürdürülmüş olduğunu anlamak mümkündür. Yapılan kimyasal analizlerde bulunan ortak izler tespit edilmiş olup daha fazla örneklem bu faaliyetlerin daha yoğun olabileceğini ıspatlayacaktır. Ancak burada dikkat çekmek istediğimiz bir konu bu türden atölyelerin şimdiye kadar Urartu şehirlerinde özellikle sitadel alanlarında bulunmamış olmasıdır (Erdem, 2013: 203).

¹⁸⁰ Urartu ölçü birimleri için bkz. (Payne, 2005; Payne, 2002).

¹⁸¹ Günümüzde Ayanis yakınlarındaki Bardakçı Köyü'nde bölgenin son çanak çömlek ustaları varlık göstermeye çabalamaktadır. Yakın zamanlara kadar çok sayıda atölyenin varlığı bilinmekle birlikte günümüzde yok olmaya yüz tutmuştur. Bu türden kimi yerleşmelerde zengin kil yataklarına yakın olmalarının çömlekçilik sektörünün gelişimi üzerinde etkili olabileceği gibi kültürel ve mesleki arkaplanlarda bu mesleğin sürdürülmesi üzerinde etkili olmalıdır. Konu ile ilgili olarak bkz. (Batmaz, 2016).

Bu durum aşağı şehirlerde yapılan araştırmaların yetersizliğinden kaynaklanıyor olabilir de, üretim yapılan yerleşmelerin belirli köylerde veya yerleşmelerde toplanmış olabileceğini de gösteriyor olabilir. Ancak krali kentlerin ve sitadellerin ihtiyaçları göz önüne alındığında geniş alanlara yayılan aşağı şehirlerinde bu türden imalat işlerinin yürütüldüğü yerlerin olması yüksek ihtimaldir.

Yukarıda bahsettiğimiz sitadelde bulunan çanak çömlekler üzerinde kimilerinin işaretlerinin bulunması kimilerinin ise olmaması bu noktada anlamlı olabilir. Krallığın kendisine ait atölyeleri olması gerektiği gibi şahıslara ait atölyelerin de bulunması gerekir. Bu noktada devlet atölyelerinde üretilen çanak çömleklerde çömlekçi işaretlerinin bulunmayabileceği, ancak diğer kişilere ait atölyelerde üretilerek sitadele gönderilen üretimlerde bu türden bir işaretlenme ihtiyacı duyulmuş olabilir.¹⁸² Yani Urartu’da krali üretim yapan atölyelerin yanında mesleki olarak bu işi sürdüren kimi özel atölyelerin de bulunabileceğini düşünebiliriz.¹⁸³

1.3.3. Dericilik

Anadolu’da özellikle Urartu öncesi toplumlardan Hititlerde dericiler ve onların toplumsal konumlarına ilişkin ayrıntılı kayıtlar bulunmaktadır. Zanaata dayalı söz konusu mesleklerin çok sayıda kanun metninde bile geçtiği ve insanların çocuklarını yetiştirilmek üzere deri ustalarının yanına çırak olarak verdikleri bilinmektedir (Yiğit, 2002). Hitit metinlerinde bu mesleği sürdüren kişiler için ^{LÜ}ASGAB¹⁸⁴ ideogramının kullanıldığını anlıyoruz. Assur metinlerinde ise “*rab maški*” olarak bahsedilen deri ustaları ve deri ile ilgili çok sayıda ayrıntılı kayıt bulunmaktadır. Hatta bunlardan bazılarında hammadde olarak kullanılacak derilerin ait olduğu hayvanların yaşlarının bile detaylarıyla kaydedilmiş olduğu bu mesleğin bu toplumlarda ne kadar gelişmiş olduğunu göstermesi açısından önemlidir (Postgate, 2013: 308).

Urartu kaynaklarında şimdiye kadar bu meslekle ilişkili kişilere dair herhangi bir kayıt bulunmamasına rağmen hammadde olarak kullanıldığı anlaşılan hayvan

¹⁸² Ayanis verilerinin yardımıyla Urartu’da çömlekçi işaretlerinin değerlendirilmesi için bkz. (Derin, 1997; Erdem, 2013).

¹⁸³ Fakat bunu kesin olarak ortaya koyabilmek şimdilik mümkün değildir ve yalnızca bir yorum olarak bu ihtimaller varsayılabilir.

¹⁸⁴ (HZZ: 131, No: 80).

derileri için kullanılan KUŠ ideogramının bazı yazıtlarda karşımıza çıktığını söyleyebiliriz. Karmir-Blur'da bulunan CTU CT Kb-10 numaralı tablette bugünkü Tsovinar olduğu düşünülen “DİM” *Fırtına Tanrısının Şehri*’nden Karmir-blur’a gönderilen çok sayıda hayvan derisinin (KUŠ: deri/gön) kaydedilmiş olduğu görülür;

“Aza ülkesinin Teişeba’nın şehrinden, 26 öküz gönü, ...”

Bu tablete göre bir başka merkezden krali şehir olan Karmir-Blur’a teslim edilen çok sayıda hayvan gönlerinin varlığından haberdar olmaktadır. Muhtemelen ham vaziyette toplanan bu deriler şehirlerde derilerin işlenmesi için atölyelere getiriliyor olmalıydı. Getirilen bu derilerin bir vergi olarak mı alındığı, yoksa bir değer takası karşılığında mı gönderildiğini şimdilik bilemiyoruz. Ancak böylesi bir kaydın tutulması her iki ihtimalin de mümkün olabileceğini gösterir.

Bu türden kil Urartu tabletlerinde mühür bulunmaz ve giriş bölümünde detaylandırdığımız üzere bu metinler bulundukları şehirlerle ilişkili kayıtlardır. Bu nedenle tabletin bulunduğu Karmir-Blur gibi krali merkezlerde deri ustalarının ve atölyelerinin olduğunu dolaylı bir yoldan da olsa varsayabiliriz. Muhtemelen hayvancılık açısından elverişli köyler veya yaylalardan çok miktarda ve çeşitlilikte hayvan derisinin kimilerinin satılmak üzere kimilerinin de doğrudan devlete vergi olarak teslim edilmiş olduğunu varsayabiliriz. Fakat burada dikkat çekmek istediğimiz bir husus bu türden kayıtların sitadelde krallığın yazmanları tarafından tutulan kayıtlar olmasıdır. Bu da bize sıradan insanlar için gönderilen hammaddeler olmadığını, sarayın ihtiyaçları için çalışan atölyelerin hammaddeleri ile ilişkili olabileceğine işaret eder.¹⁸⁵

Her ne kadar günümüze ulaşamamış olsa da kalkan, miğfer ve kemer içlerinde muhtemelen deri işçiliği yoğun biçimde kullanılmış olmalıydı. Özellikle kemerlerin ve pektorallerin etrafında görülen düzenli aralıklarla açılmış olan delikler bez veya keçeden ziyade deri kaplama için uygun aralıklardadır (Seidl, 2004). Silah aparatları, özellikle kılıfları ve araba aksamaları üretiminde deri önemli bir hammadde olmasının

¹⁸⁵ Ancak krali atölyeler dışında diğer insanlara yönelik atölyeler olmadığı anlamına gelmez. Dönemin şartları düşünüldüğünde muhtemelen saray dışındaki kişilere ait bireysel atölyelerin de olması mümkündür.

yanında deri işlemeciliğinin de ihtiyaç duyulan meslekler arasında ön sıralarda olduğunu söylemek gerekir.

Silahlar dışında özellikle Urartu gibi soğuk iklimde hüküm süren bir toplumun kıyafet imalatı için de derilerden yoğun bir biçimde faydalandığını söylemek yanlış olmaz. Urartu gibi hayvancılık için elverişli bir coğrafyada hammadde olarak bol miktarda hayvan gönüne erişim imkanı şehirlerde bu işi meslek olarak yapan çok sayıda atölyenin ve ustanın olabileceğine işaret etmektedir. Hatta derinin işlenmiş ya da hammadde olarak diğer ülkelere ticaret amacıyla gönderildiğini söylemek yanlış olmaz.

1.3.4. Dokumacı/Terzi

Çok sayıda insan topluluklarından bahseden Toprakkale tabletinde geçen “66 MUNUS GAD-ḫi-e”¹⁸⁶ ideogramı Salvini tarafından dokumacı kadınlar olarak tercüme edilmektedir (CTU 4 CT Tk-1). König ise bu 13. Satırı “68 LÚx-ḫi-e” olarak okumuştur (Hchl 131). Harouthiounyan ise Diakonoff’un “SAL GAD-(fGAD-ḫe)” okumasına (UPD 12) şüpheyle yaklaşılması gerektiğini, bunun net olmadığını belirtir (KUKN 412). Melikişvili ise tabletin bu kısmının eski determinatifle Salvini’ye benzer şekilde SAL GAD-ḫi-e olarak okunması gerektiğini belirtmiştir (UKN II 286). Son yıllarda yapılan yeni değerlendirmelere göre Salvini’nin okumasının doğru olduğuna yönelik bazı yeni yayınlar daha bulunmaktadır (Çavuşoğlu vd., 2014; Grekyan, 2016). Toprakkale tabletinin içeriğinin Urartu saray personeli olarak varsayılmasının herhangi bir dayanaktan yoksun olduğunu düşünmemize rağmen¹⁸⁷ söz konusu dokumacı kadınların veya bu mesleği yapan kimi erkeklerin Urartu toplumunda bulunmaması elbette düşünülemez.

Günümüze ulaşan ve muhtemelen bir düğün törenini tasvir eden bazı kemerler üzerinde dokuma tezgahlarıyla birlikte dokumacıları çalışırken gösteren bazı sahneler bulunmaktadır (Kellner, 1991: Fig. 282; Seidl, 2004: Katlanır Levha 3). Dönemin şartları düşünüldüğünde tıpkı diğer meslekler gibi dokumacılığın da önemli bir ihtiyacı karşılamış olması gereklidir. Ancak dokumacılıkla uğraşan kişilerin kıyafetler için

¹⁸⁶ Dokuma ve dokumacı kelimesi için bkz.; (Ünal, 2016: 683).

¹⁸⁷ Tartışılması için bkz. Giriş Bölümü.

ince işçilik isteyen bez veya kumaş gibi ürünleri üreten olabilecekleri gibi halı ve kilim gibi ihtiyaçları da karşılamaya yönelik mesleklerini sürdürmüş olmaları gereklidir.¹⁸⁸

Urartu tanrı kabartmalarında karşımıza çıkan ayrıntılı kıyafetler özellikle üst düzey kişilerin gösterişli ve ince işçilik isteyen elbiseler giymiş olabileceklerini yansıtır. Assur kayıtlarında çok farklı bir bağlamda dolaylı olarak bu saraya hizmet etmekte olan erkek terzilerin de bahsi geçer. “*Naragê*” adlı Urartu başkentinde görevli bir baş terzinin¹⁸⁹ Urartu sarayında gerçekleştirilen bir darbe ile ilişkili olarak bahsi geçmektedir (SAA 5, 91).

1.3.5. Taş Ustası/Mimar

Urartu Krallığı’nda özellikle Minua döneminden itibaren mimaride büyük bir gelişme kat edilmiştir. Daha öncesinde başkent dışında büyük şehirlerin planlanmış olduğuna dair herhangi bir ipucu bulunmaz. Aşağı Anzaf, Kalecik ve Zivistan gibi küçük ve sınırlı bir mimari gelişim Minua döneminden itibaren Anzaf, Aznavurtepe, Körzüt gibi tapınakları, sitadeli, aşağı yerleşmeleri ile kompleks ve büyük bir mimari atılımın olduğu bir sürece girmiştir.

Böylesi bir mimari sıçramanın tam da Assur’un iç kargaşaya girdiği döneme denk gelmesi dikkat çeker. Bu durum her ne kadar ispatlamak mümkün olmasa da Assur’da ve güneyde büyük kentler inşa etmiş olan tecrübeli ustaların veya mimarların kuzeyde yeni yeni güçlenen ve zenginleşen Urartu ülkesine gelerek büyük kralı Urartu projelerin ortaya çıkmasında rol oynamış olabileceklerini düşündürür. Böylesi büyük devlet projelerini gerçekleştirmek belirli bir tecrübe ve mühendislik/mimarlık bilgisi gerektirir. Bu nedenle ihtiyaç duyulması ve şartların uygun olması durumunda bu türden tecrübeli kişilerin büyük devletler arasında gidip gelmiş olabilmeleri

¹⁸⁸ Dokumacılıkta kullanılan aletlerin ve arkeolojik bulguların ayrıntılı değerlendirilmesi için bkz. (Gökçe & Bilen, 2019). Ayrıca daha genel bir değerlendirme için bkz. (Fazlıoğlu, 1997; Maner, 2018). El sanatları ve tekstil-dokuma için ayrıca bkz. (Çifçi, 2017: 169-176).

¹⁸⁹ GAL—*ka-şir*.

mümkündür.¹⁹⁰ Bu gibi gelişmelerin bulunabileceğine ilişkin gerek mezar mimarisi ve gerekse şehirleşme detaylarında bazı ipuçları bulunmaktadır (Genç, 2015: 5, 12, 75, 76, 294, 454).

Urartu krallarının kimi seferler esnasında ulaştıkları yerlerde taşlar üzerinde kitabeler bıraktıkları bilinmektedir. Bu orduda yazmanların ve taş ustalarının da görev aldığını gösteriyor olmalıdır. En azından bu işlerden anlayan kişilerin bazı kalelerin tamir edilmesi ve inşa edilmesine dair kayıtlar da bulunmaktadır. Ayrıca Armavir gibi bazı Urartu şehirlerinde de bazı yapılarda bulunan tamamlanamamış taş objeler nedeniyle söz konusu yapıların taş ustalarına ait olabileceği iddia edilmiştir (Forbes, 1983: 125).

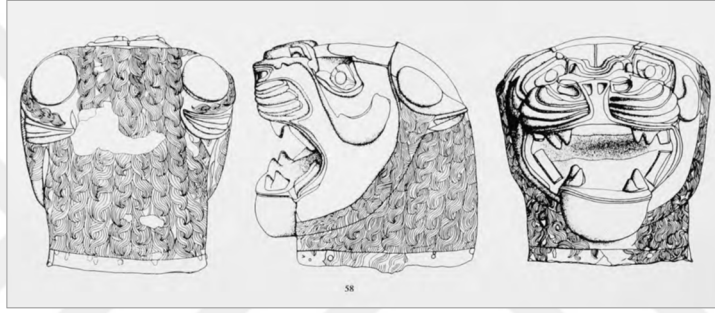
1.3.6. Metal Ustası

Metal endüstrisinde ve işçiliğinde göstermiş olduğu başarı Urartu Krallığı'nın gerçekleştirdiği birçok köklü dönüşümün en önemli araçlarının başında yer alır.¹⁹¹ Bu sayede mimaride ve kaya işçiliğinde ulaşılan ileri noktanın yanı sıra etkili savaş aletleri üretebilmiş olmaları da Urartu'nun tarih sahnesinde var olmasının en önemli araçlarından birisidir. Özellikle geniş coğrafyalara yayılmış olduğu bilinen Urartu kazanlarının işçilik ve kalitesi Urartulu ustaların ulaştığı yüksek seviyeyi ve Önasya dünyasındaki şöhretini göstermesi açısından önemlidir (Maxwell-Hyslop, 1956; Muscarella, 1962). Sınırlar aşan Urartu işçiliği metal eserlerin Assur saraylarına ve Nimrud kraliçe mezarlarına kadar ulaşmış olabileceği de düşünülmektedir (Pinnock, 2019).

¹⁹⁰ Bkz. Dipnot 42. Bizans döneminde İstanbul'da yaşanan bir deprem sonrası Ayasofya'nın yıkılan kubbesini onarmak adına Kars Ani şehrinde bulunan Büyük Katedralin mimarı olan Tiridat'ın İstanbul'a getirilerek yapıda onarımlar yaptırılmış olduğu bilinir (MS 994).

¹⁹¹ Urartu metalürjisi ile ilgili olarak bkz. (Azarpay, 1968; Çifçi, 2017: 119-156; Merhav, 1991a; Muscarella, 2006; Muscarella, 2013; Seidl, 1988b, 2004).

Urartu tapınaklarına hediye edilen üst düzey işçilik eseri kalkanlar, silahlar, bakraçlar ve diğer metal buluntular aslında Urartu metalürjisinin eriştiği ileri noktayı yansıtmaları açısından oldukça belirleyicidir. Askeri ihtiyaçlara yönelik imal edilen kılıçlar, kalkanlar, ok ve mızrak gibi çok çeşitli silahların yanı sıra arkeolojik kazılarda çok sayıda tarım aletinin de bulunmuş olması dikkat çeker (Belli, 2007: 79).¹⁹² Bunların yanı sıra özellikle üst düzey kişilerin lüks ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik altın, gümüş gibi değerli madenlerden üretilen çok sayıda ince işçilik gerektiren eşyaların da bulunmuş olması Urartu metalürjisinin bu türden bir amaçla da ileri bir düzeye ulaştığını göstermesi açısından önemlidir;

Resim 5: Ayanis'te Bulunan Bronz Aslan Başı (Çilingiroğlu & Derin, 2001: 180).

Resim 6: İnce İşçilik Gerektiren Urartu Bakraçları (Merhav, 1991a: 220, 224).

Resim 7: Ayanis'te Bulunan Kraliçe Qaqli'nin *tanaşi*'sinden Bir Ayrıntı (ayna/yelpaze sapı?), (Çilingiroğlu, 2018: CTU 4 B 12A-1).

¹⁹² Bu türden aletlerin genellikle Yoncatepe gibi kırsal yerleşmelerde bulunmuş olması manidardır. Doğal olarak sitadel içerisinde saman taşımak için kullanılan dirgen bulunması beklenemez.

Metalürjide ulaşılan bu ileri düzeyi Urartu’da metal işçiliğinin profesyonel olarak sürdürülen mesleklerin başında geldiğini göstermektedir (Merhav, 1991a). Bu mesleğin kalıcı olarak sürdürülmüş olduğunu bazı eserler üzerinde uygulanan kimi tamir izlerinden de görebilmek mümkündür (Çilingiroğlu & Salvini, 2001: 388; Dezsö, Niederreiter, & Bodnar, 2021: 275-276);

Resim 8: Metal Üzerinde Tamirat İzleri

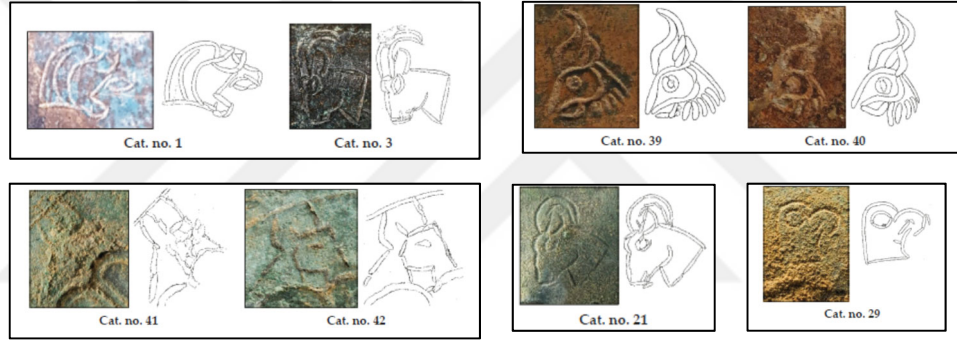
Kimi önemli Urartu şehirlerinden Çavuştepe, Karmir-Blur, Armavir ve Metsamor’da metal işliklerinin olabileceğine dair kimi arkeolojik kanıtlar da olduğu düşünülmektedir (Çifçi, 2017: 128) Bunlardan özellikle Çavuştepe sitadeline olduğu iddia edilen bu işliklerin Haldi tapınağı yakınlarında olduğunun söylenmesi bunların geç dönemlere ait olma ihtimalini arttırır. Tapınağın bu kadar yakınında böylesi bir faaliyetin yürütülmesi düşünülemez. Bunun dışındaki özellikle Armavir’de bulunduğu düşünülen 14 odalı “metal ustasının evi” dikkate değerdir (Martirosyan, 1973). Bu gibi krali kentlerin büyük çoğunluğunda bu atölyelerin bulunuyor olması muhtemeldir fakat sitadellerden ziyade aşağı yerleşmelerde bulunma ihtimalleri yüksektir. Bu işliklerin şimdiye kadar yoğun olarak bulunamamış olmasının nedenlerinden birisi kazıların ağırlıklı olarak sitadellerde sürdürülmüş olmasıdır. Yalnızca krali şehirler dışında eyalet merkezlerinde de bu önemli ihtiyaca yönelik metal ustalarının bulunuyor olması kaçınılmazdır. Ele geçirilen kimi Urartu eserlerinin üzerinde yazım hatalarının bulunmasına dayanarak bu eserlerin bir kısmının yerel üretim olabileceği düşünülmüştür (Konyar, Işık, Kuvanç, Genç, & Gökçe, 2018: 22).¹⁹³

Çivi yazılı kaynaklarda metal ustalarına veya kuyumculara ait olabileceği düşünülen kimi ifadeler de bulunur. Bunlardan ilki yukarıda da değinmiş olduğumuz Karmir-Blur’da ele geçen bir tabletteki *Haldi-bura* isimli görevlidir. Yukarıda detaylarını verdiğimiz “*hazinedar/para adamı*” olduğunu düşündüğümüz ^{LÚ}KÜ kavramı kimi araştırmacılar tarafından “*İtalyanca: l'orefice: kuyumcu*” olarak

¹⁹³ Yerel merkezlerde yazı yazacak kişilerin bulunması kanımızca biraz zordur. Muhtemelen bunlar krali şehirlerde yaptırılmış ve eyalet merkezlerine taşınmış olmalıdır.

tanımlanmıştır (CTU CT Kb-3). Ancak burada kastedilen kuyumcudan ziyade “*para-gümüş adamı*” anlamına gelen üst düzey bürokratlardan birisi olmalıdır.¹⁹⁴ Yazıtlarda bronz anlamında kullanılan ifade ise çok sayıdaki belgede bahsi geçen URUDU ideogramıdır (CTU V s. 453; 464).¹⁹⁵

Tıpkı çanak çömleklerde olduğu gibi bazı metal buluntular üzerinde de muhtemelen imal eden ustalara veya atölyelere ait olması gereken kimi semboller bulunur. Urartu işçiliğinin ürünleri olduğu iyi bilinen bu eserlerden Macaristan’da yakalanan bir grup eserden bazılarında bulunan stilize keçi, aslan, kartal gibi çeşitli hayvan başlarından oluşan sembollerin bu atölyelere ait işaretler olabileceği düşünülür (Dezsö vd., 2021: 299-301);

Resim 9: Bronz Üzerindeki Usta veya Atölye Sembolleri

1.3.7. Marangoz/Mobilya Ustası

Diğer mesleklerde olduğu gibi marangoz veya mobilya ustalarının da hitap ettiği iki türlü kitle söz konusu olmalıdır. Toplumun alt tabakalarında bulunan sıradan insanlara hitap eden ustalara ilişkin ipuçlarını bulabilmek çok zordur. Günlük hayatta kullanılan daha basit işçilik isteyen ahşap aletleri ve mobilyaları muhtemelen şehirlerde bulunan bu türden çok sayıdaki ahşap ustaları karşılamaktadır. Ancak günümüze ulaşan çok daha ince işçilik isteyen ve muhtemelen üst düzey kişilere hitap eden mobilya ve ahşap ürünler sarayların ve ileri gelenlerin talepleri doğrultusunda mesleklerinde uzmanlaşmış ustaların eserleridir.¹⁹⁶

¹⁹⁴ Detaylı bilgi için bkz. Bölüm 1.2.2.6.

¹⁹⁵ Ayrıca LU.*ururdani* için bkz. (Işık & Kuvaç, 2018).

¹⁹⁶ Bastam’da bulunmuş olan bulla üzerindeki bir yazıttan yola çıkarak Urartu kentleri arasında bazı marangozların gidip gelmiş olabileceğine dair varsayımlar da bulunmaktadır (Işık, 2015: 223).

Urartulu bu üst düzey ahşap ustalarının bu ürünlerini kimi zaman metal aksamlarla birlikte tasarladığı, bu sayede dayanıklılık ve estetiği bir arada yakalamaya çabaladıkları anlaşılır.¹⁹⁷ Üst düzey işçilik örneklerinin başında Toprakkale’de bulunduğu öne sürülen ve kraliyet tahtının parçaları olduğu düşünülen mobilya parçaları gelmektedir (Merhav, 1991c: 254-256; Seidl, 2004: 62-63). Krali şehirlerin dışında Altın-tepe gibi arkeolojik kazılarla açığa çıkarılan eyalet merkezlerinde de üst düzey işçilik gerektiren benzer mobilya aksamlarının bulunabildiği bilinir (Özgüç, 1961).

Yazılı kaynaklarda ise Toprakkale tabletinde toplu biçimde ifade edilen insan grupları içerisinde arka yüzün 9. satırında bahsi geçen LÚ.GİŞ gâr-ru-ur-da-a önünde bulunan ahşap determinatifi nedeniyle Salvini tarafından marangoz olarak tercüme edilmiştir (CTU CT Tk-1). Diakonoff, Melikishvili ve König bu konuda net bir şey söylemezken (UPD 12; UKN I 286; HchI), Harouthiounyan ise “*garurda insanları*” olarak bahseder (KUKN 412).

Urartu kaynaklarında marangoz veya mobilya ustası anlamında kullanılmış olabilecek bir başka kavram ise LÚ.GİŞ NAGAR¹⁹⁸ ifadesidir. Bastam’da bulunan bir bulla üzerindeki LÚ.GİŞ NAGAR^{MEŞ} marangozlar olarak tanımlanmıştır (CTU CB Ba-6).¹⁹⁹ Çok fazla tartışma bulunmayan bu ifade için Harouthiounyan’da benzer şekilde düşünür (KUKN 412a). Çok sayıda Assur belgesinde de karşımıza çıkan bu ifadenin tanımı konusunda daha az şüphe bulunmaktadır (SAA 1, 95; 96; 97; 179; SAA 6, 96; 124; 265; SAA 7, 20; 28).

Marangozluk veya ahşap işçiliğini yalnızca mobilya yapımına indirgememek gerekir. Bu kişilerin bazıları özellikle silah yapımı üzerinde uzmanlaşmış olmalıdır. Ok, yay, mızrak ve savaş arabalarının büyük çoğunluğu ahşap aksam-lardan yapı-lı-yordu. Bu nedenle normal marangozlar ile bu silah yapı-cıları arasında da bir farklılık bulunması gerekir. Uzmanlık isteyen bu gibi özel ürünler muhtemelen sarayın kadrolu silah yapı-cılarının ellerinden geçmekteydi. Çeşitli konularda uzmanlaşan

¹⁹⁷ Ayrıntı için bkz. (Çifçi, 2017; Merhav, 1991a; Seidl, 1996: 176-181).

¹⁹⁸ (HZZ: 244, No: 308).

¹⁹⁹ Bu kavramın ve GİŞ GU.ZA’nın ayrıntılı tartışılması için bkz. (Salvini, 1988, 2007a).

metal ustalarının olabileceği gibi ahşap ve silah ustalarının da bulunuyor olması mümkündür.

1.3.8. Katip/Yazıcı

Urartu bürokrasisine ve tarihine ilişkin pek çok konuda bilgi edinebildiğimiz yazıtların kaleme alınması ve bürokratik işlerin yürütülmesi yazıyı öğrenen, öğreten ve bunu kullanmayı bilen bir grup insanın varlığını zorunlu kılmaktadır. Sayıları iki bine yaklaşan çok sayıdaki yazılı kaynak bu yazmanlar sınıfının varlığını tartışılmayacak ölçüde kanıtlar. Ayrıca ele geçirilen çok sayıdaki bürokratik belge krali propaganda yazıtlarının dışında kalan ve idari işlerin yürütülmesinde de aktif bir şekilde rol oynayan yazmanların görev aldığını göstermektedir. Fakat bu yazmanların özellikle Urartu'da nerelerde bulundukları, yetiştirilme biçimleri ve Urartu toplumu ve bürokrasisi içerisindeki konumları net değildir ve burada tartışılacaktır.

Taşlar üzerindeki krali yazıtları bir kenara bırakacak olursak²⁰⁰ şimdiye kadar ele geçirilmiş olan bullalar, envanter kayıtları, okul/alıştırma tabletleri ve vergi/haraç listeleri gibi çok sayıdaki kayıtlara göre yazıyı bilen bu kişilerin özellikle önemli krali şehirlerde yerleşik olarak bulunuyor olduklarını söyleyebiliriz²⁰¹. Vergilerin toplandığı mal ve hizmet aktivitelerinin yoğun olarak yürütüldüğü yerler olması münasebetiyle bu krali şehirler çivi yazısının bu gibi bürokratik ihtiyaçlar çerçevesinde kullanılmasını gerektiren başlıca yerler olduğunu gösterir;

²⁰⁰ Bu türden yazıtlar krali semboller ve anıtsal özellikler göstermesi nedeniyle bulundukları yerle ilişkili olarak yazıyı bilmek ve okumak adına herhangi bir değer taşımazlar. Aynı zamanda tapınaklara hediye edilen yazıtlı metaller, steller gibi anıtsal veya taşınabilir yazıtlar da orada bunu yazabilen veya okuyabilen kişiler olduğu anlamına gelmez.

²⁰¹ Özellikle Bastam'da bulunan bir pithos üzerine fırınlanmadan önce hamur yaşken yazılan çivi işaretlerinden farklı bir biçimde sonradan ağız kenarına kazınarak kısaltılmış biçimde "mru. URU.TUR" yazılmış olması bu krali kentlerde yazmayı ve okumayı bilen kişilerin bulunduğunu ve saray işlerinde çalışıyor olduklarını gösteren bir başka örnektir (CTU CP Ba-1/3).

<i>En Az Bir Urartu Çivi Yazılı Belgesinin Menşei Olan Şehirler</i> ²⁰²	
<i>Krali Merkez</i>	<i>Kaynak Türü</i>
<i>Van Gölü Havzası</i>	
Tuşpa ²⁰³ ✓	Muhasebe Kaydı (Ham Tablet),Bulla
Toprakkale ✓	Envanter Kaydı, Esir-Tehcir Listesi (Personel?), Muhasebe Kaydı, Muhasebe Kaydı, Bulla
Anzaf ✓	Envanter Kaydı, Bulla
Ayanis ✓	Bulla, Envanter Kaydı, Alıştırma(Okul) Tableti
Çavuştepe ✓	Esir-Tehcir Listesi (Personel?), Muhasebe Kaydı
<i>Aras Havzası</i>	
Karmir-Blur ✓	Muhasebe Kaydı, Bulla
Bastam ✓	Muhasebe Kaydı, Bulla Sonradan yazılmış pithos yazıtı.

Tablo 9:Yazının Kullanıldığını Gösteren Kayıtların Bulunduğu Urartu Kentleri.

Yazmanların bu krali şehirlerdeki konumlarına geçmeden önce Urartu krali kentlerinden Ayanis’de ele geçirilen bir alıştırma (okul) tabletinden bahsetmek gereklidir (Çilingiroğlu & Batmaz, 2014). Özellikle bu kentin başkent ve çevresindeki krallığın çekirdek bölgesinde bulunan şehirlerden birisi olması dikkat çeker. Tabletın bulunmuş olduğu konum itibariyle Ayanis’te tapınak yakınlarında sürdürülen bir okul geleneğinin olabileceği düşünülmektedir (Salvini, 2001: 292).²⁰⁴ Ancak bu yazıyı öğrenen ve sürdüren kişilerin bir aileye mi²⁰⁵ yoksa belirli memur sınıfına mı ait olup

²⁰² Başkentten veya başka bir şehirden gönderilen belgelerden ziyade bulunduğu söz konusu kentte yazılmış olduğu tahmin edilen bulla, envanter kaydı, okul tableti gibi kaynakların olduğu yerlerdir. Listede yer almayan krali şehirlerin yazıyı kullanmadığı anlaşılmamalıdır. Buralarda muhtemelen yeterince araştırma yapılmadığı için şimdilik bilinmiyor olabilir. Kaynakların sınıflandırılması için Giriş, Ana Kaynaklar bölümüne bkz.

²⁰³ Şimdiye kadar başkentte az sayıda bürokratik belgenin bulunmuş olması (Işık, 2014) buranın en önemli idari merkez olduğu gerçeğini değiştirmez. Muhtemelen diğer merkezlerde bulunan birçok bürokratik belgenin kaynağı başkent olmalıdır. Höyük kesiminde bulduğumuz yazılı belgeler bu gibi işlerin aşağı kesimde yürütülüyor olabileceğine işaret eder.

²⁰⁴ Konunun tartışılması için ayrıca bkz. (Grekyan, 2019).

²⁰⁵ Yazmanlarla ilgili Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu ile yapmış olduğum kişisel görüşmelerimizde paylaştığımız bir görüşe göre Urartu’nun yazıyı kullanmaya başlamasının Assurlu bir yazman aile aracılığıyla olabileceğini ifade etmiştir. Söz konusu yazmanların Assur yazısını ve dilini iyi bilen kişiler olması gerektiği ve Assur yazısını ve dilini öğrenmiş Urartulu yazmanlar olmasından ziyade ihtiyaç nedeniyle Assur şehirlerinden veya eyalet merkezlerinden bu işi yapan yazman bir ailenin Urartu ülkesine gelmiş olabileceğini ifade etmişlerdir. Böylece Urartu krallığında yazının kullanılmasına önayak olmuş bu kişilerin belki de Asurlu bir aileye mensup kişiler olabileceği görüşünü benimle paylaşmışlardır. Erken dönemde yazılan Urartu yazıtlarının Assurca olması ve çift dilli stellerin Assurca yüzünde kullanılan tanımlamaların doğrudan Assur kavramlarına ve literatürüne uygun olması bu

olmayacaklarını kesin bilemiyor olsak da köklerinin en azından krallığın kurulmasından önceki 1. binyıl başlarına kadar uzanıyor olabileceği düşünülmekte ve yazım geleneğinin büyük oranda Assur'dan geldiği bilinmektedir (Grekyan, 2019).

Hece tekrarlarından oluşan bu alıştırma (okul) tabletinden anladığımız kadarıyla krali kentlerden bazılarında yetiştirilen katipler diğer şehirlere de gönderilerek görev yapmaları sağlanıyor olmalıdır. Mevcut belgelerden özellikle merkezden gönderilen ve krali bir ofisten çıkan tabletlerin sahip olduğu üst düzey yazım kalitesi dikkat çekerken daha özensiz envanter kayıtları ve bürokratik belgeler daha kalitesiz bir yazım karakterine ve özensiz bir yazım karakterine sahiptir. Ancak burada belirtilmesi gereken bir başka detay ise bu acemi yazmanlara ait tablet fragmanlarının en azından şimdilik Urartu'nun çekirdek bölgesindeki Anzaf'da, ve okul tabletinin de Ayanis gibi merkeze yakın şehirlerde bulunmuş olmasıdır. Bu durum bize yazman eğitiminin merkezi bölgedeki bu birkaç şehirde sürdürülüyor olabileceğine işaret etmelidir.²⁰⁶

Krali kentlerde çok sayıda tablette çivi yazısının kullanıldığı bilinmesine rağmen Altıntepe, Kayalıdere gibi eyalet merkezlerinde (L^UEN.NAM tarafından yönetilen) çivi yazılı metinler bulunmaz. Benzer durum pithoslar üzerindeki ölçü birimleri kullanılırken de geçerli olup, eyalet merkezlerinde hiyeroglif ölçü birimlerinin ve yazısının daha ağırlıklı olarak kullanıldığı görülmektedir (Burney, 1966: Levha XVI, 89).²⁰⁷ Bu durum eyalet merkezlerinde çivi yazısının çok fazla kullanılmasına ihtiyaç duyulmadığını ve bu kullanımın “çok merkezli” krali kentlere has bir özellik olduğunu gösterir. Krali merkezlerde hiyeroglif bulunabilmektedir (Salvini, 2001b; Zimansky, 2006: 269) fakat eyalet merkezlerinde çivi yazısı yok denecek kadar azdır (Köroğlu, 2020: 18).²⁰⁸ Bu durum aynı zamanda eyalet merkezlerinin 2.1. numaralı bölümde

varsayımı desteklemektedir. Sn. Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu'na bu görüşlerini benimle paylaştığı için çok teşekkür ederim.

²⁰⁶ Bütün Urartu şehirlerinde yazının kullanılıyor olması farklı, yazının öğretilmesi ve öğrenilmesi farklı bir durumdur. Mevcut veriler şimdilik en azından bu eğitimin merkezi bölgedeki Ayanis, Anzaf gibi birkaç şehirde sürdürülüyor olabileceğine işaret eder.

²⁰⁷ Urartu Hiyaroglif yazısı ile ilgili olarak bkz; (Zimansky, 2006).

²⁰⁸ Hiyeroglif yazısının da krali merkezlerde öğretiliyor ve kullanılıyor olabileceğine dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Ayanis ve Toprakkale gibi merkezlerde tablet ve bullalar üzerinde hiyeroglif kayıtları da bulunmuştur (Salvini, 2001b). Bu tabletlerle birlikte buluntu yerleri kesin olmamakla birlikte Karmir-Blur, Toprakkale ve Van civarından bulunduğu öne sürülen kimi bronz objeler üzerinde de bazı

daha detaylı olarak anlatacağımız yarı bağımsız konumlarıyla da ilişkili bir durumdur. Bu eyalet merkezleri kendi içerisinde kısmen otonom ve sınırlı bir ekonomik yapıya sahip olması²⁰⁹ birkaç resim yazısının dışında yazıya ve bürokratik kayıtlara ihtiyaç duymamalarına neden olmuş olmalıdır.²¹⁰

Urtulu yazmanların özellikle krali kentlerde yetiştirildiği, bürokratik işlerin yürütülmesi ve krali yazıtların yazdırılması için devletle ve krallıkla doğrudan bağlantılı olduğunu söyleyebiliriz (Zimansky, 2006). Ancak Urtu yazmanlarının tapınak ve din adamları ile ilişkisine dair yukarıda bahsettiğimiz Ayanis tabletinin tapınak yakınlarında bulunmuş olması dışında herhangi bir ipucu yoktur. Fakat buna rağmen krali kentlerin hepsinde sitadellerde en az bir Urtu tapınağının bulunuyor olması dikkat çeker. Fakat ilginç bir şekilde krali yazıtlardaki baskın dini etkiyi her ne kadar sayıca az da olsa hiçbir Urtu bürokratik yazıtında görmek mümkün değildir. Şimdiye kadar dini içerikli herhangi bir tabletin bulunmamış olması da ilginç bir başka durumdur.²¹¹ Bu durum Urtu'da bürokrasiye²¹² hizmet etmek için yetiştirilen yazmanların tapınakla doğrudan bağlantılı olmayabileceğine işaret ediyor olabilir. Fakat mevcut kaynakların kısıtlı olması bu yorumları şimdilik yalnızca bir varsayımdan öteye götürmez. Urtu bürokrasisinin ve “devlet dininin” büyük oranda yönetici sınıf ve devlet ekseninde gelişmiş olması bu ayrımı yapabilmeyi güçleştiren unsurlardan birisidir.

Bir başka sorulması gereken soru da üst düzey Urtu bürokratlarının, prenslerin veya kralların okuma yazma bilip bilmediğidir? Bu konuda yukarıda bahsettiğimiz

resim yazısı örnekleri bilinir (Movsisyan, 2019: 362). Tüm bu veriler aynı zamanda krali kentlerde de hiyeroglifin kullanıldığını belkide öğretildiğini gösterir.

²⁰⁹ Bu eyalet merkezlerinin hinterlandı içerisinde kendisine bağımlı kimi kaleler ve yerleşim birimleri bulunmuş olsa bile eyalet valisinin sahip olduğu tek bir idari merkez bürokratik bir gelişmeye ihtiyaç duymamıştır. Bürokrasi çok merkezli krali kentlerin ve yüksek miktarlarda mal ve hizmet hareketliliğinin olduğu yerlerde ihtiyaç duyulan önemli bir araçtır. Eyalet merkezlerinin artı ürün depolamak için sahip oldukları yalnızca bir merkezlerinin olması bürokrasiye ve çivi yazısına ihtiyaç duyulmamış olmasını sağlamış olmalıdır.

²¹⁰ Bu konu İkinci Bölüm’de daha detaylı olarak ele alınacaktır.

²¹¹ Yazmanlar din adamlarından veya tapınakla ilişkili kişilerden olsaydı neden şimdiye kadar dini içerikli bir metin bulunamamıştır sorusunu sormak gerekebilir. Krali yazıtlarda resmi ideolojinin yansımaları olarak tanrıların ve dinin etkisi barizdir fakat bu ikisi farklı birbirinden farklı değerlendirilmesi gereken konulardır.

²¹² Krali kentlerde bulunan.

Ayanis alıştırma (okul) tabletinin sitadel içerisinde bulunmuş olması bu eğitimin ayrıcalıklı bir toplumsal gruplara veya üst düzey kişilere yönelik olabileceğini düşündürür.²¹³ Sitadel içerisinde görev yapacak oldukları için güvenilir kişilerin böylesi ayrıcalıklı bir eğitime tabi tutulacak olmasını tahmin edebiliriz. Ancak alt düzey birçok belgenin de bulunmuş olduğunu olduğu göz önüne alınacak olursak prensler okuma yazma öğrenmiş olsalar bile yazı aracılığıyla sürdürülen bürokratik işleri yürüten daha alt düzey kişilerin de bulunmasını gerektirir.²¹⁴ Ayrıca bir tür bürokrat olarak görülebilecek bu yazmanlar muhtemelen yaptıkları işler karşılığında devletin sahip olduğu zenginliklerden mevkileri ölçeğinde faydalanacağı için bazı hadım görevlilerden veya memurlardan seçilmiş kişilerin katip olması mümkündür. Ancak bu konuda kesin bir yargıya varmak için daha fazla kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır.

Aslında yazının öğrenilmesi, kullanılması ve taşta uygulanması birbirinden farklı konulardır. Bu nedenle kanımızca katiplerin yetiştirilmesi ve bürokrasi içerisinde görev yapması ile anıtsal krali yazıtların taşta işlenmesi birbirinden ayırt edilmesi gereken farklı meslekler olarak görülmelidir. Yazıyı veya tasvirleri sert yüzeylere işlemek uzmanlık gerektiren ayrı bir işçilik ister. Özellikle krali kentlerdeki Argiști Mezarı, Analıkız Annalleri, Ayanis Tapınak Yazıtları, Meher Kapı ve Yeşilalıç gibi çok sayıdaki anıtsal yazıtlar Urartu Krallığı'nda bu mesleğin konusunda uzmanlaşan taş ustaları tarafından uygulanıyor olduğunu göstermektedir.²¹⁵ Ayrıca sefer

²¹³ Erken dönemlerde özellikle İşpuini, Minua ve İnuşpua isimlerinin bir dönem yazıtlarda ortak kullanılmış olması bu kişilerin metinler hakkında bilgi sahibi olduklarını ve belki de okuyabildiklerini gösterir. Ayrıca çok sayıdaki adak eşyasının ve metal silahların, kemerlerin üzerinde yazıtların bulunması bunları kullanan üst düzey kişilerin yazıyı okuyabilir olabileceklerine işaret eder. Özellikle yazının krali bir sembol ve kullanım aracı olduğunu göz önüne alacak olursa özellikle üzerinde çivi yazısı bulunan bu silahları, kemerleri krali soydan gelmeyen kişilerin kullanması mümkün olamıyor olabilir miydi? Yazı ve yazının kullanımının işaret ettiği sosyal statü doğrudan krallık ideolojisi ile bağlantılıdır. Tapınaklara veya mezarlara armağan olarak bırakılan bu türden çivi yazılı buluntuların bu bakış açısıyla da değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca daha alt düzeydeki kişiler okuyamıyorsa bu üst düzey kişilerin okuyabilmesi gerekmez miydi? Eğer onlarda okuyamıyorsa bunca yazıt kimin için yazılıyordu?

²¹⁴ Van Kalesi Höyüğü'nde bulunan tablet ise sitadel dışında bulunması nedeniyle bu varsayımı destekler.

²¹⁵ Bir insanın hem yazmanlıkta hemde taş oymacılığında uzmanlaşması elbette mümkündür fakat karşılaştığımız çok sayıdaki anıtsal kitabe ve işleyen bir bürokrasi bulunuyor olması Urartu Krallığı'nda bu iki farklı işin kanımızca uzmanlaşan farklı kişilerce uygulanmış olduğunu gösterir.

düzenlenen bölgelere yazdırılmış olan çok sayıdaki Urartu kaya anıtlarından anlıyoruz ki düzenlenen bu seferlere yazmanlarla birlikte bu taş ustaları da iştirak ediyor olmalıydı. Yazmanlar ile taş ustalarını farklı farklı düşündüğümüzde muhtemelen

başka materyaller üzerinde yazmanlar tarafından kaleme alınan metinler taş üzerine bu ustalar tarafından uygulanıyordu;²¹⁶

Resim 10: Taş Üzerinde Muhtemelen Deneme (Demo) Amaçlı Yazılan Bir Yazıt Kazıma Denemesi (Avetisyan, Dan, & Grekyan, 2019: 368).

Yukarıda birçok örneğini verdiğimiz bürokratik yazışmalardan özellikle eyaletlere veya krali kentlere gönderilen hukuki niteliklere sahip kimi metinlerin birer kopyalarının da başkentte veya gönderen idari merkezde saklanıyor olması gereklidir. Aksi takdirde gerektiğinde bu türden hukuki metinlerin doğrulanması mümkün olamayabilirdi. Fakat şimdiye kadar birbirinin kopyası olan bu türden herhangi bir kayıt bulunmamıştır. Ancak bu durum ileride özellikle başkent veya civarındaki krali şehirlerden bazılarında bu türden arşivlerin veya kayıtların bulunabilmesinin mümkün olduğuna işaret eder. 2014 yılında Van Kalesi Höyüğü'nde yaptığımız arkeolojik kazılar esnasında bulduğumuz fırınlanmamış ve mühürlenmemiş bir idari tablet²¹⁷ ise idari belgelerin üretim merkezinin özellikle başkentte olabileceğine işaret eder (Işık, 2014:179; Konyar vd., 2016). Ayrıca aynı yapı kompleksinin diğer odalarında bulunan elenmiş ham kil öbekleri/ingotları bu yapıların en azından erken yapı katında bürokratik işlerin yürütülmesi ve yazıyı bilen kişilerce kullanılmış olabileceğini gösterir. Aynı alanda farklı kazı sezonlarında da olsa bulunmuş olan çivi yazılı çanak çömlek parçaları ve bullar bu varsayımımızı destekler.

²¹⁶ Urartu metinlerinden birçoğu kısmen birbirinin kopyası olabilecek şablonlara sahiptir.

²¹⁷ Henüz gönderilmemiş ve atık bir tablet olma ihtimali bulunur (Işık, 2014) . Ayrıntı için bkz. Giriş Bölümü.

1.3.9. Muhtemel Diğer Meslekler

Urartu toplumu denildiğinde yalnızca yazılı kaynaklara yansımış olanlar değil varlıklarını dolaylı olarak bildiğimiz birtakım zanaat veya mesleklerden de bu başlıkta bahsetmemiz gerekmektedir. Bunların başında kuyumcular gelmektedir. Urartu takı ve kuyumlarının oldukça iyi işçilik gerektirdiği bilinen bir gerçekliktir. Bu türden üst düzey kuyumculuk eserlerin üretim aşamasında profesyonel ustaların bulunmuş olduğu anlaşılır. Bu nedenle Urartu’da üst düzey kişilerin ve sarayların lüks ihtiyaçlarının karşılanması için kuyumcu ve mücevher ustalarının bulunmuş olması gerekir. Ayrıca tapınaklara ve tanrılara adanan değerli hediyelerin de bu ince işçilik isteyen ustaların elinden çıkmış olduğunu varsayabiliriz. Özellikle Ayanis’te bulunan ve üzeri yazıtlı kraliçe *Qaquli*’ye ait altın’dan yapılmış *tanaşi*²¹⁸ (CTU B 12A) bu konuda önemli örneklerden birisidir. Ayrıca Nimrud kraliçe mezarlarında bulunmuş olan Urartu metal işçiliğine ait olabilecek bazı değerli eserlerin Assur saraylarına kadar ulaşmış olabileceği değerlendirilmektedir (Pinnock, 2019).

Metal işçiliği ve ahşap işçiliğinin bir arada kullanıldığı bazı özel silahlar ve araç gereçler özel bir deneyim ve ustalık gerektiriyor olmalıdır. Bunların başında dönemin en önemli savaş araçlarından olan ok ve yay gibi silahların yapılması, tamiri ve bakımı kesinlikle sıradan bir marangozun yapabileceği bir iş olmamalıydı. Yay için kullanılacak ahşabın seçilmesi, ok uçlarının, kirişlerin ayarlanması gibi özel teknikler ve malzemeler uzmanlık gerektiren uğraşlardır. Yalnızca ok ve yay değil bunun dışında yaygın olarak kullanılan mızraklar, kılıçlar ve şimdilik bilmediğimiz pek çok savaş araç gerecinin de bu konuda uzmanlaşan saray ustalarının elinden çıkan ürünler olması söz konusudur.

Bu türden silahlar içerisinde en üst düzey kişilerin ve komutanların kullanıyor olduğunu düşündüğümüz savaş teknolojisinin başında da atlı savaş arabaları gelmektedir.²¹⁹ Döneminin en gelişmiş savaş teknolojisi olan bu arabaların birer prestij unsuru olmalarının yanı sıra üzerinde taşıyabildiği ok, mızrak ve kılıç gibi silahlarla komplike bir işleve sahip olması önemin başlıca nedenlerindendir. Çok sayıda kayıttan

²¹⁸ Yelpaze veya ayna olmalıdır.

²¹⁹ Urartu’da Atlı Savaş Arabası (^{Gİ}ŠGIGIR) kullanımı için bkz. Bölüm 3.2.2. Assur’da savaş arabası kullanımının ayrıntıları için bkz; (Dezsö, 2012: 55-145).

Urartu kralının ve üst düzey kişilerin bu savaş arabalarını kullanmış olduğunu bilmekteyiz.²²⁰ Bu nedenle gösterişli ve ihtişamlı bu savaş araçlarının aynı zamanda sağlam ve işlevsel olması da gerekmektedir. Böylesi ustalık gerektiren bu arabaları kimler imal etmekteydi? Kompleks bir çok işleve sahip bu üst düzey savaş aracını imal eden ve bakımını yapan kişilerin sıradan marangozlardan veya metal ustalarından farklı olarak saraya ve üst düzey ihtiyaçlara cevap veren özel ustalardan olması mümkündür.²²¹

Günlük hayatta ve orduda yoğun olarak kullanılan binek atlarının yetiştirilmesi ve alınıp satılması da dönemin en temel ihtiyaçlarının başında gelmiş olmalıdır. Bir meslek olarak seyislik veya at yetiştiriciliği de özel bir çabanın ürünü olmalıydı (Barnett, 1976: 160). Ele geçirilen ganimet listelerinde binek atlarının ayrıca belirtilmesi konuya verilen önemin ve yetiştirilmiş atların değerini açıkça göstermektedir. Ayrıca savaş arabasında kullanılacak atların özel yetiştirilmesi, üst düzey kişilerin bineceği atların bakımlarının yapılması ve yetiştirilmesi muhtemelen özel seyisler tarafından yapılmaktaydı. Aynı zamanda kullanılan binlerce, onbinlerce binek atının savaşlarda ve günlük hayatta kullanılabilmesi için özellikle nalbantların da bulunması bir zorunluluktur. Nal çakılması, at koşum takımlarının ve eyerlerinin üretilmesi ve hazırlanması olmadan süvari düşünülemezdi. Saraya ve ileri gelenlere hizmet eden özel görevlilerin dışında daha sıradan halka da bu türden işlerde hizmet verip karşılığında kazanç sağlayan bazı kişilerin de bulunmuş olması gerekir. Belki at koşum takımlarının metal aksamları metal ustaları tarafından, geriye kalan deri veya farklı malzemelerden yapılan parçalarının ise Urartu kentlerinde veya köylerinde bulunan bu nalbantlar, eyerciler veya semerciler tarafından sürdürülmesi gereken zorunlu mesleklerinden bazıları olmalıydı. Ayrıca kağnı veya at arabası gibi yük taşımak için kullanılan arabaların yapılması da ihtiyaç duyulabilecek mesleklerden birisi olmalıdır.

Bunun dışında şehirlerde ve kırsalda yaşayan yüzbinlerce insanın ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak bazı şifacı veya günümüz tanımıyla doktorların bulunmuş

²²⁰ Detay için bkz. Bölüm 3.2.2.

²²¹ Çok sayıdaki Urartu yerleşmesinde bulunan kaya işaretlerinin araba yapım teknikleri ile ilişkili olabileceği de öne sürülmektedir (Konyar, 2007, 2013).

olması gereklidir. Sıradan insanların dışında özellikle saray mensuplarına özel büyücülerin, şifacıların olmadığını söylemek mümkün değildir. Bu konuda maalesef şimdilik yeterli kanıt olmamasına rağmen çağdaş krallıklardan Assur saraylarında görevli çok sayıda kahin (astrolog?), büyücü ve şifacıların bulunduğu bilinmektedir.²²² İç içe geçmiş vaziyetteki bu mesleklerin maalesef Urartu kaynaklarında şimdilik karşılıklarını bilemiyor olsak da dönemin gerçekleri düşünüldüğünde gelecek hakkında bilgi edinmek isteyen krallardan, şifa arayan sıradan kişilere kadar pek çok konuda henüz fikir sahibi olamadığımız muazzam bir sis perdesi söz konusu olmalıdır.

Çok sayıda Urartu kemeri üzerinde bulunan eğlence sahnelerinde dans eden, müzik yapan çok sayıda kişinin tasvir edildiğini görebilmekteyiz. Bunların bir kısmı sıradan kişiler olabilecekken, özellikle kralların saraylarında görevli müzisyenlerin veya eğlence amaçlı hizmetkarların bulunmuş olması muhtemeldir. Sıradan insanların özel günlerinde veya belirli bayramlarda gösteriler ve müzikler yapan toplumun geneline yayılmış sanatçıların, müzisyenlerin ve şairlerin de bulunması pek ala mümkün olmalıydı. Urartu toplumunda özellikle sarayların ve tapınakların ihtiyaç duyduğu hayvanların kesilmesi, etlerin temin edilmesi ve sürekli olarak hazırlanması için görevli kasapların da olabileceğini söyleyebiliriz. Aslında bunlar mutfakta çalışan yüzlerce kişiden yalnızca bazıları olmalıdır. Urartu saraylarında sürekli olarak ekmek ve yemek yapıldığını ve saray mutfağının aktif bir şekilde faaliyet gösterdiği bilinmektedir.²²³

Tarihi çağlardan itibaren bilindiği kadarıyla ticaret Eski Assur döneminden itibaren saray ve devlet kontrolünde yapılabilen bir aktivitedir (Barjamovic, 2018).²²⁴ Bu sayede devletler gelir elde ederken karşılığında tüccarların güvenliklerini sağlamakta, aynı zamanda da ihtiyaç duyduğu ürünleri temin edebilmekteydi. Muhtemelen yukarıda da bahsettiğimiz gibi metal hammadde ve işlenmiş ürünleri, hayvancılığa dayalı ürünleri (deri, yün, canlı hayvan v.s.) ve belkide insan ticareti

²²² LÚ.A.ZU-MEŠ: *Hekim-ler*; (SAA 7, 2; SAA 6, 126).

²²³ Assurda bu hayvanları kesen kişilere *tābiḫū* denilirken parçalayan kişilere *nākisū* denmektedir. Mutfak personeli için bkz: (Groß, 2020).

²²⁴ Eski Assur terminolojisi için bkz. (Veenhof, 1972).

Urartu ülkesinde sürdürülen ticari faaliyetlerden bazıları olmalıydı.²²⁵ Bunun dışında ülkenin kendi içerisinde bazı mal ve hizmetlerin transfer edilmesi de söz konusudur. Bu faaliyetlerin özellikle kentlerin dış yerleşmelerinde sürdürülüyor olabileceğine dair bazı ipuçları bulunmuştur. Ayanis dış kentte bulunan çok sayıdaki bulla baskısı, ve çivi yazılı buluntular bu türden faaliyetlerin günümüze ulaşan ipuçlarıdır (Zimansky, 2019).

²²⁵ Urartu ekonomisi için bkz. (Sağlamtimur, 2001). Ayrıca genel ekonomik faaliyetler için (Çifçi, 2017: 2. Bölüm.). İthal ürünler ve ticaret için bkz; (van Loon, 1977).

1.4. Köleler - Hizmetkarlar

MÖ 4. binyılda ilk yazılı kaynakların ortaya çıkmasıyla birlikte tarihte varlığından haberdar olmaya başladığımız bu toplumsal gerçekliğin kökleri ise muhtemelen bundan çok daha eskilere uzanmaktadır.²²⁶ Ünlü Babil kralı Hammurabi kanunlarında başlıca konularından birisi de köleler ve toplumsal konumlarıyla ilişkilidir (Charpin, 2012). Bu sosyal olgu savaşlar neticesinde elde edilen tıpkı canlı hayvanlar ve diğer değerli ürünler gibi görülen bu insanların da önemli bir gelir kaynağı olarak ve toplumsal yapının anlaşılması adına göz ardı edilmemesi gereken bir gerçekliktir. Kökenleri devletlerin ortaya çıkışından bile daha eskiye uzanıyor olabilecek bu faaliyet, özünde en organize sosyal yapı olan devletlerin ortaya çıkmasıyla çok daha kurumsal bir hal almış ve artarak önemli bir kazanç aracına dönüşmüş bir uygulama olmalıdır.

Urartu Krallığı'nda ise kölelik kavramına ilişkin olarak tarihsel kaynaklarda kimi ipuçları bulunmaktadır. Özellikle son bölümde daha ayrıntılı tartışacağımız tehcir faaliyetlerinin ve düzenli askeri seferlerin başlıca amaçlarından birisi de tıpkı yüzbinlerce canlı hayvan ve diğer zenginliklerde olduğu gibi köle olarak çok sayıda insanı ele geçirmek ve böylece bu yolla da gelir elde etmek kaygısı olabilir. Ancak bu noktada Urartu'da tehcir edilen veya ettirildiği iddia edilen bu insanların hepsinin de köle olduğunu varsaymak yanlıştır.²²⁷

Tehcirlere ilişkin bu kayıtların bir kısmının propaganda metinleri olmasının yanı sıra gerçeklikle ilgili olan diğer bir kısmının da muhtemelen yeni kurulan Urartu şehirlerinin ve diğer yerleşmelerinin ihtiyaç duyduğu insan kaynağı olarak kullanılmış olmalıdır. Fakat bu mücadeleler neticesinde ele geçirilen insanların tamamı olmasa da en azından bir kısmının da köle olarak da kullanılmış olabileceğini düşünmek elbette mümkündür (Avcı, 2017; Diakonoff, 1999; Melikishvili, 1951a, 1951b).

²²⁶ Kölelik neredeyse kökeni insanlık tarihi kadar eski olan ve etkileri günümüze kadar ulaşan önemli bir sosyal olgudur. 2 Aralık 1949'da Birleşmiş Milletler tarafından resmi olarak yasaklanmış olmasına rağmen geleneksel yapılarını korumayı sürdüren kimi toplumlarda izlerini bugün dahi görebilmek mümkündür. Köleliğin tanımı için ayrıca bkz: (Dandamaev, 1984:67-80).

²²⁷ Bu konu son bölümde daha ayrıntılı değerlendirilmiştir. Ayrıca bkz. (Diakonoff, 1991).

Bu ayrıntı hakkında bilgi veren yazılı kaynaklar ise oldukça kısıtlıdır. Ancak seferlerin büyük çoğunluğunda ele geçirilen ganimetlerle birlikte çok sayıda ve sürekli olarak insanların da sürgün edildiğinin iddia edilmesi Urartu ülkesinde tehcirle ilişkili olarak bahsedilen bir kısım insanların da köle olarak varlıklarını sürdürmüş olmaları ile ilgili olabilir. Ancak şimdilik tehcir ettirilen bu insanların hangilerinin hangi miktarlarda bu kapsamda değerlendirilebileceği ise net değildir (Diakonoff, 1991: 21). Ancak köle ticareti yoluyla gelir elde etme kaygısı bu seferleri ve tehcirlerin bir kısmının arkasında yatan tetikleyici unsurlardan birisi olabilir.

Kaynaklarda şimdiye kadar Urartu’da köle ticaretinin olduğuna ilişkin bir kayıt bulunamamış olsa da dolaylı yoldan özellikle Minua dönemine ait Körzüt yazıtında ele geçirilen çok sayıda ganimetin krala ait olduğu belirtildikten sonra; “*toprağı işgal ettiğimde askerlerimin yağmaladıkları hariç*” diye bir başka ifade daha geçer (CTU A 5-2)²²⁸. Bu ifade bize kralların dışında seferler sırasında askerlerin de kendilerine ganimet alabildiklerini göstermesi açısından önemlidir.²²⁹ Ganimet olarak alınan değerli şeylerin yanında kimi insan gruplarının da köle olarak ele geçirilip, Urartu ülkesinde veya başka ülkelerde alınıp satılıyor olmaları mümkündür.²³⁰ Her ne kadar daha fazla kanıtlara ihtiyaç duysak da mevcut bilgilerden yola çıkarak dönemin diğer toplumların da olduğu gibi²³¹ Urartu Krallığı içerisinde de ekonomik bir değer olarak köle ticaretinin bulunuyor olması yüksek ihtimalle mümkündür.²³²

Köle ticaretine yapıldığına yönelik olmasa da Urartu toplumu içerisinde bulunan kölelere ilişkin kimi kayıtlar vardır. Melikişvili II. Sarduri’ye ait yıllıklarda bahsi geçen 336 kişinin (ERUM^{MEŞ}) köle olabileceğini (пабов) öne sürmüştür (UKN 155 G). Diakonoff’un da bunu yorumlamadan kabul ettiğini söyleyen Zimansky ise bu

²²⁸ Ayrıca bkz. (Zimansky, 1985: 57)

²²⁹ Valilerin’de bu kapsamda kendilerine ganimet elde etmek için aktif bir rol oynadığını anlıyoruz. Bu durumu kimi krali yazıtlarda geçen “*valilerim olmadan başardım*” gibi ifadeler sayesinde anlayabilmekteyiz (CTU A 9-3).

²³⁰ Diakonoff’da benzer şekilde olabileceğini düşünür (Diakonoff, 1991: 20-21).

²³¹ Yeni Assur döneminde köle alışverişi ile ilgili olarak bakınız (Günbattı, Çeçen, Gökçek, & Akyüz, 2020; Mendelsohn, 1978; Radner, 2015).

²³² (Diakonoff, 1984: 80-81)

çevirinin doğru olmadığını buradaki işaretlerin “*month: ay*” olarak okunması gerektiğini söyler (Zimansky, 1985: 117).

Diakonoff Hurrice *pura-me* den yola çıkarak Urartu yazıtlarında geçen *purâ/purâle* ifadesinin de köle olduğunu öne sürmektedir (Diakonoff, 1971: 62, 77, 99; 1991b: 14, 17). Salvini ise bununla birlikte Urartu yazıtlarında geçen ERÉ ideogramının LÚİR olarak okunması gerektiğini ve hizmetkar, köle anlamında kullanıldığını düşünür (CTU CT Kb-1; CTU A 9-3; CTU V s. 384: LÚbu-ra).

Urartu toplumunda köleliğin ve kölelerin konumuna ilişkin geniş kapsamlı değerlendirmeler yapabilmek güçtür. Melikishvili ve Diakonoff gibi Sovyet ekolü içerisinde sürdürülen bir takım tartışmaları (Diakonoff, 1952; Melikishvili, 1951a) Zimansky, gerçeklik düzleminden uzak ve teorik olarak değerlendirmiştir (Zimansky, 1985: 2). Hakikaten de Mezopotamya toplumlarında karşılaştığımız gibi kölelik ile ilgili ayrıntılı kayıtları şimdilik Urartu kaynaklarında göremiyoruz ve bu nedenle tıpkı Zimansky’nin belirttiği gibi konu hakkında yapılacak geniş kapsamlı değerlendirmelerin dil bilimsel veya arkeolojik veriler açısından oturacağı temel şimdilik yetersizdir.²³³

Fakat ayrıntılara ilişkin bir takım çıkarımlarda bulunabilmemiz mümkündür. Bu konuda ilk kaynak Rusa oğlu Sarduri dönemine ait Karmir-Blur’da ele geçirilmiş olan bir tablettir (CTU CT Kb-1). Mühürlü olan bu tabletin bir köle bağışlama veya satın alma belgesi olabileceğini düşünmekteyiz. Metinde herhangi bir bedel geçmemesine rağmen metnin sonlarına doğru 4 kişinin isminin geçmesi bunların da şahit olabileceğine işaret ediyor olabilir. Fakat bu isimlerden özellikle ilk başta bahsedilen “*Huka ve Qutubili*” isimlerinin herhangi bir ünvanı olmaması bu kişilerin mevzubahis kölelerin isimleri olabileceğini de düşündürür. Köle satış veya bağış belgelerinde bu türden uygulamalar rutin bir uygulama olabilmektedir ancak Urartu’da tek örnek olduğu için şimdilik karşılaştırma şansımız bulunmaz. Ayrıca tabletin arka boş kısmında şimdilik ne olduğu anlaşılamayan 3 adet hiyeratik? bazı işaretler bulunur. Assur belgelerinde kimi zaman imza niteliğinde tabletlerde tırnak izi baskılarının

²³³ Bu konudaki ayrıntılı tartışmalar için bkz. (Zimansky, 1985: 1-8).

olduğu bilinir fakat şimdilik bu işaretlerin böylesi bir anlamının olup olmadığı veya niteliği bilinmemektedir.

Urartu'nun çağdaşı Assur toplumunda insanların çok sayıda köle aldığına ve bunlar için ödedikleri bedellere ilişkin çok sayıda kanıt bulunmaktadır (Galil, 2007: 50). Hatta çeşitli zanaatkarların bile köle ve toprak sahibi olabildiği bilinmektedir (Galil, 2007: 2). Akadça *urdu* olarak bilinen kavramın içerdiği anlam değişebilmekteydi.²³⁴

Ayrıca bu dönemde ayrıntılı bilinen kaynaklar sayesinde tapınak kölesi, kraliyet kölesi veya özel kişilere ait köleler gibi birtakım ayrımlara gitmek bile mümkündür (Dandamaev, 1984). Bu köleler bazen kiralık işçiler gibi sahibinin adına kontrat yapılarak belirli süreler için işe alır gibi kiralanabiliyor, bazen ödemelerinin yarısı baştan yarısını iş bitince, bazende tamamını iş bitiminde alabiliyorlardır (Dandamaev, 1984; Radner, 2015).²³⁵ Tapınaklarda veya saraylarda kapı bekçiliği gibi görevlerde de bulunabilen kimi kölelerin ellerine veya vücutlarının belirli yerlerine kızgın demirle işaretler dağlanabiliyordu (Dandamaev, 1984: 488-489).

Urartu metinlerinde kölelik kavramı aynı zamanda mecazi anlamda da kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Bu ifade birçok yazıtta “*tanrıların hizmetçisi/kölesi*” biçiminde dolaylı olarak edebi bir manada da kullanılmış olduğunu düşünmek mümkündür.²³⁶ Tanrıların hizmetkarı olarak kullanılan bir başka ifade ise LÚARAD (*wardu*) ifadesidir (CTU A 10-4). Ancak bunun dışında bir de hizmetkar olarak geçen bir başka ifade ise AGRIG'dir (CTU CT Tk-2). Bazı bullalar üzerinde de köleler veya hizmetkarlar ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır (Çilingiroğlu & Salvini, 2001: 281; CTU CB Ay-1) CTU CT Kb-4 numaralı belgede de *Tata* isimli bir kölenin kız kaçırma olayı ile ilgili olarak bahsi geçer fakat yazıtın bağlamı net değildir (UPD 4).

²³⁴ Salvini bu nedenle CTU'da genellikle “servant: hizmetçi-köle” olarak çevirmiştir. Ancak aynı zamanda ast-yardımcı anlamında da kullanıldığı bilinmektedir (PNA 4/I: 5).

²³⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. (Akyüz, 2018b, 2020; Baker, 2017; Dandamaev, 1984; Galil, 2007; Mendelsohn, 1978).

²³⁶ CTU A 10-6; CTU A 11-1/2; CTU A 14-1/2; CTU A 18-5.

İKİNCİ BÖLÜM: TAŞRA YERLEŞİMLERİ ve İDARESİ

“... Sarduri derki: askerlerimi topladım, hiçbir valim olmadan tek başıma Uelikuni ülkesine karşı harekete geçtim, Uelikuni topraklarını ele geçirdim, korunaklı 22 kalesini savaşıarak ele geçirdim, kalelerini yerle bir ettim ve ülkelerini yakıp yıkıp harabeye çevirdim, erkeklerini ve kadınlarını Bia ülkelerine sürdüm...” (CTU A 9-3).

Urartu kralı II. Sarduri'nin yıllıklarında geçen yukarıdaki ifadeleri Urartu Krallığı'nın idari ve bürokratik yapısına ilişkin önemli bir ipucunu içerisinde barındırmaktadır. Yazıtın önceki satırlarında başka ülkeleri ele geçirirken üç valisinin de kendisiyle birlikte olduğunu söylediği halde devamında ise yalnızca kendisinin valiler olmadan bunu “başardığını” ve *Uelikuni* ülkesini ele geçirdiğini söylemesi dikkat çeker. Krali yazıtlara dahi yansıyacak kadar belirgin bu durum diğer bütün verilerle birlikte değerlendirildiğinde arkaplanda krallığın idari yapılanmasına ilişkin bazı kaygıları yansıtıyor olabilmesi mümkündür.

Bu kaygıların sahadaki somut yansımasını ise krali şehirler ve eyalet merkezleri arasında bulunan belirgin farklılıklar oluşturur. Yalnızca büyüklük ve nitelik açısından değil bu yerleşim birimleri idari anlamda da kendilerine özgü farklı bir konuma sahiptirler. Bu bölümde özellikle hem yazılı kaynaklara yansımış olan bu idari farklılıklar, hem de arkeolojik bulgulardan krali şehirler dışında kalan “*Taşra Yerleşimleri ve İdaresi*” bir bütün olarak anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu sayede Urartu Krallığı'nın merkezi yapısını oluşturan krali şehirler dışında kalan taşradaki idari yapısının değerlendirilebilmesi mümkün olabilecektir. Ancak öncesinde yukarıdaki başlıkta da belirtmiş olduğumuz “*Taşra*” kavramının Urartu için neyi ifade ettiğinin tartışılması gerekmektedir.

Urartu için merkezi temsil eden krali yerleşmelerin başkent Tuşpa'dan uzakta olması taşra oldukları anlamına gelmemelidir. Van Gölü Havzası'ndaki çekirdek bölgede yer alan Kef Kalesi, Aznavurtepe, Körzüt, Ayanis, Anzaf veya Çavuştepe gibi büyük krali yerleşmeler Urartu merkezi otoritesini ve zenginliğini en belirgin şekilde yansıtan çekirdek bölgede yer alan yerleşmelerdir. Ancak aynı durum Aras Havzası'nda bulunan diğer önemli Urartu kentleri için de geçerlidir. Bu krali kentlerin özellikle tarımsal potansiyel açısından verimli ovalar etrafında kurgulanmış olması

adeta bulundukları bölgelerin idari olduğu kadar ekonomik birer merkezleri işlevine de sahip olduklarını gösterir (Köroğlu, 2020: 28). Ancak bu kentler arasında dikkat çeken bir durum kimi zaman birbirlerine günübürlük ulaşım mesafesinde yakın konumlarda kurulmuş olmalarıdır. Bu durum giderek artan artı ürün ve zenginliklerin neticesinde ihtiyaç duyulan bir gelişme olabileceği gibi bulundukları havzaların (Kuzeyde Aras, Güneyde Van) güvenlik açısından da muhkemleştirilmesi amaçlanmış olabilir. Önce Van Gölü'nün doğu ve kuzeyine doğru genişleyen bu kademeli gelişim aynı zamanda tehcirler sonucunda elde edildiği düşünülen yüksek işgücünün ve krali projeler ve inşaatlar üzerinden sürdürülen bir sosyoekonomik gelişimi de yansıtır.²³⁷

Krali merkezler için söz konusu olan bu belirgin gelişim süreci eyalet merkezlerinde bu denli yatay²³⁸ bir büyüme ile sonuçlanması mümkün olamaz. Artan zenginlik ve iş gücü yeni krallık projelerinde kendisini belirgin olarak göstermekte iken, tek bir eyalet merkezine sahip olması gereken eyaletlerde bu gelişim niteliğinin artması biçiminde ve sınırlı ölçüde olmalıdır. Birbirine yakın aynı havzada bile çok sayıda krali merkez kurulabiliyorken eyalet merkezlerinin sayısının arttırılması kendi organik süreci içerisinde ancak merkezi otoritenin tasarrufu ile mümkün olabiliyormuş gibi gözükmemektedir. Artan zenginlik eyalet merkezlerinin niteliklerinin belirli ölçüde artmasına imkan sağlasa da aynı valiye ait bir eyaletin güçlenerek yeni eyalet merkezleri inşa etmesi pek mümkün gözükmemektedir. İhtiyaç olursa ancak krallık tarafından yeni kurulabilecek bir başka eyalet merkezlerine yeni bir vali tayin edilebiliyor olmalıdır.²³⁹

Fakat bu eyaletler arasında da kimi kronolojik farklılıkların ve gelişim aşamalarının olduğunu düşünmemiz gerekir. Erken dönemlerde kurulmuş olması muhtemel olan ve zenginlikten daha fazla pay aldığı düşünülebilecek kimi “büyük” eyalet merkezleri anıtsal tapınaklara, depolara ve birden fazla kaya mezarına sahip

²³⁷ Tehcir konusu son bölümde daha detaylı olarak ele alınacaktır fakat krallık mimarları veya ustalarının devletin zenginleşmesi ile paralel olarak sürekli canlı bir inşa faaliyetini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. İnşa sektöründeki bu süreklilik krali şehirlerde, mezar mimarisinde ve su kanalları gibi büyük projelerin inşa edilmesine yönelik sektörel bir iş gücünü ve uzmanlaşmayı da beraberinde getirmiş olmalıdır. Yıllar içerisinde sürekli devlet projelerinden sürdürülen bu geçim kaynağı sürekli bir sektöre dönüşerek krali projelerin devam etmesini sağlamış olmalıdır.

²³⁸ Daha fazla eyalet merkezinin inşası kast edilmektedir.

²³⁹ Bu valilerin yine krali soydan gelen ve krala akrabalık ilişkileriyle bağlı olması yüksek ihtimaldir.

olabiliyorken, bazı küçük ölçekli veya geç dönemde kurulan eyalet merkezlerinin ise daha az nitelikli olması mümkündür. Bu durum eyaletin bulundukları bölgede sahip olduğu ekonomik potansiyel ile de ilişkili olabileceği gibi kronolojik bir gelişimin sonuçları olarak da açıklanabilir.

Krali şehirler ve eyalet merkezleri arasındaki idari ve ekonomik anlamdaki bu ilişki biçimi beklendiği üzere merkezi devletin ve dolayısıyla kentlerin lehinde gelişen bir istikamette olduğunu açıkça yansıtır.²⁴⁰ Ancak krali şehirlerin lehine olan bu tek taraflı ilişki biçimi eyalet merkezlerinin bulundukları coğrafyada sahip oldukları kimi avantajlardan faydalanabilmelerine engel değildir. Bu öznel farklılıklar Erzincan-Altıntepe gibi verimli bölgelerde bulunan eyalet merkezlerinde ortaya çıkarılan arkeolojik verilerde kendisini sahip olunan nitelikler açısından göstermektedir. Örneğin Altıntepe eyalet merkezinde bulunan tapınak boyutları itibarıyla Verahram ve Kayalidere gibi eyalet merkezlerinden olduğu gibi birçok Urartu krali kentinde bulunan tapınaklardan da daha büyüktür (Danışmaz, 2020: 52). Sahip olduğu özel konumları Erzincan-Altıntepe, Palu gibi bazı eyaletlerin daha fazla zenginleşmesine neden olmuş olsa da bu onların merkezle olan bağlarını kopardıkları anlamına gelmez. Muhtemelen krali soydan olan bu eyalet valileri hem orduda hem de merkezi idare üzerinde önemli etkiye sahip kişilerdir. Bu etki üzerinde bize göre Kayalidere, Tatvan gibi erken dönemde kurulduğunu düşündüğümüz bazı eyalet merkezlerinin ve valilerinin geçmişten gelen ekonomik ve politik bir birikime ve mirasa sahip olduğunu da söyleyebiliriz.²⁴¹

Urartu eyalet merkezlerinin ayrıntılarına geçmeden evvel yukarıda aralarındaki ilişki biçimini tarif ettiğimiz krali kentler ve eyalet merkezleri arasında her ikisinden de farklı bir konuma ve niteliğe sahip bir ara yerleşme formu olduğunu görmekteyiz. Bu yerleşim birimleri savunma veya güvenlik endişesi taşımayan fakat Urartu

²⁴⁰ Ayanis gibi bazı krali kentlerde bulunan kimi bullalarda eyalet merkezlerinden ve diğer şehirlerden gönderilmiş olan muhtemelen vergilere/ödemelere ilişkin çok sayıda kayıt bulunmuştur (Salvini, 2001b).

²⁴¹ Erken dönemden kasıt İşpuini veya Minua'nın erken dönemleridir.

kültürünün net izlerini barındıran köylerdir. Bu nedenle bu türden yerleşmeleri “Urartu Köyleri” olarak adlandırmanın mümkün olduğunu düşünmekteyiz.

Urartu çekirdek bölgesi başkentin ve yakınlarında bulunan birçok krali kentin konumlandığı özel bir statüye sahiptir.²⁴² Bu durum nüfusları onbinleri bulduğu düşünülen Urartu krali kentlerinin²⁴³ özellikle bu havzada yoğunlaşmasından anlaşılabilmektedir;

Şekil 3: Urartu Merkezi Bölgesi. (Harita: Armağan Tan)

Bu merkezi bölge *Tuşpa* ile birlikte kuzeyden güneye Aznavurtepe²⁴⁴, Körzüt, Kef Kalesi, Anzaf, Toprakkale ve Çavuştepe gibi büyük krali kentleri

²⁴² Van Gölü Havzası’nda Urartu iskan politikası için bkz. (Avcı, 2015).

²⁴³ Urartu kentlerinin nüfus miktarlarına ilişkin tartışmalar için bkz. (Grekyan, 2017). Grekyan başkentin yaklaşık 50.000 civarında bir nüfusa sahip olabileceğini önerir. Benzer öneri daha önce Burney tarafından da öne sürülmüştür (Burney, 1972: 183). Sevin ise şehrin 19. yüzyılın başlarındaki durumundan yola çıkarak Burney’in öne sürdüğünden daha az bir rakamın söz konusu olabileceğini ima ederek başkentin nüfusunun en fazla 30-35 bin olabileceğini söyler (Sevin, 2012: 107).

²⁴⁴ Her ne kadar coğrafi anlamda Murat Havzası içerisinde bulunsun da jeopolitik açıdan Van Gölü’nün kuzeyinde yer alan Minua dönemi yerleşmeleri ile aynı çerçevede değerlendirilmesi mümkündür.

barındırmaktadır. Farklı krallar tarafından yaptırılan bu merkezlerin dışında henüz arkeolojik kazısı yapılmayan fakat krali bir inşa sürecinin parçası olduğu yüzey bulgularından anlaşılabilen Deliçay ve Keçikıran, Panz gibi kimi merkezler de Urartu işçiliğine sahip mimari izlerin gözlemlenebiliyor olması merkezi bölgenin arkeolojik kazılar sayesinde bilinenlerden çok daha fazla Urartu krali yerleşmesine ev sahipliği yaptığını gösterir.²⁴⁵

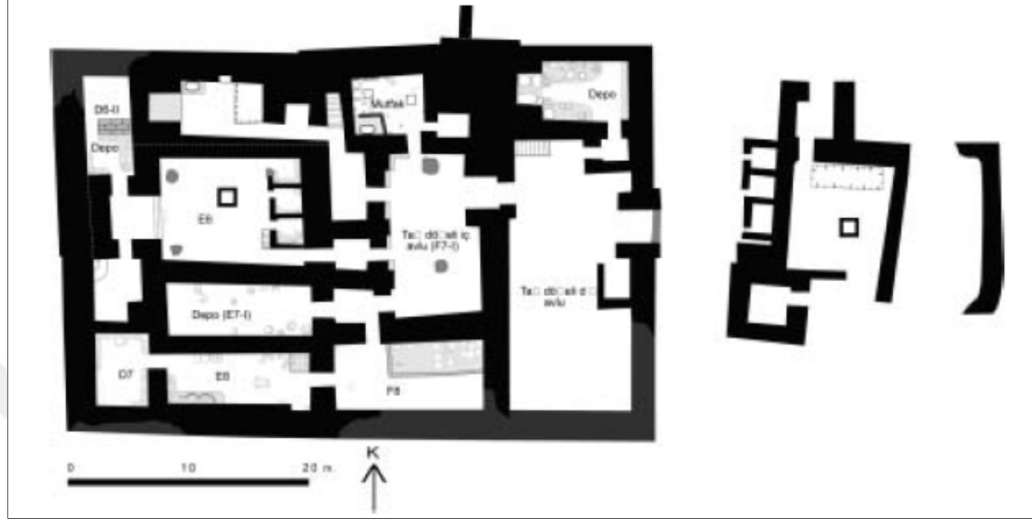
Fakat tüm bu krali yerleşmelerin dışında özellikle Urartu çekirdek bölgesinde yapılan kazılar sayesinde iyi bilinen bir başka yerleşim türünün daha olduğu anlaşılmaktadır. Sitadel, tapınak veya kaya mezarı gibi krali unsurlara sahip olmayan bu türden yerleşmeler bu yönleriyle eyalet merkezleri veya krali mimariden ayrılırlar.²⁴⁶ Bu türden yerleşmeler aynı zamanda savunma amaçlı bir sur sistemine de sahip değildirler (Köroğlu, 2020:29). Ölçek ve nitelik açısından da daha yerel bir işçiliğe sahip olan bu yerleşmeler köy ölçeğinde ve sınırlı bir işçilik gerektirir.²⁴⁷ Fakat Urartu kimliğini yansıtan çanak çömlek ve diğer buluntular açısından Urartu karakterini yansıtan niteliklere sahip olmaları ve krali kentlerle aralarındaki özel konumları bu yerleşmeleri “Urartu Köyleri” şeklinde adlandırabileceğimizi gösterir. Bu türden merkezlerin sahip oldukları “niteliksiz ve krali olmayan” mimari özellikler arkeolojik kazıları yapılmadan farkedilmelerini oldukça güçleştirir. Bu nedenle şimdiye kadar kazılarla tespit edilmiş olan Yoncatepe, Dilkaya, Karagündüz gibi bu türden Urartu köylerinin sayıları da şimdilik oldukça sınırlıdır. Urartu araştırmalarının özellikle bu sivil ve yerel mimariye yönelik artırılması Urartu’nun üzerine bina edildiği alanlardan birisi olan kırsal ekonominin ve toplumsal yapının anlaşılması adına gereklidir.

²⁴⁵ Panz, Keçikıran ve Deliçay yerleşmeleri konumları itibarıyla Minua’nın Körzüt ve Aznavurtepe’den öne inşa ettirdiği daha erken dönemlerine ait küçük ölçekli yerleşmeler olabilir. Krali yazıtlarla kronolojisi bilinen Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf gibi İşpuini döneminde başlayan mimari faaliyetlerin Minua ile bir üst basamağa taşınmasını diğer yerleşmelerde de benzer bir gelişimin bu dönemle ilişkilendirilebileceğini anımsatır. Ancak en net sonuçlar bu merkezlerde sorunu çözmeye yönelik gerçekleştirilecek arkeolojik kazılarla elde edilmiş olacaktır.

²⁴⁶ Urartu yerleşmelerinin sınıflandırılmasına yönelik çalışmalar yapan Köroğlu ve Danışmaz, Urartu yerleşmelerini; Krali Yerleşmeler, Eyalet Merkezleri, Aşiret Merkezleri, Kale ve Köyler olarak modellemiştir (Danışmaz, 2018a; Köroğlu, 2020).

²⁴⁷ Urartu yerleşmelerinin sınıflandırılması için ayrıca bkz. (Köroğlu, 2011, 2020).

Bu yerleşmelerde ortaya çıkarılan yapılar içerisinde özellikle Yoncatepe’de bulunan kompleks bir konak yapısı işlev ve mimari anlayış bakımından dikkat çeker;

Şekil 4: Yoncatepe Konak Yapısı'nın Plan Şeması (Köroğlu, 2009: 392).

Dikdörtgen bir plana sahip olan bu yapı birden fazla orta avluya sahip olup çevresinde bu avlulara açılan yan odalardan oluşmaktadır. Sahip olduğu kalın taş duvarlar ve kimi noktalarda bulunan merdivenler yapının iki katlı olabileceğini gösterir (Belli, 2008: 153).²⁴⁸ Girişin özellikle tek bir kapıdan sağlanıyormuş gibi gözükmesi çok sayıda işlik ve deponun bulunduğu bu alt kattaki yaşam alanlarının tekil ve mahrem bir kullanıma hitap ettiğini gösterir. Kamuya hizmet eden ortak bir kullanımdan ziyade tek bir aileye ait bir yapı söz konusu olmalıdır. Dış duvarların kalın ve yekpare olması bir savunma yapısı olmasından ziyade ısınma ve ikinci kata sahip olması ile ilişkili olmalıdır. Konum olarak da krali kentlerin yakınlarında bulunan bu türden yerleşmelerin en azından kuruldukları dönemde herhangi bir güvenlik veya savunma endişesine sahip olmadığı söylenebilir. Fakat bu türden yapıları kullanan ayrıcalıklı kişilerin krali kentlerle ve Urartu kültürü ile olan ilişkisi nettir. Bu ilişki gerek yapılarda gerekse yerleşmelerle ilişkili olduğu anlaşılan yer altı oda mezarlarında karşılaşılan buluntularda kendisini açıkça gösterir (Belli, 2006; Köroğlu & Konyar, 2005; Sevin & Kavaklı, 1996).

²⁴⁸ Muhtemelen bölgenin geleneksel mimarisinde örneklerinin günümüzde dahi görülebildiği gibi alt katların taş, üst katların kerpiç veya ahşap olduğu iki katlı yapılar söz konusu olmalıdır.

Siyasi ve ekonomik açıdan yakınlarındaki krali Urartu merkezlerinden bağımsız olarak görülemeyecek bu türden kırsal Urartu yerleşmelerinde karşımıza çıkan ayrıcalıklı “bey konakları” ve yer altı oda mezarlar bu hayvancılık ağırlıklı kırsal ekonomiyi yöneten Urartulu “yöneticilerin” yansımaları olmalıdır (Köroğlu, 2009). Gömü gelenekleri, çanak çömlek ve diğer arkeolojik buluntular büyük oranda Urartu kültürünün izlerini taşımaktadır. Bu türden yerleşmelerde Urartu öncesinden gelen bir toplumsal tabanın olduğunu gösteren ve Orta Demir Çağ tabakalarının Urartu öncesiyle doğrudan ilişkilendirilebilmesine dair herhangi bir kanıt yoktur ve buluntular yoğunlukla Urartu dönemine işaret eder (Köroğlu & Konyar, 2005).

Genellikle ova düzeyinde bulunan büyük Urartu krali şehirleri hayvancılıktan ziyade tarımsal üretime daha uygun yerlerde kurulmuştur. Sahip oldukları büyük nüfus kitlelerini doyurabilmek ve toprakların işlenmesini sağlamak toprağa dayalı tarımsal üretim ağırlıklı bir ekonomik modeli geliştirirken kırsaldaki Urartu yerleşmeleri hayvancılık için daha elverişli olmalıdır (Köroğlu, 2020: 30). Sayıları muhtemelen yüzbinleri bulan besi hayvanlarının şehirlerden dağlık yamaçlardaki meralara gününbirlik gidip gelmesi pek mümkün değildir. Bu ekonomik çeşitlendirme ve gelişim kentler ve kırsal arasındaki faaliyet açısından karşılıklı bir denge yaratmış olmalıdır.

Ancak bu türden yerleşmelerde yazı veya krali bir tür ilişkiden ziyade kültürel ve ekonomik bir bağlantının olduğundan söz etmek mümkündür. Urartu şehirlerine birkaç saatlik mesafedeki bu yerleşmelerde yaşayan kişiler muhtemelen orduda veya bürokraside belirli konumlara sahip yöneticiler olabilir. Krallığın merkezi yapısı ile bağlantılı olabileceği anlaşılan bu türden kişilerle ilişkili olabilecek bazı ipuçları Assur kralı II. Sargon’un (MÖ 721-705) Urartu ülkesine düzenlediği sefer kayıtlarında da şöyle geçmektedir (RINAP Sargon II 65);

“... onun krali soyundan 260 kişiyi ele geçirdim, hadım görevlileri, eyalet valilerini ve süvarilerini bozguna uğrattım...”

Sargon’un eyalet valileri dışında bahsettiği bu Urartu soylularının ordu içerisinde de önemli konumlara sahip olabileceklerini anlıyoruz.²⁴⁹ Yazıtın devamında ise Urartu kralı *Ursâ* (Rusa)’nın “*bir kırsığa binip ordusunun gözü önünde kaçtığını*”

²⁴⁹ Bu konunun ayrıntıları için bkz; Üçüncü Bölüm: Ordu ve Askeri Bürokrasi.

ve tıpkı avcısından kaçan bir hayvan gibi²⁵⁰ dağ geçitlerinden kaçarak başkenti *Turušpâ* 'yı terk ettiğini söyler. Ancak yazıtın devamında çok daha ilginç bir başka bilgi daha sunulmaktadır (277-279);²⁵¹

“Yürüyüşüm sırasında, Ursâ'nın atalarının şehri olan Arbu ve Sarduri'nin şehri olan Riyyar şehrine gittim. Çevrelerindeki kardeşlerinin ve krali soydan kişilerin oturduğu ve garnizonlarla güçlendirilen yerleşmelerini yerle bir ettim. Onun tanrısı Haldi tapınağını odun yığını gibi ateşe verdim”

II. Sargon'un bahsettiği olayların siyasi boyutlarını bir kenara bırakacak olursak içerikte bahsedilen şehirler ve etrafında soylu kişilerin oturduğu çok sayıdaki yerleşme büyük ihtimalle arkeolojik kazılarla da saptanmış olan Yoncatepe, Giriktepe gibi yerler olmalıdır.²⁵² Özellikle merkezi bölge ve başkent yakınlarında bulunan Zivistan, Kevenli, Kalecik gibi çok sayıdaki küçük ölçekli Urartu yerleşmesinin krali şehirlere olan konumları göz önüne alındığında II. Sargon'un yazıtlarında bahsettiği bu ipuçlarının niteliği çok daha iyi anlaşılabilir.²⁵³ Ekonomik ve idari açıdan krali otorite ile ilişkili yapılardan belirgin farklılıkların bulunduğu bu yerleşmelerde ayrıcalıklı konuma sahip bu yöneticiler krali şehirlerin bu kadar yakınlarında böylesi bir ayrıcalığa sahip olabilmek için merkezi sisteme dahil olmaları şarttır. Ayrıca bizce merkezi sistemin kırsaldaki sac ayağını oluşturan ve krali kentlere günlük mesafelerde konumlanan bu Urartu köyleri ve yerleşmeleri muhtemelen hayvancılık ağırlıklı ekonomik aktiviteleri ile şehirleri besleyen ve özellikle otlakların ve kırsal arazilerin kullanılabilmesine aracılık ediyor olmalıydı.

Van havzasındaki Yoncatepe, Dilkaya, Karagündüz ve şuana kadar tespit edilemeyen çok sayıdaki muhtemel kırsal yerleşme özellikle büyük hayvan sürülerinin ve otlak açısından elverişli yayla ve arazilerin kullanımına yönelik hayvancılık ağırlıklı türden bir işleve sahip olmalıdır. Bu yerleşmeler krali kentlerden bağımsız olarak değil bilakis bu şehirlerle ilişkili olarak düşünülmelidir. Krali kentlerde büyük miktarda hayvan sürülerinin bulunmasından ziyade toprağa dayalı bir zenginlik söz konusu olmalıdır. Hayvancılık ise daha çok bu şehirlerden uzak olmayan günübirlik

²⁵⁰ Bu Assur yazıtlarında sıkça karşılaşılan bir yazım kalıbıdır.

²⁵¹ (Frame, 2021: 296).

²⁵² Krali şehirlerde de bu türden kişilerin çeşitli mevkilerde bulunmaları mümkündür.

²⁵³ Ayrıca bkz; (SAA 1, 30;31).

ulaşım mesafesindeki bu kırsal yerleşmelerde sürdürölüyor olmalıdır. Bu sayede otlak ve yaylaların büyük hayvan sürölerince kullanılması mümkün olabilmekteydi. Aksi takdirde şehir merkezlerinde bulunan büyük miktarlardaki hayvan süröleri çok verimli olmayabilirdi. Tarım ağırlıklı ova seviyesindeki alanların her dönem otlak olarak kullanılamayacağı düşünölürse hayvancılık faaliyetlerinin ağırlıklı olarak bu türden çevredeki köylerde sürdürölmüş olması mümkündür. Assur kaynaklarında çok sayıda kayıтта Assur eyalet merkezlerinin yakınlardaki köylerden ileri gelenlerin zaman zaman kıtlık dönemlerinde saman almak için şehirlere geldiğine ilişkin kayıtlar mevcuttur (SAA 5, 21,179).²⁵⁴ Bu türden riskleri önleyici tedbirler ancak organize kamu gücünü elinde bulunduran ve sahip olduğu daha yoğun nüfus sayesinde daha fazla tarımsal üretim imkanı olan şehirlerde mümkün olmalıdır.

Urartu'da kralların ve ailelerinin başkentteki anıtsal mezarlara gömölmiş olabilecekleri yüksek ihtimaldir (Köroğlu, 2011). Peki kral ailesinin dışında kalan soylular veya zenginler nereye gömölmekteydi? Bu soru bizlere aslında krali kentlerin yakınlarda bulunan bu yer altı oda mezarlarına işaret eder. Yoncatepe, Karagündüz, Kalecik, Van-Altıntepe gibi yerlerde bulunan yer altı oda mezarları bu sorunun cevaplarından bazıları olmalıdır. Nitekim Karagündüz'de ortaya çıkarılan çok sayıda yer altı oda mezarları Urartu kültürünün bir parçası olan bu kişilerin uzunca bir süre varlık gösterdiklerini ve onlarca aile bireyleri ile birlikte gömölüklerini göstermesi açısından önemlidir (Sevin & Kavaklı, 1996). Bu sosyal tabakalanmayı en iyi mezarlarda görebilmek mümkündür. İçerisinde onlarca kişinin gömölüğü aile mezarları kimi zaman Karagündüz'de ki gibi daha iyi işçiliğe sahip ve Urartu krali mezarlarına öykünmüş biçimde olabilmektedir. Karagündüz mezarları 2.10x4.30 m. arasında değışen boyutları ile eyalet merkezindeki mezarların ana oda ölçülerine yakın boyutlardadır. Ayrıca aşağıda görebileceğiniz üzere Tuşpa sitadeline bulunan yer altı mezarı BG 90 ile oldukça benzeşen bir mimari anlayışta inşa edilmiştir;

²⁵⁴ Bu kayıtlarda köylerin ileri gelenleri, büyükleri "LÚ.GAL—URU-MEş" olarak geçmektedir. Urartu yazıtlarında da geçen URU.MEş ideogramları yalnızca büyük şehirleri kast etmez. Köyleri de ifade etmek için de kullanılmış olabileceğı ifade edilmiştir (Salvini, 2007a: 6).

Resim 11: Karagündüz K8 Mezarı ve Tuşpa BG 90 Yer Altı Mezarı (Konyar, Genç, & Tan, 2018; Sevin & Kavaklı, 1996: 17).

Mezarlar arasındaki bu benzerlik bize en azından kentlerin yakınlarındaki bu köylerin ileri gelenlerinin Urartu kralı kültürünün ve toplumunun bir parçası olarak düşünülmesinin mümkün olabileceğine işaret eder. Fakat krali kentlerin çevresinde geçerli olabilecek bu teoriler şehirlerden veya merkezden uzaklaştıkça geçerliliğini yitiriyor olmalıdır.²⁵⁵ Ayrıcalıklı konumları merkezi otorite ile kurdukları ilişkiye bağlı olduğu anlaşılan bu kişiler tıpkı öncesinde olmadıkları gibi krallığın ortadan kalkmasıyla birlikte de varlıklarını koruyamamış olmalıdır. Yoncatepe’de ve Giriktepe’de Urartu öncesi ve sonrasında kullanımın olduğunu gösteren herhangi bir ipucu bulunmaz (Akgün, 2009). Ayrıca Giriktepe konağında ve krallığın sonu ile ilişkilendirilen *in situ* vaziyette bulunan toplam 46 insan iskeleti ise dikkat çekicidir (Balkan, 1964). Bu türden yerleşimler doğrudan krali otoritesinin parçası olması nedeniyle aynı kültürel ve politik sürekliliği devam ettirememiş olmalıdır.

²⁵⁵ Ayrıca Dilkaya, Van Kalesi Höyüğü ve Karagündüz gibi höyük tipi yerleşmelerde Urartu öncesine uzanan tabakaların varlığı bilinmektedir, ancak bu kronolojik gelişimin Urartu döneminde gelişen politik ve ekonomik örgütlenme modeli ile bağlantısı net değildir.

2.1. Eyalet Merkezleri

Urartu merkezi otoritesinin bölgesel yönetim merkezleri olarak tasarladığı idari birimlerin ilk basamağında eyalet merkezlerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Ancak eyalet merkezleri ve krali kentler arasında belirgin farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁶ Eyalet merkezlerinde krali yazıtlar bulunmaz ve krali merkezlerden farklı olarak krali bürokrasinin ilgi alanında değildirler.²⁵⁷ Bütün bürokratik yazışmalar krali kentler ve merkezi idare (Başkent?²⁵⁸) arasında bir bürokratik işleyişin olduğunu gösterir. Dolayısıyla Urartu için “taşra idaresi” diyebileceğimiz idari birimler ve yerleşmeler krali merkezlerin etki alanlarının dışında kalan bu eyalet merkezleri ile başlatılabilir.

Krali merkezler ekonomik anlamda Urartu’nun omurgasını oluşturduğu gibi idari açıdan da merkezi bir görüntü çizerler. Eyaletler ise özellikle bölgesel idare anlamında kısmi bir özerkliğe sahip görüntü çizer. Eyalet merkezleri hanedan üyelerinin veya Urartulu kimi prenslerin idaresinde olabileceği gibi uzun yıllar aynı soylu aile tarafından yönetilen merkezler olabileceğine dair çok sayıda ipuçları bulunur.²⁵⁹

Bu eyalet merkezlerinden arkeolojik kazısı yapılmış olan ve iyi bilinen Kayalidere ve Altıntepe sitadel ve içerisindeki tapınak, saray ve depo odaları ile kaya mezarlarıyla tipik bir Urartu krali kentinin şablonuna sahiptir. Başlarında valilerin bulunduğu anlaşılan bu merkezler daha küçük ölçekte minyatür birer Urartu kent planlamasını yansıtır. Mimari açıdan kaya mezarları, tapınaklar, kaya işaretleri, depo yapıları, altyapıya sahip sitadeller ve saraylar gibi pek çok krali işçilik isteyen birimlere sahip olan bu eyaletler bölgesel bir Urartu yönetim merkezi konumundadır.

²⁵⁶ Krali kentler için bkz. Birinci Bölüm.

²⁵⁷ Mazgirt-Kaleköy Mezarı girişinde bulunan “krali” yazıt bürokratik bir işlevden ziyade istisnai bir uygulamanın neticesi olmalıdır. Urartu ordusuna görev yaptıkları bilinen yerel yöneticilerden birisine ait olduğu anlaşılan mezarın sahibi olan bu kişinin göstermiş olduğu bir kahramanlık veya kral için sahip olduğu nedenini bilemediğimiz bir önemden ötürü onurlandırılması amacıyla böylesi bir yazıtın yazdırılması sağlamış olmalıdır. Tek örneği başkentteki Argiştî Mezarı’nda karşımıza çıkan benzer uygulamanın merkezi otoriteden bağımsız olarak uygulanması düşük bir ihtimaldir.

²⁵⁸ Başkent veya merkezi bölgede yer alan bir başka krali merkez.

²⁵⁹ ‘Aza gibi bazı eyaletlerde valilerin isminin sonraki dönemlerde Aza ülkesi şeklinde devam ediyor olabileceği düşünülmektedir (Diakonoff & Kashkai, 1981: 99; Işık, 2015: 86-87; CTU I s. 570).

Ancak bu merkezler krali kentlerden ayrı olarak değerlendirilmelidir. Krali kentlerde valiler bulunmaz fakat bu eyalet merkezlerinde Urartu valilerinin (^{LÜ}EN.NAM) olduğu bilinmektedir.²⁶⁰ Söz konusu Urartu valilerinin savaşlarda emrindeki birliklerle seferlere katıldığı hatta zaman zaman ön cephelerde savaştığı anlaşılan kişilerdir. Bu bölgesel Urartulu yöneticiler normal zamanlarda ise bulundukları bölgenin güvenliğini ve düzeni sağlıyor olmalıdırlar. Urartu ülkesinin coğrafi yapısının dayattığı bu bölgesel idari konumları valilerin kendi ölçeklerinde zenginleşebilmesine ve yerelde güç sahibi olmalarını sağlıyor olmalıdır. Bu zenginlikle kimi zaman eyalet merkezlerinde yaptırdıkları kare planlı tapınakların krali merkezlerdekini aratmayacak düzeyde olmasını ve kendi ölçeklerinde görkemli sitadellere sahip olabildikleri anlaşılır.

Bu eyalet merkezlerinde standart Urartu tapınaklarının, çok odalı kaya mezarlarının ve diğer pek çok Urartu kimliğini yansıtan unsurun bulunması kültürel bir birlikteliği de açıkça göstermektedir. Bu şehirler yöneticisinin sahip olduğu zenginlik doğrultusunda krali kentlerin yerel kopyaları olarak inşa edilmesine rağmen yazıt gibi birtakım krali sembollerin özellikle kullanılamadığını anlıyoruz. Bu türden yazı gibi hükümdarlık alametleri dışında mimari anlamda krali işçiliğin ürünü olan birçok unsur eyalet merkezlerinde de kendisini gösterir.

Çok odalı mezarların bulunuyor olması ise bu üst düzey soylu yöneticilerin sıradan insanlar gibi gömülemeyecek olması ve krali soydan geliyor olmalarıyla ilişkili bir uygulama olmalıdır. Bu mezarlar tıpkı başkentte kralların olduğu gibi o eyalet merkezindeki yerel birer hanedan sayılabilecek bu kişilerin aidiyetinin de göstergesi ve sembolü olmalıdır. Mezarlara bırakılan değerli armağanlar ve güvenliğinin sağlanması ihtiyacı da sitadeller ile ilişkili bu kaya mezarlarının konumlarını etkilemiş olmalıdır.²⁶¹

Ancak inşa kitabesi veya siyasi içerikli yazıtların yazdırılması krallar dışında pek mümkün değildir. Bu uygulamanın Urartu için tıpkı geç dönemlerde “para bastırmak”

²⁶⁰ Ayrıntıları için bkz; Bölüm 2.2.1.

²⁶¹ Başkent ve eyalet merkezlerinde bulunan Urartu kaya mezarları sitadel içerisinde konumlanır (Köroğlu, 2020: 22).

gibi bir tür hükümlanlık ve otorite göstergesi olarak görüldüğü söylenebilir. Krali semboller olan bu türden kitabeler eyalet merkezlerinde diktirilen stellerin veya tapınakların duvarlarının bile yazısız olmasıyla sonuçlanmıştır (Burney, 1966; Özgüç, 1966).

Eyaletlerde bulunan tapınaklar ise krali kentlerde bulunanlarla hemen hemen aynı plana ve boyutlara sahiptir. Hatta çekirdek tapınak boyutu olarak 13.90x13.90 m. genişliğe sahip Erzincan-Altıntepe eyalet merkezinde bulunan tapınak boyutları itibariyle en önemli krali şehirlerden olan Ayanis, Çavuştepe, Toprakkale, Aznavurtepe ve Anzaf tapınaklarından bile daha büyüktür (Çilingiroğlu, 2012). Ancak yine de mimaride görülebilen bu türden çok küçük farklar ortalama ve genel bir mimari karakterin söz konusu olması nedeniyle çok büyük anlamlar yüklemek doğru değildir. Tapınakların sahip olduğu ince işçilik, iç dizayn ve tapınak armağanları muhtemelen önemlerini anlayabilmek adına çok daha belirleyicidir.²⁶²

Fakat eyalet merkezlerinde bulunan çok odalı Urartu tipolojisinde kaya mezarları gerek işçilik ve gerekse boyutları açısından başkent Tuşpa'da bulunan mezarlarla kıyaslanamayacak derecede küçük boyutlara sahiptir. Bu yerel merkezlerde yönetici olan valiler veya diğer mevkilerdeki yöneticiler muhtemelen krali soydan gelen kişilerdir ve kendi sorumluluklarında bulunan bu merkezlerdeki çok odalı mezarlarda gömülmüş olmalıdırlar. Özellikle Urartu eyaletlerinde idareci oldukları bilinen valiler (^{LÜ}EN.NAM) bir anlamda bölgedeki yerel Urartu hanedanları gibi babadan oğula eyalet yönetimini sürdürüyor olmalıdır. Bu nedenle eyalet merkezlerinde bulunan çok odalı mezarlar tıpkı başkentte kralların olduğu gibi yerelde valilerin sahip oldukları yerleşmelerde bulunan aile mezarları olmalıdır.

Kendi bölgelerinde idari sorumlulukları olduğu anlaşılan bu yerel yöneticilerin krali kentlere çeşitli vergi ödemeleri yaptıklarına dair kaynaklar bilinmektedir. Ayaniste bulunan bir bulla üzerinde *Uraqi* isimli 'Aza ülkesinin valisi tarafından gönderilen bir ödemeye ilişkin kayıt bulunmaktadır (CTU CB Ay-10). Yine aynı

²⁶² En iyi bilinen Urartu tapınaklarından Ayanis Tapınağı'nın ayrıntılı işçiliği özellikle intaglio bezemeler, anıtsal yazıtları ve mermer işçiliğinin en etkileyici örneklerini sunar. Bkz; (Çilingiroğlu, 2001).

ülkeden bahseden ve Karmir-Blur'da bulunan bir başka bürokratik kayda göre ise konumu bugünkü Tsovinar olduğu düşünülen “^DIM” *Fırtına Tanrısının Şehri*’nden Karmir-Blur’a gönderilen çok sayıda hayvan derisinin²⁶³ kaydedildiği bilinmektedir (CTU CT Kb-10).²⁶⁴ Tüm bu kayıtlar eyalet merkezlerinin doğrudan krali şehirlere bağlı olarak sürekli bir vergi ödemek zorunda olduğunu gösteriyor olmalıdır. Bu idari ilişki biçiminin hangi kriterlere veya hangi ölçekte sürdürüldüğünün ayrıntıları ise şimdilik bilinmemektedir.

Bu eyalet merkezleri her ne kadar krali kentlerin yerel ölçekte kopyaları olsa da aralarında belirgin bir takım farklılıklar da bulunur. Bu farklılıklar ise kronolojik bir gelişimin ve bulunduğu bölgenin konumuyla ilişkili olarak değişebiliyor olmalıdır. Ekonomik temelli farklılıkların dışında politik birtakım etkenlerinde eyaletin sahip olduğu zenginlik ve güç üzerinde etkili olmuş olması mümkündür. Kimi eyalet valilerinin ordu komutanı olacak kadar etkili mevkilerde görev yaptığı düşünülecek olursa bunun tersi konumda zayıf valilerin de bulunuyor olması da mümkündür. Mimari anlamda da kendi içerisinde farklı niteliklerde olabilen bu eyalet merkezleri bölgesel uzaklık veya yakınlıktan ziyade sahip olunan bu türden politik ve idari özellikleri bağlamında da değerlendirilmelidir.

2.1.1. Eyalet Valisi (^{LÜ}EN.NAM)

Urartu eyalet valileri yazıtlarda ^{LÜ}EN.NAM Sümerogramı ile ifade edilmektedir. Ancak yukarıda tanımlamaya çalıştığımız gibi dikkat çekmek istediğimiz önemli bir nokta Urartu eyalet tanımının krali kentlerle ilgisinin olmadığıdır. Eyalet merkezlerinin bir üst kademesinde bulunan krali şehirlerin kendine has bir yapısı söz konusudur ve doğrudan krallığın idaresinde ve mülkiyetinde bulunurlar.²⁶⁵

Başlarında bir valinin (^{LÜ}EN.NAM) bulunduğu Erzincan-Altıntepe, Palu, Kayalıdere ve Verahram gibi yerleşmeler eyalet merkezleri olarak krali kentlerden daha farklı bir işleve sahiptir (Koroğlu, 2020:18). Gerek sahip oldukları somut

²⁶³ KUŠ: *deri/gön*.

²⁶⁴ Ayrıntısı için bkz. Bölüm 1.3.3.

²⁶⁵ Krali kentlerin ayrıntıları için bkz. Birinci Bölüm.

arkeolojik bulgular ve gerekse yazılı kaynaklar bu yönde birçok ipucunu barındırır. Krali merkezlerin küçük çaplı taşradaki kopyalarını oluşturan bu merkezler krali merkezlerin mimari anlamda küçük birer yerel kopyası olarak kurgulanmış gibidir.²⁶⁶ Ancak bu merkezlerde Urartu’da bir tür krallık sembolü olduğu bilinen çivi yazılı kitabeler bulunmaz. Bu ayrıcalığın yalnızca kralların sahip olduğu bir otorite sembolü olduğu anlaşılır.

Eyalet merkezlerinin başlarında bulunan valilerin (LÚEN.NAM) idari yapı içerisindeki konumuna geçmeden evvel krali merkezler ve eyalet merkezleri arasındaki bazı farklılıkları da ortaya koymamız gereklidir. Köroğlu ve Danışmaz’ın çalışmaları bu merkezler arasındaki niteliksel karşılaştırmaları arkeolojik ve mimari anlamda ayrıntılarıyla ele almıştır (Danışmaz, 2018a, 2020; Köroğlu, 2011, 2020). Şehirlerin sahip olduğu krali işçilik ve niteliklerden yola çıkarak ortaya konan bu kriterlere göre ölçek ve nitelik açısından ayrıntılarıyla değerlendirilmiştir. Tüm bu arkeolojik ve mimari verilerin yorumlanması noktasında krali kentler ve eyalet merkezleri arasındaki birçok benzerlik ve farklılıklar somut bir biçimde ortaya konulmuştur.²⁶⁷

Bu konuya ilişkin yazılı kaynaklar da bazı önemli ipuçlarının olduğunu bilmekteyiz. Örneğin Urartu eyaletlerinin yöneticileri olduğunu bildiğimiz LÚEN.NAM’lara (Eyalet Valisi) ilişkin hiç bir kayıt krali kentlerde bulunmaz.²⁶⁸ Ancak krali kentler dışında kalan yerlerde yönetici olduklarını bildiğimiz LÚEN.NAM yani eyalet valilerine ilişkin çok sayıda yazılı kayıt bulunmaktadır. Bu farklılık özellikle krali kentlerin idaresine ilişkin yeni bir yorum yapabilmemizi mümkün kılmaktadır. Krali kentler muhtemelen soylu prensler (Köroğlu, 2020: 17-18) yada doğrudan krala ve merkezi idareye bağlı “memurlar” tarafından yönetilmektedir.²⁶⁹

²⁶⁶ Urartu yerleşmelerinin türleri ve sınıflandırılması için bkz; (Köroğlu, 2020).

²⁶⁷ Bu somut arkeolojik tartışmalar için ayrıca bkz; (Köroğlu, 2020).

²⁶⁸ CTU CT Kb-7 ve CTU CT Ba-3 tabletlerinde geçen görevlinin (LÚNAM) tartışılması için bkz. Bölüm: 1.2.2.1.

²⁶⁹ Bu konu 1.2.2.1. numaralı başlıkta detaylı olarak ele alınmıştır. Köroğlu bu kentlerin kralın aile üyeleri tarafından yönetilmiş olabileceğini öne sürmektedir (Köroğlu, 2020: 17-18) Bu yöneticilerin Urartulu prensler olduğunu varsayacak olursak 1.2.2.1. numaralı başlıkta öne sürdüğümüz LÚNAM olarak tanımlanan yöneticilerin kralın ailesinden kişiler olabileceği ihtimal dahilindedir. Fakat şimdiye

Bu gelişmiş şehirlerdeki büyük devlet yatırımları yalnızca kralların gerektiğinde kullanabilmesi için ve aynı zamanda devletin ihtiyaç duyduğu büyük depolama ihtiyaçları doğrultusunda inşa edilebilirdi. Bu türden büyük krali yatırımlar ne bir prens için ne de bir eyalet valisi için harcanamayacak kadar önemli ve masraflı yatırımlardır. Bu büyük yatırımlar hem kralların dönem dönem ikamet ettiği yerler olduğu gibi hem elde edilen ganimet ve vergilerin saklandığı krallığın çekirdeğini oluşturan önemli bölgesel idari merkezlerdir. Yukarıda başlıklar olarak ele aldığımız mevcut bürokratik yazışmalar da bu yorumlarımızı doğrulamaktadır. Aynı zamanda bu kentlerde kralın merkezi ordusunu oluşturan askeri birliklerin de bulunuyor olabileceğine yönelik de bilgilerimiz mevcuttur.²⁷⁰

Fakat geri eyalet merkezlerine dönecek olursak gerek Urartu yazıtları ve gerekse çağdaşı Assur yazıtları Urartu eyaletleri ve yöneticileri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Eyalet (Taşra) idaresinin başında bulunduğu anlaşılan bu yöneticiler hem Urartu hemde Assur çivi yazılı belgelerinde ^{LÚ}EN.NAM ideogramları ile ifade edilmiştir.²⁷¹ Eyalet merkezlerinin idarecisi olan bu görevlilerin konumlarının iyi anlaşılması idari yapının ve bürokrasisinin niteliğini de doğru şekilde ortaya koyabilmemizi sağlayacaktır.

Urartu krali yazıtlarında bahsedilen ^{LÚ}EN.NAM'lar kimi zaman bir seferle, kimi zamanda bir bölgeye gerçekleştirilen vali atamalarıyla ilişkili olarak geçmektedir. Fakat dikkat çekmemiz gereken bir husus Urartu'da ^{LÚ}EN.NAM'lara ilişkin az sayıdaki kayıt yalnızca krali yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır. Herhangi bir bürokratik belgede doğrudan ^{LÚ}EN.NAM muhatap olmamıştır.²⁷² Taşlar üzerindeki krali yazıtlarda ise genellikle kralların faaliyetleri ön plana çıkarılmakta olup sadece iki Urartu valisinin isminden bahsedildiği bilinir;

kadar bilinen “*Šei[. . J]*” ve “*Urma*” isimli iki ^{LÚ}NAM ‘ın isimleri bilinen Urartu prenslerinden farklıdır ve krali bir nitelik taşıdıklarına ilişkin ipucu bulunmaz. Ayrıntılı tartışması için bkz; 1.2.2.1. numaralı bölüm.

²⁷⁰ Konunun detaylı olarak incelenmesi için bkz. Bölüm 3. Ordu ve Askeri Bürokrasi.

²⁷¹ Tarihsel gelişimi için bkz; (Zimansky, 1985: 89-90).

²⁷² Kimi bullalarda gönderilen vergi veya ödemelere ilişkin kayıtlar söz konusu olup krali şehirlerde tutulan yalnızca bir tür muhasebe kaydı söz konusu olmalıdır (CTU CB Ay-10).

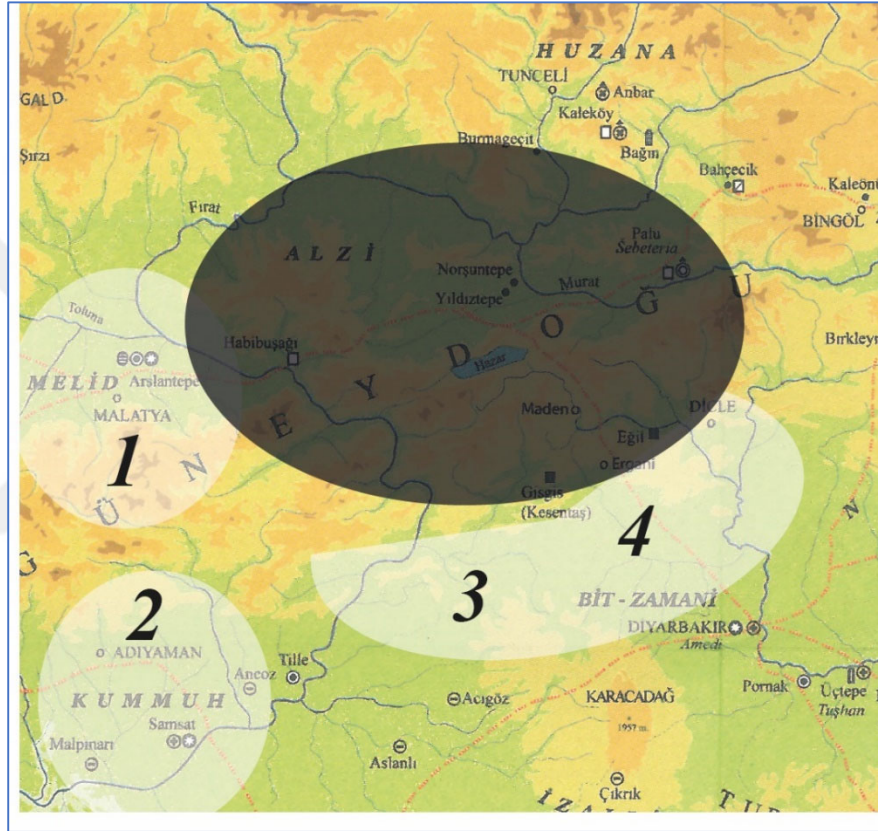
Ünvanlar	İsim	İçerik	Bölge/ Ülke	Yazıt (CTU)
Minua (İşpuini oğlu)				
LÚEN.NAM	<i>Titia</i>	Vali atanması	^{KUR} Alzi Elazığ/Bağın (Batı)	CTU A 5-8
Argišti I (Minua oğlu)				
[LÚ]. ¹ EN ¹ .NAM.MEŠ	-	Valiler atanması		CTU A 8-2
Sarduri II (Argišti oğlu)				
LÚEN.NAM.MEŠ		Seferde 3 valisinin de birlikte “bulunması”	^{KUR} Uīteruḫi (Kuzey)	CTU A 9-3
LÚEN.NAM	<i>Zaiani</i>	Vali atanması	^{KUR} Alzi Elazığ/Bahçecik (Batı)	CTU A 9- 18
Rusa (Sarduri oğlu)				
LÚEN.NAM		Vali atanması		CTU A 10- 1
¹ LÚEN ¹ .NAM		Vali atanması		CTU A 10- 2

Tablo 10: LÚEN.NAM (Vali) Hakkında Bilgi Sunan Urartu Krali Yazıtları

En erken İşpuini oğlu Minua dönemine ait Bağın stelinde yer alan kayıtlarda “*Titia*” isimli bir valinin batıda bulunan eyalet merkezinde görevlendirildiğinden bahsedilir (CTU A 5-8). Yazıtın diktirilme amacı içerik ve niteliksel açıdan bu görevlendirmeyi ifade etmek içindir. İçerikte iki defa tekrarlanan bu görevlendirme adeta bir atama belgesi niteliği taşır. Yazıtta bölge ismi zikredilmeden buraya “*iš-ti-ni*” şeklinde bir ifade kullanılmıştır (Zimansky, 1985:90). Bu bölgenin neresi olduğuna ilişkin tartışmalar devam ediyor olsa da batı sınırındaki bölgelerden özellikle *Alzi* civarı olduğu tahmin edilmektedir (Danışmaz, 2020: 38-39). Urartu’nun batı sınırında²⁷³ görevlendirildiği anlaşılan “*Titia*” isim verilerek belirtilen iki Urartu

²⁷³ Söz konusu eyalet merkezlerinin lokalizasyonu ile ilgili olarak kesin bir tespit yapmak zordur. Taşınabilir durumdaki stel yazıtları sonraki dönemlerde devşirme malzeme olarak kullanılabilir. V. Sevin söz konusu eyalet başkentinin Palu Kalesi olabileceğini (Sevin, 2005a:383) ve *Titia* ve *Zaia*’nın burada ikamet etmiş olabileceği öne sürmüştür. Ancak bölgede bulunan ve başkentteki Argišti mezarı dışında yazıtlı tek Urartu kaya mezarı olma özelliği ile Mazgirt-Kaleköy bir başka Urartu valisinin ikameti olabilir (Danışmaz, 2018a:176). Gerek Palu Kaya Mezarları ve Gereke Kaleköy-Mazgirt Kaya mezarı Urartu dönemine tarihlenebilmekte ve batı sınırındaki Urartu eyaletlerinden oldukları bilinmektedir. Özellikle batı sınırlarındaki Urartu valilerinin isimlerinin anılması da ilginçtir. Diğer eyalet merkezleriyle ilgili tartışmalar için ayrıca bkz. (Köroğlu, 1996).

yazıtından ilkidir. Bir diğer isim zikredilen ve yine Urartu'nun batı sınırındaki yakın bölgeye II. Sarduri döneminde diktirilen yazıtta bir başka Urartu valisi “*Zaiani*” adına rastlamaktayız (CTU A 9-18). Bir öncekinden farklı olarak bu yazıtta ise ilk defa bir Urartu eyaletinin sınırları da çizilmektedir. Bu yöneticinin “(1) *Miliṭia*, (2) *Qu[maḥa]*, (3) *Nihiria*” şehirleri ve “(4) *Ar[me?]*, *Ḥaṣime*” ülkelerine kadar olan bölgeyi yöneteceği söylenerek aslında Urartu ülkesinin batı sınırları da çizilmektedir.²⁷⁴

Şekil 5: *Zaiani* İsimli Urartu Valisinin Sorumlu Olduğu Yaklaşık Bölgeler.

Eyalet merkezlerinin başındaki söz konusu valilerin Urartu soylularından olabileceği düşünülmektedir. Bu eyaletlerin babadan oğula devredilebileceği ve uzun yıllar aynı aileler tarafından yönetilmiş olabileceği anlaşılmaktadır. Hem yazılı kaynaklardan hemde çok odalı Urartu tipi kaya mezarları²⁷⁵ ve arkeolojik bulgular yardımıyla buna ilişkin bazı ipuçlarının olduğunu söyleyebilmek mümkündür

²⁷⁴ Detaylı bilgi için bkz. (Danışmaz, 2020: 38-39; Köroğlu, 1996).

²⁷⁵ Çok odalı Urartu kaya mezarları başkent Tuşpa'da bulunan krali mezarların küçük kopyaları gibi gözükmemektedir. Kaya mezarlarının Urartu soylularına ait olabileceği ile ilgili olarak ayrıca bkz. (Çevik, 2000: 8, 24, 93, 105; Özgüç, 1969: 24-26).

(Danışmaz, 2020; Köroğlu, 2020: 19). Nitekim Urartu ordu komutanı olan *Abluqnu*'nun kardeşi olduğu bildirilen *Urşenê* isimli soylu kişinin²⁷⁶ muhtemelen Kimmer yenilgisi sonrası başkentte bir darbe teşebbüsünde bulunduğu dair Assur kayıtları bulunmaktadır (SAA 5, 91).

Valilerin uzun süreler aynı eyaletlerde görev yapmış olabileceğine ilişkin kimi bürokratik yazışmalarda da bazı ipuçları bulunmaktadır. Yukarıdaki tabloda görülebileceği üzere Minua döneminde batıdaki bir Urartu eyaletine atanmış olduğunu krali yazıtlardan bildiğimiz (CTU A 5-8) “*Titia*” isimli valinin isminin sonraki (Argiști oğlu Rusa) dönemlerde inşa edilmiş olan Ayanis tapınak yazıtında söz konusu batıdaki (Bağın/Alzi civarındaki) Urartu şehrinin “*Titiahinili*” olarak süregelmiş olması ihtimali dikkat çeker (Işık, 2015: 244-245).²⁷⁷ Salvini ayrıca Minua'nın kızı için başkent yakınlarında kurdurttuğunu bildiğimiz “*Taririahinili*” ile olan isim benzerliğinden ötürü bu valinin kralın ailesinden olabileceğini öne sürmektedir (CTU A: 567). Assur ve Urartu kaynaklarındaki bu ipuçları ve arkeolojik bulgular Urartu eyalet valilerinin krali soydan gelen kişiler olabileceği doğrultusundadır.

Eyalet merkezlerinin birçoğunun ilk defa Urartu ile birlikte kurulan krali mimarlığının eseri olduğunu düşünecek olursak bu valilerin adıyla kurulan şehirlerin sonraki dönemlerde de aynı isimle anılması anlaşılabilir bir durumdur. Yukarıdaki “*Titiahinili*” örneğinin dışında yine Ayanis'te bulunan bir başka kil bulla üzerindeki yazıtta “*Aza Ülkesi*”nin “*Uraqi*” isimli bir valisi²⁷⁸ olduğu da kaydedilmiştir (Çilingiroğlu & Salvini, 2001: 284; CTU CB Ay-10). Urartu bürokratik yazışmalarında *Aza* isimli bir valinin olabileceğine ilişkin bir kaydı Anzaf tabletinden de bilebilmekteyiz (CTU CT An-1). Bu tablette *Aza* isimli bu kişinin ^{LÜ}10-*li* olarak silah dağıtım listesinde adı geçmektedir.²⁷⁹

Argiști dönemindeki çok sayıdaki krali yazıtta kuzeydeki bölgenin ismi olarak geçen bu isim (CTU A 8-2; CTU A 8-3; CTU A 8-14) muhtemelen çok daha erken

²⁷⁶ LÜ *tur-ta-nu* 02-*u* : Ordu Komutanı Yardımcısı: Detaylı bilgi için 3.1.2. numaralı bölüme bkz.

²⁷⁷ Ayanis'te bulunan bir bulla üzerindeki yazıtta da geçer (CTU CB Ay-51).

²⁷⁸ Bullalarda kimi ünvanlar ve ülke isimleri kısaltma biçimiyle yazılabilmektedir.

²⁷⁹ Söz konusu rütbe 3.1.6 numaralı Ordu ve Askeri Bürokrasi başlığında tartışılacaktır.

dönemlere (İşpuini veya Minua) ait olan bu tablette ismi geçen kişi olabilir.²⁸⁰ Argiştî'den sonra da Rusa döneminde Karmir-Blur'daki tapınak yazıtının üzerinde “’Aza Ülkesindeki Fırtına Tanrısı Kenti” ibaresi okunmaktadır (Işık, 2015: 86; CTU A 12-2). Tüm bu veriler sayesinde en sağlıklı biçimde lokalizasyonu yapılabilen bölgelerden birisi olduğu söylenebilir. Aynı şehirde (Karmir-Blur) bulunan bir kil tablet yazıtı da benzer eşleştirmeyi doğrular (CT Kb-10). “m” determinatifi ile kullanılan söz konusu bölge tanımlamasının Urartu’nun kuzeydeki Karmir-Blur ve Armavir yerleşmelerini de içine alan Aras Havzasındaki bir bölgesini tanımladığı anlaşılır.²⁸¹ Tüm bu veriler valilerin yukarıda belirttiğimiz şekilde belirli bölgelerde adeta yerel birer hanedan biçiminde hüküm sürdüklerini ve kurulduktan sonra da söz konusu bölgelerin bu kurucu valilerinin isimleriyle anılabildiğini söyleyebiliriz.

Valilere ilişkin Urartu kayıtlarında gramatik açıdan iki farklı kullanım görülmektedir. İlk grupta tekil şahıs kullanılırken (CTU A 5-8 (Minua); CTU A 9-18 (II. Sarduri); CTU A 10-1 (Rusa); CTU A 10-2 (Rusa), ikinci grupta “^{LÜ}EN.NAM.MEŠ” olarak çoğul ideogramı ile kullanılmıştır (CTU A 9-3 (II. Sarduri); CTU A 8-2 (I. Argiştî). Çoğul olarak kullanılan bu kayıtlardan birisi seferde valilerinin de yanında bulunması ile ilgili olup diğeri ele geçirilen bölgelere valiler atanmasıyla ilgili kalıplaşmış ifadeler olmalıdır.

Urartu kaynaklarına göre ise iki tür ^{LÜ}EN.NAM (vali) tayin edilmiş olduğu anlaşılır. Bunlardan ilki muhtemelen sıfırdan eyalet merkezi olarak inşa edilen ve krali işçilik eserleri olduğu anlaşılan eyalet merkezlerine atanan Urartu’lu yerel yöneticilerdir. Muhtemelen bu soylu kişiler babadan oğula Urartu krallarına “hizmet etmeye” devam etmekteydiler. Aynı zamanda da kendi eyalet merkezlerinde ve sınırları belli bölgesel çevrede ekonomik ve idari faaliyetlerini sürdürüyor olmalıdırlar.

Bir diğer vali ataması biçimi ise yerel kralların muhtemelen Urartu hakimiyetini kabul ederek vergi ödemek koşuluyla bölgenin yöneticisi olarak tayin edilmesidir. Muhtemelen bölgesel mücadeleler esnasında Urartu taraftarı olmaları için veya bir

²⁸⁰ Elbette bir isim benzerliği de mümkündür.

²⁸¹ Lokalizasyon tartışmaları için bkz. (Diakonoff & Kashkai, 1981; Işık, 2015: 86-87)

müddet savaşmayı göze almayacak kadar güçlü olmaları nedeniyle zaman zaman böylesi bir yol izlenmiş olmalıdır (CTU A 8-2).

“...Buraya valiler atadım. Diauehi kralına boyun eğdirdim ve haraç ödemekle yükümlü kıldım...”

Özellikle kuzeydeki *Diauehi* krallığı gibi Urartu için ilk başlarda yutması zor bir lokma olduğu anlaşılan güçlü yerel krallıklarla ilgili olarak erken dönemlerde Argiști böylesi bir yöntem uygulamak zorunda kalmış olmalıdır. Ancak bu atandığı iddia edilen valilerin yerel yöneticilerden seçilmiş olmaları da mümkündür.²⁸² Buna ilişkin benzer uygulamaların olduğunu çağdaş Assur kaynaklarından da bilmekteyiz (Pecirkova, 1977). Muhtemelen bu yerel kralların sadakatini güvence altına almak için krali çocuklarının rehin alınması ve Urartu himayesinde tutulmuş olmaları da mümkündür.

Ayrıca bu türden atanan valilerin Urartu soylularından ziyade Urartu’lu bürokrat ve memurlarından olması da mümkündür fakat buna ilişkin herhangi bir kanıt şimdilik bulunamamıştır. Ancak başka Urartu kaynaklarında ise kimi ülkelerin krallarının hadım edilerek soylarının kurutulduğuna²⁸³ ilişkin ifadeler bulunur (CTU A 8-2; Zimansky 1985: 91, 128). Bu yerel krallıkların başlarına direk Urartu valilerinin veya idarecilerinin atanmış olduğu iddia edilmektedir. Buna ilişkin Minua (CTU A 5-8), Argiști (CTU A 8-2), Rusa (CTU A 10-1/2) ve II. Sarduri (CTU A 9-18) dönemlerindeki krali yazıtlarda çok sayıda ifade bulunmaktadır. Anlaşılan bu türden farklı uygulamalar söz konusu rakiplere göre farklılık gösterebilmektedir.

II. Sarduri dönemine ait bir başka krali Urartu yazıtında valilerin yalnızca idari sistem içerisinde görevli olmadıkları aynı zamanda Urartu seferlerinde kendi birlikleriyle de bizzat orduya iştirak ettiklerini anlamaktayız (CTU A 9-3). Bu eyaletlerin daimi olarak belirli bir miktar kendi birliklerinin bulunduğunu da gösterir.

²⁸² II. Sarduri yıllıklarında isim verilerek bahsedilen “*Murini*” isimli yerel bir kralın ayaklarına kapanarak af dilemesi sonucu tribut ödemekle yükümlü kıldığını söylemektedir (CTU A 9-3: ii 36’).

²⁸³ Bu türden ifadelerin aşağılamak amacıyla kullanılmış terimler olabileceği de düşünülmelidir (Çavuşoğlu vd., 2010; Işık, 2015: 86).

Ayrıca ihtiyaç duyulması durumunda yardımcı birliklerin toplanması görevlerinin de bulunabileceğine işaret eder.²⁸⁴

Urartu valilerinin askeri faaliyetleri hakkındaki bilgilerimiz yalnızca Urartu kaynaklarından gelmez. Çağdaşı Assur kayıtların'da da Urartulu LUEN.NAM'lar ve faaliyetleri hakkında oldukça önemli bilgiler vermektedir;

Görevi	İsmi ²⁸⁵	Sorumlu Olduğu Yer ²⁸⁶	Konu	Olayın Gerçekleştiği Yer ²⁸⁷	Yazıt
<i>Kaçakların Kovalanması</i>					
Ordu komutanı ²⁸⁸	Qaqqadanu		Kaçakların İzlenmesi	Aira	SAA 5, 100 ²⁸⁹
	Qaqqadanu		Kaçakların İzlenmesi		SAA 5, 103
<i>Muşaşir'e Karşı Hareket</i>					
Vali Vali Vali Vali Vali	Setinu Qaqqadanu Sakuatâ Siplia Tuki	 karşısındaki Ukku karşısındaki Qaniun Alzi Armiralıu	5 Vali'nin Waisi Şehrine Gelmesi	Waisi ²⁹⁰	SAA 5, 87
	Qaqqadanu		Qaqqadanu'nun Waisi'ye gelmesi ²⁹¹	Waisi	SAA 5, 112
Ordu komutanı	Qaqqadanu			Waisi ²⁹²	SAA 5, 86
Vali Vali	Setini Sunâ	 karşısındaki Ukku karşısındaki	Muşaşir'e ilerleyişleri.	Waisi	SAA 5, 88
Vali	Qaqqadanu		Muşaşir'in Ele Geçirilmesi		SAA 5, 89
<i>Manna Saldırısı</i>					

²⁸⁴ Bu konunun detayı için bkz. Bölüm 3. Ordu ve Askeri Bürokrasi.

²⁸⁵ İsimleri verilmeyenler boş bırakılmıştır.

²⁸⁶ Yazıtta belirtildiği şekilde verilmiştir. Kimi zaman direk eyalet veya şehir ismi ile birlikte bahsedilmişken kimi zamanda Assur eyaletlerine veya şehirlerine göre tanımlanmışlardır (Zimansky, 1985: 91).

²⁸⁷ Genellikle askeri hareketler kapsamında bahsedilen bu kayıtlarda genellikle valiler birlikleri ile hareket halinde olduğu için bahsedilen olayın gerçekleştiği yer ile valilerin sorumlu oldukları yer değişebilmektedir.

²⁸⁸ Kaqqadanu isimli kişilerin Assur başkenti Ninive'de bulunan bazı tabletlerde şahit olarak "hatta bazende hadım görevli olarak" kaydedilmiş olması ilginçtir (SAA 6, 120; SAA 14, 459).

²⁸⁹ Askeri faaliyetlerden ziyade burada bir hırsızlık veya kaçakçılık olayı ile ilişkili olarak "É^mSAG.DU-a-ni" Kaqqadanu'nun Evi olarak bahsedilir (SAA 5, 100). Olayın devamı ile ilişkili olabilecek bir başka kayıta (SAA 5, 103) olayların gelişmesi basit bir hırsızlık olayından daha farklı bir boyut kazanmış olabileceğini düşündürür.

²⁹⁰ Kralın da Tuşpa'dan Wazaun şehrine hareket ettiği bildirilmiştir.

²⁹¹ Kral daha sonra şehre ulaşmıştır.

²⁹² Ayrıca kralın ve Urartu ordusunun "Elizzada"ya ilerlediğini söyler.

Vali Vali	Abaluqunu Tunbaun	Mušašir Kar-sipar	Manna Saldırısına Karşı Sınır Harekat ²⁹³		SAA 5, 84 ²⁹⁴
Büyük yenilgi (Kimmer?)					
Vali		Wais[i]	Waisi valisi Kimmer Saldırısı üzerine Urzana'dan yardım istiyor, ²⁹⁵	Pulia ²⁹⁶ Suriana ²⁹⁷	SAA 5, 145 ²⁹⁸
Vali		Waisi	Urtu Kimmerlere karşı yenildi ve Waisi valisi öldürüldü		SAA 1, 30
Valiler			Kimmer Yenilgisi ve Urtu'nun geri çekilmesi	Guriana ²⁹⁹	SAA 5, 92
			Urtu'da darbe. ³⁰⁰	Waisi	SAA 5, 93
Vali Vali Vali Vali Vali 2 Vali Vali		Başsaki'nin karşısındaki karşısındaki Ša-Aššur-dubbu karşısındaki Mušašir karşısındaki Wazae Šibtu[r]u Kar-siparri karşısındaki Šattera	Urtu ordusunun yenilgisi ve valilerden 9'unun öldürülmesi, taht değişikliği?		SAA 5, 90
Ordu komutanı + 2 Vali + 11 Vali	Qaqqadanu		Kimmer yenilgisi sonucu 11 Vali ve askerleri yok edilmiş, ordu komutanı ve 2 valisi esir edilmiştir.	Wazaun ³⁰¹	SAA 1, 31
3 Komutanı ³⁰²			3 komutanı daha öldürülmüş ve kral ülkesine kaçmıştır.		
Ordu Komutanı	Abliuqnu		Başkentte başarısız darbe girişimi ³⁰³	Tušpa	SAA 5, 91

²⁹³ Bu sırada kralın ve diğer valilerin başkentte ibadet ettiklerini söyler.

²⁹⁴ Zimansky bu kişilerin Urtu valileri olamama ihtimallerini de göz ardı etmez (Zimansky, 1985: 92). Fakat Mušašir ve Kar-sipar valileri olduğu bildirilen bu kişilerin henüz Urtu merkez ordusu ve kralı başkentte iken düşmana karşı harekete geçmiş olduğu bildirilmektedir.

²⁹⁵ Urtu ülkesine ani bir saldırı karşısında Waisi valisinin yakındaki Mušašir kralından yardım istendiği anlaşıyor. Ayrıca yazıtın devamında daha fazla kar bastırmadan Urtuların saldırıyı düşündüklerini belirtilmesi ilginçtir. Urtu kralı olarak Sarduri'nin ismi geçmektedir.

²⁹⁶ Kimmerlerin bu iki şehre saldırması üzerine Mušašir kralından yardım istendiği anlaşıyor.

²⁹⁷ Bkz. bir önceki dipnot.

²⁹⁸ Manna ülkesi ile ilişkili olarak Urtu ülkesine saldıran Kimmerlerin daha önceki kayıtlarda kuzeyde tehdit oluşturduğuna dair kayıtlarda bulunmaktadır. Bkz. bir sonraki dipnot.

²⁹⁹ Urtu Kimmer arasındaki bir vassal olarak Urtu'ya haraç ödediği bildirilmektedir. Muhtemelen Kimmer saldırılarının ilk hedeflerinden birisi olmuştur fakat Urtu yardımı etkisiz kalmıştır. Bu ülkenin lokalizasyonu ile ilgili tartışmalara göre kuzeyde Ahılkelek civarında olabileceği düşünülmektedir (Işık, 2015: 148-149). Ancak Assurlu habercilerin bu kadar kuzeydeki bir ülkeden haber almaları çok zordur, muhtemelen bu bilgiler başkent Tušpa'da öğrenilmiş olmalıdır.

³⁰⁰ Sağ cenahın ordu komutanı *turtanu* 'nun Sarduri ailesinden olduğu söyleniyor.

³⁰¹ Urtu kralı yenilgi sonrası buraya sığınmıştır.

³⁰² LÚ.GAL-MEŠ : *rabiūte*

³⁰³ Konu ilgili başlıkta daha detaylı ele alınmıştır (Bkz. 3.1.2.)

	Aba[l]iuqun u	[KUR.x x]+ ^r x ¹ -pa		Wazana	SAA 5, 114
3 Vali 3 Vali			Assur ile yaşanan gerginlik nedeniyle Urartu valilerinin tedbir alması.	Pulua ³⁰⁴ Danibani ³⁰⁵	SAA 5, 21
Vali		Pulua	Kereste temini ve Urartu ülkesinin içlerinde ileri hareketler.		SAA 5, 33
Vali		Pulua	Sınırlarda bazı anlaşmazlıklar ve esir almalar.		SAA 5, 31
Assur ve Manna ya karşı Urartu					
Valiler Vali		... karşısındaki	Kumme'de kale inşa eden Assur valisinin yakalanması emri ve Urartu'nun Manna'ya saldırması, Manna'nın Assurla işbirliği yapması ve hediyeler sunulması.	Waisi	SAA 1, 29
Vali		Waisi	Waisi valisi Muşasir'e geldi.		SAA 5, 11
			Hubuškia kralı Yanzû'nun hareketleri ve haraç sunması.	Waisi	SAA 5, 133
Vali Vali Valiler		Waisi Ukku yakınındaki Muşasir yolundaki	Muşasir'e Urartu valilerinin ve kralın ibadete gelmeleri.	Muşasir	SAA 5, 147
			Sargon karşısında hazırlıklar devam ediyor. ³⁰⁶	Waisi	SAA 5, 164
			Urartuların askeri hareketlerinin izlenmesi	Waisi	SAA 5, 167

*Benzer tablolar için bkz. (Çiğçi, 2017: 199; Danişmaz, 2020: 41; Zimansky, 1985: 92).

Tablo 11: Urartu Valileri Hakkında Bilgi Veren Assur Yazıtları.

Assur belgelerinde Urartu valileri ile ilgili özellikle askeri faaliyetler çerçevesinde çok önemli bilgiler verilmektedir. Bu belgeler Urartu kralı yazıtlarının tek yanlı propogandaya yönelik tutumları göz önüne alındığında siyasi gelişmelerin gerçeğe daha yakın olarak öğrenilmesine çok değerli katkılar sunmaktadır. Özellikle gelişmiş bir casus teşkilatı kuran Assur kralı Sargon dönemine ait istihbarat raporlarında kuzeydeki düşmanı Urartu'nun başkentinde cereyan eden olaylara kadar

³⁰⁴ Burada savaş pozisyonu aldıkları şehirler ifade edilmektedir.

³⁰⁵ Bkz. bir önceki dipnot.

³⁰⁶ Hubuškia'nın Urartu ile işbirliği yaptığı söylenmektedir.

izlendiği anlaşılmaktadır.³⁰⁷ Bu istihbari bilgiler kimi zaman Urartu ülkesi içerisindeki işbirlikçilerinden alınabildiği gibi bazen de aracı yerel güçler vasıtasıyla edinilmiş olduğu anlaşılır.

Bu kayıtlarda özellikle Urartu eyalet valilerinin yürüttüğü öncü askeri hareketlerin dikkatle izlendiği ve kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu gözlemlenen hareketlere göre Urartu valilerinin daha mobil ve seri biçimde hareket edebildiklerini ve acil müdahale edilmesi gereken durumlarda hızlıca hareket edebildiklerini anlıyoruz. Bu durum ağırlıklı olarak süvari birliklerine sahip oldukları anlamına gelebileceği gibi sınır bölgelerde konuşlu bulunuyor olmaları ile de ilişkilidir. Ancak kralın ve beraberindeki merkezi Urartu ordusunun harekete geçmesinin muhtemelen daha kalabalık ve piyade ağırlıklı olması nedeniyle daha yavaş olduğunu ve daha dikkatli davrandığını anlıyoruz.³⁰⁸

Ayrıca bu askeri hareketlerin öncesinde insanları gerektiğinde ölmek için motive etme süreçlerinden birisi olarak birtakım dini ritüellerin de başkent ve civarında gerçekleştirildiğini anlıyoruz. Özellikle başkent ve çevresindeki açık hava tapınakları olarak bilinen Meher Kapı, Yeşilalıç gibi kutsal mekanlar bu ibadetlerin gerçekleştirildiği yerlerden bazıları olmalıdır. Ayrıca tanrı Haldi'nin kutsal kenti Muşaşir'de benzer ritüellerin yapıldığı yerlerin başında gelmektedir.³⁰⁹

Kralın ve askerlerinin (merkez ordu) savaş öncesindeki ibadetlerinin dışında zaman zaman valilerin de aynı amaçla Tuşpa'ya gelmesi Assurlu casuslar tarafından izlenmiştir (SAA 5, 85).³¹⁰ Muhtemelen seferler öncesinde hem tanrıları hemde kralı

³⁰⁷ Bu konuda ayrıntı için bkz. (Dezsö, 2014; Dubovsky, 2005; Honggeng, 2004).

³⁰⁸ Detaylı bilgi için bkz. Üçüncü Bölüm: Ordu ve Askeri Bürokrasi.

³⁰⁹ Ayrıca Urartu krallarının seferler öncesinde ve sonrasında tanrılara tapınaklarda tanrılara çeşitli değerli hediyeler sunduğuna dair bulunan çok sayıda buluntu mevcuttur. Metal bakraçlar, kalkanlar veya çeşitli değerli armağanların tapınaklarda tanrılara sunulduğunu bilmekteyiz. Özellikle Assur kralı II. Sargon'un MÖ 714 yılında baştanrı Haldi'nin kutsal kenti Muşaşir tapınağında bulunan değerli hazinelerin yağmaladığı bilinmektedir (Melville, 2016: 116-140; Millard, 1994: 47, 60 (MÖ 714). Görsel için bkz. (Botta & Flandin, 1849: Levha 141). Muşaşir'in konumu için bkz. (Boehmer, 1973, 1979, 1995; Gillmann, 2009-2010). Canlandırma denemesi için bkz; (Kleiss, 1964).

³¹⁰ Bu ziyaretlerin yalnızca askeri ihtiyaçlardan dolayı olmayıp, dini gerekçelerinin de olabileceğini anlıyoruz. Başkent yakınlarındaki kutsal ziyaretler dışında kutsal kent Muşaşir'de de benzer ziyaretler gerçekleştirildiğine dair kayıtlar mevcuttur (SAA 5, 147).

memnun etmek adına Urartu ileri gelenlerinin büyük çoğunluğu³¹¹ başkente toplanıp gerekli savaş planlarını yaparak harekete geçtiklerini anlıyoruz (SAA 5, 84). Fakat kaynaklara yansıyan valilerin (^{LÜ}EN.NAM) askeri faaliyetlerini ve bunların siyasi sonuçlarını bir kenara bırakacak olursak³¹² bürokratik ve idari konumlarına ilişkin de bazı çıkarımlar yapabilmemiz mümkündür.

Urartu valilerinin bürokratik ve idari konumlarına ilişkin bu kayıtlardan öğrendiğimiz bir başka önemli ayrıntı ise ordu komutanı (*turtanu*) ile ilişkilidir. Urartu kaynaklarında böyle bir yetkilinin bahsi geçmez. Yukarıdaki tabloda görülebileceği üzere *Qaqqadanu* ve *Abliuqnu* isimlerinde iki ordu komutanının askeri faaliyetleriyle birlikte sorumlu oldukları eyaletlerin de olduğu kayıtlara yansımıştır. Bu kişilerin aynı zamanda vali olarak bir bölgede görev yapıyor olduğu sefer zamanında ise emrindeki birliklerle harekete geçtiği anlaşılmaktadır. *Qaqqadanu*: Ukku karşısındaki eyaletin³¹³ *Abliuqnu* ise tam okunamayan [KUR.x x]+^Lx¹-pa bölgesinden sorumlu vali olarak kaydedilmiştir. Bu durum valilerin konumlarının anlaşılabilmesine ilişkin önemli bir çerçevedir.³¹⁴ Bu durum yalnızca ordu komutanı (*turtanu*) olan valiler için değil diğer ^{LÜ}EN.NAM'lar için de geçerlidir. Nitekim yukarıdaki tabloda görülebilen kayıtlara göre isimleri bilinen Urartu valileri şu şekildedir;

^{LÜ} EN.NAM	Sorumlu olduğu Eyalet
Qaqqadanu	Ukku karşısındaki
Abliuqnu	[KUR.x x]+ ^L x ¹ -pa
Abaluqunu	Muşaşir
Setinu	 karşısındaki
Sakuatâ	Qaniun
Siplia	Alzi
Ṭuki	Armiraliu
Sunâ	Ukku karşısındaki
Ṭunbaun	Kar-sipar

Tablo 12: Assur Kaynaklarında İsimleri Bilinen Urartu Valileri.

³¹¹ Kimi durumlarda acil müdahale etmek adına sınır valileri ileri hareketlerde bulunabilmektedir.

³¹² Söz konusu askeri mevkillerine ilişkin olayların değerlendirilmesi için bkz. Bölüm 3.1. Rütbe ve Mevkiler - Generaller/Valiler.

³¹³ Radner *Qaqqadanu*'nun Ukku valisi olduğunu söyler (Radner, 2012: 258).

³¹⁴ Konunun arkeolojik ve mimari unsurlarla birlikte değerlendirmesi son bölümde yapılacaktır.

Bunların dışında birde eyaletlerin başındaki valilerin ismi verilmeden bahsi geçen Urartu eyaletleride bulunmaktadır;

▲ Waisi valisi, ▲ Baş saki'nin karşısındaki vali, ▲ karşısındaki vali, ▲ Ša-Aššur-dubbu karşısındaki vali, ▲ Muşaşir karşısındaki vali, ▲ Wazae valisi, ▲ Šibtu[r]³¹⁵ valisi, ▲ Kar-siparri karşısındaki iki vali, ▲ Šattera valisi, ▲ Pulua valisi, ▲ ... karşısındaki vali, ▲ Ukku yakınındaki vali, ▲ Muşaşir yolundaki valiler.

İsimleri verilmemiş olsa da Urartu valilerinin etkin bir şekilde askeri faaliyetlerde bulunduğunu ve ordu komutanlıklarına gelecek kadar önemli pozisyonlarda olabildiğini anlayabilmekteyiz. Bu durum aynı zamanda söz konusu kişilerin kral soyundan gelen soylu kişiler olduğunu da doğrular. Valilerin zaman zaman krali prenslerle de birlikte hareket edebildiğini görmekteyiz (SAA 5, 114). Bu etkili siyasi konumları kralı tayin etme konusunda dahi müdahil olabileceklerini de gösterir. Buna ilişkin bir başka yazıtta kralın muhtemelen Kimmer yenilgisi sonrasında kaçması/ölmesi üzerine henüz ordu yolda iken prens *Melartua*'nın (*daha önce ordu komutanı ile birlikte hareket ettiği bilinen*) kral ilan edildiğini görmekteyiz (SAA 5, 90).³¹⁶

Söz konusu Urartu valilerinin kendilerine ait askeri birliklerin olduğu ve bir siyasi ağırlıklarının da olması soylu kişiler olduğunu destekler. Bu veriler aynı zamanda valilerin bu yetki ve ağırlıklarının Urartu krali yazıtlarına yansıtılmak istenmemiş olduğu anlamına da gelebilir. Yukarıda sıraladığımız Minua ve II. Sarduri dönemlerindeki iki örnek dışında valilerin sahip oldukları rollerin Urartu yazıtlarında göz ardı edilmeye çalışıldığını söyleyebiliriz.³¹⁷ Ancak arkeolojik veriler ve “düşman” Assur kayıtları bu gerçeği çok daha net bir biçimde göz önüne sermektedir.

³¹⁵ Urartu yazıtlarındaki Šebeteria olabilir. Bu Urartu eyaletinin batı sınırındaki Bağın bölgesine lokalize edilebileceği öne sürülmektedir (Işık, 2015: 242-243).

³¹⁶ Bu prensin kral olup olmadığı kesin değildir (Detaylı bilgi için bkz. Bölüm 1.1.2.) ancak askeri bürokrasi içerisindeki Valilerin etkisini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

³¹⁷ Bunu Urartu krali yazıtında geçen “*valilerim olmadan başardım*” gibi ifadelerle anlayabilmekteyiz (CTU A 9-3). Bu durum Urartu tahtına veya krali propagandaya yönelik endişelerin krali yazıtlarda bir tür tezahürü olarak görülebilir. Tablet eksik parçaları nedeniyle kesin olmasa da bazı kayıtlarda bu valilerin isyan etmiş ve görevden alınmış olabileceklerine yönelik de bazı ipuçları bulunur (Çifçi, 2017: 201; SAA 5, 179). Tüm bu dolaylı anlatımlar Urartu krallarının yalnızca dış tehlikelerle muhatap olmamış olabileceklerine işaret eder.

2.2. Bölgesel Kaleler/Yerel Merkezler

Urartu Krallığı'nın uyguladığı eyalet sistemine ilişkin ayrıntılar yukarıda tartışılmıştır. Bu eyalet merkezleri yerelde adeta küçük birer hanedanlık şeklinde varlık göstermekte ve muhtemelen başlarında aynı soydan gelen kişiler tarafından yönetilmesi sürdürülmekteydi. Bu eyaletlerin bir eyalet merkezi/başkenti olabildiği gibi bunların çevresinde çok daha küçük ölçekte yerel kalelerinin de olabileceğine dair arkeolojik ve yazılı kaynaklarda ipuçları söz konusudur. Eyalet merkezlerinden bir alt basamakta değerlendirebileceğimiz bu kalelerin Urartu ile ilişkilendirilebilmesi adına mevcut olan kimi benzerlikler nedeniyle bölgesel kaleler olarak adlandırmaktayız. Bu küçük çaplı yerleşmeler eyalet merkezlerinden daha küçük ölçekli fakat onlarla kültürel ve mimari bir bağ içerisinde bulunmuş olabileceğini gösteren ipuçlarını barındırır.

Özellikle coğrafi yapı dikkate alındığında uzun süren kış mevsimlerinde Urartu ülkesini oluşturan birbirinden uzak havzalar arasında aylarca süren bağın kopmuş olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle eyalet başkentleri ile birer günlük mesafede bulunabilen bu türden küçük kaleler aynı zamanda eyalet merkezlerini koruyan öncü karakollar gibi olmalıdır. Özellikle kırsal bölgelerde bulunan bu türden yerleşmelerin savunma işlevlerinin de olabileceği düşünülebilir. Ancak bu savunma işlevi aşama aşama yerel krallıklara ve güçlere karşı genişleyen Urartu eyaletlerine tehdit oluşturabilecek bölgesel ve yerel güçlere karşı kurgulanmış olmalıdır. Özellikle dağlık coğrafya ile daha alçakta kurulan eyalet merkezleri arasında bulunan bu bölgesel kaleler hem yayla ve otlakların kullanılmasını güvence altına alıyor, hemde eyalet merkezlerinden önceki bir tür öncü karakol vazifesi görüyor olmalıdır.

Bu merkezleri harita üzerinde konumlandığımız da özellikle eyalet merkezlerinin bulunduğu havzaların etrafında konumlanmış olduklarından yola çıkarak söyleyebiliriz. Şehir merkezleri ile kırsal arasındaki bir ara form gibi görülebilecek benzer durumu krali kentlere yakın konuma sahip yukarıda bahsettiğimiz “Urartu Köyleri”nde de görebilmekteyiz. Ancak merkezden uzak güvenlik risklerini barındıran bölgesel kaleler savunma ihtiyacı duyarken krali

kentlerin hinterlandında güvenli bölgelerde bulunan köyler bu türden savunma ihtiyacı hissetmemişlerdir.

Bu küçük kaleler aynı zamanda otlak ve yayla mücadelelerinde Urartu çıkarlarını koruyan yerel merkezler de olmalıdır. Dağlık bölgelerdeki arazi sınırlarında gerçekleşen bu yayla ve otlak mücadelesi muhtemelen Urartu yazıtlarına yansıyan “*fetihlerin*”de konusu olmalıdır. Muhtemelen yerelde çözülemeyen bazı anlaşmazlıklar merkezi yapının mevsimi geldiğinde müdahalesi sonucu kökünden çözülmekteydi.

Bölgesel hakimiyet için konumlandırılan bu yerel merkezler muhtemelen başlarında bulunan Urartu krallık kültürünün bir parçası olan yöneticiler tarafından yönetilmektedir. Yakınlarında bulunduğu eyalet valisinin akrabaları olabilecek bu kişilerin sahip olduğu kaya mezarları birçok yönden krali kültürün yereldeki kopyaları gibidir. Ayrıca bazılarında bulunan kabartma ve yazıtlar ise bu bağlantının üst düzeyde istisnai birer yansımasıdır. Valilerin bile eyalet merkezlerinde yazıt yazdıramıyor olduğu düşünülecek olursa burada tüm bu idari yapılanma üzerinde merkezi otoritenin kontrolü ve organizasyonu söz konusu olmalıdır.

Fakat bu noktada ayırmanın çok güç olduğu iki farklı türden yerleşme olması gerektiğini düşünebiliriz. Bunlar bir üst basamakta özelliklerini tartıştığımız çok sayıdaki eyalet merkezlerinin arasında görülebilecek nitelik farklılıklarıdır. Bu eyalet merkezleri arasında güç ve zenginlik bakımından farklılıkların olması mümkündür. Arkeolojik kazıları büyük oranda tamamlanmış Erzincan-Altıntepe ve Muş-Kayalıdere gibi önemli eyalet merkezlerinin standart bir model olarak kabul edilmesi yanıltıcı olabilir. Kazıldığı için iyi bilinen bu eyalet merkezlerinin dışında kalan çok sayıdaki eyalet merkezinin daha bulunabileceği ve daha zayıf belki de kronolojik olarak geç kurulan valiler tarafından yönetilen merkezlerinde de olabileceğini göz ardı etmememiz gerekir. İşte bu noktada zayıf ve küçük eyalet merkezleri ile bölgesel kalelerin ayrımını yapmak oldukça güçtür. Bu merkezlerin boyutlarından veya bölgesel bazda konumlarından yola çıkarak bazı fikirler edinebilmemiz mümkün olsa da daha kesin olarak yorumlamak yapılacak arkeolojik kazılarla mümkündür.

Urartu’da özellikle eyaletlerde yönetim erkinin soylu olmayan kişilerle ilişkili olabileceğini gösteren herhangi bir iz yoktur. Aksine kaya mezarları, tapınaklar gibi mimari kalıntılar ve diğer bütün buluntular bu kişilerle hanedan arasında yoğun kültürel ortaklıkların bulunduğunu gösterir. Bu nedenle tıpkı eyalet merkezlerinde olduğu gibi bunların çevresinde bulunan bölgesel kalelerde de krali soydan yerel yöneticilerin bulunuyor olması mümkündür.

Bu ortak kültürel unsurların başında Urartu tipolojisinde çok odalı kaya mezarları gelmektedir.³¹⁸ Bu yapılar başkentte bulunan kaya mezarlarından izler taşıdığı gibi Kaleköy ve Doğubeyazıt gibi bazı mezarlar ayrıca yazıt veya kabartmaya da sahiptir. Kaya mezarlarının ayrıntılarında iç bezemeler, tavan örtüleri, merdivenler, niş düzenlemeleri, ön oda ve salon planlaması gibi birçok ortak unsur söz konusudur. Yalnızca mezarlardaki ayrıntılar değil yerleşmelerde bulunan kaya işaretleri/kalıpları, sur temel yatakları gibi pek çok unsur Urartu krali kültürünün ve işçiliğinin yerelde karşılaşılan küçük ölçekli de olsa izlerini yansıtır.

Örnek verecek olursak Mazgirt-Kaleköy Kaya Mezarı içerisinde görülen fisto bezemeler tıpkı başkent Tuşpa’da bulunan Neft Kuyu Mezarı’nda da karşımıza çıkar;

Resim 12: Neft Kuyu Mezar Süslemeleri (Sevin, 2012: 51).

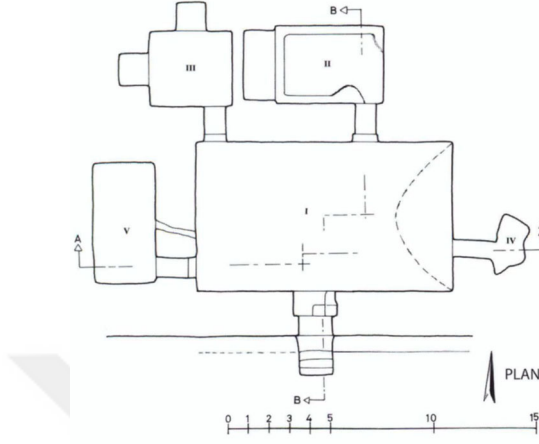

Resim 13: Mazgirt-Kaleköy Mezarı (Danışmaz, 2020: 230).

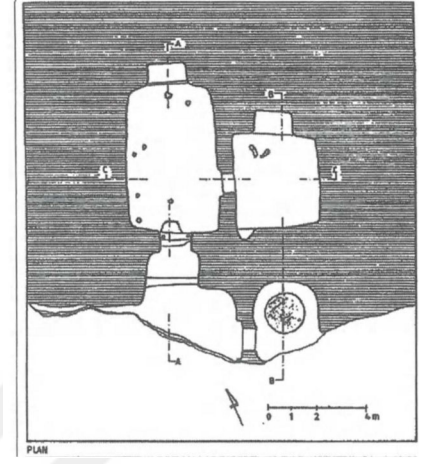
Her iki mezar arasında ayrıntılarda görülen bu benzerlik plan anlayışı bakımından da görülmektedir. Ana salon ve yan oda şeklinde tasarlanan mezarlarda

³¹⁸ Çok odalı kaya mezarları hakkında ayrıca bkz; (Köroğlu, 2007).

özellikle yan odalarda görülen geniş niş düzenlemesi her iki mezarda da benzer bir mantığa sahiptir;

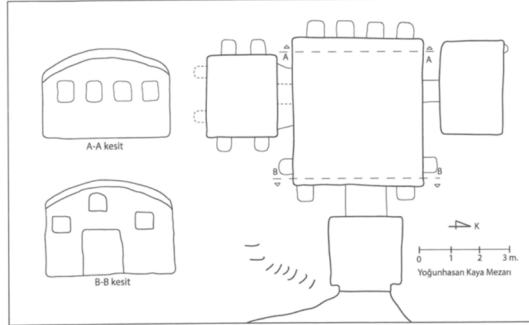

Şekil 6: Tuşpa-Neft Kuyu Mezarı (Sevin, 2012: 40).

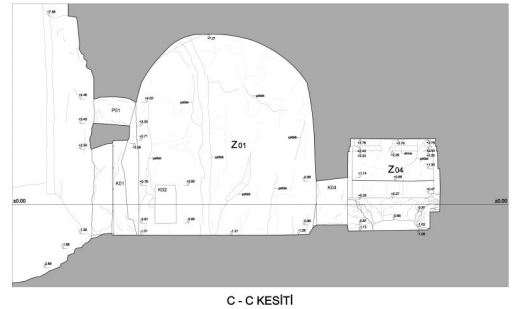
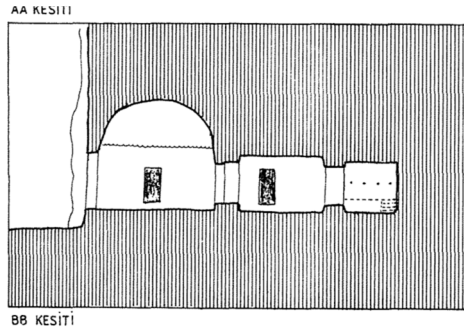

Şekil 7: Mazgirt Kaleköy Mezarı (Çevik, 2000: Levha 31/a).

Ayrıca başkentte bulunan Neft Kuyu ve İç Kale Kral mezarlarının tonoz biçimli ana salon tavanı Aras Havzasında yer alan bir başka bölgesel kale olan Kars Yoğunhasan Kalesinde de yerel ölçekte ve daha primitif biçimde görülmektedir;

Şekil 8: Yoğunhasan Kaya Mezarı (Danışmaz, 2020).

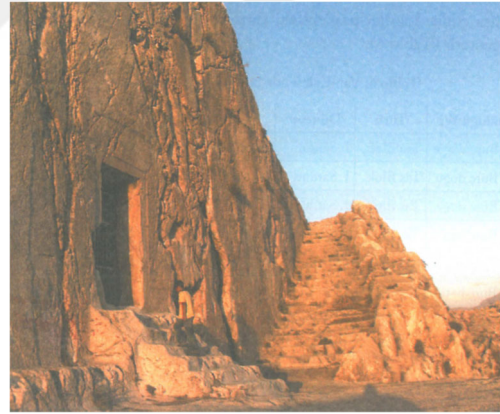
Şekil 9: Tuşpa-İç Kale ve Neft Kuyu Kaya Mezar Kesiti. (Sevin, 2012).

Bunlar gibi örnekleri çoğaltılabilecek krallık mimarlık izlerinin yereldeki yansımalarını görebilmek için anca Urartulu taş ustalarının profesyonel işçiliği gerekmiş olmalıdır. Bu yerel kale komutanları veya eyalet valileri muhtemelen zaman zaman seferlerde Urartu ordusuna eyalet birlikleri ile birlikte katılıyor olmalıdır. Belki de savaşlarda gösterdikleri “kahramanlıklar” nedeniyle krallar tarafından mezarlarının yaptırılmasıyla onurlandırılmak istenmiş de olabilir. Kaleköy de bulunan yazıtlı kaya mezarı bu anlamda ünik bir örnektir. Ancak bunun dışında kalan çok sayıdaki eyalet valisine veya bölgesel kalelerin yöneticilerine ve ailesine ait mezarlar ise Urartu soylularına has mezar mimarisinin gereği icabı yaptırılmış mezarlara sahip olmalıdır.

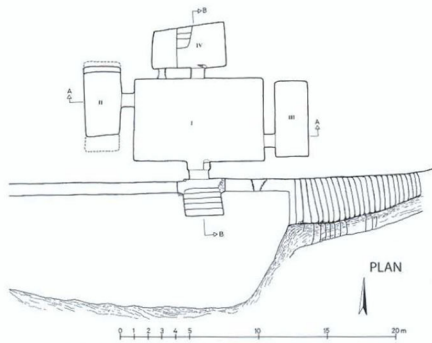
Eyalet merkezleri ve bu bölgesel kalelerde bulunan mezarlarda görülen mimari benzerlikleri arttırmak mümkündür. Örneğin kuzeybatı İran’da yer alan ve önemli bir Urartu eyalet merkezi veya bölgesel kalelerden birisi olduğu anlaşılan Sangar’da kaya mezarına ulaşan merdivenler başkentte yer alan Doğu Odaları’nın küçük ölçekli bir kopyası gibidir;

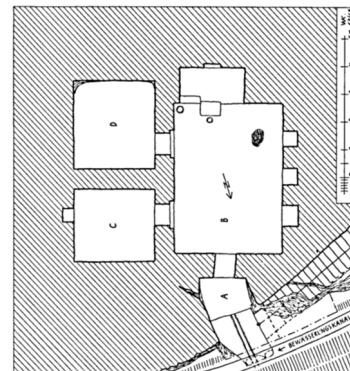
Resim 14: Sangar Mezarı Giriş (Foto: B. Genç).

Resim 15: Doğu Odaları Giriş.

Şekil 10: Tuşpa-Doğu Odaları Mezarı (Sevin, 2012: 79).

Şekil 11: Sangar Plan (Kleiss, 1968: 8).

Yukarıda verdiğimiz pek çok ayrıntı krali işçilik ve kültürün yereldeki yansımaları olmalıdır. Bu nedenle bu yerleşmelerin yöneticileri Urartu krallık mekanizmasının bir parçası olarak görülebilir. Bu kültürel yansımaların idari bir bağlantıya da işaret ediyor olabilmesi mümkündür. Ancak bu ortak kültürel ve mimari öğeler daha küçük ve yerel ölçekte karşımıza çıkan Urartu kalelerinin veya küçük eyalet merkezlerinin söz konusu olabileceğini gösterir. Bu yerleşmeleri krali merkezlerle değil çevresinde bulunan eyalet merkezleri ile olan konumları üzerinden değerlendirmek gereklidir. Ayrıca bir önceki başlıkta tartışmaya çabaladığımız eyaletlerin kronolojik gelişimi çerçevesinde ele alındığında çok daha iyi anlaşılabilir.

Özellikle eyalet merkezlerinin bulunduğu konumlar ve havzalar bazında değerlendirdiğimizde çok odalı kaya mezarlarına sahip bu bölgesel merkezlerin eyalet “başkentleri” ile ilişkili olabileceğini düşünmek mümkündür. Fakat özellikle sınır bölgelerinde oluşturulan eyalet merkezlerinin veya kalelerin zaman zaman daha birbirine yakın ve sayıca fazla olabildiğini söyleyebiliriz. Yukarıda bahsettiğimiz ve muhtemelen Işpuini veya Minua’nın erken dönemlerinde kurulan Hasanova, Çelikli, Dönertaş ve Atabindi gibi çok odalı mezarlara sahip merkezlerin konumları buna işaret eder;

Şekil 12: Aras Güneyi’nde Erken Dönemde Oluşturulan Eyaletler veya Bölgesel Kaleler.

Urartu Krallığı’nın özellikle alçak düzlükler ve tarımsal kapasitesi yüksek ovaları kontrol etmeyi öncelediği bilinmektedir. Elbette tek bir etken olmadığı gibi bu kaygının krali kentlerin kuruluşunda olduğu gibi önemli eyalet merkezlerinin kuruluşunda da kendisini göstermektedir. Karasu Havzası’nda kurulan Erzincan-Altıntepe ve daha doğuda Erzurum-Aras Havzası’nda bulunan eyalet merkezleri ve

Bu kalelerin özellikle yayla ve yüksek platolar ile ovalar arasında konumlandığı anlaşılr (Danışmaz, 2020: 176). Nitekim otlakların paylaşılması ve daha fazla araziye hakim olabilmek hayvancılıkla meşgul olan bu toplumlar için hayati bir öneme sahip olmalıdır. Günümüzde dahi otlak ve yayla tartışmaları kırsalda yaşayan çok sayıda köy ve aşiret arasında kavgaların nedenlerinin başında gelmektedir. Urartu krallık gelenekleri her ne kadar yerleşik bir yapıya sahip olsa da büyük oranda hayvancılık faaliyetinin sürdüren bu dönemin toplumları belirli mevsimlerde otlakların kullanılması için hayvanlarıyla birlikte yayları kullanmak isteyebilecek toplumlardır. Bu yaylalar yılın belirli mevsimi kullanılan otlaklardır ve bu nedenle Urartu otoritesinin dışında bir gücün buralarda varlık göstermesi kolay kolay kabul edilemeyecek bir durum olmalıdır.

Bulundukları bölgede kısıtlı miktarda bir nüfusa sahip bu kaleler büyük krallı depolara ihtiyaç duymamış olmalıdır. Basit köy evleri ölçeğinde yeterli olabilecek bu yerleşmelerin başında bulunan kişiler muhtemelen bu kendi kalelerinde korunan kaya mezarlarına gömülmekteydiler. Aile mezarları olduğu düşünülürse bu her bir kalenin veya küçük eyaletin bir aile ve sitadel içerisinde yaşaması gerekmeyen kişilerce kullanılıyor olması mümkündür. Bu yerel kaleler muhtemelen daha önce buralarda yaşayan yerel aşiretlerden ele geçirilmiş olabileceği gibi ihtiyaç nedeniyle kimi bölgelerde Urartu döneminde de kurulmuş olabilir.

Kaya mezarı bulunan bu yerleşmelerde tapınak bulunduğuna dair herhangi bir iz yoktur. Muhtemelen idari anlamda olduğu gibi tapınak ve ibadet ritüelleri içinde eyalet merkezlerine bağlı olmalıdırlar. Aynı zamanda eyalet merkezlerinde bulunan depolama imkanları çevresindeki bu kaleler içinde bir güvence sağlıyor olabilir.

2.2.1. Vali/General Yardımcısı (^{LÜ}EN.NAM 02-u)

Bir önceki başlıkta detaylandırmaya çalıştığımız ^{LÜ}EN.NAM ‘ların bürokrasi içerisindeki konumları bu görevlilerin soy esasına dayanan ve eyaletlerde adeta krallığın yerel ölçekte küçük birer kopyalarının kurgulanmış olduğunu göstermektedir. Bu kurgulanma içerisinde aynı zamanda general olarak tanımlayabileceğimiz askeri konuma da sahip olan valilerin emirinde kendilerine bağlı belirli bir mahiyetin

bulunduğunu anlamaktayız. Muhtemelen aile bireylerinden kardeşleri veya oğulları olabileceği gibi soy bağına sahip kişilerden olması muhtemel kişiler eyalet idaresinde ve çevresindeki daha alt düzey bölgesel kalelerde faaliyetlerde bulunduğunu düşünebiliriz.³¹⁹

Urartu valilerinin ve yerel yöneticileri hakkında bilgi veren Assur yazıtları buna ilişkin kimi ipuçları sunmaktadır. Kelime anlamı olarak Assurca “*šanie*” logografik olarak ^{LÜ}EN.NAM 02-u: ikinci vali/vali yardımcısı anlamına gelen ifade Assur yazıtlarında Urartu ile ilişkili olarak iki yerde geçmektedir. Bunlardan ilkinde vali yardımcısı (^{LÜ}EN.NAM 02-u) olan kişinin ismi verilmeden *Harda* şehrinde bulunduğu ve Assur’a karşı savaş pozisyonu aldığını söyler (Çifçi, 2017: 201; Zimansky, 1985: 91; SAA 5, 3). Bu durumu teyit eden bir başka kayıta ise ordu komutanı *turtanu*’nun kardeşi olduğu ve dolayısıyla benzer bir konumda olması gerektiğini düşündüğümüz belgede başkentteki bir isyan/darbe girişiminin öznesi olmuştur (SAA 5, 91).³²⁰ Yani ordu komutanı *Abliuqnu*’nun kardeşi olduğunu öğrendiğimiz *Urşene* isimli kişi aynı zamanda eyaletteki bir vali yardımcısı olmalıdır.³²¹ Dolaylı olarak bahsi geçen bir başka Assur kaydında da Urartu’nun *Pulua* valisi küçük kardeşinin akıbetini sorarak ölüp ölmediğini merak ediyor (SAA 5, 33). Bu örnekler yukarıda bahsettiğimiz mimari yansımaların dışında Urartu idari yapısının eyaletlerden bir sonraki aşamaya kadar uzanabileceğine işaret eden yazılı belgelerdir.

Urartu soylularının krali merkezler dışında çok sayıda yerleşmeye sahip olduğundan bahseden bir diğer önemli kaynak Assur kralı Sargon’un 8. seferine ilişkin ifadeledir. Burada ele geçirilen yerleşmelerden bahseden Assurlular Urartu soyluları tarafından yönetilen kaleleri ele geçirdim diye. Aynı seferde yine 260 kişilik Urartu soylularından oluşan bir süvari birliğini ele geçirdiğinden bahsediyor olması dikkat

³¹⁹ Askeri faaliyetleri 3.1.4. numaralı başlıkta ele alınmıştır.

³²⁰ Bu konu için bkz. Bölüm 3.1.2.

³²¹ Özellikle olaydan sonra öldürülmemiş olması da bu kişilerin soylu olmaları konumunu tesciller. Bu kişiler öldüklerinde kendilerinin sorumluluğunda bulunan taşradaki eyalet merkezlerinde veya bölgesel kalelerde bulunan çok odalı kaya mezarlarına gömülüyor olmalıdırlar.

çeker (Fuchs, 1994: 320; ARAB II, 154).³²² Urartu ülkesine yönelik gözlemlerin aktarıldığı Bir başka Assur belgesinde de yine “LÚ.GAL—URU-MEŠ” olarak ifade edilen şehir/köy yöneticilerinin varlığından bahsetmektedir (SAA 5, 179).

Bu kişilerin savaş dışındaki zamanlarda eyalet merkezlerine bağlı yukarıda bahsettiğimiz bölgesel kalelerin veya yerleşmelerin idaresinde görevli Assur kaynaklarında da bahsedilen çok sayıdaki eyalet veya bölgesel kalelerin yöneticileri olabileceklerini düşünebiliriz.³²³ Krali kentlerden uzaklaştıkça kalelerde görülen krali işçilik ve ölçek beklenemeyeceği gibi mezar mimarisi, ölü gömme gelenekleri, gibi keskin gelenekler kültürel birliktelik ve soy ilişkisi kurabileceğimiz unsurlar devam etmektedir.

2.2.2. LÚšia (Kale Komutanı)

II. Sarduri'nin başkent Tušpa'da yazdırttığı yıllıklarında kuzeydeki önemli rakiplerinden birisi olan *Uiṭeru* kabilesi ile mücadelesinde dikkat çeken önemli bir ayrıntı bulunmaktadır. II. Sarduri *Uiṭeru* kabilesini³²⁴ yendiğini iddia ettikten sonra *Uraia* şehrinde bir kale (É.GAL)³²⁵ inşa ettirdiğini, buraya askeri birlikler (LÚir-di) ve LÚšia adamı yerleştirdiğini söylemektedir (CTU A 9-3).

Farklı Urartu kaynaklarında ele geçirilen ülkelerde benzer şekilde gerekli durumlarda askeri birlikler bırakıldığına dair kayıtlarda bulunur. Misal daha erken dönemde Minua *Mana* ülkesini ele geçirdiğini iddia ettiği yazıtında bu ülkeye de LÚir-di.MEŠ³²⁶ bıraktığını aktarmıştır (CTU A 5-10). Çoğul ekiyle ifade edilen bu kayıta özellikle süvari ve piyade birliklerinin varlığından ayrı ayrı bahsedilmesi dikkat çeker.

³²² Bu tür ifadelerin elbette bir takım kalıplaşmış ifadeler olabilme ihtimalleri vardır, ancak diğer ipuçları ile birlikte düşünüldüğünde Urartu soylularının orduda ve idari yapı içerisinde etkin olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

³²³ Liste için ayrıca bkz. (Danışmaz, 2020: 179).

³²⁴ Konumu ile ilgili tartışmalar için bkz. (Işık, 2015: 94-95) Yaklaşık olarak Kars Kağızman civarına lokalize edilmektedir (Diakonoff & Kashkai, 1981: 103).

³²⁵ Büyük kentlerden farklı olarak küçük kalelerde bu ideogram kullanılmaktadır. Şehirlerde URU kullanılır.

³²⁶ Askeri birlikler (*Troops*) CTU 5: s. 395.

Ancak daha küçük ölçekli olması muhtemel II. Sarduri dönemindeki uygulamanın tek bir birlik ve başındaki yetkiliden ibaret olabileceğini öngörebiliriz. Bu kayıtlarda geçen ^{LÚ}šia ‘nın anlamı kesin olarak bilinmiyor olsa da en azından ele geçirilen kabilelerin veya ülkelerin başına bazı Urartulu yöneticilerinin bırakılabildiğini ve askeri birliklerle desteklendiğini söyleyebiliriz. Bu vassal yöneticileri veya temsilcileri diyebileceğimiz görevlilerin bırakılması ile söz konusu bölgelerin yazıtlardaki ifadeyle “*Urartu ülkesine dahil edildiği*” öne sürülmektedir (CTU A 9-3: iv 24').

II. Sarduri yıllıklarının devamında ise yine bir başka yer olan *Darbani* şehrinde de yine askeri birlikler bıraktığını belirtmiştir (CTU A 9-3: v 23'). Hatta zaman zaman Urartu kralları ele geçirdikleri bu ülkelerde bulunan yerel “kralların” ayaklarına kapanarak kendisinden af dilendiğini ve kendilerini tribut ödemek koşuluyla affettiğini söyler (CTU A 9-3: ii 36'). Bu ifadeler dönem dönem farklı bölgelerde çok çeşitli uygulamaların gerçekleştirilmiş olabileceğine işaret eder.

Eyalet merkezleri veya krali şehirler dışındaki yerleşmelerde Urartu idaresinin bulunduğunu gösteren bir diğer önemli kayıt ise Karmir-Blur'da ele geçen bir tablettir (CTU CT Kb-10). Burada krali bir kent olan Karmir-Blur'a Sevan Gölü kıyısındaki bir başka Urartu yerleşmesi olan “^dIM.URU” (Fırtına tanrısının şehri)'den gönderilen muhtemelen bazı ödemeler kaydedilmiştir.³²⁷ Bu bize eyalet merkezleri dışında doğrudan krali kentlere vergi ödeyen yerleşmelerin de olabileceğini düşündürmektedir.³²⁸ Ancak söz konusu şehrin bir Urartu eyalet merkezi olma ihtimali de olabilir.

³²⁷ İçeriğin daha detaylı tartışılması için giriş bölümüne bkz.

³²⁸ Konunun arkeolojik veriler ve yerleşmeler çerçevesinde tartışılması son bölümde yapılacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ORDU VE ASKERİ BÜROKRASI

Urartu ordusuna ilişkin bilgilerimiz filolojik ve arkeolojik kaynakların yanı sıra müze ve çeşitli koleksiyonlardaki çok sayıda kemer, kalkan gibi metal buluntular üzerindeki tasvirlerle dayanmaktadır (Calmeyer, 1991:313; Calmeyer & Seidl, 1983:105; Kellner, 1991; Seidl, 2004:81,102). Askerler ve savaş sahnelerinin dışında toplumun diğer kesimlerini de yansıtan tasvirlerin yer aldığı bu metal eserler üzerinde bulunan kompozisyon ve figürlerin sembolik ve idealize bir ifade biçimi vardır. Bu nedenle görsel öğeleri değerlendirirken “*Ur Standardı*” gibi MÖ 3. binyıldan itibaren birçok kültürün benimsediği tekrarlanan kalıplaşmış kompozisyonlar olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Elbette bu bütün içerisinde yer alan detaylar birçok konu hakkında önemli ipuçları veriyor olmasına rağmen bu görsel öğeler, yazılı ve arkeolojik verilerle birlikte değerlendirilmelidir ve genel çerçevenin vermek istediği mitolojik ve edebi ifade göz önünde bulundurulurken ele alınmalıdır.

Urartu’da toplumsal açıdan asker sınıfına dahil kişilerin aynı zamanda bürokrasi, aristokrasi ve hatta diğer meslek ve toplumsal kitleler içerisinde de değerlendirilmesi mümkündür. Soylu kişilerin veya yöneticilerin subay olarak orduda görev yapabildiği bilindiği gibi, aynı zamanda bürokrasi içerisinde idari vasıflara da sahip askerler olabilmekteydi. Ordunun üst düzey komutanlarının dışında kalan alt düzey askerleri ise toplumsal yapıya ilişkin önemli ipuçlarını da verir. Ancak bu ipuçları yazılı kaynaklara daha çok askeri vasıflar ve faaliyetler üzerinden belirgin biçimde yansıdığı için bu bölümde Urartu ordusu ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir. Fakat bu toplumsal ayrımların birbirinden kesin çizgilerle ayıramayacağını ve çoğu zaman iç içe geçmiş olduğunu unutmamak gerekir.

Bu bölümde Urartu ordusunun silah, teçhizat veya düzenledikleri seferlerin siyasi sonuçlarından ziyade özellikle asker olarak görev yapan bu kişilerin toplumsal yapı içerisindeki konumlarını anlamaya, asker kimliklerini tanımlamaya odaklanılacaktır. Ancak bu kapsamda başvuracağımız yazılı kaynakların kısıtlı olması kimi zaman net tanımlamalar yapabilmeyi zorlaştırmakta ve bazı konularda farklı hipotezlerin ortaya konmasına neden olur. İleride keşfedilecek yeni Urartu yazıtları ve

belkide henüz bulunamayan bir Urartu arşivi birçok konuda olduğu gibi bu manada da net olmayan bir takım bilgilerimizin daha da belirginleşmesini sağlayacaktır.

Urartu ordusunun merkez ve taşra bürokrasisinden sonraki bu başlık altında ele alınması bilinçli bir tercihtir. Ordu ve askerlerin konumunun daha iyi anlaşılabilmesi, Urartu Devleti'nin idari ve bürokratik yapılanması ile birlikte değerlendirildiğinde mümkün olabilecektir. Bu nedenle bir önceki bölüm başlıklarından anlaşıldığı gibi, idari sistemin genel bir çerçevesi çizilmiş ve böylece orduda görev yapan askerlerin devlet organizasyonu içerisindeki konumlarının daha iyi anlaşılabilmesi amaçlanmıştır. Fakat şunu tekrar belirtmek gerekmektedir ki konunun daha iyi anlaşılabilmesi için yapılmış olunan “Bürokrasi” ve “Ordu” gibi bu türden ayrımlar Urartu devlet mekanizması ve toplumu içerisinde bu kadar keskin olmayıp iç içe geçmiş vaziyettedir. Söz konusu kişiler savaş zamanı orduda görev aldığı gibi barış dönemlerinde devletin diğer organlarında farklı görevleri bulunan veya diğer toplumsal sıfatlara sahip olabilecek kişilerdir.

Bürokratik ve idari birimlerin merkez³²⁹ ve taşra olarak ayrıldığı gibi Urartu ordusunun da aslında bürokrasinin bir parçası olarak taşra ve merkez kuvvetleri olarak ayrı ayrı yapılandırılmış olduğunu anlaşılır. Bu ayrım kısıtlı da olsa kaynaklara yansımış olan kişiler ve taşıdıkları ünvanları üzerinden anlaşılabilir. Ancak bu taşra ve merkez ayrımı kişilerden bağımsız ve kurumsal bir yapı bağlamında ele alınmıştır. Aynı kişiler daimi olarak belirli bir görevde veya bir bölgede bulunmayabileceği gibi, farklı zamanlarda farklı görevlerde ve yerlerde bulunmuş olabilecekleri de göz önünde bulundurulmalıdır.³³⁰

Yazılı kaynaklara büyük oranda düzenlenen seferler ve bürokratik bazı yazışmalar nedeniyle yansımış olan Urartu askerleri veya yöneticileri aynı zamanda savaş dışında kalan zamanlarda merkezde ve taşrada bürokrasisi içerisinde yönetici olarak çeşitli görevler de bulunmuş oldukları varsayılabilir. Bazı seferler esnasında

³²⁹ Urartu'da merkezden kastımız krali şehirlerdir.

³³⁰ Konu ile ilgili olarak bkz. Bölüm; 1.2. Bürokrasi.

taşra birlikleri ve yöneticilerinin merkezi ordu ile gerek duyulursa birleşebildiği fakat kimi zamanlarda da buna ihtiyaç duyulmadığı yazıtlarda açıkça ifade edilmiştir.³³¹

Az sayıdaki kil tabletler bazı askerlerin isimlerine ve rütbelerine varan detaylı bilgiler sunarken, krali yazıtlar seferlerde görev yapan Urartu ordusu hakkında yalnızca ana hatlarıyla bazı rakamsal bilgiler vermektedir. Ancak ordunun genel büyüklüğüne ilişkin bilgi veren bu türden krali yazıtların yalnızca İşpuini döneminde³³² görülmüş olması dikkat çeker.

Düzenlenen seferlerde görev alan ordunun genel büyüklüğüne ilişkin anlatımlar içerisinde Savaş Arabası (^{GIŠ}GIGIR), Süvari (PIT-HAL-LÚ) ve Piyade (^{LÚ}ÉRIN.MEŠ) gibi birtakım genel askeri özellikleri üzerinden tanımlanmaktadır. Özellikle İşpuini gibi erken bir dönemde sefer yazıtlarından yalnızca birkaçında çok fazla ayrıntı vermeden birliklerin toplam sayıları bu türden ayrımlarla belirtilmiştir. Aşağıdaki tabloda yer alan ve İşpuini dönemine ait söz konusu iki krali yazıtta Urartu ordusunun genel mevcudiyetini şöyle ifade edilir;

Savaş Arabası ³³³ (^{GIŠ} .GIGIR.MEŠ)	Süvari (PIT-HAL- ^{LÚ} MEŠ)	Piyade (^{LÚ} ÉRIN.MEŠ)	Yazıt No (CTU)
66	x.430/x.460	15.760	CTU A 3-5
106	9.174/9.274	x2.704	CTU A 3-9

Tablo 13: Urartu Yazıtlarına Göre Asker Miktarları.

Urartu ordusunun geneli hakkında bilgi veren bu türden krali yazıtlar İşpuini döneminden itibaren nedense görülmez. Bu ve diğer birçok uygulama erken dönemde yalnızca İşpuini dönemine has uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Van Kalesi

³³¹ CTU A 9-3 yazıtında Urartu kralı II. Sarduri *Uelikuni* ülkesinin 22 korunaklı kalesini taşra birliklerinin desteğine gerek duymadan ele geçirdiğini özellikle belirtmiştir. Bu durum Urartu valilerinin (^{LÚ}EN.NAM) soylu kişiler olabilmesi ve başarıdan ve ganimetten kendilerine pay alabiliyor olmaları ile ilişkili bir durumdur. Bu nedenle özellikle onların desteğinin olmadığı belirtilmiş olmalıdır fakat bu yaygın bir uygulama değildir.

³³² İşpuini ve Minua isimlerinin birlikte kullanıldığı bu dönem kral olarak İşpuini kabul edilmelidir. Bu yalnızca veliahtın kim olması gerektiğini belirtmek için erken dönemde karşılaştığımız ünik bir uygulamadır.

³³³ Burada verilen rakamın yalnızca savaş arabası sayısı olduğunu düşünmeliyiz, her bir arabada sürücü ile birlikte en az 2 veya 3 asker görev yapıyor olmalıdır. (Detaylı tartışma için bkz Bölüm; 3.2.2.).

sitadelinde bulunan Kurban? Yazıtı (CTU A 1-2)³³⁴, Meher Kapı (CTU A 3-1), Yeşilalıç (CTU A 3-2) gibi açık hava tapınakları ve veliaht prens Minua ve torunu İnuşpua'nın yazıtlarda belirtilmesi gibi uygulamalar erken dönemde karşımıza çıkan bu döneme has uygulamalardır.³³⁵

Argišti oğlu Sarduri (II.) yıllıklarında geçen bir kayıt kimi araştırmacılar tarafından yanlış yorumlanarak Urartu ordusunun miktarı olduğu düşünülmüştür.³³⁶ Fakat burada bahsi geçen rakamlar mağlup edildiği iddia edilen düşman ordusunun rakamlarıdır (Zimansky, 1985: 57). Kullanılan “ tú-ru-ú-bi “ geçişli bir fiil olup *yenmek, yok etmek* anlamına gelir.³³⁷ Ayrıca yazıtın devamında ele geçirilen katırlar, inekler gibi evcil/domestik hayvanlar ve diğer savaş ganimetleri de açıkça verilir (CTU A 9-3). Bu yazıt ve diğer birçok yazıtta olduğu gibi bu Urartu yazım kalıbıdır ve dolayısıyla Urartu ordusunu tanımlamıyor olmalıdır.

II. Sarduri yazıtlarında benzer şekilde abartılı rakamların sıkça görülmesi söz konusudur. Benzer bir içeriğe sahip aynı krala ait bir başka yazıt daha bulunmaktadır (CTU A 9-1). Ayrıca ele geçirildiği/yendiği iddia edilen 352.011 kişilik rakam çok fazladır ve eğer bir yazım yanlışı yoksa burada ele geçirilen ve savaşta mağlup edildiği iddia edilen düşmanın gücünün abartılarak kazanılan başarının yüceltilmesi söz konusudur. Bu abartılı durum II. Sarduri'nin dönemindeki diğer metinlerde de sıkça karşımıza çıkar (Tan, 2020: 223). Zaten II. Sarduri döneminde Urartu gücü ve etkinliği göz önünde bulundurulduğunda 92 Urartu savaş arabasının, 3600 süvarinin olması erken dönemde bile İşpuini ordusunda 106 arabanın olduğu düşünülecek olursa bu çok küçük bir rakamdır. Ayrıca bu kadar az sayıdaki savaş arabası ve süvari ile birlikte

³³⁴ Salvini bunun Sarduri dönemine ait olacağını düşünür fakat kanımızca bu İşpuini döneminin Urartu dini yaratma çabasının bir yansıması olmalıdır. Assurca yazıtların İşpuini döneminde de olduğu bilinir. Ancak Sarduri dönemi olması da İşpuini dönemindeki bu çabadan bağımsız olduğunu göstermez.

³³⁵ Bu dönemde bir anlamda krallığın yeni bir kültür yaratma çabasının özellikle yoğun bir din etkisiyle meşru bir kraliyet ideolojisi yaratma çabasının yansımaları olduğunu söyleyebiliriz. İlerleyen yıllarda güçlenen ve kökleşen Urartu Krallığı'nın kraliyet ideolojisinin altında yatan kültürel arkaplanda erken dönemde gerçekleştirilen bu türden başarılı uygulamaların büyük bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu konunun detaylı tartışması için bkz; Bölüm 4. Din ve Toplumsal Yansımaları.

³³⁶ (UKN 155 G; Çifçi, 2017:246; Diakonoff, 1991:19; Konakçı & Baştürk, 2009:196).

³³⁷ Anlamı ve açıklaması için bkz. CTU V: 419.

352.011 piyadenin orantısal olarak uyumlu olmadığı da açıktır.³³⁸ Dolayısıyla sonuç olarak bu söz konusu yazıt Urartu ordusundan değil savaşta mağlup edildiği “iddia edilen” düşman askerlerinden bahsetmektedir;

Savaş Arabaları (GIŞ.GIGIR.MEŞ)	Süvariler (ANŞE.KUR.RA.MEŞ)	Piyadeler (LÜ.ÉRIN.MEŞ)	Yazıt No
92	3600	352.011?	CTU A 9-3 UKN 155 G

Tablo 14: II. Sarduri’nin Ele Geçirdiğini İddia Ettiği Asker Miktarları

Savaşlarda gerektiği takdirde valilerin ve emrindeki askeri kuvvetlerin de Urartu merkezi ordusuna destek kuvveti olarak katıldığını bilmekteyiz. Yazıtlarda kimi zaman Urartu ordusunun valilerinin desteği ile birlikte, kimi zamanda “*onlar olmadan*”³³⁹ sefer düzenlendiği açıkça belirtilmektedir (CTU A 9-3). Bu farklı uygulamalar muhtemelen sefer düzenlenen bölgeye ve rakibe göre değişebilen tutumlar olmalıdır.

Yukarıdaki tablolarda sunduğumuz süvari, piyade ve savaş arabası gibi asker türlerine ilişkin ayrıntılara geçmeden evvel Urartu ordusunda görev yapan ve haklarında bilgi sahibi olabildiğimiz kimi askeri mevkilerin de tartışılması gerekmektedir. Bu mevkiler aynı zamanda idari ve bürokratik yapı ile de ilişkili bir konu olduğu için Urartu toplumunu ve devlet organizasyonunu anlayabilmek adına önem arz eder.

³³⁸ 352.011 kişilik bir piyade veya askerin bulunduğunu iddia etmek düşünülemez, bu olsa olsa bir yazım yanlış veya propaganda amaçlı abartılmış bir ifadedir.

³³⁹ Bu türden ifadelerin özellikle belirtilmesinin altında yatan durum İkinci Bölüm’de 2.1. numaralı başlıkta daha ayrıntılı olarak tartışılmıştır.

3.1. Rütbe veya Mevkiler

Urartu ordusunu ele alırken askeri birliğin veya askerin türünün (*piyade, süvari, savaş arabası gibi*) rütbesi/mevkisi (Baş Komutan, General, Onbaşı) ile karıştırılmamasına dikkat edilmiştir. Birçok çalışmada bu iki kavram arasında karışıklıklar oluşabilmektedir. Örneğin rütbesinden farklı olarak bir asker aynı zamanda okçu, süvari veya piyade olarak da görev yapıyor olabilir. Yaya okçu, süvari okçu veya savaş arabasında okçu birliklerinin olabildiğini bildiğimiz gibi aynı şekilde süvari birliklerinin kılıç, mızrak ve kalkan ile de savaşabildiğini bilmekteyiz. Ayrıca bir general/vali süvari veya savaş arabası kullanıyor olabileceği halde emrindeki askerler piyade veya süvari gibi daha farklı da olabilir. Bu nedenle bu türden ayrımları yaparken bu kavramsal farklılıkların göz önünde bulundurulmasına çalışılmıştır.

Aşağıdaki tabloda mevcut kaynaklardan bildiğimiz kadarıyla genel çerçevesi verilen Urartu ordusundaki görevli üst düzey rütbelere sıralanmaya çalışılmıştır. Hiyerarşi arasındaki kimi noktalar belirsizliğini korumakta olup bilinen başlıklar aşağıda tek tek ayrıntılarıyla değerlendirilecektir.

KRAL (^{LUGAL})			
MERKEZİ ORDU (Krali Şehirler)		TAŞRA ORDUSU (Eyaletler)	
Generaller/Vezirler (Sol Cenah) (^{LÜ} NAM)	Prensler ³⁴⁰	Ordu Komutanı (Baş Komutan) (Sağ Cenah) ³⁴¹ (^{LÜ} turtanu)	
		Baş Komutan Yardımcısı/Vekili (Assurca: ^{LÜ} tur-tā-nu 02)	Diğer Valiler/Generaller (^{LÜ} EN.NAM) Vali Yardımcısı/Vekili (^{LÜ} EN.NAM 02)
Ara Rütbeler (Bilinmiyor) Şehir Birlikleri Piyade+Süvari+Savaş Arabası			
piri bölüğü? Komutanı (^{LÜ} EN—pir-ri)			
Ara Rütbeler (Bilinmiyor)			
^{LÜ} 10'li (Onbaş ³⁴²)			
Takım Komutanı? (En alt düzey komutan)			

Tablo 15: Urartu Ordusunda Bulunduğu Bilinen Askeri Mevkiler.

³⁴⁰ Örnek: ^mMelartua

³⁴¹ SAA 5, 93.

³⁴² Bugün bildiğimiz anlamda “onbaşı” değildir. Gerekli açıklama için ilgili bölüme bkz.

3.1.1. Ordu Komutanı/Baş Komutan (^{LÚ}turtānu)³⁴³

Urartu ordusunda görevli bir ordu komutanı/baş komutan³⁴⁴ (Assurca: ^{LÚ}tur-tā-nu) olduğunu birçok konuda olduğu gibi yine çağdaşı Assur yazıtları sayesinde öğrenmekteyiz (SAA 5, 93;131). Urartu krali yazıtları genellikle³⁴⁵ kral dışındaki kişilerden edilgen durumda olmak dışında çok fazla bahsetmez.³⁴⁶ Yazıtlarda mutlak bir kral otoritesi her dönem baskındır. Bütün faaliyetlerde tanrılardan sonra krallarının isimleri anılır. Bu nedenle Urartu ile ilgili birçok konu hakkında olduğu gibi bu mevzu ile ilgili de şimdilik yalnızca Assur belgeleri bilgi vermektedir. Assur kralı II. Sargon dönemine ait Ninive istihbarat kayıtlarında Urartu kralının ailesinden olduğu bildirilen bir ordu komutanının bulunduğu açıkça şöyle belirtilmiştir;

“Sarduri’nin ailesinden olan sağ cenah başkomutanı (sağ kolu) henüz Tuşpa’ya girmedi (SAA 5, 93).”

Sağ kolu/sağ cenahın komutanı kavramı Assur ordusundan da bildiğimiz önemli bir mevkidir (Dezsö, 2012: 218-221; Millard, 1994: 61). Bu bize Urartu ordusunun sevk ve idare açısından çağının gerisinde kalmadığını, yerleşmiş bir komuta kademesinin olduğuna dair ipuçlarını verir. Yukarıdaki yazıtta başkomutanın henüz Tuşpa’ya varmadığını belirtmesi de kendi içerisinde bazı anlamlar taşır. Çünkü bu üst düzey komutanın kendi emrindeki birliklerle kraldan ayrı bir şekilde askeri faaliyetlerde bulunduğunu açıkça göstermektedir. Bu durumu doğrulayan aşağıdaki bir

³⁴³ Askeri özellikleri bu başlık altında ele alınacak olup bürokrasi başlığında ise sahip olunan bürokratik nitelikleri değerlendirilecektir.

³⁴⁴ Söz konusu “başkomutan” kavramında olduğu gibi diğer askeri kavramları da günümüz askeri literatürü üzerinden tanımlamaya çalışmak bazı yanlış anlaşılmalara neden olmaktadır. Günümüz ordularındaki askeri mevkiler kendi gelenekleri çerçevesinde farklı işlevlere sahip olabilmektedir. Bu nedenle bunları geçmişe uyarlamaya ve kendi şablonlarımızla geçmişi anlamaya çalışmak yapılmaması gereken hataların başında gelir. Nitekim Urartu açısından da ^{LÚ}turtānu İngilizce literatürdeki “commander-in-chief” olarak doğrudan çevirildiği için bütün ordunun idarecisi anlamında “başkomutan” olarak düşünülmektedir (Zimansky, 1985: 86). Ancak söz konusu kişiye ^{LÚ}turtānu denilmesi bütün bir Urartu ordusunu kontrol ettiği anlamına gelmemektedir. Bu tanımlamada Assur gözüyle ve kavramlarıyla yapıldığı için bunun ayırımına varmak gerekir. Türkçe’de “Baş Komutan” yerine sadece “Ordu Komutanı” olarak tanımlamak daha uygundur. Çünkü Urartu’da merkezde kralın ve diğer komutanların kontrolünde bir başka ordunun daha olduğunu bilmekteyiz. Kelime anlamı için bkz; (CDA: 401; CAD T: 489-490; AHw III: 1373).

³⁴⁵ İşpuini, Minua ve İnüşpua dönemindeki özel durum 1.1.2. numaralı Prens ve Prensesler başlığında ele alınmıştır.

³⁴⁶ Minua dönemindeki vali görevlendirmesini içeren istisnai yazıt hariç (CTU A 5-8).

başka Assur belgesinden ikinci defa Urartu başkomutanının askeri faaliyetlerini öğrenmekteyiz;

“Mannalılar Urartu kralının sınır kalelerine saldırdılar ve ele geçirdiler, Urartu başkomutanı (^{LÜ}tur-tā-nu) askerlerine yardım etmek için geldi” (SAA 5, 131)

Burada da açıkça başkomutanın³⁴⁷ Manna bölgesinde saldırıya uğrayan Urartu ülkesine yardım etmek için kendi birlikleri ile askeri bir harekate gitmesinden bahsedilmektedir. Acil müdahale edilmesi gereken bu gibi durumlarda Urartu başkomutanının emrindeki bu birlikler ile müdahale ettiğini ve sınırların veya yakınlarındaki bölgelerin korunması gibi daha reaktif hareket edebildiğini gösterir.

Ancak bu türden askeri faaliyetlerin yanı sıra Urartu başkomutanının barış zamanlarında da kimi bürokratik görevlere sahip olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu konuda Urartu kaynakları şimdilik net bir bilgi vermiyor olsa da tıpkı Assur’da olduğu gibi muhtemelen Urartu için de ^{LÜ}tur-tā-nu’nun barış dönemlerinde yönettiği kimi eyaletler söz konusu olmalıdır.³⁴⁸ Aşağıda bu konuya ilişkin bazı ip uçları detaylandırılmıştır.

Assur’da ordu komutanları (^{LÜ}tur-tā-nu) merkezden ziyade daha çok eyaletlerde görevlendirilerek merkezde güç devşirmesinin önüne geçilmek istenmiştir (Mattila, 2000: 115).³⁴⁹ Özellikle II. Sargon döneminde en belirgin biçimini almış olan bu sistemde (Dezsö, 2012: 154-156) askeri güç dengesinin korunması hedeflenmiştir.

³⁴⁷ Burada “başkomutan” ifadesinin biraz daha açıklanması gerekmektedir. Assur literatüründen aldığımız bu ifade III. Tiglath-Pileser veya II. Sargon döneminden itibaren ordunun ikiye ayrılmasıyla bütün ordulardan ziyade kendi emrinde bulunan taşra birlikleri ve yardımcı kuvvetlerin komutanı olarak görev yapmıştır (Dezsö, 2012a: 218-221). Mezopotamya geleneğinde yaygın olduğu üzere meydan savaşı diziliminden dolayı muhtemelen sağ kanatta konuşlanan bu birliklerin komutanı “*turtanu*” Urartu için de bütün ordunun değil sadece belirli bir ordunun komutanı olarak görülmelidir. Zira geriye kalan kralın, prenslerin ve diğer ^{LÜ}EN.NAM ve ^{LÜ}.NAM yani diğer generallerin kontrolünde olan birliklerin de ayrı ayrı hareket ederek faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir.

³⁴⁸ Zimansky *turtanu*’nun kimi eyaletlerde valilik yapıyor olduğunu belirtmesine rağmen (Zimansky, 1985: 86,92) bunun merkezde olabileceğini belirtmiş olması çelişkilidir (Zimansky, 1985: 86).

³⁴⁹ Urartu ordu komutanını Kaqqadanu ile ilişkili olarak bahsi geçen Aira şehrinin (^{URU}a-i-ra) konumu tam olarak bilinmiyor olsa da Assur ülkesindeki bir hırsızlık olayının faillerinin izlendiği ve batı sınırlarından Urartu ülkesine gitmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Bu kayda göre Urartu başkomutanı *Kaqqadanu* batı sınırındaki eyaletler ile ilişkilendirilebilir (SAA 5, 100) gibi gözükse de bir başka kayıta Ukki Ülkesi ile ilişkilendirilmiştir (SAA 5, 87).

Merkez kuvvetleri (Assurca: *kišir šarrūti*) krala sadakatle bağımlı hadım görevlilerden (*rab ša-rēšē*) bir general tarafından komuta edilmektedir. Bunun da ötesinde merkez kuvvetleri de kendi içerisinde kralın en yakınındaki kuvvetler (*qurubtu*) ve diğerleri olmak üzere ikiye ayrılarak merkezdeki riskler de en aza indirmek istenmiş, kralın ve hiyerarşinin korunması için çeşitli kademeler oluşturularak her açıdan sistem sağlama alınmak istenmiştir (Dezsö, 2012: 156,165).

En iyi bilinen Assurlu bu komutanların başında III. Salmanassar'ın *turtanu*'su *Daiian-Assur* ve *Şamşi-ilu* gelmektedir. Daiian-Assur zamanla çok fazla güçlenmiş, kral Kalah'ta dururken o dört sefer gerçekleştirerek prenslerin bile kendisini kıskanmasını sağlamıştır (Mattila, 2000: 123). Bir diğer başarılı Assur turtanusu olan *Şamşi-ilu* ise Damascus ve Urartu kralı I. Argiştı'ye karşı seferler düzenlemiş, kendi adına bazı yazıtlar bile yazdırmıştır (Mattila, 2000: 110-111). Bu artan etkinlik Assur merkezi yönetimini endişelendirmiş ve 3. Tiglatpileser ve II. Sargon dönemlerinden itibaren bu etkinin azaltılması için bazı idari düzenlemeler gerçekleştirilmiştir (May, 2015).

Urartu kaynaklarında ise maalesef *turtānu*'ya ve onun askeri faaliyetlerine ilişkin bir veri şimdilik bulunmamaktadır. Ancak yukarıda bahsettiğimiz Urartulu "*Melartua*" gibi kimi prenslerin askeri faaliyetleri hakkında bazı ip uçları yine Assur belgelerinde yer alır. Belki de bir önceki paragrafta anlattığımız Assur örneğine benzer şekilde *İnušpua*, *Melartua* gibi bazı Urartu prenslerinin merkezde bulunan kimi askeri kuvvetlerin sevk ve idaresinde görev yapıyor olabilmesi mümkündür.³⁵⁰

Urartu ordusunda görev yapan *turtānu* mevkisindeki askerler hakkında yazılı kaynakların sınırlı bilgi vermesi nedeniyle ismi bilinen yalnızca bir asker vardır. *Qaqqadanu*³⁵¹ Kimmerlere karşı verilen mücadelede esir düşmüştür. Fakat olayların bu aşamaya gelmesinden önce Assurlu casuslar Urartu ordusunun, kralın ve ordu komutanı *Qaqqadanu*'nun hareketlerini izlemekte ve başkente mütemadiyen

³⁵⁰ Bu barış zamanlarında eyaletlerde veya krali kentlerde yöneticilik yapmadıkları anlamına gelmez.

³⁵¹ Kaqqadanu isimli kişilerin Assur başkenti Ninive'de bulunan bazı tabletlerde şahit olarak "hatta hadım görevli olarak" bile kaydedilmiş olması ilginçtir (SAA 6, 120; SAA 14, 459). Bir isim benzerliği söz konusu olmalıdır.

bildirmektedirler. Bu kayıtlarda ordu komutanının kraldan önce birlikleri ile yola koyulduğunu şöyle bahseder (SAA 5, 86);

“... Urartu kralı Nisannu ayının başlarında Tuşpa’dan ayrıldı ve Elizzada şehrine gitti. Başkomutanı Qaqqadanu Waisi şehrine geldi. Bütün Urartu ordusu kralın peşinden Elizzada’ya ilerliyor.”

Anlaşıldığı kadarıyla başkomutan öncü birlikler ile yola çıkarken peşinden kral yola koyulmaktadır. Muhtemelen piyadelerinde bulunduğu erzak ve teçhizatlar nedeniyle ağır hareket eden merkezi ordu kralı takip etmektedir. Bu öncü birliklerin süvari ağırlıklı olması da hızlı hareket ediyor olmasının nedenlerinden birisi olmalıdır. Kraldan önce başkomutan ile birlikte Waisi şehrine gelen 5 Urartu generalinin/valisinin (^{LÜ}EN.NAM.MEŞ) daha bulunduğu ise şöyle kaydedilmiştir (SAA 5, 87);

“... 5 Urartu generali Waisi şehrine giriş yaptı. Bunlar; bizim karşıımızdaki vali Setinu, Ukkea ülkesinin karşısındaki Qaqqadanu, Qaniun’dan Sakuatâ, Alzi’dan Siplia, Armiraliu’dan Tuki’dir...”

Burada Urartu başkomutanı (*turtanu*) olan *Qaqqadanu*’nun da belirli bir eyalette³⁵² yönetici olduğu ima edilerek sırasıyla diğer 4 valinin/generalin de kimler olduğunu sorumluluğunda bulunan eyaletler veya şehirler birlikte verilerek anlatılmak istenmiştir.³⁵³ Yazıtın devamında onlarla birlikte 3 birlik komutanının daha (^{LÜ}EN-*pir-ri*) şehre ulaştığı ve orada askerleri hazır tuttuğu söylenmiştir. Urartu kralının ise Tuşpa’dan çıkarak Wazaun şehrine gittiğini söyler. Bir başka yazıtta ise Urartu kralının başkomutandan sonra Waisi şehrine ulaştığını şöyle aktarır (SAA 5, 112);

“... ondan önce Qaqqadanu Tishri ayında Waisi şehrine girdi. Kral ondan sonra şehre geldi...”

Başkomutanın ardından Urartu kralının da şehre ulaşması ile tehlikeyi sezen Muşasir kralının habercilerini Assurlulara ulaştırdığını anlıyoruz. Fakat daha sonra Urartu başkomutanı *Qaqqadanu*’nun Muşasir kralını ve onun halkını ele geçirip Waisi

³⁵² (Zimansky, 1985: 92).

³⁵³ Bu türden istihbarat raporlarının doğruluğu birkaç farklı kanaldan teyit edilmeye çalışılmakta ve güvenilir olanlar saraya iletilmektedir. Bu raporlara göre tedbirler alındığı için en azından içerisinde bahsi geçen görevli isimleri, mevkiler gibi bilgilerin doğru olma ihtimalleri yüksektir. Ayrıntısı için bkz. (Dezsö, 2014; Dubovsky, 2005; Honggeng, 2004). Diğer valilere ilişkin değerlendirmelerimiz 2.2.1. numaralı bölümde yapılmıştır.

şehrine getirdiği kaydedilmiştir (SAA 5, 89). Olayların siyasi boyutunu bir kenara bırakacak olursak Urartu başkomutanının oldukça aktif ve ön planda görev yaptığını anlaşılması açısından bunlar son derece önemli kayıtlardır. Fakat bu aktif öncü konumu sonucunda Urartu başkomutanı *Qaqqadanu* daha sonra Kimmerlere esir düşmüştür (SAA 1, 31);

“... Urartu kralının birlikleri Kimmerlere karşı savaşta tamamen yenildi, 11 generali/vali askerleri ile birlikte ortadan kaldırıldı, başkomutanı ve 2 generali esir düştü,... ...Urartular hakkında daha önceki gönderdiğim raporda onların felaket bir yenilgiye uğradığını bildirmiştim. Şimdi onun (Urartu Kralı'nın) ülkesi sakin ve bütün ileri gelenleri kendi eyaletine gitti. Onun başkomutanı Qaqqadanu esir alındı, kral ise Wazaun eyaletindedir.”

Kimmer saldırıları karşısında bozguna uğrayan Urartu ordusunda kralın kaçtığını ve Tuşpa'ya ulaştığını söyleyen farklı Assur kayıtları da mevcuttur. (SAA 5, 92) hatta bu kimi kayıtlarda Urartuların daha fazla kar yağdığında yani kış mevsiminde baskın bir saldırı planlandıklarına ilişkin ifadeler ilginçtir (SAA 5, 145).

Kimmer bozgununun siyasi sonuçlarını bir kenara bırakacak olursak³⁵⁴ orduda *turtanu*'nun aktif olarak seferlerde görev yaptığını ve ön saflarda savaştığını anlıyoruz. Muhtemelen Urartu kralları krali şehirlerde bulunuyor ve bütün askeri faaliyetlerde bizzat bulunmuyordu. Gerek duyulursa merkezi ordularıyla beraber bizzat sefere katılıyor olmalıydı. Yerel küçük kalelerin veya aşiretlerin ele geçirilmesi için kralın bizzat iştirak etmesine gerek duyulmuyor olmalıydı. Rakipler çok zorlu olmadığı müddetçe muhtemelen sefer zamanının iklimsel sebeplerden ötürü sadece yaz aylarında mümkün olması sebebiyle ayrı ayrı hareket ederek mümkün olan daha fazla bölgeye sefer düzenleniyor olmalıdır.³⁵⁵ Kimi Urartu yazıtlarında Urartu krallarının valilerim olmadan gerçekleştirdim gibi ifadelere başvurmasını da bu bağlamda daha iyi anlayabiliriz. Urartu krali yazıtları aynı zamanda düşmana değil kendi iç kamuoyuna da bir nevi mesaj verme kaygısı taşıyor olabilir. Aynı zamanda bu generaller soylu ve kralın ailesinden insanlar olduğu ve birçok eyaletde yöneticilik

³⁵⁴ I. Rusa döneminde yaşanan bu siyasi gelişmelerin sıralaması için bkz; (Lanfranchi, 1983).

³⁵⁵ Ancak valilerin yazıt yazdırma yetkisi olmadığı için bunu yalnızca Assur kayıtlarından yola çıkarak yaygın bir uygulama olabileceğini öne sürebiliriz.

yapmaktadırlar. Bu nedenle Urartu kralının sık sık yazıtlarda kendisini ön plana çıkarma kaygısının bu açıdan da daha iyi anlayabiliyoruz.

Urartu ordu komutanının yukarıda ayrıntıları verilen ve bürokrasinin tepesinde bulunduğunu bildiğimiz ^{LÚ}*aşuli* ile aynı kişi veya mevki olabileceği ve merkezde görev yapmış olabileceği düşünülmüştür (Zimansky, 1985: 86). Fakat yukarıda ayrıntıları verilen ordu komutanının eyalet valisi olarak görev yaptığı ve taşrada görevli olduğunu anlamaktayız. Merkezde olduklarını gösteren bir işaret olmadığı gibi ^{LÚ}*aşuli* 'lerin prenslerden veya krala doğrudan bağlı merkezde bulunan memurlardan olması ihtimali daha yüksektir.

Ordu komutanı olarak şimdilik ismi bilinen tek kişi olan *Qaqqadanu*'nun krali bir isim olmadığı söylenebilir (Zimansky, 1985: 87), fakat hanedan üyelerinden olmasa da krali soydan olduğuna dair bazı ipuçları vardır. Tam yazıtın bağlamı bilinemiyor olsa da “*sağ cenahın komutanı*” turtanu'nun Sarduri'nin ailesinden olduğundan bahsedilmektedir (SAA 5, 93). Yukarıda detayları verilen *Qaqqadanu* dışında ismi bilinen bir başka askeri yetkili ise “*Ordu Komutanı Yardımcısı/Vekili*” olarak bahsi geçen ^{LÚ}*turtānu* 02'dir.

3.1.2. Ordu Komutanı Yardımcısı/Vekili (^{LÚ}*turtānu* 02-u)

Urşene isimli bir ordu komutanı yardımcısının isminden başkent Tuşpa'da gerçekleştirilmek istenen bir darbe ile ilişkili olarak Assur metinlerinde bahsedilmiştir (Lanfranchi, 1983; SAA 5, 91). Urartu baş terzisi olan *Naragê* isimli kişiden alınan istihbarat bilgisine göre başarısız olan bu darbe girişiminin sonucunda içlerinde çok sayıda hadım görevlinin ve “*sakallı saraylılar*”ın³⁵⁶ da bulunduğu 100'e yakın kişinin öldürüldüğü söylenmektedir. Büyük ihtimalle Urartu kralı I. Rusa döneminde gerçekleşmiş olan (Lanfranchi, 1983; Salvini, 1995a: 85) bu darbe teşebbüsünün baş sorumlusu olduğu anlaşılan *Urşenê* isimli ordu komutanı yardımcısı (^{LÚ}*tur-tā-nu* 02-u) tutuklanmıştır. *Abliuqnu* isimli Urartu generalinin³⁵⁷ kardeşi olduğu bildirilen bu

³⁵⁶ Muhtemelen soylu kişiler.

³⁵⁷ Bu yazıtta tam olarak mevkisi bildirilmemiş olmasına rağmen başka kaynaklardan Urartu valilerinden birisi olduğu anlaşılır.

kişinin öldürülmediği ve bizzat kral tarafından sorgulanarak sürgün edildiği kaydedilmiştir (SAA 5, 91).

İsyancı *Urşenê*'nin erkek kardeşi olan *Abliuqnu* başka belgelerden de bilinen önemli bir Urartu valisi ve komutanıdır.³⁵⁸ *Muşaşir* ve [KUR.xx]x-pa valiliği yaptığı (Radner, 1998: 1-2; SAA 5, 84), ayrıca Urartu prenslerinden *Melartua* ile birlikte hareket ettiği bilinmektedir (SAA 5, 114). Muhtemelen Urartu kralının ailesinden olan önemli ve etkili bir yönetici olduğu anlaşılmaktadır.³⁵⁹ Bu sayede isyancı olan kardeşi *Urşenê* öldürülmemiş ve sürgün edilmiş olmalıdır. Bu olayın Kimmer yenilgisi sonrasında gerçekleşmiş olma ihtimali de düşünülmelidir. Böylesi bir yenilgi sonrasında soylu kişilerin öldürülmemiş olması iç dengeler nedeniyle göze alınamamış ve belki de kralın ailesinden olan bu kişilerin öldürülmesinin bu kritik aşamada risk yaratabileceği de düşünülmüş olabilir.

3.1.3. Generaller/Valiler³⁶⁰ (^{LU}EN.NAM ve ^{LU}NAM)

Genelikle “*Vali/Eyalet Yöneticisi*” olarak tanımlanan ^{LU}EN.NAM kelime anlamı olarak aynı zamanda efendi-sorumlu kişi demektir.³⁶¹ Bu kapsamda Urartu için bürokratik manada eyaletlerin yöneticisi ve sorumlusu olan bu yetkilinin aynı zamanda askeri manada da bir general gibi üst düzey bir komutan anlamlarına da gelmelidir. Yani her ^{LU}EN.NAM aynı zamanda general olarak kendi emrindeki birliklerin komutanı ve efendisidir.³⁶² Aynı zamanda Urartu bürokrasisinin taşradaki en üst mevkisini temsil eden bu kişiler (*Vali*) gerek duyulduğunda savaş zamanlarında kendi birlikleri ile merkezi orduyla birleşebilmekte, kimi zamanda koordineli olduğunu

³⁵⁸ Urartu kayıtlarında yalnızca Karmir-Blur'da Sarduri oğlu Sarduri dönemine ait bir tablette bahsi geçen “^ma-bi-li-ú-qu” ile aynı kişi olup olmadığı kesin değildir (CTU CT Kb-5). Ayrıca isim benzerliği olabilmesi mümkün olan Urartu yazıtlarında geçen “*Abiliani*” isimli bir bölgenin ve kabilenin varlığı da bilinmektedir (Işık, 2015: 136,140; CTU A 9-3). Bazı bölgelerin görev yapan valilerin isimleriyle anılması Urartu kaynaklarında mümkün olan bir uygulamadır.

³⁵⁹ Kardeşinin isyan ederek tahtı ele geçirmek istemesi *Abliuqnu*'nun da kralın ailesinden olabileceğine işaret eder. Ayrıca Kimmer yenilgisi sonrasında gerçekleşmiş olabilecek bu olayların kronolojisi çok net değildir. Ayrıca bkz.; (Fuchs, 2012).

³⁶⁰ Askeri özellikleri bu başlık altında ele alınacak, bürokrasi başlığında ise sahip olunan bürokratik nitelikleri değerlendirilecektir.

³⁶¹ Tarihsel gelişimi için bkz; (Zimansky, 1985:89-90). Kelime anlamı için; ME 83; ZL 277; Schramm 2010: 44.

³⁶² Eyalet yöneticisi ve bürokratik niteliklerine ilişkin konumu “2.2.1. numaralı başlıkta ele alınacak olup burada sadece sahip oldukları askeri nitelikler değerlendirilecektir.

anladığımız bir şekilde kraldan ayrı bölgelerde askeri hareketler yapabilmekteydi (CTU 9-3);

“ ... Sarduri şöyle söyler; aynı yıl Uiteruhi ülkesine karşı tekrar sefere çıktım, 3 valim/generalim de benimleydi ve 3 yere sefer düzenledik ... ”

Yazıtta Argiști oğlu Sarduri (II.) valilerinden 3 tanesini ^{KUR}Uiteruhi'ye karşı düzenlenen askeri seferde yardıma çağırdığını açıkça söylemektedir. Burada merkezi orduyla birlikte hareket düzenlendiğini anlayabilmekteyiz. Fakat aynı yazıtın devamında bir başka ülke olan ^{KUR}Uelikuni'ya karşı ise valilerine gerek duymadan tek başına sefer düzenlediğini belirtmektedir,³⁶³

“... Sarduri şöyle söyler; birliklerimi komuta ettim, hiçbir valim/generalim benimle değildi, Uelikuni ülkesine karşı tek birliğimle sefere çıktım ... ”

Urartu kaynakları ^{LÚ}EN.NAM'lara ilişkin çok fazla bilgi vermemektedir. İsimleri ile bildiğimiz şimdiye kadar sadece üç Urartu valisi bulunmaktadır. Bunlar Minua'nın batı sınırına atadığı Titia (CTU A 5-8), II. Sarduri'nin valisi Zaiani (CTU A 9-18) ve muhtemelen³⁶⁴ II. Rusa'nın valisi olan Uraqi'dir (CTU CB Ay-10). Yukarıda bahsettiğimiz askeri hareketler kapsamında isimleri anılmadan dolaylı olarak birkaç yazıtta daha Urartu valilerinin bahsi geçmesine rağmen konu ile ilgili bilgilerimizin detayları birçok konuda olduğu gibi yine Assur kaynaklarına dayanmaktadır. Bu detaylar Urartu valilerinin özellikle askeri faaliyetlerine ilişkin önemli bilgiler içerir. Bu kayıtlardan ilkinde muhtemelen Kimmerlere karşı yapılan bir savaşta Urartu kralının “öldüğü/kaçtığı” ve onunla birlikte 9 ^{LÚ}EN.NAM yani generalinin de öldürüldüğü valilerin konumları ile birlikte şöyle bildirilmektedir (SAA 5, 90);

“... Onun valilerinden 9 tanesi öldürüldü, bunlar; başsakinin karşısındaki vali, bizim karşıımızdaki vali, Ša-Aššur-dubbu'nun karşısındaki vali, Muşaşir'in

³⁶³ Bu aynı zamanda Urartu kralının seferlerde bizzat ordusunu yönettiği şeklinde de yorumlanabilir. Fakat krali yazıtların edebi ve yazınsal kalıpları dikkate alındığında yinede şüpheyile yaklaşmakta fayda vardır. Ancak Assur kayıtlarının da kimi seferlerde Urartu kralının bizzat ordusunun başında olduğunu bildiriyor olması bu kanıyı elbette güçlendirir (SAA 5, 174). Valilerin daha hızlı hareket eden süvari ağırlıklı birliklerden oluşan bir yapıda olması aynı anda ileri hareketlerde bulunuyor olabileceğini düşündürür.

³⁶⁴ Üzerinde bu ismin geçtiği bulla Ayanis'te bulunduğu için.

karşısındaki vali, Wazae valisi, Şibtu[r]ju valisi, Kar-siparri karşısındaki iki vali, Şattera valisi; böylece toplam 9 vali öldürüldü ... ”

Yazıtın devamında bu hezimetten sonra Urartu kralının gizlice kaçtığını ve ordunun yolda iken “*Melartua*” isimli prensi kral ilan ettiğini söylemektedir.³⁶⁵ Bir başka Assur belgesinde ise Urartu ordusunun askeri hareket biçimini anlatırken Waisi şehrine ulaşan 5 Urartu generalinin isimleri tek tek şöyle verilmektedir (SAA 5, 87);

“...Urartuların 5 valisi Waisi’ye girdi, bizim karşımızdaki vali Setinu, Ukkealıların karşısındaki vali Qaqqadanu³⁶⁶, Qaniun’dan Sakuatâ, Alzi’dan Siplia, Armiraliu’dan Tuki onların isimleridir...”

Assur casusları rakibi olan Urartu valilerinin özellikle kendi sınırlarındaki askeri faaliyetlerini dikkatlice gözetlemekte ve merkeze sürekli bildirmektedir. Genel hareketlilikler dışında yerel ölçekte küçük olayları da takip eden bu görevliler bir başka kayıttta *Meşi* isimli bir Assur kalesine saldıran Urartu generalinin/valisinin karşılaştığı direnişten ve kalenin durumundan bahsetmektedir (Saggs, 1974:207; Zimansky, 1985: 91; SAA 19, 70).

Bir Urartu valisinin veya bir diğer ifadeyle generalinin askeri niteliklerinin başında gelen emrinde yaklaşık ne kadar asker bulunduğuna dair bir Assur kaydında ise oldukça önemli bilgiler şöyle ifade edilmiştir (SAA 5, 88);

*“Efendim krala, hizmetkarınız Aşşur-reşuwa, efendim kralıma sağlık dilerim. 3000 piyade, onların komutanları ve benim karşımdaki vali **Setini**’nin kallāpu birliklerinin komutanları, Muşaşir’e doğru yola çıktı ve Kara nehir’i geçti, Setini’nin bütün yük hayvanları onunladır. Ukku’nun karşısındaki vali **Sunâ**’nın birlikleri de Muşaşir’e doğru yola çıktı. Kralın (Urartu) Waisi’de olduğunu duydum, o da gidecek fakat henüz ayrılmadı.”*

Tanrı Haldi’nin kutsal kenti Muşaşir’e doğru hareket eden Urartu valisi/generali *Setini*’nin Kara Nehir’i geçtiği ve mahiyetinde 3000 piyade ve *kallapu*³⁶⁷ birliklerinin bulunduğunu bildirmektedir. Süvari olması muhtemel *kallapu* birliklerinin sayısı verilmemiştir. Ancak 3000 piyade olduğuna göre muhtemelen en azından 3’te 1 oranında 1000 civarında bir süvari birliği olabileceğini öne sürebiliriz. Dolayısıyla

³⁶⁵ Bu konunun detayları ilgili 1.1.2. numaralı başlıkta tartışılmıştır.

³⁶⁶ Aynı zamanda Urartu başkomutanı olduğu bilinmektedir, bkz; 2.3.1.1.

³⁶⁷ Muhtemelen özel süvari birlikleri olmalıdır. 3.2.3. numaralı bölümde daha detaylı tartışılacaktır.

böylesi bir askeri hareket için vali/generalin emrinde lojistik destek personellerinide işin içine katarsak yaklaşık 4.000-5000 civarında bir askerin varlığından rahatça söz edebiliriz.³⁶⁸ Ayrıca *Sunâ* isimli bir başka Urartu valisinin daha yardım için gelmek üzere olduğu bildirilmiştir. Ancak burada verilen rakamlar normal bir zamanda valilerin sahip olduğu askerlerden ziyade Muşaşir kralını cezalandırmak için özel oluşturulmuş büyük bir rakam olmalıdır. Eyaletlerde valilerin emrinde bulunan normal zamanlardaki asker miktarlarının daha az olması gerektiği düşünülebilir. Ayrıca ifade edilen asker sayılarının yanısıra kullanılan “^{LÚ}GAR-*nu-te*” ve “^{LÚ}GAL—*kal-lab*” önemli iki Urartu askeri rütbesini temsil etmektedir (Zimansky, 1985:91).³⁶⁹

Merkezi idarenin her dönem baskın olduğu Urartu devlet idaresinde kimi seferler öncesinde bütün valilerin başkente gelerek çeşitli dini ritüeller gerçekleştirdiklerine dair kayıtlar bulunmaktadır (SAA 5, 84).³⁷⁰

“...Urartulu (kral) henüz Tuşpa’da, sunularını (kurban) yapıyor. Bütün valileri/generalleri onunla birlikte.”

Yazıtta bütün valileri Tuşpa’da demiş olmasına rağmen öncesinde ani bir saldırı karşısında bölgeye yakın olan Muşaşir valisi *Abaluqunu* ve Kar-siparri valisi *Ṭunbaun*’un sınırı korumak için Manna sınırına gittiği de söylenmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla ani bir *Manna* saldırısı karşısında ilk olarak bölgeye komşu valiler ilk müdahale için gitmiş, geriye kalan Urartu güçleri başkentte toplanarak tanrılara ibadetlerini gerçekleştirerek yola çıkmak için hazırlanmaktadırlar. Bu sayede hem savaş ve hareket planları tartışılıp kararlar veriliyor aynı zamanda gerekli talimatlar alınıyor olmalıdır. Zafer için ayrıca “tanrıları memnun etmek” için gerekli ritüellerde tamamlanıyordu.

Bu askeri faaliyetler içerisinde özellikle sınır bölgelerinde hem Urartu hemde Assur için oldukça aktif bir haberleşme ağının söz konusu olduğunu anlıyoruz. Her ne kadar Urartu belgelerine şimdilik sahip olamasak da Assur kayıtlarında bu durum hakkında dolaylı yoldan şu şekilde bahsedilir (SAA 1, 29);

³⁶⁸ Buna Urartu destekçisi yerel güçlerden toplanan askerler de dahil olmalıdır.

³⁶⁹ Bunların nitelikleri ilgili bölümde tartışılacaktır.

³⁷⁰ Urartu yazıtlarında benzer uygulamalara ilişkin kayıtlar bulunur. Bkz; CTU A 3-1; CTU A 3-2.

“... Onlar Kumme’de kale inşa etmek için çalışıyorlar, iyi bir şekilde devam ediyor. Ariye’nin habercisi geldi ve bana şu mesajı ilettiler; Ukku ülkesinin yöneticisi Urartu kralına şöyle yazdı; Assur kralının valileri Kumme’de bir kale inşa ediyorlar ve Urartu kralı valilerine şu emri verdi; birliklerinizi toplayın ve Assur kralının valilerini Kumme’de sağ olarak ele geçirip bana getirin. Daha fazla ayrıntıya sahip değilim haber alır almaz prensime hemen yazacağım ki bana acil birlikler göndersin...”

Ukku Urartu ile Assur arasındaki sınır bölgesinde yer alan ve bugün Hakkari olarak bilinen bölgeye konumlandırılabilir küçük yerel bir krallıktır (Diakonoff & Kashkai, 1981; Radner, 2012). Anlaşıldığı kadarıyla Ukku kralı Urartu yanlısı olduğu için Assur valilerinin faaliyetleri hakkında krala haber göndermiştir. Bu sayede Urartu kralı valilerine kale inşa eden Assur valilerine müdahale etmeleri ve onların sağ olarak yakalanması emrini vermiştir. Zira Urartu için oldukça kritik olan bu bölge hem başkent Tuşpa’ya hemde Muşasir’e baskı oluşturabilecek önemli bir konumda yer alır.³⁷¹ Ayrıca bu siyasi ve askeri gelişmelerin birbirinden bağımsız olmayıp Urartu’ya karşı oluşturulan güneydeki bir Assur-Manna ittifakının sonuçları olabileceğini de söyleyebiliriz (SAA 1, 29: r 18-21).

Bütün bu askeri eylemler Urartu valilerinin aynı zamanda birer general/komutan olarak aktif bir şekilde ön saflarda nasıl mücadele ettiğini de açıkça göstermektedir. Şüphesiz bu kişilerin askeri faaliyetleri ve başarıları karşılığında elde ettikleri zenginlikler ve statüleri olduğu kadar başarısızlıkları da *Qaqqadanu* gibi hayatlarını mal olabiliyordu. Bu anlamda Urartu valilerinin³⁷² öldürüldüğü ve esir edildiği bilinen Kimmer ve Assur tehlikesinin Urartu için zaman zaman ciddi bir problem yaratmış olduğu anlaşılmaktadır.³⁷³

Yukarıda 1.2.2.1. numaralı başlıkta ayrıntılarına değindiğimiz gibi Urartu belgelerinde bahsi geçen bir diğer üst düzey yetkilinin ise ^{LÚ}NAM olabileceğini öne sürebiliriz. Genelde ^{LÚ}EN.NAM olan eyalet valileri ile karıştırılan bu iki kavram

³⁷¹ Detaylı bilgi için bkz; (Radner, 2012).

³⁷² Bu kavramın vali anlamının yanı sıra sorumlu kişi olarak general anlamında da kullanıldığını düşünmek gereklidir (Zimansky, 1985:81).

³⁷³ Ancak herşeye rağmen sınır bölgelerinde gerçekleştirilen bu mücadeleler sırasında Urartu zaman zaman başarısız olsa dahi Assur kralı Sargon’a kadar kimse Urartu ülkesinin içlerine girmeye cesaret edememiştir. Bu bize Urartu ülkesinin iç bölgelerinin daha gelişmiş bir tahkimat sistemine sahip olduğunu ve rakipler tarafından kolay kolay göze alınabilecek bir ilerleme olmadığını gösterir.

birbirinden farklı görevlere ve işlevlere sahip kişileri tanımlıyor olmalıdır. Taşrada görev yapan valilerin aksine krali kentleri yönettiğini düşündüğümüz ^{LÚ}NAM konumundaki bu kişiler tıpkı valiler gibi üst düzey askeri mevkilere sahip generaller olmalıdır. Birçok bürokratik belgede en başta muhatap alınmış olmaları bunu işaret eder. Muhtemelen krali şehirlerin yöneticisi olan bu generaller askeri nitelikleri nedeniyle seferdeyken şehirlerin yönetimini başka görevlilere devrediyor olmalıdır. Bu nedenle zaman zaman bazı bürokratik yazışmalarda isimlerinden bahsedilmez.³⁷⁴

^{LÚ}NAM'ların krali soydan prensler olabileceği gibi hadım görevlilerden memurlar olabilmeleri de mümkündür. Her iki uygulamanın birlikte görülmüş olması da kanımızca mümkündür. Maalesef bu konuda kesin bir hüküm verebilmemiz için yeterli delil şimdilik bulunmaz. Ancak yukarıda ayrıntılarıyla bahsettiğimiz ve başkentteki bir saray darbesinde öldürülen ve tutuklanan çok sayıda hadım görevlinin ve “sakallı saraylılar”ın bu bağlamda değerlendirilebilmesi mümkündür (SAA 5, 91). Ayrıca CTU CT Ba-3 ve CTU CT Kb-7 numaralı belgelerden isimlerinin *Urma* ve *Šei*[. . .] olduğunu bildiğimiz ^{LÚ}NAM'ların hanedana mensup kişiler olmayıp görevli memurlar olabileceklerini düşündürür.

3.1.4. Vali Yardımcısı/Vekili (^{LÚ}EN.NAM 02-u)

Urartu valileri veya bir başka ifadeyle generalleri sahip oldukları önemli sorumlulukların olumlu ve olumsuz etkilerini bizzat yaşayabilmekteydiler. Yukarıda kimi zaman esir düştükleri ve öldürüldüklerine dair kayıtlar anlatılmıştır. Bu nedenle bürokratik ve askeri bir yetkili olarak bu önemli işlerin yürütülmesi adına kendi astları olan birçok yardımcıya sahip olmaları gerektiği tahmin edilebilmektedir. Ancak mevcut kaynaklar bize konu hakkında şimdilik yalnızca “*Vali Yardımcısı/Vekili* veya *İkinci Komutan*” olarak adlandırabileceğimiz “^{LÚ}EN.NAM 02-u” görevlisinin olduğunu bildirmektedir (SAA 5, 3).

Daha önceki bölümde valilerin emrinde gerektiğinde 5000 kadar askerin olabileceğine dair örnekler anlatılmıştı. Böylesi bir askeri kuvvetin yönetilebilmesi elbette birçok yardımcı-ast mevkiyi gerekli kılmaktadır. Bu kapsamda generallerden

³⁷⁴ Ayrıntısı için bkz. Bölüm 1.2.2.

sonra geldiği anlaşılan ve Assur belgelerine yansıyacak kadar önemli olduğu anlaşılan bir vali/general yardımcısının askeri harekattaki faaliyeti şöyle bildirilmektedir (SAA 5, 3);

“... Urartularla ilgili haberlere gelince, keşif için gönderdiğim habercilerim bana şu bilgiyi verdiler; Bizim karşıımızdaki vali, Harda şehrinde vali yardımcısı (2. Komutan) ile birlikte nöbetteler, vezirin karşısında toplanan birlikler ise şehir şehir Tuşpa'ya kadar savaş düzeninde yerleştirilmiş ...”

Harda şehrinde vali ile birlikte yardımcısının bulunduğu ve bunların birlikte hareket ettiğini ima eden bu kayda göre muhtemelen generalin ölmesi veya yaralanması gibi beklenmedik durumlarda onun yerine geçebilecek bir sonraki yetkili konumundadır. Ayrıca Urartu ordusunda ve bürokrasisinde oldukça önem arz eden bu LÚEN.NAM'ların aktif askeri ve idari faaliyetlerini gerçekleştirirken kendisine yardım eden bir değil çok sayıda “LÚEN.NAM 02-u” olduğunu söyleyebiliriz. Bu türden mevkilerin soy bağı üzerinden elde ediliyor olmasına ilişkin bir bağlantıdan yukarıda bahsedilmiştir (SAA 5, 91).³⁷⁵ Zira ordu komutanı'nda aslında bir bölgenin valisi olduğu için LÚturtānu 02 ile LÚEN.NAM 02 yüksek ihtimalle birbirinin muadili mevkilerdir.

3.1.5. LÚEN.piri (piri Bölüğü Komutanı)

Urartu ordusunun askeri hareketlerini detaylarıyla öğrenip merkeze bildiren Assur casus raporlarında özellikle valilerin ve emrindeki diğer birliklerin bu hareketlerde aktif rol aldığını görüyoruz. SAA 5, 87'de daha önce yukarıda bahsettiğimiz Urartu generallerinin (valilerinin) isimleri tek tek verilerek Waisi şehrine giriş yaptıkları raporlanmıştır. Yukarıdaki 2.2.1. numaralı başlıkta ayrıntıları tartışılan bu valilerin ardından ayrıca 3 Urartu birliğinin daha şehre girdiği şöyle belirtilmektedir;

13: ... TA ʾ3 LÚEN.pir-ri

14: ina ŠÀ-bi URU.ú-e-si ...”

“... 3 piri komutanı (bölük komutanı) ile birlikte Waisi şehrine girdiler ...”

³⁷⁵ Yukarıda bahsettiğimiz LÚturtānu 02'de olduğu gibi bu mevkide de valilerin kardeşleri veya birinci dereceden akrabaları söz konusu olmalıdır. Yerleşme ve eyalet idaresi bağlamında değerlendirilmesi için bkz. İkinci Bölüm.

Burada valilerden sonra şehre giriş yapan 3 ayrı birlik sorumlusunun mu (^{LÚ}EN—*pir-ri*) kast edildiği yoksa bütün birliklerin 3 bölük halinde mi giriş yaptığının kast edildiği açık değildir. Kelime anlamı olarak “^{LÚ}EN: *efendi, komutan, sorumlu*” anlamına gelen bu ifade valilerden sonra gelen daha küçük birliklerin (*bölük*) komutanlarını tanımlıyor olabilir. *piri* birliği komutanı olarak tanımlanabilecek bu askerlerin ne tür askerler olduğuna dair şimdilik net bir bilğimiz olmamasına rağmen Assur ordusundaki karşılığı ise “*rab urate*” veya “*rab kişir*”³⁷⁶ olabilir ve Türkçe’ye “*bölük*” olarak çevirilebileceğini şimdilik önerebiliriz. Şimdilik Urartu yazıtlarında bunun karşılığının ne olabileceğine ilişkin bir ipucu bulunmamaktadır.

3.1.6. ^{LÚ}10’li (*On Başı*)

Urartu ordusunda kraldan sonra gelen en üst mevki olan *turtanu*’dan en alt rütbe olduğunu düşündüğümüz ^{LÚ}10’li ye kadar organize ve profesyonel bir askeri yapılanmanın olduğu anlaşılmaktadır. Anzaf tabletinde (CTU CT An-1) bahsi geçen bu askeri rütbe kelime anlamı olarak “*onbaşı*” (*decurion*) olarak çevirilebilse de aslında Anzaf tabletinde 15 kişiden oluşan bir birliğin söz konusu olmasından dolayı bu en küçük askeri birimi idare eden subay rütbesini ifade ediyor olmalıdır.³⁷⁷ Ayrıca burada ismi geçen ^m*Aza*’nın kuzeyde Karmir-Blur’da bulunan bir başka tablette daha ismi geçmektedir. I. Arğişti dönemine ait bir başka krali yazıtta daha *Muna* nehrinden ^m*Aza* ülkesine kadar bir kanal kazdığını/yaptırdığını söylemektedir (CTU A 8-2). Bu isimlerin aynı kişiye mi ait olduğu yoksa bir isim benzerliğinin mi söz konusu olup olmadığı ise net değildir. Ancak bu isimlerin hep kuzey bölgelerle ilişkili olması tesadüf olmayabileceğini düşünmemize neden olur. Dolaylı yollardan da olsa bahsi geçen bu kişinin kuzeydeki Urartu eyaletlerinden birisinde sorumlu bir vali olması ihtimali bulunur.

^{LÚ}10’li günümüze kadar kullanılagelen onluk askeri sistemin Urartu ordusunda da kullanılmış olabileceğini gösterir. Literatürde “*Decurion*” yani *onbaşı* olarak dilimize geçmiş olan bu kelime Yunanca “*δέκα*” yani 10 anlamına gelmektedir (Liddell, 1996:375). Roma ordusunda da 8 kişiden 30 kişiye kadar değişen sayılarda

³⁷⁶ (Dezsö, 2012a: 18).

³⁷⁷ Bir tür “Takım komutanı” olmalıdır.

askeri bir birliğı komuta ettiğı bilinmektedir (Campbell, 2006; Sabin, Wess, & Whitby, 2007). Fakat kelime anlamının dışında zamanla askeri bir terim olarak en küçük askeri birliğı komuta eden rütbenin günümüze kadar gelen bir tanımı olmuştur.³⁷⁸

Askeri ve sivil toplumsal organizasyon açısından ise Urartu'ların kökenleri açısından akrabası olan Hurri metinlerine kadar gitmektedir (Dezső, 2012:154). Birçok konuda olduğu gibi bu askeri organizasyon yöntemi de muhtemelen Mezopotamya kökenli olarak batı ve diğer çevre toplumları etkilemiş olmalıdır. Assur kaynaklarında ise *rab ešerti* olarak geçen ifadenin orduda kullanıldığına ilişkin çok fazla kayıt bulunmamasına rağmen ordunun en küçük birimini oluşturma ihtimali yüksektir (Dezső, 2012: 154).

3.1.7. Diğer Askeri Rütbeler

Urartu ordusunun organizasyonu hakkında dolaylı olarak da olsa bilgi veren bazı Assur kayıtları daha bulunmaktadır. Ayrıntılarını 2.2.1. numaralı başlıkta tartışacağımız Urartu valilerinin Muşaşir seferine ilişkin kayıtların bulunduğu bir metinde 3.000 kişilik bir piyade birliğinden ve başlarında bulunan valilerden ve daha alt düzeydeki bazı komutanlardan daha bahsedilmektedir (Zimansky, 1985: 91; SAA 5, 88). ^{LÚ}GAR.nu-te olarak bahsi geçen bu “*atanan*” yöneticilerin daha fazla ayrıntısı verilmemiştir. Ancak öncesinde bahsedilen 3.000 kişilik piyade askerlerinin başında bulunan komutanlar olarak değerlendirilmesi doğru olacaktır.

Yine aynı yazıtın devamında Tanrı Haldi'nin kutsal kenti Muşaşir'e doğru yola çıkan Urartu birliklerini gözetleyen Assur habercileri vali *Setini*'nin emrine verilen “^{LÚ}GAL—*kal-lab*.MEŠ”³⁷⁹ komutanlarından ve birliklerinden (*kallāpu*) bahsetmektedir (SAA 5, 88). Bu birliklerin başlarındaki bu komutanların önemli bir askeri rütbe olduğu anlaşılmaktadır. Fakat niteliklerine dair çok net bir bilgi yoktur.³⁸⁰ Urartu valisi/generali *Setini*'nin emrindeki yük hayvanları ve 3000 kişilik piyade birlikleri ile birlikte yol aldığı düşünülürse bunların da özel bir süvari birliğı

³⁷⁸ Bir tür *çavuş* rütbesi gibi, illa 10 kişiyi idare etmesi gerekmez ama en küçük birimin komutanıdır.

³⁷⁹ ^{LÚ}GAL aynı zamanda ileri gelenler, komutanlar anlamında da kullanılan bir kavramdır (SAA 1, 31).

³⁸⁰ *kallābu* “light troops” olarak tanımlanmış olsa da “^{LÚ}GAL—*kal-lab*” ifadesi *rab kallābi* yani bu birliklerin başlarındaki komutanları ifade ediyor olmalıdır. Bkz; CAD K 78.

olabileceği tahminler dahilindedir.³⁸¹ GAL: *büyük* ideogramı ile kullanılmış olması nedeniyle birlik komutanları oldukları ve mevki olarak LÚEN.NAM (Vali/General)’den daha alt düzeyde komutanlar olmaları gerekmektedir.

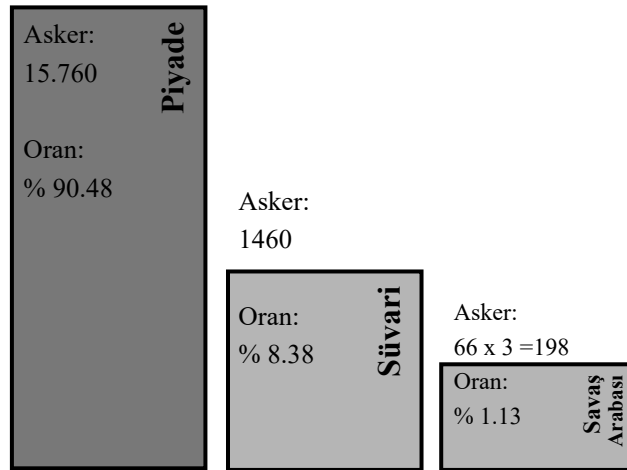
³⁸¹ Bu konudaki tartışmalar için bkz; (Postgate, 2000:104-105).

3.2. Askeri Sınıflar

Urartu ordusunda bulunan askeri sınıflar rütbe veya statülerinden bağımsız olarak bu başlıkta değerlendirilecektir. Bu askeri birimler hakkındaki bilgilerimiz büyük oranda Urartu ve Assur yazılı belgeleri ile çok sayıdaki metal buluntu üzerindeki kimi tasvirlerle dayanmaktadır. Yazıtlarda daha çok genel özellikleri, miktarı ve türlerine ilişkin bilgiler verilirken, tasvirler daha detaylı görsel bilgiler sunabilmektedir.

Urartu yazıtlarında geçen “ $LÚ$ hurade/di” ve “ $LÚ$ A.SI^{MEŠ}” genel olarak “*askeri birlik, asker, ordu*” (troops, soldier) anlamlarında kullanılmıştır (Harouthiounyan, 2001:447; Köniğ, 1955:186; Salvini, 2018:474). Bu genel ifadelerin dışında kimi Urartu yazıtlarında orduda bulunan askerlerin türlerine ilişkin de bazı ayrımlar yapılmıştır. Askeri sınıfların ayrı ayrı sayıları ile birlikte verildiği en erken kaynak İşpuini ve Minua isimlerinin birlikte anıldığı krali yazıtta şöyle geçmektedir (CTU A 3-5);

“... tanrı Haldi'nin yardımıyla Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua Luša'ya (ülke) karşı harekete geçti, İşpuini ve Minua'nın arkasında (ordusunda) 66 savaş arabası, X.430 süvari, 15.760 piyade bulunmaktaydı ...”

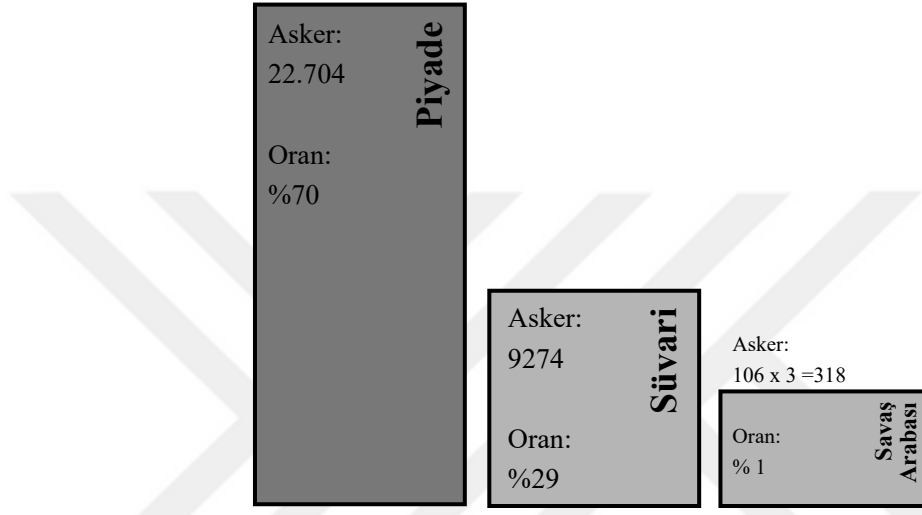

Şekil 14: CTU A 3-5'e göre İşpuini Dönemi Urartu Ordusunda Birlik Türleri.

Atlı savaş arabası ($GİŞGIGIR^{MEŠ}$), süvari ($PIT-HAL-LU^{MEŠ}$) ve piyade ($LÚERIN^{MEŠ}$) olmak üzere Urartu krali yazıtlarında yukarıdaki gibi üç tür askeri sınıfın tanımlandığını görebilmek mümkündür. Yine aynı döneme ait bir başka yazıtta da

Mešta'ya karşı sefere çıkan Urartu ordusunda aynı çeşitlilikte fakat farklı rakamlardan oluşan bilgiler şöyle verilmiştir (CTU A 3-9);

“... tanrı Haldi'nin yardımıyla Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua *Mešta*'ya karşı harekete geçti, İşpuini ve Minua'nın arkasında (ordusunda) 106 savaş arabası, 9.174(veya 9.274) süvari, X2.704 piyade bulunmaktaydı ...”

Şekil 15: CTU A 3-9'a göre İşpuini Dönemi Urartu Ordusunda Birlik Türleri.³⁸²

Rakamlar değişmekle birlikte muhtemelen birbirine yakın dönemlerde yazdırılan bu iki yazıtta benzer bir yazım şablonunun kullanıldığını görmekteyiz. Daha sonraki Urartu kralları döneminde kimi zaman ele geçirilen düşman birliklerinden bahsedildiği halde (CTU A 9-3)³⁸³ ilginç bir şekilde yukarıda bahsettiğimiz İşpuini ve Minua döneminden sonra Urartu yazıtları artık kendi ordularının miktarları hakkında bilgi vermez. Bunun nedenleri üzerinde düşünmek gereklidir.

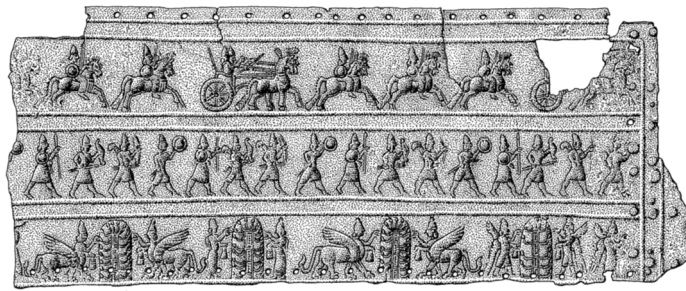
Urartu kayıtlarının belirli yazım şablonları çerçevesinde yazdırıldığı ve dönemsel farklılıklar gösterdiği bilinmektedir. Yukarıdaki iki erken (*İşpuini ve Minua Dönemi*) örnekte karşımıza çıkan yazım şablonunda ilerleyen dönemlerde görülen bu değişikliğin bilinçli bir tercih olduğunu öne sürebiliriz. Bu ve benzeri yazıtlarda Urartu

³⁸² Görüldüğü gibi bir önceki rakamlara göre belirli oranda sayılar artmıştır. Savaş arabalarında savaşlarda genelde 2 veya 3 personel olduğu, dolayısıyla asker sayısının yaklaşık 106x3=318 kişi olarak düşünülmelidir.

³⁸³ Bu yazıt kimi araştırmacılar tarafından yanlış yorumlanarak Urartu ordusunda bulunan asker miktarı olarak düşünülmüştür (Çifçi, 2017:246; Konakçı & Baştürk, 2009; Zimansky, 1985:56).

ordusunda bulunan askerlerin miktarının belirtilmesi askeri açıdan aynı zamanda bir güvenlik riski de oluşturmaktadır. Erken dönemdeki yerel krallık ve aşiretlerin dışında giderek güçlenen Urartu karşısında Assur, Manna gibi ciddi rakiplerle yüzleşmeye başlamıştır. Urartu'nun baş düşmanlarından birisi olan Assur'un bu türden askeri stratejik bilgileri elde edebilmek için yoğun faaliyetlerde bulunduğunu bilmekteyiz.³⁸⁴ Bu nedenle bu türden stratejik bilgilerin yazıtlarda bahsedilmesinden vazgeçilmiş olmalıdır. Böylece İşpuini döneminde verilen bu rakamların abartılı propaganda metinlerinden ziyade gerçeğe daha yakın rakamlar olma ihtimali yüksektir. İlerleyen dönemlerde böylesi bir propaganda unsurundan vazgeçilmiş ve ele geçirilen düşmanların ve ganimetlerin sayısı ve büyüklüğüyle övünülmeye başlanmıştır.³⁸⁵

Yukarıda bahsettiğimiz İşpuini dönemine ait erken dönem krali yazıtlarda çok fazla detay vermeden sadece genel olarak 3 farklı askeri sınıftan bahsedildiğini söylemiştik. Ancak hiç şüphesiz krali Urartu yazıtlarının dışında kalan diğer kaynaklar ve arkeolojik bulgular sayesinde Urartu ordusunun bu genel ayrımlardan çok daha fazla çeşitlilikte askeri birimleri barındırdığını söyleyebiliriz. Ancak yazıtlarda verilen süvari, atlı savaş arabası ve piyadelerden oluşan Urartu ordusunun genel çerçevesinin büyük oranda geçerli olduğunu anlamaktayız. Yalnızca bu birlik türlerini kendi içerisinde kullandıkları silah türlerine göre daha alt gruplarda çeşitlendirebiliriz.³⁸⁶

Şekil 16: Urartu Ordusu'nun Özetini Sunan Kemer Parçası (Kellner, 1991: Levha 35:117).

³⁸⁴ Özellikle II. Sargon dönemine ait istihbarat kayıtlarında Urartu ordusunun faaliyetleri ve niteliğine ilişkin çok sayıda casusluk faaliyeti yürütüldüğü bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz; (Dubovsky, 2005). Böylesi bir ortamda rakiplerine bu türden stratejik bilgilerin dolaylı olarak bildirilmesinin mantıklı bir davranış olmadığı farkedilmiş olmalıdır. Her ne kadar bu yazıtlar seferlerden sonra yazdırılıyor olsa da bu türden bilgilerin bilinmesi düşmanlar açısından bazı avantajlar sağlayabilir.

³⁸⁵ Metinlerde bir üslup değişimi yaşanmış olmalıdır.

³⁸⁶ Savaş arabası, süvari ve piyadelerden oluşan ve neredeyse Urartu ordusunun bir özetini sunan sahne için bkz.: (Kellner, 1991: Levha 35/117; Merhav, 1991a: 144).

Ok ve yay, mızrak, kılıç ve kalkan gibi silahlar Urartu ordusunda en yaygın kullanılan savaş teçhizatlarındandır. Atlı savaş arabaları da bu teçhizatlardan birisi olarak görülebilir. Bu teçhizatlar ayrı ayrı kullanılabildiği gibi kimi zaman birkaçının birlikte kullanılmış olduğunu da söyleyebiliriz. Örneğin savaş arabası ile birlikte ok ve yay kullanıldığı gibi aynı zamanda mızrak, kalkan ve kılıçların birlikte kullanılmış olduğu da bilinir. Herhangi bir süvari ok ve yay sahibi olabildiği gibi yakın mücadele sırasında kullanması için kılıç veya kendisini savunması için kalkan sahibi de olabilmelidir. Piyade askerler okçu birlikleri şeklinde görev yapabildikleri gibi kalkan ve mızrak gibi farklı silahlardan oluşan kombinasyonlara da sahip olabilmekteydi. Silah çeşitliliği açısından böylesi iç içe geçmiş vaziyetteki bu farklı askeri birimler bu başlıkta sahip oldukları en genel özellikler çerçevesinde belirli başlıklarda ele alınacaktır.

Toplumsal yapı açısından düşünüldüğünde ise diğer toplumsal sınıflarla iç içe geçen bir Urartu ordusu söz konusudur. Merkezde ve taşrada görev yaptıkları bilinen Urartulu askerler aynı zamanda bürokrasi veya diğer toplumsal katmanlara da ait olabilmekteydiler. Küçük bir çekirdek yapı haricindeki askerler savaş zamanlarında askerlik yapıyorken geriye kalan diğer dönemlerde çiftçilikten, çok farklı zanaatlara kadar birçok farklı kimliklere de sahip olmalıdır. Bu türden detaylı bilgiler veren somut bir Urartu kaynağı olmamasına rağmen çağdaşı olan bir Assur savaş arabası şoförünün (Assurca: *mukil appāte*) aynı zamanda başka bir meslekten olabildiği ve gerektiğinde savaş arabası kullanıyor olduğunu bilmekteyiz (Dezsö, 2012: 192). Bunun gibi iç içe geçmiş birçok örneğin Urartu toplumu içerisinde de bulunabileceğini düşünmek yanlış olmaz. Sayıları yazıtlarda verildiği gibi onbinleri 30-40 binleri bulan daimi Urartu ordularının bulunduğunu düşünmek gerçekçi olmaz.

Ancak mevcut bilgilerimiz Urartu Krallığı'nın yaklaşık 200 yıl gibi bir süre boyunca bu askeri organizasyon kabiliyetini başarıyla uygulayıp bu sayede geniş bir coğrafyada varlığını sürdürebildiğine işaret etmektedir. Bu organizasyonun çekirdeğinde ise muhtemelen kralın en yakınında ve en profesyonel askerlerden oluşan barış ve savaş zamanlarında her daim monarşinin ve kralın bizzat korunmasından sorumlu düzenli ve sürekli olarak askerlik mesleğini sürdüren bazı profesyonel askerlerin olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu çekirdek yapının dışında kalan askerlerin

büyük çoğunluğunun savaş dönemlerinde görev yapan geçici askerler olabileceklerini düşünebiliriz. Fakat üst düzey kişilerin korunmasını sağlayan ve krali şehirlerin ve eyalet merkezlerinin güvenliğinden sorumlu olması gereken bir miktar daha daimi askerler bundan müstesnadır ve bunlarda sürekli bir vazifeyle askerlik mesleğini sürdürmüş olmalıdır.³⁸⁷

3.2.1. Kralın Askerleri (^{LÚ}ÉRIN.MAN³⁸⁸, *šurele*)

Urartu Krallığı ortaya koyduğu başarılı bir askeri organizasyon sayesinde yaklaşık 200 yıl geniş bir coğrafyada varlığını sürdürebilmiştir. Oluşturduğu bu merkeziyetçi monarşinin askeri kimliğinin baskın olduğu açıktır. Böylesi bir krallık olan Urartu Krallığı'nda zaman zaman Assur gibi köklü devletlerle bile rakip olabilen siyasal bir yapının tepesindeki kralın en yakınında özel koruma askerlerinin olduğunu tahmin etmek zor değildir. Dönemin bütün krallıklarında monarşinin başındaki kralın en yakınında ve güvenliğinden sorumlu bu türden düzenli ve daimi birliklerin bulunması elzem bir uygulamadır.

Urartu'nun çağdaşı ve birçok konuda model aldığı Assur kaynaklarında sıkça rastladığımız ve detaylarıyla bildiğimiz bu türden askerler ^{LÚ}*qur-bu-ti*³⁸⁹ olarak bilinmektedir (Dezsö, 2012: 115-142).³⁹⁰ Assur kaynaklarında yakın korumalar olan ^{LÚ}*qur-bu-ti* askerleri dışında kimi zamanda ^{LÚ}*qur-ZAG* “yani kralın yakınında yürüyenler” ifadesi de kullanılmıştır (SAA 14, 425). Bu konuda Assur kaynaklarında çok detaylı kayıtlar bulunmakta ve çok sayıda Assurlu *qurbuti* askerinin isimleri dahi bilinmektedir (Radner, 1998). Daha eskilere gidecek olursak ikinci binyılın önemli imparatorluklarından olan Hititlerde ise bu türden askerler *MEŠEDI* veya ^{LÚ}*MEŠEDU* olarak bilinmektedir (Bryce, 2002: 21-23; Güterbock & Hout, 1991). Kralların en yakınındaki ve dolayısıyla en güvendikleri kişiler olan bu askerlerin başında kimi

³⁸⁷ Diakonoff yaşıını doldurmuş bütün erkeklerin asker sayılabileceğini söylemektedir (Diakonoff, 1991: 19).

³⁸⁸ (H^ZL 254, No:327).

³⁸⁹ Royal Body Guards: Bu askerler yalnızca koruma görevi yapmaz. Kimi zaman vergileri toplar, kimi zaman diplomatik ve istihbarat görevlerine gider, bazende değerli şeylerin nakledilmesini sağlarlardı. Çok sayıda şahitlik belgesinde isimleri anılmakta hatta bazı durumlarda hakimlik yapmaları bile söz konusudur (Dezsö, 2012a: 127-133).

³⁹⁰ Assur ordusundaki asker türleri için bkz. (Dezsö, 2016: 9-13).

zaman kralın erkek kardeşlerinden birisi veya yakın bir akrabası olabildiği bilinmektedir (Bryce, 2002: 22).

Benzer bir uygulamanın Urartu ordusu içinde söz konusu olabileceğine dair bazı ipuçları bulunmaktadır. Urartu kaynaklarında kralın korunmasından sorumlu askerler olabileceğini öne sürebileceğimiz ^{LÚ}ÉRIN.MAN ifadesi dikkat çeker. Kralın askeri olarak çevirebileceğimiz bu ifade kısıtlı da olsa Urartu kaynaklarında şöyle geçmektedir (CTU CT Çav-1);

“^me-še-gi ^{LÚ}ÉRIN.MAN ”

Çavuştepe’de bulunan bu tablette ^mEšegi isimli bir asker “^{LÚ}ÉRIN.MAN” (MAN=kral için kullanılan ideogram: *krala ait olan/krali olan*) yani kralın askeri olarak geçmektedir. Muhtemelen bir maaş ödemesi³⁹¹ olabilecek bu tablette kullanılan MAN ideogramı nedeniyle kralın askeri olarak değerlendirilmelidir (CTU Ct Çav-1).³⁹² Burada piyade askerleri için kullanılan “^{LÚ}ÉRIN” ifadesi kralın hizmetinde ve en yakında olan askerlerden en azından bir kısmının piyade yani “*yaya asker*” olabileceğine işaret eder. Bunlar aynı zamanda tabletin bulunmuş olduğu yer itibarıyla Çavuştepe gibi önemli krali kentlerin korunması için hizmet eden askerler olmalıydı. Kralların yakın korumaları aynı zamanda en güvendikleri kişiler olmaktadır. Assur kralının en yakınındaki bu askerleri haber almak ve düşman hakkında bilgi edinmek için kimi zaman özel olarak görevlendirmiş olduklarını da biliyoruz (SAA 1, 10). Benzer işlevler Urartu içinde söz konusu olmalıdır. Bunlar kralın en yakınında görev yapan ve direk krala bağlı olan askeri birimler olarak düşünebiliriz. Muhtemelen daimi olarak askerlik mesleğini sürdüren ve sınırlı sayıdaki kişilerin başında krali şehirlerde bulunan bu türden (^{LÚ}ÉRIN.MAN) askerler gelmekteydi.

Bu birimlerin elbette yalnızca piyadelerden oluşması düşünülemezdi. İyi eğitilmiş piyade birliklerinin merkezde sürekli kralın en yakınındaki çekirdek birliklerden birisi olması dışında dönemin savaş teknikleri düşünüldüğünde savaş veya sefer esnasında kralın güvenli ve hızlı hareket etmesi için atlı savaş arabası ve süvari

³⁹¹ Yazıtın devamında altın (GUŠKIN) geçmektedir.

³⁹² Detaylı değerlendirilmesi için bkz. Giriş Bölümü.

birliklerinin de bulunması yüksek bir ihtimaldir.³⁹³ Assur kralı Sargon'un Urartu'ya karşı düzenlediği ünlü 8. seferinde savaş arabasındaki kralın en yakınında soylulardan oluşan 260 kişilik süvari birliklerinin bulunduğunu söylemesi bu varsayımı destekleyen verilerden birisidir (Dezsö, 2012: 23; Konakçı & Baştürk, 2009: 181; Tan, 2010: 46).

Dolayısıyla bu kapsamda Urartu krallarının hem prestij hemde hareket kabiliyeti açısından dönemin en üst düzey savaş teknolojisi olan atlı savaş arabalarını kullandığını, aynı zamanda da yanlarında çok sayıda krali koruma süvari birliklerinin bulunduğu anlaşılmaktadır (Frame, 2021: 287 - 65/140). Bu duruma işaret eden ve muhtemelen bu türden askerler tarafından kullanılan kemer veya diğer metal buluntular üzerinde savaş arabalarını ve süvarileri birlikte gösteren çok sayıda tasvir bulunur.³⁹⁴ Bu türden askeri birliklerin Assur ordusunda da bulunduğunu görmekteyiz. ^{LÚ}ERIM.MEŞ-MAN veya ^{LÚ}ERIM.MEŞ-LUGAL olarak geçmekte olan bu askerler hakkında Urartu'ya oranla çok daha fazla ayrıntı bilinmektedir. Kimi zaman yerel topluluklardan da alınabilen bu askerler zaman zaman Assur eyaletlerinde de görev yapabilmekteydi (Dezsö, 2012:75-78).

Bu durumda Urartu ordusunun çekirdeğini oluşturan ve profesyonel askerlik mesleğini daimi olarak yapan üç farklı türde; piyade, süvari ve atlı savaş arabası sınıfında askerlerin teşkilatlandırılmış olduğunu dolaylı yollardan da olsa söyleyebiliriz.

Savaş esnasında krali koruyan bu birlikler barış dönemlerinde ise muhtemelen krali kentlerin korunmasından ve şehirlerde düzenin sağlanmasından sorumlu olarak görev yapıyor olmalıdırlar. Buna ilişkin Urartu kaynaklarında yukarıda bahsettiğimiz “^{LÚ}ÉRIN.MAN” dışında çok kısıtlı olsa da kralın yakın korumaları olabileceği iddia edilen bir başka ifade daha vardır. Diakonoff “*šurele*”nin kralın sarayının askerleri ve

³⁹³ Assur süvari koruma askerleri (body guards) için bkz.: (Dezsö, 2012: 23-31).

³⁹⁴ Daha ayrıntı için bkz; Bölüm 3.2.2.

aynı zamanda Urartu ordusunun bir parçası olduğunu iddia etmektedir (Diakonoff, 1991: 17-18).³⁹⁵

Ancak bu dilbilimsel tartışmalardan bağımsız olarak Urartu krallığında krallara ve diğer üst düzey kişilerin yakın koruma birlikleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu yöneticilerden özellikle ^{LU}EN.NAM'lara (*Vali/General*) eşlik eden koruma birliklerinin olduğuna dair de bazı ipuçları da bulunur.³⁹⁶ Bu özel birlikler özellikle savaş arabaları ve süvarilerden oluşan kralın muhafızlarının küçük birer kopyaları olan birlikler biçiminde düşünülebilir. Bu sayede ileri gelen kişilerin güvenle ve hızlı hareket edebilmeleri mümkün olabiliyordu.

^{LU}ŠÁ-REŠI^{MEŠ} ifadesi de Urartu yazıtlarında muhafız/koruma anlamına gelebileceği düşünülen bir başka ifadedir (CTU V: 454). Toprakkale tabletinde geçen birçok kavram ile ilgili tartışmalar sürse de burada geçen özellikle 15 *ši-pi-ka-a-ni* adamları ile ilgili bir başka benzerlik bulunur. Assur metinlerinde sıkça bahsedilen ve kişisel korumalar olarak bahsi geçen *šēpē* veya *šēpēkunu* ile benzerliği dikkat çeker.³⁹⁷

3.2.2. Atlı Savaş Arabası (^{GIŠ}GIGIR)

Urartu'nun kurulduğu bölgeye getirdiği bir başka yenilik ise atlı savaş arabasının kullanımınıdır. Urartu öncesinde daha güneyde Nairi ülkesinde Assur ile savaşan yerel kralların bu türden savaş arabalarına sahip olduğu bilinmektedir (Dezsö, 2012:61,137). Mezopotamya coğrafyası şüphesiz bu savaş aracının kullanılması için uygun bir yapıdadır. Ancak kuzeydeki dağlık coğrafyada Urartu öncesinde bu gelişmiş aracın kullanılmış olduğuna dair herhangi bir ipucu yoktur. Genellikle korunmaya ihtiyaç duyabilecek üst düzey kişilerin tercih ettiği bu türden bir savaş aracı süvariye oranla daha yüksek bir koruma sağlar. Urartu yazıtlarında ^{GIŠ}GIGIR³⁹⁸ ideogramı ile ifade edilen bu askeri birliğin³⁹⁹ Urartu Krallığı'nda da kullanıldığını yazılı kaynaklardan ve

³⁹⁵ Ancak Hitit, Frig, Luwi gibi dağınık göndermeleri birleştirme ve Toprakkale tabletindeki “saray personeli” varsayımına bağlama çabası biraz gerçeklikten uzaktır.

³⁹⁶ İlgili başlıkta daha detaylı ele alınacaktır.

³⁹⁷ *Šēpē*: koruma için bkz. (Dezsö, 2016).

³⁹⁸ (HZZ: 205, No: 224).

³⁹⁹ *šuri/šurele* ve ^{LU}*marigi* ile ilgili tartışmalar için bkz; Giriş Bölümü. Ayrıca (Çifçi, 2017: 243; Diakonoff, 1991: 17-19; Konakçı & Baştürk, 2009: 178; Zimansky, 1985: 51).

çok sayıdaki arkeolojik buluntular vasıtasıyla bilmekteyiz (Dezsö vd., 2021; Kellner, 1991; Konyar, Işık, vd., 2018; Merhav, 1991a; Seidl, 2004).

Urartu mezarlarında çok sayıda savaş arabası aksamı olduğu düşünülen buluntular ve üzerinde net biçimde savaş arabası tasvirleri bulunan metal buluntular ele geçmiştir.⁴⁰⁰ Bunların bir çoğu kaçak kazılar vasıtasıyla ele geçirilmiş ve tam konumları bilinmiyor olsa da büyük ihtimalle üst düzey kişilere ve Urartu askerlerine ait mezarlardan bulunmuş olabileceğini düşünebiliriz.⁴⁰¹

Özel işçilik gerektiren bu yeni savaş teknolojisi işlevlerinin yanı sıra aynı zamanda bir prestij unsuru olarak Urartu ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Süvari gibi daha bireysel olan bir savaş aygıtından birden fazla kişinin birlikte kullandığı daha etkili bu türden bir teçhizat bölgede kurulan ilk büyük krallık olan Urartu ile birlikte krali bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmıştır. Urartu öncesinde küçük yerel oluşumları saymazsak herhangi merkezi bir krallık bulunmadığı için bu türden özel bir savaş aracına gereksinim olmamıştır.⁴⁰²

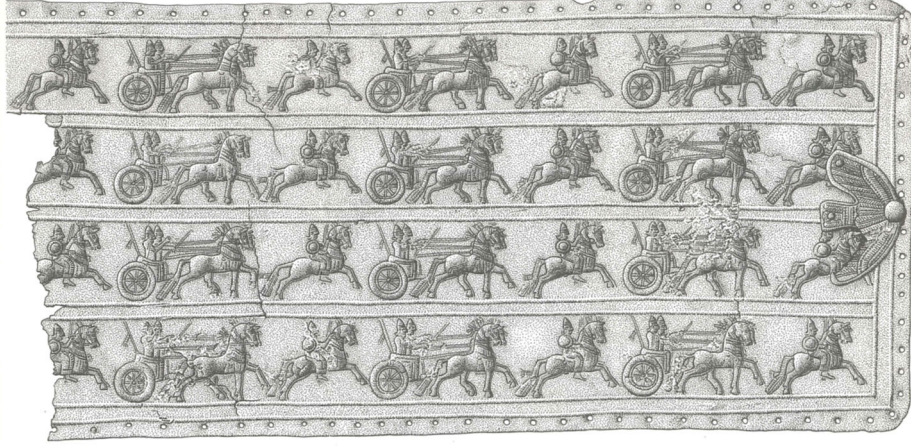
Savaş arabaları ve süvariler sahip oldukları hızlı hareket kabiliyetleri sayesinde savaş alanlarında hem gerektiğinde etkili bir unsur olabiliyor hemde bir intikal veya tehlike esnasında hızlı hareket ederek en güvenli biçimde kralın veya korunan yetkili kişinin tehdit alanından hızlı bir şekilde çıkarılmasını sağlayabiliyordu. Ancak savaş arabalarının tek başına kullanılmasından ziyade hızlı bir şekilde hareket etmesi adına eşlik eden süvari birliklerinin de birlikte kullanılmış olması söz konusudur. Çok sayıdaki kemer ve metal buluntu üzerinde bulunan görsel malzeme bunu doğrulamaktadır;⁴⁰³

⁴⁰⁰ Bkz. (Gökçe, Işık, & Değirmencioğlu, 2013; Merhav, 1991b; Özgen, 1983, 1984).

⁴⁰¹ Özellikle şu iki buluntu grubu bu kapsamda ilgi çekicidir; (Dezsö vd., 2021; Konyar, Işık, vd., 2018). Buluntu yerleri tam anlamıyla bilinmese de Urartu döneminde taşrada görev yapan üst düzey kişilere ait mezarlarla ilişkili buluntular olduğu anlaşılır.

⁴⁰² En yakınında bulunan yardımcı askerler, eskort eden diğer arabalar ve süvarilerle birlikte düşünüldüğünde dönemin adeta makam araçları olarak görülebilir.

⁴⁰³ Hatta önünde veya arkasında süvari askerleri olmadan tasvir edilen savaş arabası neredeyse yok gibidir. Dönemin tasvir üslubunu yansıtmadığının yanı sıra bunun işlevsel bir anlamı da olmalıdır.

Resim 16: Muhtemelen Üst Düzey Bir Urartu Askerine Ait Kemer Parçası
(Kellner, 1991: Levha 1).

Savaş arabalarını detaylarıyla gösteren kemer süslemelerinde genellikle Urartu savaş arabaları eğer hareket halindeyse önünde ve arkasında ayrıca süvarilerin bulunduğu bir konvoy şeklinde yol almaktadır.⁴⁰⁴ Savaş arabalarının yukarıda saydığımız sahip olduğu üstün savaş özelliklerinin yanı sıra bazı dezavantajları da bulunmaktadır. Manevra kabiliyeti bir süvariye göre daha geniş bir açıyı gerektirmektedir ve olumsuz koşullarda devrilme ihtimali bulunmaktadır. Ayrıca diğer arabalarla çarpışarak devrilme ihtimallerinden dolayı arabaların birbirlerine çok fazla yaklaşımadan belirli bir mesafede yol almaları gerekmektedir. Muhtemelen bu türden zaaflarının giderilmesi için yakınlarında çoğu zaman arabalara eşlik eden belirli sayıda süvari birliklerine de gerek duyulmaktaydı. Özellikle hareket halinde resmedilen savaş arabaları görsellerinde bunu doğrulayan çok sayıda yansımasını görebilmek mümkündür (Seidl, 2004: Levha 9/d-e; 17/a,c,d; 47/a-e).

Savaş arabalarının bir diğer dezavantajlarından birisi de engebeli ve taşlık arazilerde kullanılmasının güçlüğü olmalıdır. Bu nedenle kralların veya üst düzey kişilerin daimi bir kullanımından ziyade özellikle risk barındıran savaş, av veya riskli intikal bölgeleri gibi özel durumlarda⁴⁰⁵ tercih etmiş olabileceğini düşünmek gerekir.⁴⁰⁶ Prestij göstergesi olmasının yanı sıra güvenlik boyutunu ele almak gerekirse

⁴⁰⁴ Piyade varsa tören pozisyonunda olduğu düşünülebilir. Bkz. (Seidl, 2004: Levha 17).

⁴⁰⁵ Törenler, riskli bölgelerden geçilen intikaller, av veya savaş şartları gibi durumlar.

⁴⁰⁶ Savaş arabalarının varlığını detaylarıyla biliyor olsak da her savaşta veya her coğrafyada kullanılmış oldukları anlamına gelmez. Kimi yerlerde süvari ile de yetinilmiş olabilir. Nitekim Urartu kralı Minua'nın *Arşibini* isimli bir atının bulunduğu bir kayıta bulunmaktadır (CTU A 5-91).

savaş arabasında sürücü ile birlikte genellikle toplamda 2 (Seidl, 2004:Levha 9/d-e; 10/c; 17/a-b-c-d; 18/a; 24/b; 46/b; 47/a-b-c-d; 48/a-d; 50/c-d; 51/a-b-c; 55/c; 56/a.) veya 3 asker (Seidl, 2004:Levha 49/a-c) görev almaktadır. Bu askerler araçtaki önemli kişinin kendisi dışında 1 veya 2 kişinin daha en yakınında korunması için görev alması anlamına gelmektedir. Muhtemelen en yakınındaki bu kişiler en seçkin ve en güvenilir askerlerden seçilmekteydi. Süvari birliklerinde ise daha çok bireysel bir mücadele söz konusudur. Bu durum kralların, valilerin, prenslerin veya söz konusu önemli kişiyi tehditlere daha açık hale getirebileceği gibi arabada yanında kalkanlarla veya farklı silahlarla bu kişinin veya araçtaki vurucu gücü oluşturan okçu askeri korunmadan mahrum bırakıyordu. Süvaride askerin veya atının vurulması ordunun bir birim kaybetmesi anlamına geliyorken savaş arabasında sürücü dışında iki yedek askerin ve bir yedek atın daha bulunması anlamına gelmektedir.

Savaş arabalarında çift at koşulması sayesinde gerektiğinde süvariden daha hızlı şekilde hareket etmesi de mümkün olabiliyordu. Düşmandan kaçarken veya manevra yaparken kovalanamıyor peşinden gelen düşman askerlerine yönelik sürücü arabayı kullanırken diğer askerler uzak mesafeden oklarla veya daha yakından farklı silahlarla müdahale edilebiliyordu (Kellner, 1991:Levha 4/5). Urartu mezarlarında ele geçirilen çok sayıda metal sadakların bu amaçla arabalarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁰⁷ Bunun gibi önemli üstünlükleri nedeniyle süvariden çok daha işlevsel ve etkili üstünlüklere sahip olan bu savaş teknolojisi hayati avantajlara sahip olabiliyordu. Bu nedenle dönemi için bu denli gelişmiş bir savaş teçhizatı yalnızca önemli ve üst düzey kişilere sağlanan bir ayrıcalık unsuru olmalıdır.⁴⁰⁸ Bu ayrıcalığa sahip kişiler üst düzey korumaya sahip olduğu gibi esas itibarıyla ona yaklaşan düşman için de bir o kadar etkili bir silah olabiliyordu.⁴⁰⁹

Bütün bu avantajlarına rağmen Urartu ordusunun büyük bir kitlesini oluşturduğuna dair ipucu bulunmaz. Bu durum Urartu'nun etkili olduğu coğrafya ile birebir ilişkilidir. Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kafkas coğrafyası güneydeki

⁴⁰⁷ Bu sadaklar üzerinde özellikle savaş arabaları sahnelerinin yer alması da tesadüfi değildir. Bu metal sadaklar sayesinde arabada taşınan çok sayıda ok daha fazla cephane anlamına gelmekteydi.

⁴⁰⁸ Bu nedenle arabalara koşulacak atlar özel olarak seçilip yetiştirilmiş olmalıdır.

⁴⁰⁹ Araç uzaklaşırken takip eden düşman için oklarla uzaktan büyük risk oluşturmaktadır.

Mezopotamya gibi düzlük yüzey şekillerine sahip değildir. Aylar boyunca karla kaplı olan bu coğrafyalarda savaş arabasını sürekli kullanmak güneydeki kadar kolay olmayıp, bu coğrafya Mezopotamya'nın aksine büyük meydan savaşlarına da müsait değildir. Engebeli arazi şartlarında muhtemelen süvari birlikleri en yaygın tercih olarak kullanılmış olmalıdır.⁴¹⁰

Urartu ordusunda bulunan savaş arabası miktarına ilişkin bilgilerimiz kısıtlıdır. Az sayıdaki yazıttan anlaşılan savaş arabalarının genel ordu içerisindeki oranı İşpuini ve Minua döneminde yüzde bir civarındadır;

Dönem	Urartu Ordusu'nda Bulunan ⁴¹¹	Düşmandan Ele Geçirilen	Kaynak
İşpuini ve Minua	66		CTU A 3-5
	106		CTU A 3-9
II. Sarduri		92	CTU A 9-3
		50	CTU A 9-1 CTU A 9-2 CTU A 9-4

Tablo 16: Urartu Yazıtlarına Göre Atlı Savaş Arabası (^{GİŞ}GIGIR) Miktarları.

Bu durum savaşın ana unsuru olmaktan ziyade sahip olduğu üstün korunma özellikleri nedeniyle kral ve önemli kişilerin korunması işlevini gösteriyor olmalıdır.⁴¹² Erken bir dönem olan İşpuini ve Minua döneminde yukarıdaki tablodan anlaşılabileceği üzere 66-106 civarında bir sayıya ulaşan Urartu savaş arabalarının miktarı ilerleyen dönemlerde daha da artmış olmalıdır ancak bu konuda bilgi vermeyi kesen kaynaklar düşmandan ele geçirilen araba sayılarını propaganda unsuru olarak kullanmaya devam etmiştir.

⁴¹⁰ Ancak bu zorlu coğrafi şartlara rağmen sahip olduğu üstün özellikler bu savaş aracının kısıtlı da riskli zamanlarda ve savaşlarda, hem de bir prestij unsuru olarak kullanılmış olduğunu söyleyebiliriz.

⁴¹¹ Bu miktarlar savaş arabası sayısı olarak düşünülecek olursa her araçta en az 2 veya 3 personel olduğunu düşünebiliriz. Dolayısıyla asker sayısının anlaşılabilmesi için muhtemelen bu rakamların 2 veya 3 ile çarpılmasını gerekir.

⁴¹² Assur ordusunda da karşımıza çıkan rakamlar çok yüksek olmayıp bu miktarlara benzer oranlardadır (Dezsö, 2012:137). Assur ordusunda görev yapan savaş arabası personellerine ilişkin çok sayıda kayıt bulunur. Bkz. PNA. Ayrıca yabancı savaş askerler için (Dalley, 1985).

Dönemin en gelişmiş silah teknolojisi olan bu savaş arabalarında aynı zamanda mızrak, ok-yay, kılıç ve kalkan gibi birçok teçhizatın birlikte ve ayrı ayrı kullanılması mümkün olabiliyordu.⁴¹³ Bireye dayanan tek bir süvariye oranla daha fazla cephane taşınabilmesi de “^{GIŞ}GIGIR ” savaş arabası teknolojisinin diğer üstün özelliklerinden birisidir. Ancak kanımızca bu türden savaş araçları Urartular için bir saldırı aracı olmaktan ziyade ağırlıklı olarak savunma ve prestij amaçlı bir işleve sahiptir.

Metal eserler üzerinde Urartu savaş arabalarının detaylarını gösteren çok sayıda tasvir bulunmaktadır (Seidl, 2004). Literatürde bu görsel detaylarından yola çıkılarak yapılan bazı tartışmalar vardır (Çifçi, 2017:242-243; Konakçı & Baştürk, 2009:176). Tekerlek boyutları veya ispit sayılarından erken veya geç olmak üzere bazı kronolojik ayrımlara gidilmek istenmiştir (Gökçe, 2019). Ancak bu türden görsel detaylar üzerinden yorum yapmak tarafımızca doğru değildir. Bu detaylar görseli işleyen metal ustasının keyfiyeti ile ilişkili olabileceği gibi metal ustalarının veya araba ustalarının farklı kişiler olması ile de ilişkili olarak değişebilecek bir durum olabilir. Aynı araba ustasının iki tür tekerlek üretmiş olabileceği gibi farklı dönemlerde benzer özelliklerde araçlar üretilmiş de olabilir. Bu nedenle bu türden detaylar üzerinden yapılan sınıflandırmaların en azından kronolojik sonuçlar vermeyeceğini söyleyebiliriz.

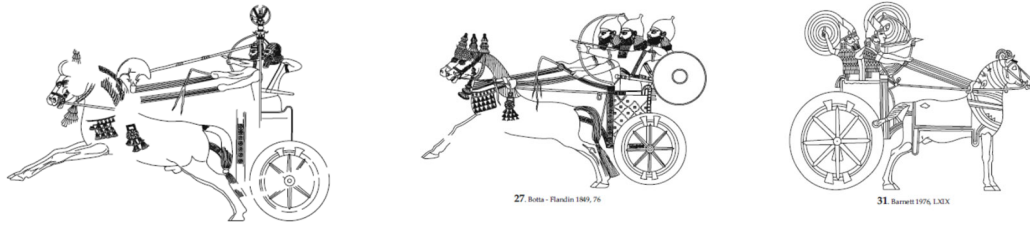
Görsel malzeme üzerindeki detaylar savaş arabaları açısından kronolojik bir ayrıma gitmeyi mümkün kılmıyor olsa da elbetteki ayrıntılarda bazı önemli bilgiler verdiği de bir gerçektir. Bu tasvirler ve bulunan birçok arkeolojik buluntudan anlaşıldığı kadarıyla arabalara koşulan atlar çeşitli zırh ve süs öğeleriyle özenle teçhizatlandırılmıştır (Merhav, 1991b: 78; Özgen, 1983, 1984). Çift olarak koşulduğu görülen atlar böylece arabanın ağırlığını paylaşarak süvariye oranla çok daha hızlı bir şekilde hareket etmesi mümkün olmalıdır. Ayrıca arabaya koşulacak bu atların özel yetiştirilmesi ve özenle seçilmiş olması mümkündür. Bu unsurlar üzerinde hareketli her yöne atış yapabilen bir okçu barındıran savaş arabasına birebirde önemli bir üstünlük kazandırıyor olmalıdır. Kimi sahnelerde ise törenler esnasında arabalara yaya askerlerinin eşlik ettiğini görebilmek mümkündür (Seidl, 2004: Levha 17/b). Bu tür

⁴¹³ Kemerler ve bronz buluntular üzerindeki tasvirlerde ok-yay ve mızrak olduğu açıkça görülebilmektedir (Kellner, 1991; Seidl, 2004). Ayrıca bu askerlerin yakın mücadele için kendilerine ait hançer, kılıç gibi bir son aşama silahının olmaması düşünülemez.

sahnelerde genellikle bir mücadeleden ziyade “muzaffer” bir görüntü ifadesi aktarılmak istenmiştir.

Askerlerin kullandığı silahlara gelecek olursak ok-yay ve kalkan savaş arabası askerlerinin ellerinde en çok görülen silahların başında gelmektedir. Bu tercihte yukarıda saydığımız avantajların yanı sıra savaş arabalarında askerin hareket kabiliyetini kısıtlamadan arabaya sabitlenmiş sadaklar içerisinde daha fazla sayıda ok taşımasının mümkün olmasının da payı olmalıdır. Bulunan çok sayıdaki bu türden sadaklar üzerinde savaş arabalarının tasvir edilmesi tesadüfı değildir (Seidl, 2004: Levha 17/c-d; 18/a). Arabalarda ayrıca mızrak olduğu da çok sayıda görselden anlaşılmaktadır. Bunlar düşmanın ok mesafesinden daha yakında ulaştığında kullanılıyor olmalıdır. Ok-yay ve mızrak dışında muhtemelen son aşamada kullanılmak üzere askerlerin her birinde kılıç/kama benzeri bir son aşama silahlarının da bulunması gereklidir.

Çağdaş Assur kaynakları kendi ordusunda görev yapan atlı savaş arabalarına ilişkin çok daha ayrıntılı bilgi sunmaktadır.⁴¹⁴ Assur ordusundaki savaş arabalarında 2, 3 veya 4 asker bulunmaktadır. 2 kişiden sonrası 3 ve 4. askerin tuttuğu kalkan sayısının artmasını sağlamıştır.⁴¹⁵

Şekil 17: 2, 3 ve 4 Personelden Oluşan Assur Savaş Arabaları (Dezsö, 2012: Levha 17;16;18).

Assur’un etkin olduğu coğrafi yapı dikkate alındığında orduda bulunan savaş arabası miktarının Urartu’ya oranla çok daha fazla kullanıldığını söyleyebiliriz.⁴¹⁶

⁴¹⁴ Bu askerlerden kimilerinin hatta Urartulu olabileceği dahi bilinir (Dalley, 1985).

⁴¹⁵ Detalı bilgi için bkz; (Dezsö, 2012: Bölüm, Chariotry).

⁴¹⁶ Ancak krali yazıtlarda sayılarına ilişkin çok fazla bilgi bulunmaz, yalnızca II. Sargon döneminde 150 olduğu bildirilmiştir (Dezsö, 2012: 190). Bu bilgi Urartu yazıtlarında da erken dönemde birkaç örnek

Savaş arabalarının ayrıcalıklı özel konumları süvari askerleri içinde kısmen geçerlidir. Her ne kadar sayıca piyade askerleri Urartu ordusunun büyük çoğunluğunu oluşturuyor olsa da muhtemelen süvari askeri olmak piyadelere oranla çok daha önemli ve yüksek bir statüyü gösteriyor olmalıydı.

3.2.3. Süvari (PIT.ḪAL.LÚ)

Hem yazılı belgelerden hemde metal buluntular üzerindeki görsellerden Urartu ordusunun ana unsurlarından birisinin de süvari birlikleri olduğu anlaşılmaktadır. Urartu yazıtlarında *PIT-ḪAL.LÚ.MEŠ* Akkadogramı ile bahsedilen süvari birliklerine ilişkin krali yazıtlardan bilinen genel rakamlar şu şekildedir;

Dönemi	Urartu Ordusu'nda Bulunan	Düşmandan Ele Geçirilen	Kaynak
İşpuini ve Minua	X.430		CTU A 3-5
	9174 (veya 9274)		CTU A 3-9
II. Sarduri		3600	CTU A 9-3
Belirsiz	3551? ⁴¹⁷		CTU A 18-5

Tablo 17: Urartu Yazıtlarında Bahsi Geçen Süvari (PIT.ḪAL.LÚ) Miktarları.

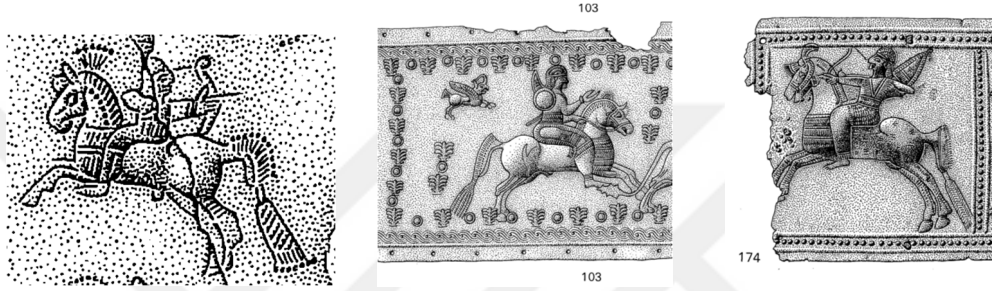
İşpuini ve Minua dönemindeki bu erken yazıtlara göre Urartu ordusunda X.430 ve 9.174 (veya 9.274) süvari askeri bulunmaktadır.⁴¹⁸ Yazıtta ifade edilen ve yaklaşık 10.000 civarındaki süvari miktarı gerçekçi bir rakamdır ve muhtemelen erken dönemde bu civarda bir rakam söz konusu olmalıdır. Bu rakamların gerçekçi olması ilerleyen dönemlerde bu bilginin yazıtlarda bildirilmemiş olmasıyla da uyumludur.

dışında bahsedilmemiştir. Mezopotamya toplumlarında yalnızca yönetici ve devlet görevlilerinin değil toplumda yeterli imkana sahip olan diğer şahıslarında araba sahibi olabildiği bilinir.

⁴¹⁷ Yazıt tam olmadığı için asker sayısının ele geçirilen düşman mı yoksa Urartu askeri mi olduğu da net değildir (CTU A 18-5).

⁴¹⁸ UKN 24.

Urartu ordusunun ana unsurlarından biri olduğu anlaşılan bu süvari birlikleri kullandıkları silahlara göre bazı farklılık göstermektedirler. Mızrak taşıyan süvariler olduğu gibi at üzerinde ok kullanan süvarilerin de bulunduğu bu görseller yardımıyla anlaşılmaktadır (Kellner, 1991: Levha 3/11; 8/36; 27/99; 35/117; 40/157; 43/174; 47/182). Özellikle at üzerinde geriye dönerek ok atan askerler dikkat çekicidir (Kellner, 1991: Levha 4/12). Bu askerlerde çoğu zaman küçük birer kalkan olduğu da açıkça görülmektedir.

Şekil 18: Süvari Türleri (Kellner, 1991: Levha 26/99; 31/103; 43/174).

Urartu belgelerinde doğrudan atları tanımlamak için geçen “ANŞE.KUR.RA.MEŞ” süvari birliği anlamında kullanılan “PIT-ĦAL-LÚ.MEŞ” ile karıştırılmamalıdır. Birçok yerde ganimet olarak ele geçirilen atlardan bu şekilde bahsedilir. Ancak “ANŞE.KUR.RA.MEŞ” binek atı anlamına gelir (ZL 353; UKN: 39; CTU V: 443).⁴¹⁹

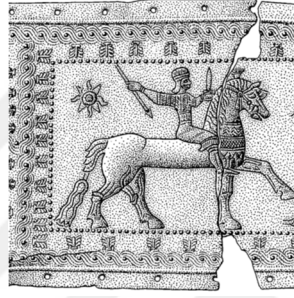
Urartu ordusunda bulunan süvariler ise kullandıkları silahlara göre şimdilik bilindiği kadarıyla 2’ye ayrılmaktadır. Bunlar mızrak ve kalkan kullanan süvariler ile ok ve yay kullanan süvarilerdir. Her ne kadar metal buluntular üzerindeki küçük ölçekli tasvirlerde kimi zaman tam anlaşılmıyor olsa da bu askerlerin her birisinin kendine ait kılıç veya kama benzeri son aşama silahlarının olması da mümkündür. Bu ayrımlar metaller üzerindeki görsel tasvirlerden yapılabilmektedir. Yazılı kaynaklar bu türden detaylar hakkında bilgi vermez.⁴²⁰

Mızrak ve kalkanlı süvari askerleri her ne kadar yazılı belgelere ayrı bir birim olarak yansımamış olsa da görsel buluntular yardımıyla bildiğimiz bir başka süvari

⁴¹⁹ Ayrıca Urartu kralı Minua’nın *Arşibini* isimli bir atının bulunduğu ve “22 kübit mesafesinde atladığını” bildiren ilginç bir propaganda kaydı da bulunmaktadır (CTU A 5-91).

⁴²⁰ Daha fazla bilgi için bkz. (Konakçı & Baştürk, 2009: 178-182).

türüdür. Bu türden askerlerin gerek savaş, gerekse av sahnelerinde örneklerini çokça görebilmek mümkündür. Özellikle piyadelere ve diğer süvarilere karşı etkili olabilecek bu askerler metal eserler üzerinde kimi zaman avlanırken, kimi zamanda savaş sahneleriyle birlikte canlandırılmıştır (Seidl, 2004: Katlanır Levha B-I; Levha 9-d,e; 10-a; 17-a,c,d; 18-a; 47-a,b,c,d; 49-a; 50-d; 51-e; 57-a;). Assur ordusunda benzer mızraklı süvari birliklerine dair çokça örnek bilinmektedir (Dezsö, 2012: 22-23). Bu dönemde kalabalık piyadelerin dışında asıl vurucu güç olan süvarilerin özel bir önemi olduğu anlaşılmaktadır;

Şekil 19: Mızraklı Urartu Süvarisi (Kellner, 1991: 49/186).

Bir diğer süvari türü ise at üzerinde ok atarak tasvir edilmiş Urartu süvarileridir. Bunlar metal eserler üzerinde sıkça tasvir edilmiştir. Özellikle geriye dönerek ok atar vaziyette gösterilmiş olmaları hem sanatta hemde sahada önemli bir farklılık yaratma çabasını gösteriyor olmalıdır. Düşmandan uzaklaşırken ok fırlatabilen bu asker tasviri bunun bir savaş taktiği olarak bilindiğini ve kullanıldığını da göstermektedir. Bu türden süvariler muhtemelen hareketli ve hızlı okçular olarak düşman hatlarını rahatsız etmekte ve vurkaç taktiğiyle rakibi yormaya ve etki yaratmaya çalışıyor olmalıdır. Ancak bu türden görsel malzemelerin idealize edilmiş şablonlar olabileceğini de unutmamak lazımdır. Fakat bu tasvirler yine de söz konusu süvari asker türünün ve teçhizatının varlığına ilişkin bir kanıt oluşturur. Detaylı özelliklerin çok özenli olmadan çok sayıda ipucu verdiğini söylememiz gerekir. Assur süvarisi içerisinde bu türden benzer okçu süvarilerinin olduğu bilinmektedir. Bunlar gerek kabartmalara ve gerekse yazılı belgelere çok daha ayrıntılı bir şekilde yansımıştır (Dezsö, 2012: 23).

Urartu süvarilerinin soylu kişilerden oluştuğuna dair Assur kayıtların bulunduğunu yukarıda belirtmiştik. Ancak bu bütün süvari sınıfının soylulardan oluşmasından ziyade başlarındaki komutanların ve yetkili kişilerin krali soyla

bağlantılı olabileceğini düşünebiliriz. Bunların dışında soylu olmayan ve ganimetlerden pay almak isteyen çok sayıda süvarinin ve askerin Urartu ordusunda olabileceğini söyleyebiliriz. Ayrıca vassal krallıklardan veya yerel güçlerden de bu anlamda zaman zaman destek alınmış olabildiği mümkündür.

3.2.4. Piyade (^{LÜ}ERIN^{MEŞ})

Urartu ve dönemin birçok ordusunun ana omurgasını piyade olarak adlandırdığımız “yaya asker” sınıfı oluşturmaktadır. Urartu yazıtlarında ^{LÜ}ERIN^{MEŞ} olarak ifade edilen bu kavram aynı zamanda *asker/savaşçı* anlamında kimi zaman ele geçirilen düşman askerlerini ifade etmek için de kullanılmıştır (HZL: 254, No:327).

Tıpkı diğer birlik türlerinde olduğu gibi İşpuini döneminden sonra piyade veya diğer herhangi Urartu askerlerinin miktarına ilişkin krali yazıtlar pek görülmez. Bunun nedenleri üzerinde yukarıda durmuştuk. CTU A 3-5'e göre İşpuini Dönemi'nde Urartu ordusunun yaklaşık %90.48 ini bu piyade birlikleri oluşturuyorken, CTU A 3-9'a göre ise %70 gibi bir oran söz konusudur;

Dönemi	Urartu Ordusu'nda Bulunan	Düşmandan Ele Geçirilen	Kaynak
İşpuini ve Minua	15.760		CTU A 3-5
	22.704		CTU A 3-9
I. Argiştı		10.140	CTU A 8-3
II. Sarduri		352.011 ⁴²¹ (Süvari+Piyade)	CTU A 9-3

Tablo 18: Urartu Yazıtlarına Göre Piyade Asker (^{LÜ}ERIN^{MEŞ}) Miktarları.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere süvari ve savaş arabalarına oranla çok yüksek bir oranla orduda ağırlık piyadelerden oluşmaktadır. Bu durum sonraki dönemlerde yazıtlarda geçmese de muhtemelen ilerleyen Urartu kralları döneminde de benzer bir biçimde devam etmiş olmalıdır. Fakat bu piyade birliklerinin ne kadarının profesyonel ve daimi asker olduğu, ne kadarının geçici birlikler olduğuna dair herhangi bir kayıt şimdilik bulunmamaktadır. Fakat daimi Urartu piyadelerinin ve askerlerinin

⁴²¹ Söz konusu rakam yazım hatası veya abartıdan ibarettir.

bulunduğu ve özellikle Urartu kentlerinde görev yaptığına ilişkin yukarıda da bahsettiğimiz bazı ip uçları vardır.

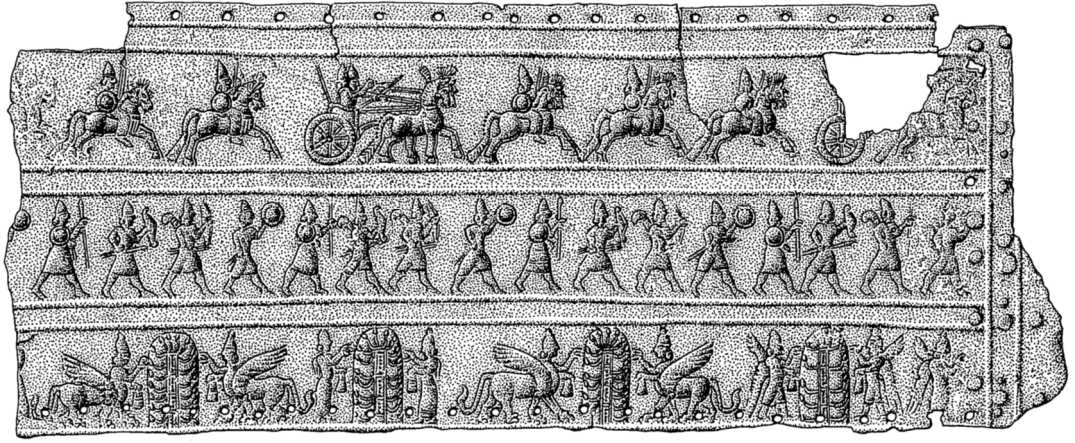
Assur belgelerinde de Urartu piyadelerine ilişkin kimi kayıtlar bulunur. Sargon döneminde Muşafir üzerine ilerleyen Urartu ordusunda 3.000 piyade askerinin bulunduğu açıkça kaydedilmiştir. Ancak bu bütün Urartu ordusundaki piyadelerden ziyade Urartu generalinin (*vali*) emrindeki bir öncü bir kuvveti işaret etmektedir (SAA 5, 88). Yine Sargon dönemine ait bir başka kayıta kış mevsiminde geçtiği anlaşılan bir askeri hareketle ilgili olarak⁴²² bir belgede 8.000 kişilik bir askeri birliğin kaydı bulunmaktadır (SAA 5, 92). Elbette bu rakamlar kesin sayılar olmaktan ziyade yaklaşık bir miktarı ve Urartu ordusunun yalnızca bir kısmını göstermesi açısından önemlidir.

Piyade askerlerinin kast edip etmediği kesin olmamakla birlikte II. Sarduri yıllıklarında bahsi geçen ^{LÚ}gu-nu-ši-ni-i (*savaş adamı-asker*) ifadesi dikkat çeker. *Babilu* ve *Baruata* ülkelerinde ele geçirdiği çok sayıda yerleşme ve insanların içerisinde 6.000 *savaş adamından* bahsedilmiştir. Ancak bunun öncesinde I. Argišti'nin Aras Havzası'nda kendisinin kurduğunu belirttiği (^{URU}er-bu-ú-ni) Erebuni (Arinberd) şehrine *Hate* ve *Şupa* ülkelerinden (*batı sınırındaki*) 6.600 askeri getirip yerleştirildiğinden bahsetmesi ilginçtir (CTU A 8-3). Burada düşmandan ele geçirilen askerlerden ziyade Urartu ordusunda görev yapan birliklerin nakli söz konusu olmalıdır. Kuzeyde baş göstermeye başlayan muhtemelen yeni bir tehlikeye karşın yazıtta da belirtildiği gibi “*düşmanlara gözdağı vermek*” istediğini belirterek böyle bir önlem alınmış olmalıdır. Aynı zamanda Aras havzasına hakim olma ve yerleşme çabaları burada inşa edilen krali kentlerle doğrudan ilişkili bir süreçtir. Bu 6.600 sayısı bir Urartu krali kentinde bulunabilecek yaklaşık asker veya erkek sayısını vermesi açısından önemlidir. Erebuni Urartu kentleri içerisinde yaklaşık 20 hektarlık bilinen boyutuyla orta büyüklükte bir kenttir (Danışmaz, 2018a: 30). Bu askerler aileleri ile birlikte oldukları düşünülünce daimi bir askerlikten ziyade ekonomik zincir içerisinde

⁴²² Yazıtın bütün olarak günümüze ulaşmadığı ve bağlamı tam anlaşılamamakla birlikte muhtemelen Kimmer saldırılarıyla ilişkili olmalıdır.

varlık gösteren yarı asker kitleler olması ve gerektiğinde askerlik vazifesini sürdüren insanlar olabileceği akla daha yatkın gelmektedir.⁴²³

Metal eserler üzerindeki görsellerde Urartu piyadelerinin teçhizatları ve türlerine ilişkin önemli ayrıntıları görebilmek mümkündür. En geniş kalabalık kitle olan bu *yaya askerleri* çeşitlilik açısından da en fazla türe sahip olan askeri gruptur. Bu açıdan aşağıda görseli verilen bir kemer parçası üzerindeki Urartu askerlerinin adeta bir geçit törenini tasvir eden sahnede orta bandta bulunan 17 adet Urartu askeri muhtemelen bütün türleriyle Urartu piyadesini göstermektedir (Kellner, 1991: Levha 35/117; Merhav, 1991a: 144);

Resim 17: Urartu Piyadeleri (Orta Sıra).

Bu görselde yer alan düzene göre Urartu piyadelerini daha iyi anlamak için bu figürleri detaylı olarak tek tek ele almamız gerekmektedir. Kemer parçasının orta bandında yer alan ve en önden itibaren sondaki yarım figürle birlikte toplam 17 asker figürü bulunmaktadır. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu askerler belirli bir düzen içerisinde tekrarlanmaktadır. Sağdan sola doğru adeta Urartu ordu düzenini

⁴²³ Diakonoff eli silah tutan her erkeğin asker olarak görülebileceğini belirtir fakat aynı zamanda Urartu nüfusu için 6-7 milyon gibi bir rakamın makul görülebileceğini söyler. Böylesi bir rakam oldukça fazladır ve pek gerçekçi değildir (Diakonoff, 1991: 19, Dipnot 55). Şimdiye kadar toplamda 12 krali kent bilinmesine rağmen bunu bilinmeyenlerin de olma ihtimaliyle birlikte 15 kabul edersek ve Erebuni'de bahsedilen 6.600 (asker/erkek) rakamını da her şehir için ortalama bir değer alırsak, tahmini kadın ve çocuklarla birlikte her kent için yaklaşık 30.000 kişilik bir rakam söz konusu olmalıdır. 15 kent olduğunu tahmin edersek 30.000x15: 450.000 kişi eder ki bu kanımızca maksimize edilmiş rakamlardır. Buna eyaletler ve diğer yerleşmeler de dahil edilirse Urartu ülkesinde doğrudan krallığın kontrolündeki nüfusun 1 milyon civarında veya daha az bir miktarda olması makul bir tahmin olarak görülebilir. Başkent ile ilgili olarak tahmin edilen nüfus ise biraz daha fazla olabilir. Bkz. Dipnot; 273.

yansıtmak istercesine bir sıralama yapılmıştır. En üst banttaki savaş arabaları ve süvariler muhtemelen en seçkin ve sayıca az birlikleri tasvir etmekte, orta banttaki askerler ise en kalabalık piyade askerlerini göstermektedir. Bu görsel aynı zamanda Urartu yazıtlarında verilen ve yukarıda tablolarını verdiğimiz asker oranları ile de uyumludur.

Bu tür özel işçilik gerektiren kemerler muhtemelen üst düzey komutanlara ve kişilere özel yaptırılmış olmalıdır. Çünkü bunun dışında çok sayıda tekdüze yalnızca savaş arabalarının veya yalnızca süvarilerin resmedildiği kemerler bulunabildiği düşünüldüğünde bu türden kemerlerin üzerindeki motifler ile kullanan kişinin ne türden bir asker olduğu arasında doğrudan bir ilişki olabileceği öne sürülebilir. En alt sıradaki mitolojik öğelerden oluşan kutsama sahnesi de bu türden sanat eserlerinin ortaya çıkmasının ve toplumsal yapıdaki dini arkaplana ilişkin fikir vermektedir.⁴²⁴

Ancak konumuzla ilgili olarak orta bantta yer alan piyade askerlerine gelecek olursak en öndeki 1 numaralı askerin bir elinde kılıç ve diğer elinde kalkan tutmakta olduğu görülür (*Kılıç ve Kalkanlı Piyade*). Aynı asker figürü 5. 9. 13. ve kırık olan 17. sırada tekrarlanmıştır. Ana hatlarıyla işlenen bütün asker figürlerinde çok fazla ayrıntı gösterilmese de başlarında klasik konik Urartu miğferleri olduğu anlaşılır.

2. sırada gösterilen asker figürü ise bir elinde ok diğer elinde yay tutuyor olmalıdır (*Okçu Piyade*). Aynı asker figürü 6. 10. ve 14. sırada tekrarlanmıştır. Bu tür askerlerin varlığına ilişkin ok dağıtımını konu alan kimi yazılı belgeler olduğu Urartu tabletlerinden bilinmektedir (CT An-1).

3. Sırada tasvir edilen asker ise bir elinde yatay vaziyette mızrak tutarken diğer elinde kalkan tutmaktadır (*Mızraklı Piyade*). Aynı figür 7. 11. ve 15. sırada aynı şekilde tekrarlanmıştır. 4. Sıradaki asker ise kalkanı sırtında ve elindeki mızrak dikey olarak resmedilmiştir. Bu figür yine 8. 12. ve 16. sırada yinelenmiştir.

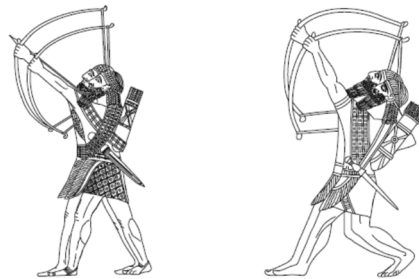
Dolayısıyla toplamda kılıç ve kalkanlı, okçu ve mızraklı olmak üzere 3 tür Urartu piyadesinin olduğunu söyleyebiliriz (Konakçı & Baştürk, 2009: 186). Böylece yazıtlarda genel miktarları verilmiş olan Urartu piyadesinin alt türleri ve kullandıkları

⁴²⁴ Ayrıntısı için bkz. Bölüm 1.2.2.3.

silahlar hakkında bunun gibi görsel buluntular yardımıyla fikir sahibi olabilmekteyiz.⁴²⁵ Bunlar içerisinde mızraklı askerlerin iki kere tekrarlanması tıpkı genel kompozisyon içerisinde piyadelerin en kalabalık resmedilmiş olması gibi çoğunluğu oluşturuyor olması ihtimaline bir gönderme olabilir.

Urartu'da Assur ve Mezopotamya ordularında görülen sapancı askerler bulunmaz. Bunda Urartu'nun etkin olduğu coğrafyanın kendine has etkisi vardır. Ayrıca hendek veya tünel kazarak düşman yerleşmelerine zarar vermeye çalışan birliklerde Urartu'da görülmez. Muhtemelen yüksek kayalıklar üzerinde kurulan bu coğrafadaki yerleşmelerde bu tür birliklerin herhangi bir etkisi söz konusu olamayacağı için tercih edilmemiştir. Kuzeydeki dağlık coğrafyada yerleşimlerin kendine has özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. Daha çok düzlüklerde kurulan ve kayalık yüksek sitadellere sahip olmayan Mezopotamya türü yerleşmelerde bu türden askerlerin işe yaraması beklenebilir.

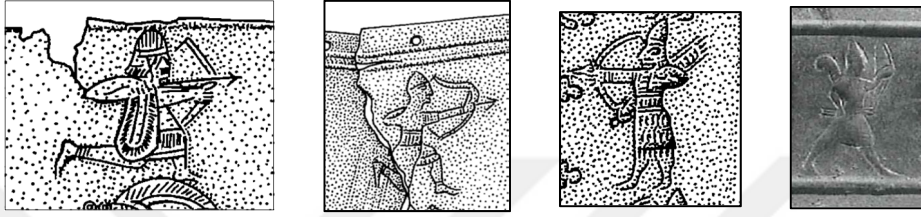
Dönemin savaş teknikleri ve askerliğin doğası gereği ne tür olursa olsun her askerin aynı zamanda yanında son aşama birebir mücadele safhasında kullanılmak üzere kılıç veya daha küçük bir kamasının olduğu düşünülmelidir. Ancak ayrı bir birim olarak daha profesyonel kılıç askerlerinden oluşan belki kullandıkları daha özel kılıçlara sahip piyadelerin de bulunabilmesi mümkündür. Bu yönde hem metaller üzerindeki görsellerden hemde çok çeşitli arkeolojik buluntulardan söz edebiliriz (Biber, 2011). Özellikle Assur kabartmalarında mızraklı ve okçu askerlerin aynı zamanda bellerinde küçük kama veya kılıçlarının bulunduğu görülmektedir. Ancak Urartu tasvirleri küçük ölçekli olmasından dolayı bazı ayrıntılar her zaman görülemez;

Şekil 20: Assurlu Okçular ve Bellerindeki Kılıçları (Dezsö, 2012a: 289).

⁴²⁵ Küçük ölçekli bu buluntuların ayrıntıları üzerinden yorum yapmak ve net tanımlamalar yapabilmek riskli olsa da genel bir fikir vermesi açısından önemlidir.

Bu dönemin olmazsa olmaz askerlerinden birisi de hiç şüphesiz okçu birlikleridir. Urartu ordusunda yukarıda bahsettiğimiz süvari okçularının yanısıra çok sayıda yaya okçularının da bulunduğu anlaşılır. Bu piyade okçuları özellikle kemerler üzerinde savaş veya av mücadelesi içerisindeyken veya geçit törenindeyken çokça tasvir edilmiştir. Kimi zaman dizlerinin üzerine çökerek ok atar vaziyetteki piyade okçuları kimi zamanda ayakta ok atar vaziyette veya yürürken görselleştirilmişlerdir;

Şekil 21: Piyade Okçuları

(Kellner, 1991: Levha 31/107; 30/106; 7/19)-(Seidl, 2004: Levha 47;)

Okçuluk gibi tecrübe ve profesyonellik gerektiren bazı askeri birimler geçici askerlerden ziyade en azından çekirdekte bir miktar daimi askerlerden oluşuyor olmalıdır. Tıpkı Assurda olduğu gibi kimi askerler bazı ülke veya bölge kökenli olarak oraya has özellikleri ile ön plana çıkıyor olabilir (Dezsö, 2012: 32-38). Örneğin kimi bölgedeki veya kabiledaki insanlar binicilikte iyi olabileceği gibi farklı bir bölgenin insanları okçulukta marifetli olabilmekteydi. Bununla ilgili olarak bir ipucu Çavuştepe’de bulunan bir tablette geçmektedir (CTU CT Çav-1);

...
4' [LÚ?.G]İŞ.BAN KUR-iş
5' [x x]-nu-si-e
...

5. satırdaki tam okunamayan fakat krali şehirlerden sonra geldiği bilinen URU MAN-nusi” yani krali şehir anlamında kullanılmış olabilir (Işık, 2015: 82). Eğer böyle kabul edersek ismi okunamayan bir krali şehrin okçuları gibi bir anlam çıkar. Fakat bir diğer ihtimal ise Urartu yazıtlarından bilinen *Alganusi* ülkesi olabileceğidir. Bu bölge ise Assur Urartu arasındaki sınır bölgelerinde yer alan bir bölgenin adı olabileceği düşünülür (Işık, 2015: 281-282). Her iki ihtimalle de Çavuştepe gibi krali kentlerde bir miktar okçu birliklerinin bulunduğunu söyleyebiliriz. Bir maaş veya ganimet ödemesi

olduğunu düşündüğümüz bu belgede Urartu ordusu için okçuluk yapan bir başka ülkenin askerlerinden de bahsediliyor olabilir.⁴²⁶

Ayrıca bu krali kentlerde yapılan kazılarda çok sayıda sadak ve ok uçları da ele geçirilmiştir. Yazılı belgelerde de ok ve yay dağıtımından bahseden kimi kayıtlar mevcuttur. Bunlardan en önemlisi Anzaf tabletidir. Burada 15 kişilik bir birliğe verilen ok ve yaylardan bahsedilir (CTU CT An-1). Ayrıca Toprakkale tabletinde geçen “^{LÚ}GIŠ.gàr-ru-ur-da-a” *garrurda adamları* okçular için kullanılan determinatif olan GIŠ ile tanımlanmıştır. Bu askerlerin Urartu olup olmadığı tartışılıyor olsa da okçu birliklerinden bahsediyor olması yüksek ihtimaldir.

Yazılı kaynaklardan ve görsel buluntular vasıtasıyla bilinen bir diğer piyade askeri mızrak ve kalkan kullananlardır. Urartu sanatını yansıtan eserler her ne kadar Assur gibi detaylı kaynaklara sahip olamasa da bu türden askerlerin ellerinde küçük birer kalkan ve orta uzunlukta bir mızrak taşıdıkları anlaşılabilmektedir;⁴²⁷

Şekil 22: Mızraklı Piyadeler

(Kellner, 1991: Levha 35/117)

(Seidl, 2004: Levha 47)

3.2.5. Eyalet ve Taşra Destek Kuvvetleri

Urartu ordusunun ana gövdesini krali kentlerde ve eyalet merkezlerinde bulunan askeri birliklerin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Krali kentlerde bulunan ve merkezi yapıyı oluşturan askerler dışında özellikle eyaletlerde yerleşik olan erkeklerin büyük kısmının aynı zamanda gerektiğinde asker olarak da görev yapabileceği tahmin

⁴²⁶ Assur yazıtlarında kabile isimlerine göre de askerlerin adlandırılmasına rastlamaktayız. Örneğin ITU lu okçular için bkz.(Dezsö, 2012a:32).

⁴²⁷ Detaylı bilgi için bkz. (Konakçı & Baştürk, 2009: 182-184). Ancak genellikle metal eserler üzerindeki küçük ölçekli bezemelerden öğrendiğimiz bu ayrıntılar genel hakkında yalnızca bir fikir verebilir.

edilmektedir (Diakonoff, 1991). Bu birlikler normal zamanlarda eyalet merkezlerinin ve çevresindeki bölgelerin kontrolünü sağlıyor olduğu gibi sefer zamanlarında gerektiğinde merkezi orduya destek vermektedirler. Hatta kimi zaman muhtemelen merkezle koordineli bir şekilde kendi başlarına güçleri ölçeğinde bazı askeri faaliyetlerde bulunabiliyorlardı.

Eyaletlerde görevli valiler (^{LÚ}EN.NAM) aynı zamanda orduda birer general olarak görev yapmaktadır.⁴²⁸ Askeri kimlikleri bu Urartu yöneticilerinin en tabi vazifesidir. Çoğunluğunun krali soydan gelmiş kişiler olmaları yüksek ihtimal olan bu valilerin düşük ihtimalle de olsa bir kısmının hadım görevlilerden seçilmiş olması da muhtemeldir.

Urartu eyalet merkezleri krali merkezlerin küçük ölçekli birer kopyası olarak planlanmıştır. Kaya mezarlarından bazılarında⁴²⁹ yazıt dahi bulunuyor olması yukarıda bahsettiğimiz krali soyluluğa işaret ediyor olabilir. Bir tür bölgesel merkezler olarak görülebilecek bu eyalet merkezlerinin sahip olduğu Urartu birlikleri dışında kendilerine bağlı olan kimi aşiret veya yerel güçlerden de asker temin edebiliyor olması mümkündür. Bu sayede Urartu hakimiyetini tanıyan yerel güçler bunun karşılığında bazı ayrıcalıklar elde ediyor olmalıdır. Benzer uygulamaların Assur ordusunda çok sayıda örneği olduğunu bilmekteyiz (Dezsö, 2012: 32-35; Reade, 2019).

Urartu kralı I. Arğişti'nin yıllıklarında bahsi geçen bazı ifadeler bu kapsamda değerlendirilebilir. *Uıteruıı* ülkesine karşı çıktığı seferde ele geçirilen insanlardan 10.140 kişinin *canlı asker* olduğu belirtilmiştir (^{LÚ}.ÉRIN.MEŠ *še-e-ıı-e-ri-e*). Özellikle asker olduklarının belirtilmesi bu kişilerin Urartu ordusunda da hizmet etmiş olabileceklerine dair bir yorumlanabilir (CTU A 8-3). Asker olduklarını belirtmeden de canlı erkek olarak ele geçirildiği belirtilen farklı kayıtlarda bulunmaktadır. İşıpuini ve Minua dönemine ait Karagündüz stelinde Parşua ülkesinden X bin 160 kişiden

⁴²⁸ Bu kişilerin askeri faaliyetleri 3.1.3. numaralı ilgili başlıkta ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

⁴²⁹ Mazgirt-Kaleköy (CTU A 12-6).

oluşan canlı adamın (LÚ.MEŠ še-ši-[ri]) ele geçirildiğinin belirtilmesi ilginçtir (CTU A 3-9).

Eyalet birliklerinin büyüklüğüne ilişkin de bazı ipuçları bulunmaktadır. Ancak bu bilgiler Assur habercilerinin yaptığı gözlemlere dayanmakta ve yaklaşık bir fikir vermektedirler. Yukarıda ayrıntılarını verdiğimiz SAA 5, 88 kaydına göre Muşaşir üzerine sefere çıkan bir Urartu valisinin emrinde 3000 kişiden oluşan piyadenin olduğu ve sayısı verilmeyen bir miktarda süvari birliklerinin bulunduğu kayıt edilmiştir. Yaklaşık olarak 1000 kişilikte süvari birliklerinin olabileceği tahmin edilirse bu yük hayvanları ve diğer lojistik birimleriyle 4000-5000 civarında bir birliğin harekate katıldığını düşünebiliriz. Ancak bu daimi olarak bir valinin emrinde bulunan asker miktarından ziyade bu Muşaşir görevine yönelik toparlanmış bir birlik olarak düşünülmelidir.⁴³⁰

Zaman zaman sefer öncesinde Urartu valilerinin/generallerinin başkente geldiğine dair kaynaklar da vardır (SAA 5, 84). Muhtemelen başkentte çeşitli dini ritüellerin gerçekleştirilmesinin yanısıra ileri gelenlerle birlikte çeşitli hareket planları yapılarak daha sonra alınan kararların uygulanması sağlanıyordu. Bu aşamada eyaletlerdeki birlikler gerektiğinde bazı acil önlemler alabilmekteydi. Kralın emrindeki merkezi ordu⁴³¹ henüz toparlanırken “*Tuşpa’da ibadetlerini gerçekleştirirken*” muhtemelen acil müdahale gerektiği için *Manna* saldırısına karşın *Karsipar* valisi *Ṭunbaun* ve *Muşaşir* valisi *Abaluqunu*’nun savunma yapma amacıyla sınır bölgesine doğru gittiği kaydedilmiştir (SAA 5, 84).

Eyalet askerleri bu şekilde kendi hakimiyet alanlarında savunma işlevini sürdürürken merkezden yardım gelene kadar emirlerindeki belirli sayıdaki kuvvetlerle bu türden sınırlı askeri faaliyetlerde de bulunduğunu anlamaktayız. Bu birliklerin başlıca görevlerinden birisinin kendi bölgelerini savunma olduğunu yine bir başka Assur kaydından anlamaktayız. Yazıtta Sargon’un habercileri Urartu askerlerinin şehir

⁴³⁰ Bu konu yukarıda 3.1.3. numaralı başlıkta daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

⁴³¹ Merkezde bulunan ordu için bkz. CTU A 9-3.

şehir Tuşpa'ya kadar konuşlandığını ve savunma pozisyonu aldığını Assur merkezine açıkça bildirmektedir (SAA 5, 3).

3.2.6. Diğer Askeri Birimler

Kısıtlı da olsa yukarıda bahsettiğimiz tüm veriler en küçük askeri mevki olan *LÚ10*'li (Onbaşı)'dan *turtanu*'ya (Ordu Komutanı) kadar birçok askeri mevkiye ilişkin kayıtların bulunması Urartu ordusunun kendi içerisinde sistematik ve organize bir teşkilat yapısına sahip olduğunu göstermektedir. Ancak kaynakların kısıtlı olması birçok detayı henüz bilemiyor olmamıza neden olmaktadır. İleride bulunacak daha fazla sayıda çivi yazılı belge ve arkeolojik bulgular birçok konuda olduğu gibi askeri birimler ve Urartu ordusu hakkında da birçok bilinmeyen aydınlanmasını sağlayacaktır. Yukarıda mevcut verilere göre anlattığımız genel çerçevenin dışında Urartu ordusunda ve askeri bürokrasisinde görevli kimi istisnai bazı ipuçları daha bulunmaktadır. Bu küçük detaylar aslında Urartu toplumu ve bürokrasisine ilişkin bilinenlerin arkasında çok daha çeşitlendirilebilecek bir yapının söz konusu olduğunu gösterir.

Geniş bir coğrafi alanda etkili olan Urartu Krallığı özellikle zaman zaman Assur gibi güçlü rakipleriyle sürekli bir mücadele içerisinde olduğu bilinmektedir. Bu gelişim elbette arkaplanda devlet organizasyonunun çeşitli katmanlarının oluşturulmasıyla başarılı olabilmıştır. Özellikle sınır bölgelerinde ve hatta düşman ülkesinin içlerinde kendisine bilgi sağlayan bazı görevlilerinin (*dayyāli*)⁴³² olduğuna dair kimi Assur kayıtları da bulunmaktadır.⁴³³ Bu görevliler direk krallığın kendisine bağımlı olabileceği gibi müttefikler veya vassal krallıkların adına habercilik yapan kişiler de olabilmekteydi.

Assur'da istihbarat faaliyetleri özellikle II. Sargon döneminde direk krala veya veliaht prense bağlıydı. İstihbarata verilen bu önem gönderilen raporların birkaç kaynaktan doğrulatılması ve kimi zaman üst düzey yetkililer tarafında belirli bir süzgeçten geçirilerek ona göre hareket edilmesiyle neticelendiriliyordu. Düşman

⁴³² Yalnızca Urartu casuslarını ifade eden bir kavram olmayıp genel bir tanımdır. Kelime anlamının kökeni için ayrıca bkz; (Günbattı, 2012: 120).

⁴³³ Detaylı bilgi için bkz.: (Dezsö, 2014: 226-227).

birliklerinin hareketleri özellikle sürekli gözlemleniyor ve yaklaşık hareket menzilleri ve hareket aşamaları anlaşılmaya çalışılıyordu (Dezsö, 2014).

Casusluk faaliyetleri yalnızca dışarıdan ve uzaktan gözlemler şeklinde yapılmıyor Urartu başkentinde gerçekleştirilmek istenen bir darbenin haberlerini görevli bir baş terzi tarafından öğrenilerek Assur'a kadar ulaştırılabiliyordu. Ancak hiç şüphesiz Assur'un bu türden faaliyetlerine karşılık Urartu'da buna karşı kimi faaliyetlerde bulunmuş olabileceğine ilişkin bazı ipuçları bulunmaktadır. Bazı Assur kayıtlarında ülkeden *deport* edilen 6 Urartulu insandan bahsedilmesi bu kapsamda değerlendirilebilir (SAA 11, 170).⁴³⁴ Ninive'de bulunan bu kayıtta her ne kadar bu kişilerin niteliklerinden bahsedilmiyor olsa da Assur başkentine kadar ulaşan kimi Urartuluların olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Bir başka kayıtta ise Urartu kralı Arğişti'nin habercilerinin Urartu birlikleri arasında iletişimi nasıl sağladığına ilişkin çarpıcı bir başka kayıt bulunmaktadır. Muhtemelen sınır bölgesindeki bazı öncü birlikler arasındaki küçük çaplı çatışmalar ve haberleşme faaliyetinin anbe an karşılıklı hamlelerle nasıl sürdürüldüğünü çarpıcı bir şekilde yansıtır. Şehirlerde mevzilenen Urartu birliklerinin pozisyonları ve kendi aralarında haberleşmeleri ve bazı askerler arasındaki ufak çaplı çatışmalar olduğunu bildirmesi ilginç bir kayıttır. (SAA 5, 3).

Assur'un *Rab Šaqē*⁴³⁵ eyaletine ait bir başka belgede ise “*Argistiani şehriden (Kumme Kralı) Ariye'ye (Assur vassalı) giden*” bu Urartu habercilerinden bazılarını yakalayan Assurlu gözcüler onlardan bilgi almaktadır. Muhtemelen Urartu kralının ve ordusunun hareketini merak eden Assurlular onların henüz yola çıkmadığını “*öğrenmişlerdir!*”⁴³⁶ (SAA 5, 55).

Ayrıca askeri faaliyetler ile ilgili olarak tampon konumundaki yerel krallıklarında her iki büyük güç arasında sürekli mekik dokuduğu anlaşılır. Muşafir

⁴³⁴ Doğrudan Urartu casusları olduğu söylenmiyor olsa da en azından Assur ülkesinde birtakım Urartulu insanların yaşadığının bilinmesi açısından dikkat çeker. Bir başka Assur sürgün kaydında *Kalde* ülkesinden bazı kişilerin dikkatle takip edilmesi bildirilmektedir (Akyüz, 2018a: 97).

⁴³⁵ *Rab Šaqē* eyaleti için bkz.: (Parpola & Porter, 2001).

⁴³⁶ Elbette eğer bu bir yanıltıcı bilgi değilse.

kralı Urzana Urartuların Kimmer karşısında yenildiğini Waisi valisinin öldüğünü ve daha detaylı bilgiyi edinir edinmez ileteceğini Assura iletmiştir (SAA 1, 30). Bir başka tampon krallıklardan Urartu yanlısı *Ukku*⁴³⁷ ve Assur yanlısı *Kumme* ve *Manna* gibi yerel güçlerde bu istihbarat savaşlarında aktif olarak faaliyet yürütmektedirler (Dezsö, 2014). Urartu kralı ile *Ukku* arasındaki bir yazışmanın Kumme kralı Ariye tarafından öğrenilerek Assurlulara ispiyonlandığını bildirmesi büyük güçler vasıtasıyla yerel güçlerinde kendi rakipleri olarak gördükleri kendi aralarındaki güç mücadelesinde çıkar elde etme arzusunu açıkça yansıtır (Dezsö, 2014: 230-231).

Yine bir başka kayıta *Ukku* kralı yine Urartu kralına bilgi vererek Assur kralının valilerinin Kumme’de bir kale inşa ettiğini iletmiştir. Bunun üzerine Urartu kralı kendi generallerine emir vererek bu Assurlu valilerin sağ olarak yakalanması ve kendisine getirilmesini emretmektedir (SAA 1, 29).

Böylesi bir ortamda Assur habercileri de Urartu başkentinden bile bilgi sızdırabilecek hale gelmişlerdir. Yabancı casusların bile barınıyor olması başkent Tuşpa’nın oldukça kalabalık ve hareketli bir sosyal dokusunun olduğunu da gösterir. Fakat bunun karşısında Assur ülkesinde de Urartulu bazı casusların faaliyetlerde bulunduğuna ilişkin kayıtlar mevcuttur (SAA 5, 12).⁴³⁸ Bu kişilerin hareketlerini izleyen Assurlular ateşlerle uzaktaki diğer şehirlerin de uyarıldığını söylemektedirler.

Bir başka ilginç bir kayıta Assurlu casusların Assur sarayından ve şehirlerinden çalınan değerli lüks eşyaların Urartu ülkesine götürüldüğünü tespit etmiş ve bunu saraya raporlayarak bildirmişlerdir (SAA 5, 100). Muhtemelen saraylara ait bu türden taşınabilir bazı değerli eşyaların sıradan kişilerden ziyade üst düzey kişilerce alınabileceği için Urartu ülkesine götürülüp ileri gelen kişilere yüksek değerlerle satılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

Urartu belgelerinde her ne kadar tek bir örnek olmuş olsa da fil için kullanılan Sümerogram AM.SI.^{MEŠ} Toprakkale’de bulunan bir belgede karşımıza çıkar. Çoğul determinatifi ile kullanılan bu kelime en azından birden fazla canlı (*šeheri*) fil

⁴³⁷ Günümüzde kullanılan Hakkari (*Ukku*) isminin kökeni olabileceği düşünülür (Radner, 2012).

⁴³⁸ LÚ.da-a.a-li : Gözcü, ajan. Ayrıca bkz. (Akyüz, 2018a: 97).

olduğunu kaydetmektedir (CTU CT Tk-2). Besili koyunlar, sığırlar gibi muhtemelen bir ganimet listesi olabilecek bu belgeden yola çıkarak Urartu ülkesinde ne amaçla kullanıldığını bilemiyor olsak da en azından belgelere göre fil bulunabileceğini söyleyebiliriz.⁴³⁹ Tabletın arka kısmında 3. Satırda geçen “[2?] AM.SI.MEŠ⁴⁴⁰ tar-di-ni še-ḫe-[ri?]” bu ifade her ne kadar fil olarak yorumlanmış olsa da öncesinde kırık olan kısım ve sonrasında anlamı bilinmeyen *tardini* ifadesi şüpheyile yaklaşmamızı gerektirir. Fakat devamında geçen še-ḫe-[ri?]: canlı-yaşayan ifadesi kafalarda canlı bir hayvanın söz konusu olabileceğine dair soru işaretlerine neden olur. Ancak bu coğrafya için pek uygun olmayan bu hayvanların bazı fantastik denemeler amacıyla bir ihtişam unsuru olarak mı, yoksa orduda kullanmak için mi getirilmiş olduğunu tam olarak bilemiyoruz. Ancak uzun süreli bir kullanımın olduğunu söylemek zordur, böylesi bir durumda ele geçirilen çok sayıdaki metal buluntular üzerinde de tasvir edilmiş olmasını bekleyebilirdik. Ancak İran ve Hindistan üzerinden kısa bir dönemde olsa bir ihtimal bu türden hayvanların Urartu ülkesine getirilmiş olabileceği veya ganimet, hediye olarak alınmış olabileceğini de düşünmek mümkündür.⁴⁴¹

Urartu ordusunda fil olup olmadığı kesin olarak bilinmiyor olsa da özellikle seferler esnasında ordunun ihtiyaç duyduğu istihkam/lojistik birliklerinin olduğunu bazı Assur belgelerinden öğrenmekteyiz (SAA 1, 29). Bu kayıtlara göre Urartuluların kimi zaman doğal engelleri aşmak için köprüler kurduğu ve yolları iyileştirdiği söylenmektedir. Muhtemelen bazı nehir geçitlerinde ahşaptan köprüler kurarak ordunun ilerlemesini kolaylaştırmaktaydılar. Bu orduyla beraber hareket eden bazı işçilerin, ustaların/mimarların da olabileceğini gösterir. Aslında bu türden uygulamalar her dönem düzenli ve organize ordularda karşılaşılan yaygın bir uygulamadır.

⁴³⁹ Bu tek bir örneği bulunan yazıtın anlamı kesin olmadığı için şüpheyile yaklaşmak gerekir.

⁴⁴⁰ Kelime anlamı için bkz; (CDA 275).

⁴⁴¹ Kırık kısımlar nedeniyle kesin bir yargıya varmak zordur, sadece bir tahmin olarak fildişi “ZÚ-AM.SI” veya derisi “KUŠ.AM.SI” de kast edilmiş olabilir. Bkz. (CDA 375).

Özellikle ordunun sefer esnasında ihtiyaç duyduğu lojistik gereksinimlerin karşılaması hayati önem taşır. Her ne kadar savaş sahnesi içerisinde olmasa da bu ihtiyaca yönelik bazı kemerler üzerinde Urartu yük taşıma arabalarının tasvirleri görülebilmektedir.⁴⁴²

Şekil 23: Yük Taşıma Arabası (Seidl, 2004: Levha 44/a)

Bu arabaların dışında diğer yük hayvanlarının ve katırların da yoğun biçimde kullanılmış olması gerekir. Kimi zaman yağmalanan ülkelerden ele geçirilen hayvanlar içerisinde “GİR.NUN.NA/ANŞE.GİR.NUN.NA⁴⁴³ (CTU A 3-9; 9-3) olarak bahsedilmekte, kimi zamanda Toprakkale tabletinde olduğu gibi katırcı anlamına gelen “71 LÚANŞE.GİR.NUN.NA” 71 katırcı adam olduğuna dair ifadeler bulunur. Aynı zamanda bazı seferler esnasında ihtiyaç duyulan lojistik ihtiyaçların bir kısmını da yerel müttefiklerden karşılanıyor olmalıdır. Buna yönelik doğrudan bir kayıt olmasa da birçok Urartu yazıtında geçen ganimetlerin ve ülkelerin bir kısmı bu çerçevede düşünülebilir.

⁴⁴² (Seidl, 2004: Levha 44-a) Ayrıca ayrıntı için bkz. (Gökce, 2011).

⁴⁴³ Kelime anlamı için bkz; CDA 55a; (Schramm, 2010: 18).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: URARTU TOPLUMUNU İNŞA ETME ARACI: TEHCİR

Urartu Krallığı ortaya çıktığı geniş coğrafyada kendisinden önce görülmeyen yeni bir ekonomik ve toplumsal model yaratmayı başarmıştır. Bu başarının arkasında yatan en önemli araçlardan birisi büyük nüfus kitlelerinin organize biçimde yer değiştirilerek iskan ettirilmesidir. Yaratılmak istenen bu yerleşik toplum modelinin bu coğrafyada daha önce görülmeyen ölçekte radikal bir gelişme olmasına rağmen başarıyla uygulanmıştır.

Ancak bu yeni durum beraberinde büyük bir risk de barındırır. Bir araya getirilen geniş nüfus kitlelerini doyurabilmek tarım alanlarının yeterince verimli işlenebilmesini zorunlu kıldığı gibi diğer ihtiyaçların artması anlamına da gelmekteydi. Doğu Anadolu gibi büyük oranda iklim koşullarına bağlı sürdürülen sınırlı tarımsal üretim, olumsuz iklim koşullarında baş edilmesi gereken sorunların daha büyük ölçekte olmasını sağlayabilirdi. Fakat organize biçimde sürdürülebilir bir üretim döngüsünün yakalanabilmesi Urartu gibi birkaç yüzyıl geniş bir coğrafyada etkili olan önemli bir krallık olarak sonuçlandığı anlamına gelmektedir.

Urartu ile birlikte ortaya çıkan bu yerleşik devlet modelinin başarıyla organize edilebilmiş olduğunu inşa edilen büyük krali şehirler ve su kanalları gibi büyük devlet projeleri sayesinde anlayabilmekteyiz. Kronolojik gelişim içerisinde giderek daha büyük ve görkemli yapıların ve şehirlerin ortaya çıkması sürdürülebilir bir işgücünün organizasyonu ile mümkün olabilmıştır. Özellikle krallığın omurgasını oluşturan krali şehirlerin on binleri bulan nüfusları ile canlı birer ekonomik merkeze dönüşmüş olduğunu anlayabiliyoruz. Bu şehirlerde anıtsal tapınakları, depo odaları, sarayları gibi pek çok krali ihtiyaçların bu canlı ekonomik aktivitelerin sonucunda ayakta kalabilmesi mümkün olabilmıştır.

Torosların güneyinde Mezopotamya’da binyıllardan beri süre gelen bu yerleşim modeli ve krali kültür Urartu ile birlikte kuzeye ve Transkafkasya coğrafyasına kadar taşınmıştır. Bu değişimin başlıca göstergelerinden birisi olan çivi yazısı da bu bölgelerin birçoğuna ilk olarak Urartu ile birlikte taşınmıştır. İlk Urartu yazıtları Assur dili ve yazısıyla yazdırıldığı gibi birçok ünvanın da aynı şekilde kopyalandığı

bilinmektedir (Salvini, 2006: 45).⁴⁴⁴ Ancak her ne kadar yoğun bir güneyli etkileşim söz konusu olsa da Urartu Krallığı yaşadığı coğrafyanın yapısına ve gerçekliğine uyum sağlayarak birçok alanda “*yerleşik karakterli*” kendine has bir gelişimi de sağlamıştır.

Hiç şüphesiz merkezi otoriteyi tesis etmek Urartu Krallığı’nın varlık gösterdiği coğrafi bölgelerdeki kendisinden önceki dağınık siyasi ve toplumsal yapı dikkate alındığında kolay olmamıştır.⁴⁴⁵ Bu amaçla Urartu kralları en erken dönemlerden itibaren çevre bölgelere sürekli olarak kimi zaman yağma ve ganimet elde etmek, kimi zaman da kalıcı olarak yerleşmek amaçlı seferler düzenlemiştir. Bu kalıcı olma çabası genellikle tarımsal potansiyeli olan verimli ovalar etrafında kendisini belirgin olarak hissettirir. Oluşturulmaya çalışılan bu “merkezi” ekonomik ve politik yapı hiç şüphesiz etkili olunan bölgelerde kalıcı olabilmek adına yeni bir yerleşik yaşam modelinin de uygulanmasını gerektirmiştir (Köroğlu, 2011: 21; Köroğlu & Konyar, 2005, 2008a). Bu yeni modelin uygulanması ise karşılaşılan her türlü direnişe rağmen uygulandığı anlaşılan kitlesel nüfus aktarımları vasıtasıyla başarılı olmuştur.⁴⁴⁶ Fakat bu bölümdeki amacımız Urartu seferlerinin siyasi nedenlerini ve sonuçlarını tartışmaktan ziyade askeri seferler neticesinde gerçekleştirilen tehcir uygulamalarının toplumsal yapı açısından anlamını kavrayabilmektir.

Tehcir faaliyetlerine ilişkin en önemli kaynaklar günümüze ulaşan çivi yazılı Urartu kitabelerdir. Krallığın farklı bölgelere yaptığı seferler ile o dönemdeki tehcir politikası hakkında detaylı bilgi sahibi olmamız bu yazıtlar sayesinde mümkün olmuştur. Bu kitabelerin İşpuini (MÖ 830-820) döneminden itibaren başlayarak ilerleyen süreçlerde belirgin bir şekilde arttığını görürüz. Muhtemelen Urartu Krallığı’nın her döneminde gerçekleştirilen bu türden faaliyetler özellikle Minua (MÖ 810-785/80), I. Argiştı (MÖ 785/80-756) ve II. Sarduri (MÖ 756-730) dönemlerinde yoğun bir şekilde yazılı kaynaklara yansımıştır. Erken dönemlerdeki kayıtların gerçek

⁴⁴⁴ Bu ilk Urartu yazıtlarında krallığın kurucusu olarak kabul edilebilecek I. Sarduri’nin (MÖ 856-830) kullandığı unvanların II. Assurnasirpal (MÖ 889-858) döneminin kopyasıdır.

⁴⁴⁵ Urartu öncesinde bölgenin durumu için bkz; (Guarducci, 2019; Köroğlu, 2020: 5-9; Köroğlu & Konyar, 2005; Salvini, 1967; Sevin, 2005b; Tan, 2010: 11-12; Tarhan, 1978; Yakar, 2017, 2020).

⁴⁴⁶ İngilizce literatürde “*mass deportation*” olarak ifade edilen bu kavramın dilimizdeki anlamını daha iyi karşılayan “*sürgün*” ile “*zorunlu göç ettirmek*” anlamlarına gelen “*tehcir*” kavramının kullanılması tercih edilmiştir. (Tehcirin kelime anlamı için bkz; TDK: “tehcir” maddesi: *Göç ettirme, göç etmesine sebep olma, sürme*). Yeni Assur dönemindeki “*Mass Deportation*” kavramı için bkz; (Oded, 1979).

olma ihtimali daha yüksek iken sonraki dönemlerde yazım geleneğinin propagandaya yönelik bir dönüşüm içinde olduğu göz ardı edilmemelidir.

Yine ilk olarak bu krallarla başlayan *annal* (yıllık) yazdırma geleneği sayesinde düzenlenen seferleri kendi içerisinde kısmi bir kronolojiye göre takip etmemiz mümkün olabilmektedir.⁴⁴⁷ Bu yıllıklar da dâhil olmak üzere Urartu yazıtlarının büyük bir kısmı taşlar üzerine yazdırılmış kitabelerden oluşmaktadır. Bu kitabelerin bazıları taşınmaz vaziyette ana kayalar üzerinde olabilmekte iken bir kısmı ise bağımsız stel veya yapıların bir parçası olarak inşa kitabesi niteliğindedir.

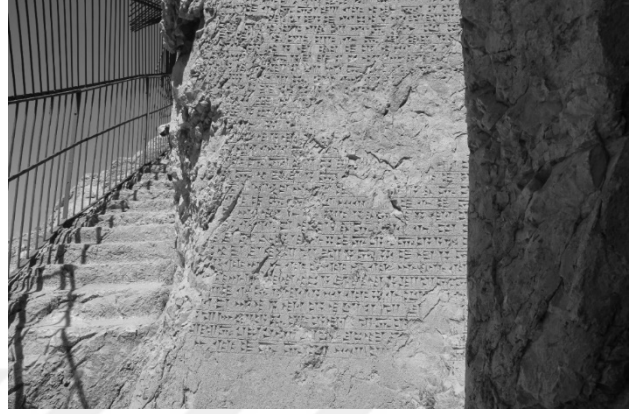
Tehcir ile ilişkili Urartu kaynakları genellikle kalıplaşmış birtakım ifadelerden oluşmakta ve sürgün ettirilen insanların sayıları ve ülkeleri gibi genel bilgiler dışında çok fazla detay vermemektedirler. Bu insanların nitelik açısından yalnızca erkek, genç erkek, kadın, çocuk ve asker olarak ana hatlarıyla ayrımlara tabi tutulduğunu söyleyebiliriz. Bu ayrımlardan erkek ve kadın miktarları genelde ayrı ayrı verilirken kimi zaman çocuk ve kadın sayıları birlikte ifade edilir. Ele geçirilen kadın sayısının genelde erkeklerden fazla olması dikkat çeker. Bu erkeklerin savaşlarda öldürülmüş veya kaçmış olabileceğini düşündürür. Genç erkeklerin kimi yazıtlarda ayrıca belirtilmesi de dikkat çeker.

Kaynaklardaki tekdüzeliğe ve yetersizliğe rağmen bu bölümde mevcut veriler çerçevesinde tehcir edilen toplulukların Urartu toplumu içerisindeki konumu ve etkilerinin anlaşılmasına çalışılacaktır. Seferlerin ve tehcirin anlatıldığı çok sayıdaki stellerin konumu, fethedilen bölgeler (Genç, 2015: 468) olabildiği gibi iskân edilen yerler olabilmesi de mümkündür. Bu yazıtların birden fazla yerde kopyalanmış olması da yaygın bir uygulamadır (CTU A 3-4; CTU A 3-5). Fakat I. Arğişti ve II. Sarduri

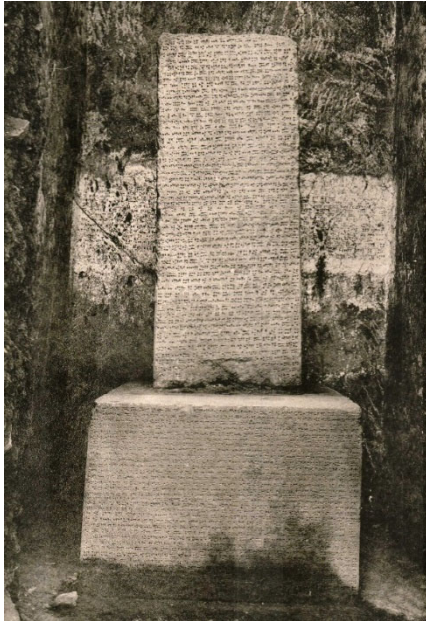
⁴⁴⁷ Toplu biçimde kralın askeri faaliyetlerinin anlatıldığı *annal* yazdırma geleneği ilk defa I. Arğişti'nin Tuşpa'da bulunan anıtsal mezarının girişinde yer alır.

yıllıklarında (*annal*) bir arada gördüğümüz uygulama haricinde muhtemelen başkent dışında farklı yerlere diktirilen stellerin birer kopyası da Tuşpa'da bulunmaktaydı.⁴⁴⁸

Resim 18: Argiştı Yıllıklarından Bir Görünüm (Foto: Armağan Tan).

Tehcir ile ilgili en kapsamlı kayıtlar Tuşpa'da yer alan I. Argiştı'nın ve II. Sarduri'nin yıllıklarıdır. Yıllık (*annal*) yazdırma geleneği ilk olarak I. Argiştı döneminde yine bu krala ait olduğu düşünülen kaya mezarının cephesinde karşımıza çıkmaktadır. Fakat yukarıda bahsettiğimiz sefer yazıtlarının çeşitli yerlerde kopyalarının (*duplicate*) bulunuyor olması, II. Sarduri döneminden itibaren bunların bir araya toplanmak istendiği düşüncesini akla getirmektedir.⁴⁴⁹ Argiştı mezar

girişindekileri saymazsak toplu biçimde kronik yazdırma geleneğinin Urartu'da ilk defa II. Sarduri'nin Analıkız annalleri olduğunu söyleyebiliriz. II. Sarduri sonrasında da benzer bir uygulamanın devam etmediği düşünülürse Argiştı mezarı cephesinde yer alan kroniklerin de kral öldükten sonra oğlu II. Sarduri tarafından babası için dağınık vaziyetteki kayıtların birleştirilmesiyle oluşturulmuş olabileceğini öne sürebiliriz. Bu birleştirmeler esnasında kimi

Resim 19: Analıkız Kronikleri'nin Ortaya Çıkarılışı (Marr & Orbeli, 1922).

⁴⁴⁸ CTU A 8-1 numaralı stel Argiştı Yıllıkları'nın kırık bir kesiminin tamamlanmasını sağlayan muhtemelen öncül bir kopyasıdır.(Salvini, 2006: 67).

⁴⁴⁹ Argiştı yıllıklarının yazılmasından önce bu metinlerin birçoğu yazıt ve steller üzerinde daha detaylı olarak kaydedilmiş, daha sonra özetlenerek yıllıklara aktarılmıştır (Salvini, 2006: 68).

kayıtlar kısmen özetlenmiş (Salvini, 2006: 68) ve mezar girişinde bir araya getirilmiştir. Dolayısıyla *annal* yazdırma geleneği ilk olarak II. Sarduri döneminde babasının ölümünün ardından⁴⁵⁰ kaya mezarının girişine ilk olarak uygulanmış, kendisi ise henüz sağ olduğu için Analıkız Kutsal Alanında yıllıklarını⁴⁵¹ yazdırmış olabilir.

İçerik açısından da bu iki kitabede benzer bir şablonun uygulandığı da bilinmektedir (Salvini, 2006: 66-67). Eğer kaya mezarlarının girişine yıllık (*annal*) yazdırma geleneği olsaydı I. Argiști öncesinde ve sonrasında bunun ikinci bir örneğinin olması da beklenebilirdi.⁴⁵² Anlaşılan o ki başkentte ilk defa görülen bu uygulama yalnızca II. Sarduri döneminde başlayan bir uygulamadır.⁴⁵³ Aile mezarları olarak inşa edildiklerini bildiğimiz bu çok odalı kaya mezarlarına kendilerinin de gömüleceklerini bildikleri için krallar henüz sağ iken kendi yıllıklarını Analıkız veya inşa ettirdikleri Ayanis gibi “kutsal” şehirlerde bulunan tapınak girişlerine yazdırmaya devam etmişlerdir. Bu yeni önerimiz aile mezarı olduklarını bildiğimiz diğer kral mezarlarında neden yazıt bulunmadığını da açıklar. II. Sarduri döneminde ortaya çıkan bu uygulama sonraki krallar tarafından tanrı “*Hal-di’nin kutsal mabetleri olan*” tapınakların duvarlarında kendisini devam ettirmiş ve diğer kral mezarlarında uygulanmamıştır.⁴⁵⁴

⁴⁵⁰ Salvini, 2006: 68: Salvini kralın sağ iken kendi mezarını ve anallerini yaptırdığını öne sürmektedir fakat bu neden diğer kralların böylesi bir uygulama yapmadıkları sorusunu gündeme getirir. Kanımızca Argiști sonrası tahta geçen II. Sarduri hem babasının mezarı girişinde hemde kendisi sağken Analıkız alanında bu uygulamayı başlatmıştır.

⁴⁵¹ CTU A 9-1; CTU A 9-2; CTU A 9-3.

⁴⁵² Kaleköy-Mazgirt Kaya Mezarı’nın girişinde II. Rusa dönemine ait bir yazıt (CTU A 12-6) bulunmaktadır. Fakat Mazgirt ve Doğubayazıt Kaya Mezarları Köroğlu ve Danışmaz’a göre başkentteki Urartu krallarına öykünerek çok odalı mezarları inşa ettirmiş olan aşiret yöneticilerine aittir (Danışmaz, 2020; Köroğlu, 2020). Fakat bu yöneticilerin konumlarının ne olduğundan bağımsız kaya mezarlarının kendileri öldükten sonra yaptırılmış olabileceği ihtimali de düşünülebilir.

⁴⁵³ Minua’dan sonra Argiști’nin başa geçmesi sonrasında bir tür meşruiyet tartışmalarının bulunabileceğini düşündürür. İşpuini, Minua ve İnuşpua isimlerinin birlikte yazıtlarda kullanılması, Argiști’den itibaren İşpuini ve Minua isimlerinin kullanılmaması bu varsayımı destekler. II. Sarduri’nin böylesi bir ortamda babası I. Argiști üzerinden kendisine meşruiyet yaratma kaygısının bir göstergesi olarak bu türden propaganda metinlerine ihtiyaç duymuş olması mümkündür.

⁴⁵⁴ Başkent Tuşpa’da ortaya çıkan bu *annal* yazdırma pratiği Assur geleneğine yönelik bir öykünme olarak da değerlendirilebilir. Bu konuda ayrıntılı değerlendirmeler için bkz; (Genç, 2015: 261-277). Ayrıca Analıkız yapısının ayrıntılı değerlendirilmesi için bkz. (Genç & Konyar, 2020).

Her sefer kaydında tehcir ettirilen insanlardan bahsetmeyen Urartu yazıtları, insanları sürgüne tabi tuttuğunu anlattığı yazıtlarda ise onları hayvanlar ve diğer ganimetlerle birlikte saymaktadır. Bu türden yazıtlarda genellikle belirli bir şablon vardır ve istisnalar dışında genelde bu şablona uyulmaktadır.⁴⁵⁵ Öncelikle baş tanrı Haldi ve eğer varsa diğer tanrıları kutsayan giriş cümleleriyle başlayan yazıtlar, hemen ardından kralın (*Erken dönemde halefleri ile birlikte; İšpuini+Minua veya İšpuini+Minua+İnušpua*) ve babasının ismiyle yazıtın kim tarafından yazdırıldığını ifade eder. Ardından tanrıların yardım ettiğini belirten dini içerikli kalıp cümlelerinin ardından savaşın hangi ülkelere ve kimlere karşı yapıldığını anlatır. Eğer bahsedilecekse sefer esnasında Urartu ordusunun kaç kişiden ve hangi tür askerlerden oluştuğu da kimi zaman belirtilir.⁴⁵⁶ Devamında ele geçirdiği ülkelerin ve şehirlerin isimleri ve kimi zamanda yöneticilerinin isimleri hakkında bilgi sunar. Bundan sonra da sırasıyla erkek, kadın, çocuk, asker, gibi ayrımlarla insanlar; sığır, katır, deve, koyun ve at gibi çeşitlilikte hayvanlar alınan ganimetler olarak sıralanır.

Sürgünlerden bahseden ana kaya yazıtları ise yazdırıldığı yerlerin ise ele geçirilen ve Urartu ordularının ulaştığı ülkeler olması nedeniyle önemlidir (CTU A 5-3).⁴⁵⁷ Böylece Urartu kralları ulaştıkları bu yerlere kendilerine ait krali bir sembol bırakmış oluyorlardı (Köroğlu, 2011: 12). Benzer durum vali atayarak kendisine bağımlı hale getirdiği ülkeler için de geçerli olmalıdır (CTU A 5-5; CTU A 9-18).⁴⁵⁸

Ana kaya yazıtlarının dışındaki stellerin ise dikildiği bölgelerde bir sınır işareti ve egemenlik göstergesi olmasının (CTU A 3-11) yanı sıra tehcir sonucunda iskân edilen bölgeler ile de bir ilişkisi vardır (CTU A 3-5; CTU A 3-9). Kelişin ve Topzava stellerinde olduğu gibi Assurca ve Urartuca çift dilli (*bilingual*) olabilen kimi stellerin yazdırılması da ayrıca dikkat çeker (CTU A 3-11; CTU A 10-5).

⁴⁵⁵ Bu şablon bazı farklılıklar olmakla birlikte büyük oranda Assur geleneğinin etkisinde gibi görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz; (Genç, 2015: 274-277).

⁴⁵⁶ Özellikle erken dönemde.

⁴⁵⁷ Kuzeydeki bu Yazılıtaş ana kaya yazıtında kuzeydeki muhtemelen yazıtın bulunduğu bölgede yer alan *Diauehi* ülkesinin ele geçirilişi anlatılır.

⁴⁵⁸ Detaylı bilgi için ayrıca bkz; İkinci Bölüm ve (Zimansky, 1985: 89-94).

Bütün Urartu krali yazıtlarında olduğu gibi sürgüne ilişkin çivi yazılı belgelerin de krallığın resmi propaganda kaygısını yansıtan taraflı belgeler olduğu unutulmamalıdır. Bu anlamda yazıtlarda verilen bilgilerin ne kadar gerçeği yansıttığı konusu kesin olarak bilinmemektedir. Ancak özellikle sürgün edilen insanlara ilişkin kayıtlarda verilen rakamların II. Sarduri dönemine kadar büyük çoğunlukta envanter kaydı gibi kusuratsız bir şekilde verilmiş olması ilginçtir. Bu da kısmen gerçeği yansıtmaya ihtimallerinin olabileceğini de düşündürür. Ancak II. Sarduri döneminde bu durum farklılaşarak özellikle II. Sarduri yıllıklarında bazı rakamların yuvarlatılmış biçimde tam sayılara dönüşmeye başlaması dikkat çeker.⁴⁵⁹ Bu durum II. Sarduri döneminde kayıtların gerçeklikle bağınının kopmaya başladığına işaret edebilir. Böylesi tam rakamların uygulamada söz konusu olması çok düşük bir ihtimaldir. Bu uygulama kitabının yazdırıldığı yazı alanının kısıtlı olması nedeniyle çivi işaretlerinin daha az yer kaplamasını sağlamak adına rakamları yuvarlatmakta mahsur görülmemesiyle ilgili de olabilir.⁴⁶⁰ Her halükarda tam sayı olma ihtimalleri oldukça düşük olan bu yuvarlatılmış rakamlara şüpheyle yaklaşmak gerekmektedir.

⁴⁵⁹ CTU A 3-9: 2.000 sığır, 5.000 koyun. CTU A 9-3: 25.000 kadın, 6.000 erkek, 2.500 at, 12.300 sığır, 32.100 koyun; farklı ülkeden 3.500 genç erkek, 15.000 kadın, 4.000 erkek, 8.525 sığır, 18.000 koyun; farklı ülkeden 1.100 erkek, 6.500 kadın, 2.000 erkek savaşçı, 2.538 sığır, 8.000 koyun. CTU A 9-3: 25.000 kadın, 6.000 asker, 2.500 at, 12.300 sığır, 32.100 koyun gibi. Bu gerçeklikle bağınının kopmaya başladığına işaret edebilir. Böylesi tam rakamların uygulamada söz konusu olması çok düşük bir ihtimaldir.

⁴⁶⁰ Örneğin; aynı yazıt içerisinde geçen 10.000 genç erkek yazmak (10 LIM ub-še: 4 işaret) 6436 genç erkek (6 LIM 4 ME 36 ub-še: 7 işaret) yazmaktan daha az yer gerektirir (CTU A 9-3).

4.1. Yöntem ve Amaçları

Urartu Krallığı nüfusu onbinleri bulan yeni şehirler inşa ederek ihtiyaç duyduğu insan kaynağını adeta bu şehirlerde depolamıştır. Hiç şüphesiz kendisinden önce görülmeyen bu şehirleşme pratiği büyük insan kitlelerine ihtiyaç duymuştur. Bu uygulamalar kitlelerin yıllara yayılan organize bir çabanın kurgulanmış olmasını gerektirmiştir.⁴⁶¹ Sayıları yüzbinleri bulan büyük insan kitlelerinin ait oldukları coğrafyalardan koparılıp yeni yerlerde iskan ettirilmesi aynı zamanda merkezi devlet yaratma çabası doğrultusunda siyasi otoritesinin de tesis edilmesine imkan tanımış olmalıdır. Üretim zincirinin kurgulanması bağlamında kırsal ve kent dengesinin de iyi gözetilmesi bu aşamada hayati bir önemde olmalıdır.

Uygulanan tüm bu politikaların hem amaçlarından hem de sonuçlarından birisi haliyle Urartu toplumunun yaratılması ve yerel yaşam biçimlerinin dönüştürülmesi olmuştur. Bu dönüşüm söz konusu coğrafyalarda daha önce görülmemiş ölçüde yerleşik toplumların ve şehirlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Tüm bu dönüşümü gerçekleştirecek insan kaynağı Urartu krallarının düzenli olarak çevre ülkelere seferler düzenlemesini ve bu ülkelerden binlerce insanı sürgün ettirmesini gerektirmiştir. Tarihsel kronoloji içerisinde organik biçimde gelişen bu süreç artan siyasi ve askeri potansiyel çerçevesinde gelişmiştir. Bu seferlerin ve beraberindeki sürgünlerin sebeplerinden birisi de söz konusu ülkelerde Urartu hâkimiyetini tesis etmek veya bunu sürdürmektir. Bu kapsamda oldukça geniş bir coğrafyada hâkimiyet kuran Urartu Krallığı'nın hiç şüphesiz güçlü bir askeri yapılanmaya ve orduya sahip olması gerekmektedir.⁴⁶²

İşpuini döneminden itibaren çevre bölgelere doğru sürekli genişlemeye başlayan Urartu toprakları ve seferleri Minua'dan itibaren ele geçirilen ülkelerdeki insanların

⁴⁶¹ Assur'da tehcir ile görevli (*deportasyon*) memuriyetlerin bile olduğu bilinmektedir (Dezsö, 2012: 72). Ancak Urartu için şimdilik böylesi bir memuriyet bilinemez.

⁴⁶² Detaylı bilgi için bkz. Üçüncü Bölüm.

da büyümekte olan bu Urartu ordusuna katkı sunduğuna işaret eder⁴⁶³ (Çilingiroğlu, 1983: 313-314; Konakçı, 2009: 373-374);

“... [x bin + x yüz] + 55 insanı bir yılda ele geçirdim, bazılarını öldürdüm bazılarını canlı olarak sürdüm, onlardan bazılarını askerlerime verdim/kattım...”(CTU A 5-9).

Minua’dan sonra Urartu tahtına çıkan I. Arğişti dönemine ait yazıtlarda ise kuzey ülkelerle düzenlenen bir seferde aynı yıl içerisinde 10.140 “canlı asker” ele geçirildiği anlatılır (CTU A 8-3). Daha sonraki birçok kitabede “canlı olarak sürdüm” şeklinde karşımıza çıkan (CTU A 3-9; CTU A 5-2; CTU A 5-9; CTU A 8-3; CTU A 9-1) bu ifadenin muhatabı olan insanların Urartu ordusunda görev alıp almadıkları ise net bir şekilde belirtilmemiştir. Fakat bunların “yaşayan asker” olarak özellikle belirtilmesi tıpkı bir önceki kral Minua döneminde olduğu gibi Urartu ordusunda en azından savaş zamanında kullanılmış olabileceğine işaret ediyor olabilir.

Yine I. Arğişti dönemine ait bir başka yazıtta Aras Havzası’nda yeni kurulan *Erebuni* (Arinberd: URU.*erbuni*) şehrine *Hatti* ve *Şupa* ülkelerinden (*batı*) 6.600 askerin (LÚ.MEŠ *gu-nu-še: savaş adamları*) getirilerek yerleştirildiği belirtilir (CTU A 8-1). Ancak bu yazıtta ele geçirilen bölgenin yerel askerlerinin mi (Çilingiroğlu, 1983: 314; Konakçı, 2009: 373) yoksa o bölgede görev yapan Urartu askerlerinin mi kast edildiği tam olarak net değildir. Ancak kanımızca bu kadar kalabalık gruplar halinde yabancı bir ülkenin askerlerinin bir arada kuzeydeki yeni kurulan ve Transkafkasya’nın kontrolü için oldukça önemli bu yeni kente yerleştirilmesi güvenlik açısından bir risk yaratabilirdi. Bu nedenle *Erebuni* kentine yerleştirilen bu 6.600 askerin, Urartu ülkesi içerisinde, batı bölgelerde yaşayan ve Urartu ordusuna bağlı birliklere mensup askerler olabileceği düşünülebilir.⁴⁶⁴

⁴⁶³ Bu bir yorumdur ve doğrudan Urartu ordusuna katıldıkları net değildir. Ele geçirilen insanlar olması da mümkündür.

⁴⁶⁴ Salvini’de benzer şekilde düşünür (Salvini, 2006: 70). Daha detaylı analiz için bkz; *Kura, Aras ve Sevan Havzaları*. Ayrıca savaşçı/asger olarak tanımlanan bu kişilerin yeni kurulan şehrin popülasyonunu da oluşturmaları söz konusu olmalıdır. Aileleri ve mahiyetleri ile birlikte düşünülecek olursa yeni kurulan bu şehre büyük bir kitlenin göç etmesi sağlanmış olmalıdır. Ayrıca bu dönemde baş göstermeye başlayan Kimmer tehditlerinin de etkisiyle böyle bir önlem alınmak istenmiş olabilir (Tarhan, 1983; Tarhan, 1972).

Ele geçirilen insanlar arasında savaşçı veya askerlerin bulunduğunu özellikle belirten kayıtlar II. Sarduri döneminde de karşımıza çıkar. II. Sarduri *Mana* ülkesinden 6.000, *Urme* ülkesinden 2.000, *Etiuni* ülkesinden 4.000 olmak üzere toplamda 12.000 askeri ele geçirdiğini söylemektedir (CTU A 9-3). Ancak bu kayıtlarda da onları orduya kattığına dair bir ifade yoktur ve yalnızca ele geçirilen kadınlar, çocuklar ve evcil hayvanlarla birlikte sayıları verilmiştir. Bu yazıtlarda ele geçirilen esirler arasında çoğu kez genç erkeklerin⁴⁶⁵ de (*ub-še*) ayrıca verilmesi bunların yetiştirilerek Urartu ordusunda asker olarak kullanılmış olabileceği ihtimalini de düşündürür (Çilingiroğlu, 1983).

Urartu sürgünlerinin esas amaçlarından birisi insanların askerlik ve ordu dışında özellikle Aras, Van Gölü ve Urmiye Gölü havzalarında kurulan yeni kentlerin inşa edilmesidir (Salvini, 2001: CTU A 12-1). Bu Urartu kentlerinin bulundukları coğrafyalarda üretim ve ekonomik değerler ile birlikte bir bütün olarak kurgulanmış olduğunu anlıyoruz. Kimi yerlerde tarım alanlarının sulanması için uzunlukları 50 kilometreyi aşan⁴⁶⁶ su kanalları veya uygun alanlarda çok sayıda baraj ve gölet inşa edilmiştir (Belli, 1997; Burney, 1972; Zimansky, 1985: 67-70). Bu sayede kentlerin çevresinde yer alan tarım alanlarında üretimin arttırılması, bağ ve bahçelerin kurulması mümkün olabilmıştır. Tüm bu faaliyetler büyük oranda tehcir ettirilen büyük insan kitleleri sayesinde uzun yıllara yayılan bir çabanın sonucunda gerçekleştirilebilmiştir. Bunu doğrulayan bir başka yazıt Argiști oğlu Rusa'nın inşa ettirdiği Ayanis tapınak girişinde bulunmaktadır (Salvini, 2001: CTU A 12-1);

“Argiști oğlu Rusa derki: düşman ülkelerinden; Assur, Targuni, Etiuni, Tablani(Tabal), Qainaru, Hate (Hatti), Muşki, Şiluquni ülkelerinden erkekler ve kadınlar getirdim, bu sarayı ve şehri bu insanlar aracılığıyla yaptım...”

Ayanis gibi içeride kalan güvenli yerlerin dışında kimi bölgelere yeni kentlerin kurulmasının amaçlarından birisinin de düşman ülkelerin sindirilmesi olduğu Urartu kaynaklarında şöyle ifade edilmiştir (CTU A 8-19);

“Efendi tanrı Haldi için Minua oğlu Argiști, bu kaleyi mükemmel bir şekilde yaptı, ona “Erbuni” şehri adını verdi, Bianili topraklarının korunması ve düşman

⁴⁶⁵ CTU A 8-2; CTU A 8-3; CTU A 8-7; CTU A 9-1; CTU A 9-2; CTU A 9-3.

⁴⁶⁶ CTU A 5-12; 13; 14; 15; 16; 17; 20; 21; 22; 23; CTU A 8-2; 3; 15; 16; CTU A 11-1; 2.

lkelerinin sindirilmesi için. Argiti derki; Arazi ıssızdı, burada (daha önce) hiçbir şey inşa edilmemiti. Orada büyük iler baardım. Ben Minua oğlu Argiti.”

Aras Havzası’nda inşa edilen Armavir Blur⁴⁶⁷ (*Argitihinili*), Arin Berd⁴⁶⁸ (*Erebuni*), Karmir Blur⁴⁶⁹ (*Teiebai URU*) ve *Minuainili*⁴⁷⁰ gibi kentler kuzeyde Transkafkasyaya açılan bölgelerin tıpkı yazıtta ifade edildiği gibi sindirmek ve kontrol etmek için uygun bir konumda kurulmulardır. Bu kentler bölgede Urartu hâkimiyetini kalıcı hale getirmiş ve evre bölgelere düzenlenecek seferler için önemli birer merkez olmuşlardır. Aynı zamanda kuruldukları verimli ovaların yakınlarında bulunmaları da tesadüfi değildir.

Urartu Krallığı’nın hüküm sürdüğü dağlık coğrafya Urartu öncesinde genellikle yerel airetlerden oluşan parçalı bir toplumsal yapıya sahiptir (Köroğlu, 2020). Bu yapıyı Urartu sefer kayıtlarına yansıyan çok sayıda ülke, kral ve aşiret/topluluk isimlerinden anlayabilmek mümkündür.⁴⁷¹ Bu yerel “krallıklar” (*muhtemelen aşiretler*) Urartu gibi daha önce karılamadıkları merkezi bir devlet yapısına ve sahip oldukları düzenli ordular karşısında tutunamamış ve zamanla büyük oranda Urartu hâkimiyetini tanımak zorunda kalmış olmalıdır. Bu yzlemelerin yerel krallıklar veya aşiretler için çoğu zaman direniş ve sürgünle neticelenmiş olduğu anlaşılır. Kimi zaman bu yerel liderlerin tekrar krallık iddiasında bulunmamaları için yöneticilerinin hadım edilmiş olduu⁴⁷² veya ldrldı kaydedilmiştir. Kralları⁴⁷³ bu şekilde etkisizletirilen ülkelerin insanları ise gerekli görüldüğünde Urartu kentlerine veya kendi ülkelerinden daha uzak bölgelere sürgün edilerek etkisizletirilme politikasına muhatap olmuşlardır;

“... [4] kralı hadım ettim (?): bunlar aki, Ardaraki, Baltu ve Qabilu (kabilelerinin krallarıydı) ...” (CTU A 8-2)

⁴⁶⁷ (Martirosyan, 1974).

⁴⁶⁸ (Hovhannissian, 1973).

⁴⁶⁹ (Piotrovsky, 1950, 1952, 1955a, 1955b).

⁴⁷⁰ Daha geç dönemde yerleşime sahne olmuş Karakoyunlu genelde Urartu dönemine tarihlenmektedir (zfırat, 2017). Fakat yüzey araştırmalarında kişisel gözlemlerime dayanarak çok sayıda Demiraı’na ait yer altı sandık mezarlarının bulunduğu ve Urartu mimarisini işaret eden sur duvarları nedeniyle yakınlardaki bir başka yerleşim olan Iğdır Melekli/Kasımtıı *Minuainili* olmaya daha uygundur.

⁴⁷¹ Bu aşiret, kabile ve ülke adlarının lokalizasyonları için bkz. (Diakonoff & Kashkai, 1981; Işık, 2015).

⁴⁷² CTU A 8-2; CTU A 9-1; CTU A 9-2.

⁴⁷³ Assur yazıtlarında da görülen yerel aşiret reislerinin bile “*kral*” olarak ifade edilmesi düşmanın abartılması üzerinden yapılan bir tür propaganda olarak değerlendirilmelidir.

Büyük çoğunluğu yarı göçebe olduğu düşünülen bu topluluklardan sürgün edilenler yeni kurulan kentlerde ve Urartu toplumu içerisinde çok çeşitli konumlarda kendilerine yer bulabilmekte oldukları düşünülür (Avcı, 2017: 78; Köroğlu, 2011; 2020: 9). Bu insanların Urartu ülkesinde iskan edilerek üretim faaliyetlerine dahil edildiği⁴⁷⁴ ve ekonomik gelişimin bir parçası olmalarına yönelik çeşitli uygulamaların olduğunu birçok Urartu yazıtından bilmekteyiz (CTU A 9-3; CTU A 11-2);

“... Bu kanalı [kaz]dım ve bu kenti kurdum, ona "Minuahinili" adını verdim, Burada daha önce hiçbir şey inşa edilmemişti. Kadınları (ve erkekleri) sürgün ettim (ve) onları buraya yerleştirdim...” (CTU A 5-24).

Bu sayede daha önce kullanılmayan tarım alanlarının ekonomiye katkı sunması mümkün olabilmekteydi;

“Arazi ıssızdı, burada (daha önce) hiçbir şey inşa edilmemişti. Orada büyük işler başardım.” (CTU A 8-1).

Fakat kısmen yarı göçer ve küçük topluluklara uygulanabilen bu faaliyetler nispeten daha güçlü ve yerleşik batıdaki *Miliția/Malatya* (CTU A 5-5) ve kuzeydeki *Diauehi* gibi merkezi bir yapıya sahip bölgesel güçlere karşı uygulanamamıştır. Bu türden güçlü rakipler karşısında Urartular tehcir ettirmeyi değil bunun yerine vergi ve haraç olarak⁴⁷⁵ kendisine bağımlı bir şekilde kontrol etmeyi tercih etmiştir.⁴⁷⁶ Söz konusu bölgelerin özellikle maden üretimi açısından önemli yerler olması (Sağlamtimur, 2001: 84-99) ve Urartu’nun doğal sınırlarında bulunması da birer tesadüf olmamalıdır. Bu sayede kendi sınırlarında tampon görevi gören bu yerel krallıkların ortadan kaldırılmasına gerek görülmemiş veya göze alınamamıştır. Bu sayede mevcut ekonomik üretim dengesi ve siyasi yapının bozulmadan kendi tarafına çekerek *tribut* (haraç) alınması imkânını elde etmişlerdir.⁴⁷⁷ Örneğin Argiști döneminde ihtiyaç duyulan altın, gümüş ve bakır gibi hammaddelerin bir kısmının kuzeydeki *Diauehi* ülkesinden bu şekilde haraç olarak temin edildiği düşünülebilir (CTU A 8-2).

⁴⁷⁴ Bu insanlara toprak verildiğine dair doğrudan bir bahis olmamasına rağmen yazıtlardaki “*iskan ettim/yerleştirdim*” ifadesi bu şekilde yorumlanabilir.

⁴⁷⁵ Veya aldıklarını iddia ederek.

⁴⁷⁶ II. Sarduri batıdaki bu Geç Hitit Krallıkları ile müttefiklik kurarak MÖ. 754 yılında V. Assur-nirari ile mücadele içerisine girmiştir. Bkz; Salvini, 2006: 87. Batıda daha çok denge siyaseti izleyerek Fırat nehrinin batısında kalıcı olarak bulunmadıklarını söyleyebiliriz. Detaylı bilgi için bkz. (Köroğlu, 1996).

⁴⁷⁷ CTU A 5-5; CTU A 8-2; CTU A 9-1; CTU A 10-2; CTU A 11-3.

4.2. Bölgelere Göre Tehcir Politikası

Urartu toplumsal yapısının şekillenmesinde hiç şüphesiz tehcir ettirilen halkların önemli bir rolü vardır. Bu süreç Urartu Krallığı'nın gelişim aşamaları ile paralel bir vaziyette biçim almıştır. Yazılı kaynakların artması ve özellikle I. Arğişti ve II. Sarduri döneminde anıtsal yıllık (*annal*) yazdırma geleneğinin ortaya çıkması ile birlikte Urartu'nun tehcir politikalarına ilişkin veriler kendi içerisinde bir kronolojiye oturtulabilmiştir. Yazıtlarda kayıt altına alınan insan, hayvan ve diğer metallerden oluşan ganimetler elde edilen kaynak bölgelerin toplumsal yapısına, geçim kaynaklarına ve ekonomik arkaplanına ilişkin bazı ipuçları sunmaktadır. Fakat Urartu yazıtları sürgün ettirilen insanların sayıları, ülkeleri ve cinsiyetleri gibi temel özellikleri dışında maalesef çok fazla detay vermez. Ayrıca sürgüne ilişkin rakamların bulunduğu birçok yazıt tahrip olduğu için kimi zaman tam bir sayı verebilmek bile mümkün olmayabilir.

Ancak Urartu tehcir politikasının daha iyi anlaşılabilmesi için Van Havzası'ndaki Urartu çekirdek bölgesi merkezli olarak Urartu ilgi alanlarının kapsamını belirleyen; Kuzey ve Kuzeydoğu Bölgeler (*Kura, Aras ve Sevan Havzaları*), Doğu ve Güneydoğu Bölgeler (*Kuzeybatı İran ve Urmiye Havzası*) ve Batı Bölgeler (*Yukarı Fırat ve Murat Havzası*) olarak üç ana bölgeye göre ele alınmaya çalışılacaktır. Böylece bölgesel bazda yakın coğrafyalarda yaşayan insan topluluklarının daha iyi anlaşılması mümkün olabilecektir. Bu sayede kaynak ülkelerden tehcir ettirilen kimi toplulukların benzer özelliklerinin veya farklılıklarının anlaşılmasına çalışılacak ve sefer güzergahları ile birlikte Urartu tehcirlerinin genel işleyişinin daha doğru değerlendirilebilmesi mümkün olabilecektir.

4.2.1. Kura, Aras ve Sevan Havzaları (Kuzey ve Kuzeydoğu)

Urartu Krallığı'nda sürgünlere ve seferlere ilişkin ilk yazılı kayıtlar Sarduri oğlu İşpuini ve İşpuini oğlu Minua⁴⁷⁸ ortak yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Bu ilk kayıtlardan itibaren kuzey ülkeleri bütün Urartu krallarının ilgi duyduğu bölgelerin başında gelmiştir. Minua döneminden itibaren ise bölgeye giderek hakim olmaya

⁴⁷⁸ İşpuini Dönemi: Bu ortak yazıtlarda kral henüz hayatta olan İşpuini olmalıdır.

göre Aras Havzası'nda⁴⁸⁰ yer alan “*Luša, Katarza, Uițeruhi, Etiuhi*” ülkelerine⁴⁸¹ karşı düzenlenen bu seferde Urartu kralı onların çok sayıda kralını yendiğini ve şehirlerini ele geçirdiğini söyler. Sefer sonucunda “*X bin 720 erkek, X bin 670 kadın ve X yüz 26 At, 13.540 Sığır, [20bin]+785 koyun*”un ganimet olarak alındığını yazdırmıştır (CTU A 3-4);

“... *Sarduri oğlu İșpuini ve İșpuini oğlu Minua Uițeruhi, Luša, Katarza ve Etiuhi*’nin düşman krallarını geriye püskürttü. “*zašili ui x x iphari*” *Anași*’de bir yazıt dikti. *Oradan X bin 720 [erkek], X bin 670 kadın ve X yüz 26 At, 13.540 Sığır, [20 bin]+785 koyun geldi...*”⁴⁸²

Tuşpa’nın yaklaşık 20 km. kuzeyinde yer alan Kasımoğlu köyünde, aynı seferin anlatıldığı yazıtın başka bir kopyası (*Duplikat*) daha bulunmuştur (CTU A 3-5). Bu stellerde ilk defa Urartu ordusunun yapısına ilişkin de bazı bilgiler verilmektedir. Kopyası Tuşpa’da bulunan bir stelin bu bölgeye de diktirilmesi, yazıtta bahsedilen ülkelerden tehcir ettirilen bu kuzey ülke insanların gelişmekte olan başkent ve çevresinde iskân edilmiş olabileceğini düşündürür.⁴⁸³ İșpuini dönemine ait benzer bir uygulamayı gösteren bir başka yazıt yine Urartu döneminde iskân edildiği arkeolojik kazılarla da ispatlanan (Köroğlu & Konyar, 2005) Karagündüz’de karşımıza çıkmaktadır (CTU A 3-9).⁴⁸⁴ Bu steller konumlarından bağımsız olarak düşünüldüğünde dahi özellikle erken dönemde İșpuini ile birlikte ekonomik ve toplumsal yapıyı canlandırmak adına iskan faaliyetlerinin Urartu çekirdek bölgesi olan Van gölü havzasında yoğunlaştırılmış olduğunu gösterir. Bu uygulamalar ileride yoğunlaşarak farklı bölgelerde devam ettirilecek ilk örnekler olmalıdır.

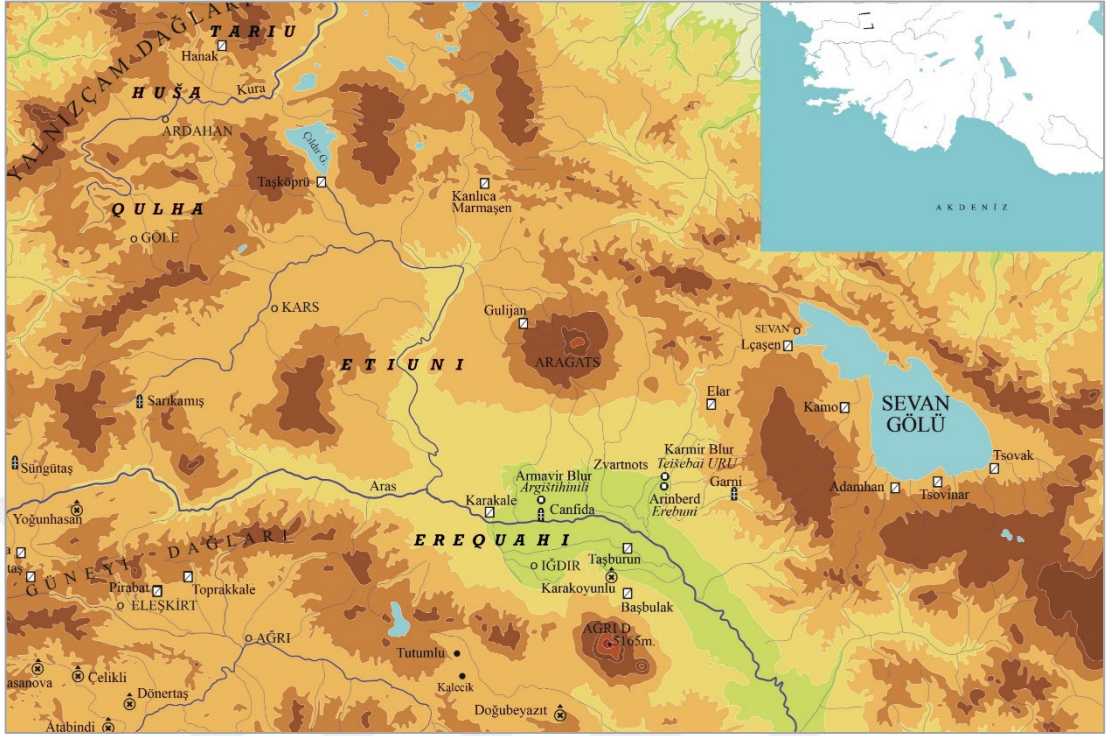
⁴⁸⁰ Diakonoff-Kashkai, 1981; Köroğlu, 2001: Aras Güneyi Dağları’nın güneyine Eleşkirt - Toprakkale civarına lokalize eder, fakat Işık, 2015: Dağların kuzeyinde bir bölgeyi işaret etmektedir.

⁴⁸¹ Lokalizasyon için ayrıca bkz; Burney, 1971; Barnett, 1982; Ozan, 2006: 34.

⁴⁸² Yazıtın içeriğinin değerlendirilmesi için bkz. (Barnett, 1982: 340; Çilingiroğlu, 1997: 30; Sevin, 1979: 43).

⁴⁸³ Taşınabilir bu stel yazıtlarının devşirme malzeme olarak kullanmak adına farklı yerlere taşınmış olabileceğini de göz ardı etmemek gereklidir.

⁴⁸⁴ Urmiye Havzası ile ilişkili olan bu yazıt ilgili bölümde ele alınacaktır.

Şekil 25: Aras Havzası ve Çevresinde Urartu Varlığı.

Ağrı Eleşkirt civarında bulunan Pirabat ve Toprakkale yazıtlarında da yukarıdaki kayıtların bir başka kopyaları bulunmuştur (CTU A 3-6; CTU A 3-7). Bu nedenle Eleşkirt ve Toprakkale bölgesinin yazıtlarda geçen *Anaşi* şehrini işaret ettiği öne sürülmüştür (Diakonoff & Kashkai, 1981: 8; Işık, 2015: 117; Köroğlu, 2001: 718). Dolayısıyla anlaşıldığı kadarıyla Tuşpa çevresindeki bölgelere yerleştirilen bu ilk sürgünlerin Aras Havzası ve güneyindeki dağlık bölgelerde yaşayan bazı halklar olabileceğini söyleyebiliriz.

İşpuini döneminde henüz gelişmekte olan Urartu krallığı ilk yatırımlarını ve tarımsal üretim zincirlerini başkent ve çevresinde kurgulamış olmalıdır. Ancak bu kurgulanma yalnızca büyük şehirler ve çevresinde olmayıp, kimi çevre köyler ve kırsal bölgelerle birlikte organize edilmiş gibi gözükmektedir. Böylece toprakların işlenmesi ve otlakların-yaylaların kullanılması da mümkün olmuş olmalıdır.

Kuzey bölgelere olan Urartu ilgisi bir sonraki kral İşpuini oğlu Minua döneminde de artarak sürmüştür (Köroğlu, 2001; Ozan, 2004). Minua ile birlikte imar faaliyetlerinde de büyük bir ivme başlamış başkent dışında Anzaf, Aznavurtepe, Körzüt gibi büyük krali kentler inşa edilmeye başlamıştır. *Minuaḫinili*'nin (*Minua* 'nın

şehri) kurulması (Bkz. Şekil 25) kuzeyde Aras Havzası'nda Urartu hâkimiyetinin kalıcılışmaya başladığının ilk göstergeleri olarak sayılabilecekken aynı zamanda kuzeydeki Ardahan Platosu ve kuzeydoğu'daki Sevan yüksek yaylalarına düzenlenecek seferler için önemli bir merkez oluşturulmak istenmiş olmalıdır.

Minua'nın ördüğü kuzeye uzanan bu yerleşim ağının bir başka basamağını oluşturan Körzüt, Van Gölü'nün kuzeydoğu köşesinde Muradiye Ovasına hâkim bir yükselti üzerine inşa edilmiştir. Körzüt tapınağının duvarlarına ait olduğu tahmin edilen yazıtlarda Minua'nın, kuzeyde Aras Havzası'nda bulunan *Erikua* kabilesini ve *Etiuni* ülkesinin krali şehri *Luhiuni*'yi binlerce erkek ve kadınla birlikte ele geçirdiği, bunlardan kimini öldürdüğü kimini ise canlı olarak sürgün ettiği yazmaktadır (Dinçol, 1976; CTU A 5-2).

Bu yazıtta ilk defa yeni bir kavram ortaya çıkar; “*askerlerimin yağmaladığı hariç*”. Bu ifade, yazıtlarda bahsedilen ganimetlerin kralın malı olarak görüldüğünü dolaylı olarak ima eder. Ayrıca bunun dışında askerlerin de kendileri için ganimet alabildiklerini gösterir. Bu yazıtta Minua “*benden önce hiçbir Urartu kralı Tuşpa Şehrinin haremine bu kadar kadın götürmedi*” ifadesiyle de övünmektedir. Bunun kalıplaşmış bir ifade olarak kullanılmış olabileceğinin yanı sıra başkentin idari bir merkez olarak önemine işaret etmektedir;

“İşpuini oğlu Minua derki; Lu[hi]uni, daha önce kimsenin kuşatamadığı Erk[uahi]'nın krali şehrini tanrı Hal di İşpuini oğlu Minua'ya verdi. O Luhiuni şehrini aldı ve her yıl ödemesi için tribut yükledi. Etiuni ülkesinden çok sayıda erkek ve kadını aldım ve kimini öldürdüm kimini canlı olarak sürgün ettim, oradan krala 1.733 at, 7.616 sığır, 15.320 koyun geldi. Askerlerimin orayı ele geçirirken yağmaladıkları hariç. Tanrı Hal di sayesinde İşpuini oğlu Minua derki; Tuşpa şehrinin haremine daha önce hiçbir kral bu kadar çok kadın getirmemişti, İşpuini oğlu Minua ...” (CTU A 5-2).

Minua tarafından yazdırılan Yazılıtaş yazıtında Aras Havzası'nın ovalık doğu kesiminde sağlanan başarının batıdaki dağlık kesimde henüz tam olarak tamamlanamadığı anlaşılmaktadır (CTU A 5-3);

“ ... Minua derki; Diauehi ülkesini ele geçirdim. Krali şehri Şaşiluni 'yi aldım ve kaleleri ile birlikte ülkesini ateşe verdim. Askerlerimi Şeşetina ülkesine, gönderdim, Uşuğa şehri yakınlarındaki Zuaina şehrine. Minua derki; Diauehi

kralı Uṭuburšini karşıma gelip secde edip ayaklarımı öptü ve ... ona tribut yükledim. Bana tribut olarak altın ve gümüş verdi ... ”

Urartu kralı Minua, *Diauehi* kralının secde ederek ayaklarını öptüğünü ve haraç olarak kendisine altın ve gümüş ödediğini söylemektedir. Bu yazılanları propaganda ifadelerinden arındırarak değerlendirdiğimizde kuzeydeki *Diauehi* ülkesinin, haraç ödemek zorunda kalmış olsa bile Urartu’ya karşı bir süre direniş gösterdiğini anlayabilmekteyiz. Yazılıtaş yazıtının konumuna⁴⁸⁵ bakılacak olursa Urartu Aras Havzasında hakimiyetini tesis edene kadar güçlü yerel bir güç olduğu anlaşılan *Diauehi* ülkesini bir süre oyalamak zorunda kalmış olmalıdır.⁴⁸⁶ Aras Havzası’nda sürdürülen imar faaliyetlerinin henüz tamamlanamamış olması bu gecikmenin altında yatan nedenlerden birisi olmalıdır. Bölgenin hammadde açısından da zengin olması Urartu için ilk etapta göze alamayacağı bir zorunluluk olduğunu düşündürür.

İlerleyen dönemlerde Aras Havzası’nda tamamlanacak olan krali kentler, kuzey ülkeleri üzerindeki Urartu hâkimiyetini kalıcı hale getirecektir. Minua altın, gümüş, bakır gibi ihtiyaç duyduğu hammaddeleri haraç (*tribut*) yoluyla temin ettikleri sürece bu yerel krallığın varlığını sürdürmesine bir müddet izin vermiştir. Bu durum *Diauehi* ile Urartu arasında haraç ödemek zorunda kaldıkları bir tür antlaşmanın erken dönemde olabileceğini gösterir.

Minua döneminde gerçekleştirilen büyük imar faaliyetleri adeta Urartu krallığının temellerini atmıştır. Kurduğu çok sayıda yeni krali kentin yanı sıra ihtiyaç duyulan bölgelere su getirmek için daha önce benzerlerinin bu coğrafyalarda bulunmadığı büyük devlet projeleri olan su kanalları inşa ettirilmiştir (CTU A 5-20);

“Tanrı Haldi sayesinde İşpuini oğlu Minua bu kanalı kazdı (yaptı), onun adı Minua Kanalıdır”

⁴⁸⁵ CTU A 5-3; Minua Yazılıtaş benzeri bir kaya kapısını da batıda Palu Kalesi’nde yaptırmıştır. Yazıt için bkz; CTU A 5-5. Bu türden kaya yazıtları muhtemelen bulunduğu ülke ve çevre bölgeler üzerindeki Urartu egemenliğinin sembolleri olarak ana kayalara yazdırılmaktadır. Bu krali semboller kimi zamanda ana kayalarda olmasa da bir tür sınır ve egemenlik sembolleri işlevine de sahip olabilmekteydi; (Kelişin, Topzava stelleri gibi).

⁴⁸⁶ Erzurum-Pasinler-Horasan civarına lokalize edilen *Diauehi/Diau* ülkesi Urartu’ya karşı direniş gösteren bir “*Kabileler Birliği-Federasyon*” olarak değerlendirilmiştir. (Işık, 2015: 78-79).

Bunlardan en bilineni yaklaşık 50 kilometreyi aşan bir mesafedeki Gürpınar Ovası'ndan Van Ovası'na su getiren ve günümüzde dahi yer yer faaliyetini sürdüren *Minua Kanalı*'dır. Kanal duvarları üzerinde yazdırılan birbirinin tekrarı çok sayıda yazıt, bu büyük projenin (*Minuai pili*) sahibinin Minua olduğunu bize bildirir.⁴⁸⁷ Minua'nın tek kanal projesi bu olmayıp Van Gölü'nün kuzeybatısında bulunan Murat Vadisi'nde Malazgirt yakınlarında da benzer bir proje yaptırmış olduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır (Burney, 1972; Işık, 2015: 312; CTU A 5-20).

Tüm bu kentlerin, kanalların, bağlar ve bahçelerin⁴⁸⁸ inşa edilmesi büyük bir iş gücünü gerektirmektedir. İşpuini döneminde başlayan ve Minua ile artarak devam ettiği anlaşılan sürgün ettirilen insanların bu büyük projelerde kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yaptırılan su kanalları ile bağ, bahçe ve tarım alanlarının sulanması ve yeni kurulan büyük nüfuslara sahip Urartu kentlerinin ihtiyaç duyduğu tarımsal üretimin, mevsimsel etkilere bağımlı olmadan verimli hale getirilmesi sağlanmak istenmiştir. Kalabalık şehirlerin ve çok sayıda besi hayvanının doyurulması için mevsime bağımlı yapılan kuru tarım, yağışlı mevsimlerde yeterli olsa bile kuraklık yaşanması ihtimali Urartu merkezi devlet aklının farklı çözümler üretmek zorunda kaldığını gösterir. Ancak bu uygulamalar Mezopotamya'da binlerce yıldan beri süregelen devlet geleneklerini bilen ve bu coğrafyada uygulamayı ilk defa deneyen kişilerin eseridir.

Urartu seferleri ve sürgün ettirilen insanlara ilişkin en fazla bilgiyi veren Urartu kaynaklarının başında Arğişti Yıllıkları gelir. Urartu'da *annal* yani kralın gerçekleştirdiği bütün seferlerin ve ele geçirilen ülkelerin kronolojik olarak anlatıldığı kayıtlar toplu olarak ilk defa I. Arğişti'nin kaya mezarında karşımıza çıkar. Başkent Tuşpa'nın (Van Kalesi) güney cephesinde bulunan bu anıtsal kaya mezarının girişindeki cephede ayrı pasajlar halinde yazdırılmış olan "*Horhor Kronikleri*"⁴⁸⁹ aynı

⁴⁸⁷ CTU A 5-12A; CTU A 5-12B; CTU A 5-12C; CTU A 5-12D; CTU A 5-13; CTU A 5-14A; CTU A 5-14B; CTU A 5-14C; CTU A 5-14D; CTU A 5-15A; CTU A 5-15B; CTU A 5-15C; CTU A 5-15D; CTU A 5-15E. Detaylı bilgi için ayrıca bkz; (Erdoğan, 2006; Işık, 2015: 311-312).

⁴⁸⁸ Ayrıca Minua kanalı güzergahında çeşitli bağlar ve bahçeler inşa edildiği bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Bölüm 1.1.2.

⁴⁸⁹ Kaya mezarının ve yazıtların bulunduğu kayalığın hemen altında bulunan su pınarlarının çıkardığı seslerden ötürü Tuşpa'nın bu bölgesine ve mezara halk arasında "*Horhor*" ismi verildiği rivayet edilir.

zamanda en uzun Urartu yazıtıdır. Bu metinler I. Arğiști'nin gerçekleştirdiği faaliyetleri anlatmaktadır (CTU A 8-3). Genellikle belirli bir kalıp çerçevesinde⁴⁹⁰ kronolojik olarak verilen bu kronikler, Arğiști döneminde tehcir ettirilen toplumlar hakkında önemli bilgiler vermektedir.

I. Arğiști yıllıklarının ilk kolonu, iktidarının 1. veya 2. yılında (Salvini, 2006: 68-69) kuzeydeki “*Diauehi, şeriazı, Bia, Huşa, Tariu, Zabaşae, Sirimutara, Igani, Eriaşı, Apuni ve Uişeruhi*” ölkelerine gerçekleştirilen seferleri anlatır. Minua döneminde tesis edilen statü artık bozulmuş ve Urartu kalıcı yerleşmeler tesis etmek amacıyla Aras nehri sınırını geçmiştir (Ozan, 2006). Bu ölkeler, şpuini döneminden itibaren Urartu krallarının ilgi alanlarının başında gelmiştir. I. Arğiști bir yılda bu ölkelerden 19.255 erkek, 10.140 canlı asker, 23.280 kadın, olmak üzere toplamda 52.675 kişiyi sürgün ettiğini söyler. Yazınsal bir kalıp şeklinde bunların kimilerini öldürdüğünü ve kimilerini canlı götüşdüğünü belirtir (CTU A 8-3). Ayrıca 1.104 at, 35.015 sığır, 101.829 koyunun (Salvini, 2006: 69) bir yılda ele geçirildiğini söyler. Böylesine büyük rakamların abartılmış olma ihtimallerine karşın kuzeydeki bu bölgelerin sahip olduğu insan ve hayvan potansiyelini yansıtmadı açısından bir anlam taşıyor olmalıdır.

I. Arğiști'nin kuzey seferini anlatan ve Urartu'nun en kuzeydeki yazıtı/sınırı olan Ardahan Hanak Ortakent yazıtında (Dinçol & Dinçol, 1992), düşman *Tariuni* ölkesine karşı harekete geçtiğini ve “tanrıların yardımıyla” onları yendiğini söyler. Ardından *Huşa* ve *Bia* ölkesine⁴⁹¹ geldiğini ve buradan *Aşqalaşi* ölkesine hareket ettiğini belirtir. Bunun üzerine *Diauehi* ölkesinin kralının karşısına gelip secde ederek⁴⁹² biat ettiğini söyler. Arğiști *Aşuria* şehrini aldığını ve yapılan savaşta onları *Qa[. . .]ni* şehri yakınlarında mağlup ettiğini anlatır.⁴⁹³ Bu seferden 72.080 genç erkek, 7.000 [+ x kadın?], 11 [bin X çocuk?] ele geçirdiğini ve onların kimini öldürüp kimini canlı

⁴⁹⁰ Urartu anallerinin yazınsal kalıpları için bkz; (Salvini, 2006: 66-67).

⁴⁹¹ Urartuların kendilerini ve başkent çevresini tanımlamak için kullandığı “*Biani*” ile karıştırılan bu ölkü kuzeyde Kars-Ardahan civarına lokalize edilir. Detaylı bilgi için bkz; (Diakonoff & Kashkai, 1981: 22; Işık, 2015: 141-142).

⁴⁹² Daha önce Minua döneminde de *Diauehi* ölkesinde bulunan Yazılıtaş yazıtında benzer bir durum anlatılır (CTU A 5-3). Bir tür Urartu hakmiyetinin kabullenmesi ifadesidir.

⁴⁹³ Lokalizasyon tartışmaları için bkz; (Çilingiroğlu, 1983, 1997; Diakonoff & Kashkai, 1981; Işık, 2015; Köroğlu, 2001; Ozan, 2004, 2006).

sürdüğünü söyler. Yazıta göre düşmanlarının 96 kalesini ve 50+[x] yerleşmesini de yaktırmıştır (CTU A 8-7);

“... *Argišti derki; Diauehi kralı karşımda göründü o Ahuria şehrini aldı, onu savaşta püskürttüm ve Qa... şehri yakınlarında onu yendim. Oradan 72.080 genç erkek, 7.000[+ x...], 11[bin?...]. Kimilerini öldürdüm kimilerini sağ olarak sürdüm. 96 kalesini yıktım, 50+... yerleşmesini yaktım...*”

Horhor yıllıklarında (CTU A 8-3) I. Argišti “*kendisinden önce hiçbir şey yapılmamış olduğunu*” söylediği Aras Havzası’nda *Erebuni* (^{URU}er-bu-ú-ni) şehrini inşa ettiğini ve batıdaki *Hate* ve *Şupa* ülkesinden 6.600 asker (*savaş adamı*) getirip bu kente yerleştirdiğini söylemektedir. Fakat burada, Aras Havzası’nda kurulan bu yeni kente, batıdaki Urartu birlikleri içerisinde askerlerin sevk edilmesi kast edilmiş olmalıdır.⁴⁹⁴ Bu dönemde Urartu ülkesinin kuzeyinde yeni bir tehdit olarak belirmeye başlayan “*İşqigulu*” tehlikesinin daha sonra İskit olarak bilinen ve Önyasya dünyasında önemli değişimlerin yaşanmasına neden olacak olan gelişmelerin ilk işaretleri olabileceği düşünülmektedir.⁴⁹⁵ Muhtemelen I. Argišti Transkafkasya bölgesinde ortaya çıkmaya başlayan bu riskler üzerine bazı önlemler almak istemiş olmalıdır.⁴⁹⁶ Tuşpa’da bulunan bir başka stelde daha *Erbuni* kentinin kuruluşundan bahseder (CTU A 8-1). Aynı içeriğin iki farklı yerde bulunması yıllıklar yazdırılmadan önce içeriklerinin dağınık olarak çeşitli steller üzerinde kaydedilmiş olduğunu gösterir.

I. Argišti’nin Aras Havzası ve Nahcivan ovasına lokalize edilen (Işık, 2015: 105) *Haħia* ülkesine karşı düzenlenen başka bir seferinde “*onların kalelerini yıkıp köy ve şehirlerini insanları ile birlikte tamamen*” yaktığını, 7.648 çocuk(?), 2.655 erkek, 8.497 kadın olmak üzere toplamda 19.790 insanı kimini sağ kimini ölü olarak bir yılda ele geçirerek sürgün ettiğini söylemektedir (CTU A 8-3). Şehirlerini insanlarıyla beraber yaktığını belirtmesi Urartu yazıtlarında çok sık rastlanan bir durum olmamakla birlikte bu bölgede Urartu’ya karşı ciddi bir direniş olabileceğine işaret eder.

⁴⁹⁴ Salvini’de benzer şekilde olduğunu söyler (Salvini, 2006: 70).

⁴⁹⁵ CTU A 8-3; CTU A 8-10; (Çilingiroğlu, 1997: 37-38).

⁴⁹⁶ Ayrıca bu 6.600 kişilik rakam gerçeği yansıtıyorsa bu kişilerin şehrin nüfusunu oluşturan ve aileleriyle birlikte şehre yerleştirilen kişiler olması da muhtemeldir.

Tuşpa'da bulunan bir başka stelde I. Argišti, kuzeye düzenlediği bir başka seferinden bahseder. *Bia* ülkesine geldiğini ve burada *Uldini* bölgesindeki ve *Diauehi* ülkesinin kralı şehri *Zua* ya karşı harekete geçtiğini ve onu yaktığını söyler. Ardından *KÁ-ši* topraklarına giderek *Aşqalaši* ülkesinin 105 kalesini ve [45]3 yerleşmesini yaktığını söyler. Ve ardından *Qada*, *Aşqalaši* ve *Šašilu* topraklarını kendi bölgesine eklediğini ve buralardan 15.181 genç erkek, [2]734 erkek? [1]6.004 kadın, 4.426 at, [10]478 öküz/sığır, 73.770 koyun ele geçirdiğini belirtir (CTU A 8-2). Devamında *Šaški*, *Ardaraki*, *Baltu*, *Qabilu* kabilelerinin isimlerini de verdiği 4 kralını hadım ettirdiğini söylemesi Urartu yazıtlarında ilk defa karşımıza çıkan bir başka uygulamadır;⁴⁹⁷

r 15' [4] MAN.MEŠ ú-e-di-a-du-bi ṁšá-áš-ki-e-ḫi¹

r 16' [ṁ]ḫar¹-da-ra-ki-ḫi ṁbal-tú-ul-ḫi ṁqa-bi-lu-ḫi¹

Daha sonra buralara valiler yerleştirdiğini⁴⁹⁸ ve *Diauhi* ülkesini vergiye (*tribut*) bağladığını söyler. I. Argišti *Diauhi* ülkesinden aldığı tribut miktarını şöyle sayar; 41 mina saf altın(?), 37 mina gümüş, x on binlerce mina bakır, 1.000 adet binek at, 300 öküz, x on binlerce koyunu o yıl aldığını belirtir. Devamında *Diauhi* ülkesine her yıl ödemesi için x mina saf altın(?), 10.000 mina bakır, X yüz öküz (GU₄), 100 inek (GU₄.ÁB), 500 koyun ve 3 binek atı haraç yüklemiştir. Özellikle yıllık istenilen madenlerin çok olması ve hayvan sayılarının az olması dikkat çeker. Bu bölgenin maden açısından zenginliği Urartu krallarının bölgeyle ilgilenmesinin sebeplerinden birisi olmalıdır. Bu ülkelerin kimilerinde yerel krallarının hadım edilmesi ve yerlerine valiler atanmasının sebebi ise bu bölgelerin artık tamamen kontrol altına alınmak istenmiş olmasıdır.

Ancak burada şöyle bir durum karşımıza çıkmaktadır. Bir eyalet valisi atanmış olması ve tribut ödemekle yükümlü olduklarını belirtmesi buradaki insanların tehcir ettirilmiş olmasıyla çelişir. Burada vergileri tahsil edebilmek adına yerleşik rakiplerin başlarına yöneticiler atayıp özellikle hammadde ihtiyacını güvence altına almak istenmiş olmalıdır, ancak dağınık bölgesel aşiretlerin ve güçlerin her birisi için farklı

⁴⁹⁷ Daha sonra II. Sarduri döneminde başka örnekler de bulunur (CTU A 9-1; CTU A 9-2) fakat bu çok sık rastlanan bir durum değildir.

⁴⁹⁸ Detaylı bilgi için bkz; (Zimansky, 1985: 89-93).

uygulamalar mümkün olmalıdır. Yerleşik ve ekonomik fayda sağlanabilecek yerlerdeki üretim ilişkilerinin bozulmasının pek mantıklı olmadığı bunun yerine başlarına kendi yöneticilerini atamış olabileceğini düşünebiliriz.

Başkent Tuşpa'nın kuzey yamaçlarında bulunan Analıkız Kutsal Alanı Argiştî oğlu II. Sarduri döneminde inşa edilmiştir.⁴⁹⁹ Babası olan I. Argiştî mezarındaki yıllıklar ile benzer bir mantıkta inşa edilen bu yapıda, doğudaki 6.15 metre, batıdaki ise 8.10 metre yüksekliğinde iki niş içerisinde anıtsal steller bulunur (Genç & Konyar, 2020). Hem steller üzerinde hem de ana kayaya oyulmuş iki büyük niş içerisinde II. Sarduri'nin gerçekleştirdiği faaliyetler anlatılmaktadır.

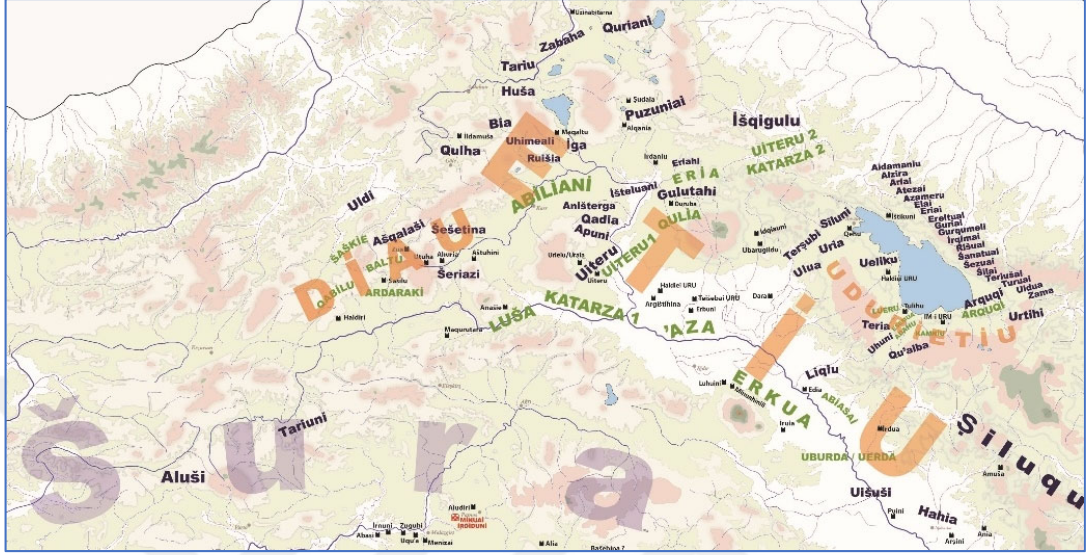
Resim 20: II. Sarduri'ye Ait Analıkız Yapısı. (Foto: E.Konyar)

Bu kroniklerden (*annal*) anlaşıldığı kadarıyla II. Sarduri döneminde de ganimet ve yağma amacıyla Urartu'nun kuzey seferleri artarak devam etmiştir. Bu dönemde özellikle *Qulha* ülkesi, Urartu yazıtlarında yeni bir hedef olarak karşımıza çıkmıştır.⁵⁰⁰ Daha önce büyük ölçüde kontrol altına alınan daha güneydeki *Diauhi* ülkesinin ardından daha kuzeye Urartu seferleri genişlemiş olduğu anlaşılır. II. Sarduri babasının başarılarının üzerine daha uzak kuzey ülkelere doğru genişlemeye devam etmiştir. Muhtemelen Aras Havzasına ve Erzurum ovasına yerleşen Urartu otoritesi daha kuzeydeki parçalı bir siyasi yapıya ve geniş otlaklara sahip muhtemelen yoğun olarak hayvancılıkla meşgul olan bu yerel güçler üzerine çok sayıda yağma seferleri düzenlemiş olmalıdır. Tüm bu dönemde Urartu seferlerinde ele geçirildiği iddia edilen kadın sayılarının erkeklerden fazla olmasının nedeni bu direnmeye çalışan aşiret veya yerel güçlere mensup erkeklerin savaşlarda öldürülmesi ile ilgili olmalıdır. Malları ele

⁴⁹⁹ İnşa dönemi ile ilgili olarak bkz; (Genç, 2019).

⁵⁰⁰ Qulha Ülkesi ile ilgili değerlendirmeler için bkz; (Işık, 2015: 146-147; Köroğlu, 2001).

geçirilen bu insanların da bir kısmının savaş ganimeti olarak alınmış olabileceği düşünülebilir.

Şekil 26: Urartu Yazıtlarında Bahsi Geçen Kuzey Bölgeler (Işık, 2015: Çizim A. Tan.)

Sarduri'nin bu kuzeye ilerleme siyasetinin bir başka işareti olan Çıldır Gölü kıyısındaki Taşköprü yazıtı, II. Sarduri için de kuzey ülkelerinin ilk hedeflerden birisi olduğunu açıkça gösterir (CTU A 9-5). Kuzey seferlerinin anlatıldığı II. Sarduri yıllık kayıtlarında, Kars'ın doğusunda Şirak ovası civarına lokalize edilen⁵⁰¹ *Eriaḫi* ülkesi ile ilgili daha önce karşılaşmadığımız ve yazıtlarda çok rastlanmayan türden bir olay anlatılır (CTU A 9-3);

“... *Eriaḫi* ülkesini bir günde ele geçirdim, onun dedesinin ve babasının yaptığı ve daha önce hiçbir kralın alamadığı depo odalarını ele geçirdim. Efendim Tanrı Haldi'nin emriyle 250 depo odasını aldım; erkekler ve kadınlar ..., hayvanlar..., (aldım) ve yerleşmelerini yaktım, toprağını harabeye çevirdim ve oradan çok sayıda erkek ve kadınlarını *Bia* ülkesine sürdüm.”

II. Sarduri burada, *Eriaḫi* ülkesini bir günde ele geçirdiğini⁵⁰² ve kendisinden önce hiçbir kralın ele geçiremediği ve ülkenin kralının babasının ve dedesinin yaptırdığı “250 ambar/depoyu” (*É.mu-ri-li*) ele geçirdiğini söylemektedir. Yıllıklarda

⁵⁰¹ (Diakonoff & Kashkai, 1981: 30-31; Işık, 2015: 142).

⁵⁰² Urartu yazıtlarında propaganda amaçlı kullanılan kalıplaşmış bir ifadedir.

bahsedilecek kadar önemli bu saklanan depolarda ne olduğuna dair ise herhangi bilgi verilmez fakat büyük ihtimale hububat-tahıl ambarı olduğu düşünülür.⁵⁰³

II. Sarduri'nin Aras Havzası'nda gücünü pekiştirdikten sonraki hedeflerinden birisi de Sevan Gölü çevresinde bulunan yüksek yaylalardır. Gölün güneyine düzenlediği bir seferin sonucunda elde edilen ganimetler şöyle sıralanmıştır (CTU A 9-3);

“... Sarduri derki; orada ele geçirdiğim insanlara gelince; 10.000 genç erkek ele geçirdim, 4.600 erkek ve 23.200 kadın, toplamda 37.800 insanın bazılarını öldürdüm bazılarını sağ olarak götürdüm; 3.500 at, 40.353 sığır ve 211.470 koyun...”

Kuzeydeki Urartu faaliyetlerinden anladığımız kadarıyla Sevan gölü çevresinin Urartu için Ardahan platosundan farklı olarak kalıcı bir Urartu ülkesine dönüştürülmeye çabalandığını söyleyebiliriz. Ardahan platosu daha çok yağma amaçlı seferlerin hedefi olurken Sevan Havzası yakınlarında bulunan Karmir-Blur, Arinberd, Armavir-Blur gibi büyük krali şehirlere yakınlığı dolayısıyla Aras havzasındaki bu kentlerin arka bahçesine dönüştürülmüştür.⁵⁰⁴ Özellikle II. Sarduri döneminden itibaren yukarıdaki gibi tam sayılardan oluşan ganimet ve tehcir miktarları kendisinden öncekilerin aksine yazıtlarda karşımıza çıkmaya başlar. Bu durum II. Sarduri metinlerinin içeriklerine daha fazla şüpheyle yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir.

Mevcut yazılı kaynaklardan anladığımız kadarıyla kuzey ülkeleri her dönemde Urartu açısından ilgi duyulan yerlerin başında gelmiştir.⁵⁰⁵ Bunun nedenlerinden başta geleni bölgenin zengin altın, gümüş ve bakır gibi doğal zenginliklere sahip olmasıdır.⁵⁰⁶ Bu özelliğinin yanı sıra seferler sonucunda ele geçirilen ve sayıları yüzbinlerle ifade edilen büyük miktarlarda hayvan ve insan sayılarından anlaşıldığı kadarıyla bu anlamda potansiyelinin de yüksek olduğu anlaşılmaktadır (CTU A 8-3). Ayrıca kuzeydeki bu bölgelerin sahip olduğu geniş otlaklar düşünüldüğünde yazıtlarda

⁵⁰³ Ayrıca bkz. (Salvini, 2001: 262).

⁵⁰⁴ Kimi bürokratik belgelere de bu ilişki açıkça yansımaktadır (CTU CT Kb-10).

⁵⁰⁵ I. Rusa (MÖ 730-714/3) ve II. Rusa dönemlerinde de kuzey ülkelerine Urartu krallarının ilgi gösterdiği bilinmekle beraber bu konuda çok fazla kaynak yoktur.

⁵⁰⁶ CTU A 5-3; CTU A 8-2; CTU A 9-3. Detaylı bilgi için bkz; (Sağlamtimur, 2001: 84-99).

bahsedilen büyük miktarlardaki hayvan sayılarının gerçeğe yakın olma ihtimalleri vardır (Koday, 2005; Sağlamtimur, 2017; Yakar, 2020). Kuzeydeki bu bölgeye Urartu'nun özellikle yerleşme açısından ilgi göstermesinin altında yatan nedenlerden birisi de güneydeki güçlü rakibi Assur ordularının ulaşabilmesi ihtimalinin düşük olması sayılabilir. Bu korunaklı konumu Aras Havzasına Minua döneminden itibaren önemli yatırımların yapılmasında teşvik edici bir rol oynamış olmalıdır. Ayrıca Ağrı Dağı ve Aragats Dağı arasında kalan ve çevresine göre daha alçak ve ılıman bir iklime sahip havza önemli krali kentlerin bu bölgede inşa edilmiş olmasını sağlamıştır.

Sarduri oğlu İşpuini			
Yazıt	Ülke/Kabile	Ele Geçirilen İnsan	Ele Geçirilen Diğer Ganimetler
CTU A 3-4	<i>Luša, Katarza, Uiteruhi, Etiu</i>	X720 Erkek X670 Kadın	X26 At 13540 Sığır [20]785 Koyun
İşpuini oğlu Minua			
CTU A 5-2	<i>Erkua, Etiu</i>	5XXXX Erkek+Kadın	1733 At 7616 Sığır 15320 Koyun
Minua oğlu Argiştı I.			
CTU A 8-2	<i>Uldini, Diauehi, Aşqalaşi, Qada, Şaşilu</i>	15181 Genç Erkek 2734 Erkek [1]6004 Kadın	4426 At [10]478 Öküz 73770 Koyun
CTU A 8-3	<i>Diauehi, Şeriazı, Bia, Huša, Tariu, Zabaḫae, Sirimutara, Igani, Eriaḫi, Apuni, Uiteruhi</i>	19255 Erkek 10140 Sağ Asker 23280 Kadın 52675 Toplam	1104 At 35015 Öküz 1X1829 Koyun
CTU A 8-3	<i>Irkiuni, Artarmu-x, [xx]</i>	X Erkek 10XXX Kadın 20279 Toplam	128x At X Öküz 126XXX Koyun
CTU A 8-3	<i>Uburda, Uišuşi, Haḫia</i>	7648 Çocuk 2655 Erkek 8497 Kadın 19790 Toplam	232 At X803 Öküz [10?]1626 Koyun
CTU A 8-3	<i>Uiteruhi, [xx]</i>	[xxx]	12XX At 29504 Sığır 6X305 Koyun
CTU A 8-6	<i>Aştuḫini, Etiu</i>	1XX 20[...x] [1]50 Erkek 6200 Kadın	
Argiştı oğlu Sarduri II.			
CTU A 9-1	<i>Riḫiša</i>	[1]2610 Genç Erkek [1]829 Sağ Erkek 7751 Kadın 22190 Toplam	352 At 5747 Öküz 19062 Koyun
CTU A 9-3	<i>Etiu, Liqiu, Abiasaini, Erkua, Uerdaini</i>	3500 Genç Erkek 15000 Kadın 4000 Asker	8525 Öküz 18000 Koyun

CTU A 9-3	<i>Qulḥa, Ḥuša, Abiliani</i>	2.890 Erkek 3.496 Sağ Genç Erkek 6.408 Kadın 9.904 Toplam	65 At X.090 Öküz 10.897 Koyun
CTU A 9-3	<i>Eriaḥi, Abilianiḥi</i>	7.150 (Toplam)	500 At 8.560 Öküz 25.170 Koyun
CTU A 9-3	<i>Qulḥa, Uṣteruḥi</i>	8.100 Genç Erkek 9.110 Kadın 17.200 (Toplam)	1.500 At 17.300 Öküz 31.600 Koyun
CTU A 9-3	<i>Puluadi, Eriaḥi</i>	6.436 Genç Erkek 15.553 Kadın 21.989 Toplam	1.613 At 115 Deve 16.529 Öküz 37.685 Koyun
CTU A 9-3	<i>Eriaḥi</i>	3.225 Erkek 4.928 Kadın 8.153 Toplam	412 At 6.665 Öküz 25.735 Koyun
CTU A 9-3	<i>Arquqi, Adaḥu, Luipru, Ešuma, Kamniu, Qu'alba, Uḥuni, Teria</i>	10.000 Genç Erkek 4.600 Erkek 23.200 Kadın 37.800 Toplam	3.500 at, 40.353 Öküz 211.470 Koyun

Tablo 19: Kura, Aras ve Sevan Havzaları'ndan Gerçekleştirilen Tehcirler (Kuzey ve Kuzeydoğu).

4.2.2. Kuzeybatı İran ve Urmiye Havzası (Doğu ve Güneydoğu)

Günümüze İran'ın Türkiye sınırından başlayan kuzeybatısı, Hazar Gölü yakınlarına kadar ulaşan iç bölgeleri ve Urmiye Havzası Urartu etki alanının doğu ve güneydoğu sınırlarını oluşturmaktadır. Bu bölgenin güneyini batıdan sınırlayan Zagros Dağ silsilesi Urartu ve Assur ülkesini ayıran doğal bir bariyer vazifesi görmektedir. Urartu baş tanrısı Haldi'nin kutsal kenti *Ardini* (Muşasır), Urartu ve Assur ülkesi arasındaki bu sınır bölgesinde yer almaktadır. Bu nedenle bu dağlık güneydoğu coğrafyası İşpuini döneminden itibaren Urartu'nun ilgi duyduğu bölgelerin başında gelmektedir.

İlk olarak Urartu kralı İşpuini'nin kutsal kent *Ardini*'yi ele geçirip, Assur sınırlarına kadar ulaşmış olduğunu ve burada Urartu ve Assur dilinde çift dilli (*bilingual*) Kelişin Steli'ni diktirdiğini bilmekteyiz. Bu bölgeye olan Urartu ilgisinin nedenleri arasında bu türden dinsel gerekçeler olabileceği gibi, bölgeden tehcir ettirilen insanların kültürel yakınlıklarının da etkenlerden birisi olabileceği

düşünülebilir. Bu kültürel yakınlık özellikle *Mana* ve *Assur* baskısından muzdarip olan kimi toplulukların Urartu ülkesine ve toplumuna uyum sağlamalarını daha da kolaylaştırmış olabilir. Bu çerçevede İşpuini döneminde yaptırılan ve üzerinde Urartu Pantheonu'nun (*tanrılar listesi*) bulunduğu Meher Kapı⁵⁰⁷ ve Yeşilalıç⁵⁰⁸ gibi kutsal alanların İşpuini döneminde inşa edilmiş olması, krallığın kendisine bu erken dönemde yeni bir kültür ve din oluşturma çabaları içerisinde olduğunu gösteriyor olabilir.⁵⁰⁹

Meherkapı⁵¹⁰ anıtının bulunduğu konum da dikkat çeker. Tuşpa'ya 5 km, Anzaf'a 8 km uzaklıktaki bu kutsal alan konumu itibariyle adeta Urartu ülkesine tehcir ettirilen yeni yerleşimcilerin ikameti ile başkent Tuşpa arasında ortak bir değer yaratma çabasını gösteriyor gibidir. Sonraki dönemlerde ortaya çıkmaya başlayan kare planlı Urartu tapınaklarının genelde sitadeller içerisinde ve muhtemelen seçkin kişilerin erişebildiği bir konuma sahip olmasının aksine Meher Kapı, Yeşilalıç gibi açık hava “*tapınaklarının*” konumları daha ulaşılabilir vaziyettedir.⁵¹¹ Bu durum erken dönemlerde Urartu dini seramonilerinin daha geniş kitlelere hitap etmiş olabileceğine işaret ediyor olabilir.

Başkent Tuşpa'nın kuş uçuşu 35 km. kuzeydoğusunda bulunan Karagündüz yazıtı ise Urmiye Gölü'nün güneyine düzenlenen bu ilk seferleri anlatır. Ve ne tesadüfdür ki yazıtın bulunduğu ve Urartu döneminde de yoğun olarak yerleşime sahne olduğu bilinen (Köroğlu & Konyar, 2005; Sevin & Kavaklı, 1996) Karagündüz Höyüğü'nün ve nekropolünün bulunduğu Erçek ovası ile Tuşpa'ya ulaşan güzergah arasında Meher Kapı Açık Hava anıtı/tapınağı bulunmaktadır.⁵¹²

⁵⁰⁷ Çilingiroğlu, 2011b.

⁵⁰⁸ Genç, 2016.

⁵⁰⁹ Detaylı değerlendirme için bkz; (Konakçı, 2006: 20; 2009: 378; Salvini, 1994).

⁵¹⁰ Meher Kapı yazıtının içerik açısından değerlendirilmesi için bkz; (Salvini, 1994).

⁵¹¹ Bu anıtlardan Yeşilalıç üzerinde kare planlı bir Urartu tapınağının temel yataklarına dair izlerin bulunuyor olabileceğine ilişkin tespitler bulunmaktadır (Genç, 2016).

⁵¹² Bu türden açık hava tapınaklarının özellikle İşpuini döneminde görülmesi dikkat çeker. Geç dönemlerde neden görülmediği sorulması gereken bir başka sorudur.

Karagündüz’de bulunan bu stel yazıtından anlaşıldığına göre Urartu kralı İšpuini, *Mešta*, *Qua*, *Šaritu*, *Nigibi*, *Paršua* ülke ve şehirlerine düzenlenen seferler sonucunda ele geçirdiği çok sayıda insanı bu bölgelere yerleştirmiştir⁵¹³ (CTU A 3-9);

“... Tanrı Haldi Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua’nın önünde yürüdü, onlar Paršua ülkesindeki Mešta, Qua, Šaritu, Nigibi şehirlerini ele geçirdi. Oradan x bin 483 katır, x bin 160 sağ erkek, x bin 6.600 kadın ve çocuk, 1.120 at, X bin+2.000 öküz, 365 deve, x bin+5.000 koyun...”

Sarduri oğlu İšpuini ve İšpuini oğlu Minua adına yazdırılmış olan Karagündüz stelinde ilk defa “X bin 160” erkek canlı olarak “*buraya geldi*” (nu-na-a-[bi] iš-ʿti¹-ni-ʿni¹) denilmektedir. Bu insanların kitlesel olarak hayvanları ve aileleriyle birlikte merkezi bölgeye Van Havzası’na yerleştirilmiş olabileceğine işaret etmektedir.⁵¹⁴ Xon bin 6.600 kadın ve çocuk sayısı ise birlikte verilmiştir. Erken dönemlerden itibaren bu çabalar krallığın merkezi bölgesinde ekonominin canlandırılması adına böylesi sürgünlerle getirilen toplumların iskan edilmiş olduğunu göstermektedir.⁵¹⁵ İšpuini döneminde inşa edilen Aşağı Anzaf, Kalecik ve Zivistan gibi Urartu merkezleri muhtemelen bu erken dönemlerdeki kısıtlı işgücü nedeniyle sonrasına oranla daha küçük ölçekli yerleşmelerdir. Fakat aynı zamanda bu durum, Minua zamanında büyük bir ivme kazanacak olan büyük kentlerin merkezi bölgede ki pilot uygulamaları ve ayak sesleri olmalıydı.

Ele geçirilen çok sayıda hayvan içerisinde diğer bölgelere göre bazı farklılıklar olduğu görülür. Bu coğrafyanın faunasına uygun olarak yazıtta geçen 365 deve (ANŞE.A.AB.BA)⁵¹⁶ Urartu yazıtlarında ilk defa karşımıza çıkar. Bu bölgenin aynı zamanda binek atları temin etmek adına da Assur ve Urartu açısından önemli olduğu bilinmektedir (Çilingiroğlu, 1997: 30). Ayrıca Urartu sonrasında ortaya çıkacak ve Ön

⁵¹³ Sonraki dönemlerde bu türden stellerin yer değiştirmiş olabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir.

⁵¹⁴ Yazıt içeriğinin daha ayrıntılı değerlendirilmesi için bkz; (Barnett, 1982: 340; Çilingiroğlu, 1997: 30; Sevin, 1979: 43).

⁵¹⁵ Göçebe veya yarı göçebe toplulukları belirli bir toprak parçasına bağımlı yaşamaya ikna etmek veya zorlamaktansa Urmiye civarında Mana, Assur ve Urartu üçgenindeki tehditlerle yaşamak zorunda kalan yerel halkın Van Havzasında veya daha kuzeye iskan edilmiş olabileceği mümkündür. Ancak bunun zorla veya başka teşvik edici yöntemlerle mi yapıldığı şimdilik net değildir.

⁵¹⁶ Akk. *gammalu*: CDA 89b; CAD G 35b; (Schramm, 2010: 18).

Asya dünyasında büyük bir imparatorluk kuracak olan Perslerin ülkesi olan *Paršua*‘dan da bahseden ilk Urartu yazıtı Karagündüz stelidir.

Resim 21: Karagündüz Steli (CTU A 3-9) (Foto: Armağan Tan).

Kuzeybatı İran ve Urmiye Havzasına Minua döneminde devam eden Urartu seferlerini anlatan yazıtlar, bu dönemde ilk defa bu bölgedeki insanların orduya alınmış olduğundan da bahseder (CTU A 5-9). Ancak bu dönemde kaynakların tehcir ettirilen diğer nüfustan çok fazla bahsetmiyor oluşu dikkat çeker. Aksine Urartu kaynakları bu bölgeye piyade (^{LÚÉRIN})⁵¹⁷ ve süvarilerden (*PIT-ḪAL-LÚ*)⁵¹⁸ oluşan bir garnizon yerleştirdiğini söylemektedir (CTU A 5-10). Bu durum muhtemelen bölgede inşa edilen yeni Urartu yerleşmeleriyle ilişkilidir (Konakçı, 2006: 32; Kroll, 2011).

⁵¹⁷ (Schramm, 2010: 6; CD 165b).

⁵¹⁸ (CAD P 335-337).

Şekil 27: Urartu Yazıtlarında Bahsi Geçen Doğu ve Güneydoğu Bölgeler (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).

Minua'dan sonra Urartu tahtına geçen I. Argiştı döneminde de güney ülkelerinden çok sayıda insanın sürgün edildiği bilinmektedir. Bu seferlerden birinde ise I. Argiştı *Mana* ve *Irkuni* ülkelerinden 6.471 insanın bir yılda ele geçirdikten sonra, “*Aşşur*” (KUR.aş-şur) ülkesinin dağlarına kadar ilerlediğini “gururla” söylemektedir (CTU A 8-3). Bu bölgedeki mücadelelerde denge siyaseti izleyen yerel krallıklar zaman zaman Urartu ile işbirliği yaparken zaman zamanda Assur taraftarını tutarlar.

İşpuini döneminde olduğu gibi I. Argiştı de *Buştu*, *Şatiraraga*, *Ugişti*, ve dağlık *Ala'ti* ülkelerinden [7]873 insanı sürgün ettiğini anlatan yazıtında [2]90 at, [101] deve, [4.909 sığır] ve [1]9.550 koyunun da ele geçirildiği yazmaktadır (CTU A 8-3). Bir sonraki yıl ise *Sirani* şehrini ele geçirdiği ve *Mana* ülkesine karşı düzenlenen seferde 3.270 insanı bir yılda ele geçirdiği söylenir. Sık kullanılan bir yazım kalıbı çerçevesinde bunlardan bir kısmını öldürüp bir kısmını da canlı olarak götürdüğünü belirttikten sonra, 170 at, 62 deve, 2.411 sığır ve 6.160 koyun ganimetler içerisinde sayılır.⁵¹⁹ Yazıt içeriğine göre seferden sonra muhtemelen bu bölgeden getirilen

⁵¹⁹ Bir önceki seferlerden dolayı muhtemelen bölgeden elde edilen hayvan ve insan sayısı giderek azalmaktadır. Ayrıca deve gibi farklı tür hayvanların alınması da bu bölgeye has bir durumdur.

insanlar sayesinde “*Tanrı Haldi’nin yardımıyla*” Van Gölünün kuzeyindeki⁵²⁰ *Dainalitini* nehrinden bir kanal yaptırarak refah ve bereket yarattığını belirtmektedir (CTU A 8-3).

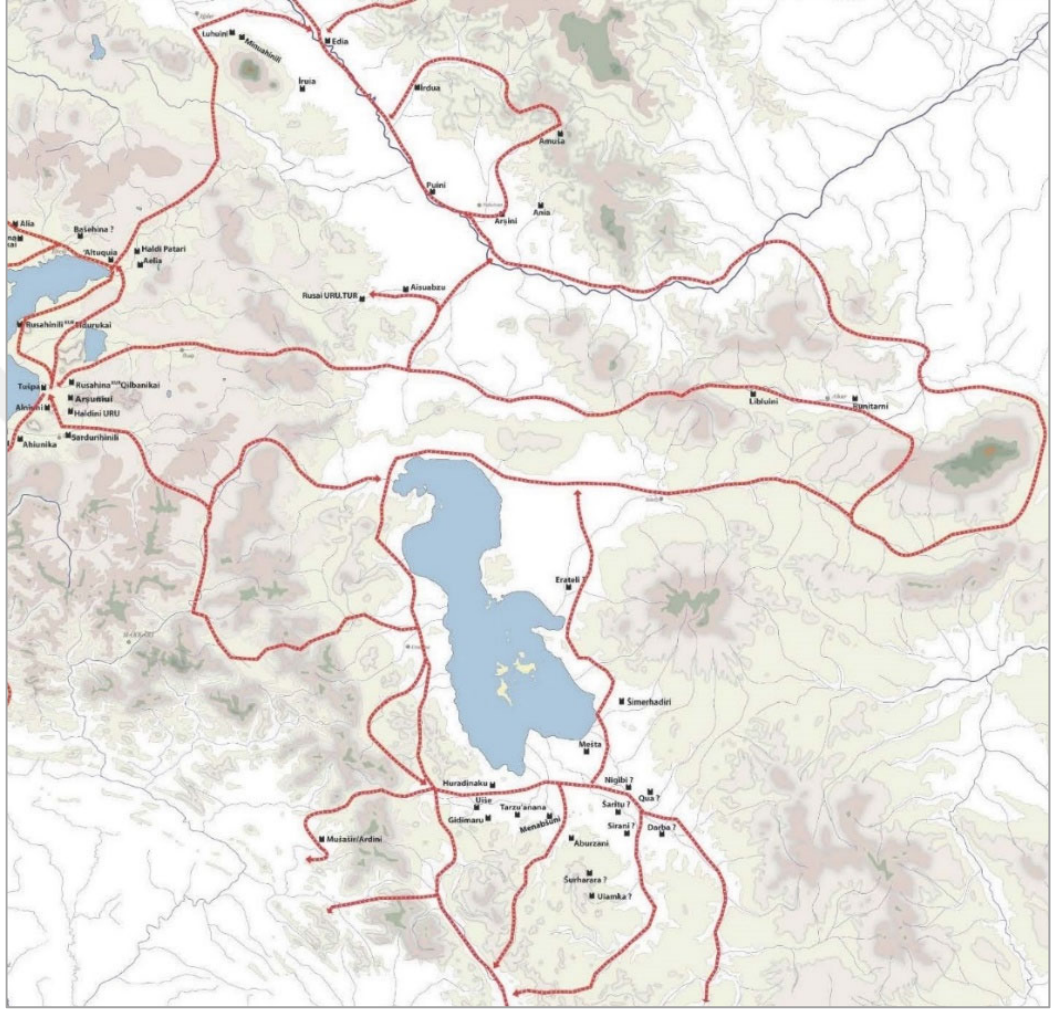
Şekil 28: Doğu ve Güneydoğu Urartu Ülkesi.

Yazıtlardan, Urmiye Gölü’nün güneyinde yer alan *Mana* ülkesi ile Arğişti’nin yoğun bir mücadele içerisinde olduğunu anlıyoruz. Arğişti yıllıkları, bir sonraki yıl tekrar *Mana* ülkesi⁵²¹ ile *Buštu* ülkesindeki *Uiamka* şehrine sefer düzenlediğini anlatır. Bu seferler sonucunda bir yılda toplam 13.979 kişinin tehir edildiğini söyler. Bunlardan bir kısmını öldürdüğünü bir kısmını da canlı götürdüğünü, ayrıca bunlarla

⁵²⁰ Lokalizasyon önerileri için bkz; (Işık, 2015: 296-297).

⁵²¹ Assur ile yoğun bir işbirliği içerisinde Urartu’ya direndiği bilinmektedir.

birlikte yanında 308 at, 8.221 sığır ve 32.538 koyun ele geçirdiğinden bahseder (CTU A 8-3).

Şekil 29: Doğu ve Güneydoğu Sefer Güzergahları (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).

Başkent Tuşpa'da bulunan bir başka stel yazıtında ise Argiştı, *Mana* ve *Irkiu[ni]* ülkesine sefere çıktığını, dağ geçitlerinden geçerek Assur sınırlarına kadar ulaştığını tekrar eder. 6.481 insanın kimini öldürdüğünü kimini de sürgün ettiğini söyler.⁵²² Aynı zamanda bunlarla birlikte 286 at, 2.251 öküz, 8.205 koyun bir yılda ele geçirilmiştir. Aynı yazıtın devamındaki metinlerden anladığımıza göre Argiştı, muhtemelen bir sonraki yıl tekrar *Mana* bölgesine sefere çıktığını ve bu sefer *Mana* ve *Buštu*, *Aşkaia*,

⁵²² Bu yukarıdaki CTU A 8-3 yazıtının kopyası olmalıdır.

Ugišti, Alaşi dağlık ülkelerini ele geçirdiğini söyler. Bu ülkelerden bir yılda 7.8[7]3 insanın kimini öldürüp kimini canlı olarak sürdürdüğünü belirtmektedir. Ayrıca 290 at, 101 deve, 4.909 sığır ve 19.550 koyunu ele geçirdiğini ve yazınsal bir kalıp olarak tüm bunları bir yıl içerisinde yaptım der (CTU A 8-2).

Argişi yıllıklarında, *Mana* seferlerinin sonrasında *Argiştihinili* (Armavir Blur) şehrini inşa ettiğim zaman “*Muna nehrinden ’Aza ülkesinde bir kanal kazdım/yaptırdım*” demektedir. Ancak bahsi geçen ülke Aras havzasında ve daha kuzeydedir. Muhtemelen Argişi Urmiye Gölü’nün güneyinden getirdiği bu toplumlari işgücü olarak farklı bölgelerde de kullanmıştır (CTU A 8-2). Böylece hem güneyde hâkimiyetini tesis etmeye çalışmış hem de Urartu ülkesinin kendi tabirleriyle “*kendisinden önce çorak haldeki*” topraklarını daha bereketli bir hale dönüştürmüştür.

II. Sarduri’nin Analıkız’da bulunan yazıtları monoblok durumda günümüzde ulaşmadığı için seferlerin kronolojisinin net bir şekilde kurgulanması mümkün değildir. Ancak II. Sarduri döneminde de güneydoğudaki Urmiye ve Mana ülkesinden çok sayıda insanın sürgün edildiğine dair kayıtlar bilinir. Bunlardan ilkinde *Mana*, *Babilu* ve *Baruata* ülkelerinin 3 korunaklı kalesini aldığını, 23 yerleşmesini⁵²³ bir günde ele geçirdiğini söyler. Kaleleri yıktığını ve muhtemelen köy ölçeğinde olması gereken çok sayıdaki yerleşmeyi yaktığını söyler. Ganimet olarak 8.135 genç erkek, 25.000 kadın ve 6.000 savaşçı erkek, 2.500 at, 12.300 sığır, 32.100 koyunu alarak yanımda götürdüm demektedir (CTU A 9-3).

Burada ele geçirilen ganimetler diğer bütün yazıtlarda olduğu gibi benzer bir kalıpta yazılmıştır. Ancak II. Sarduri dönemi yazıtlarında ortaya çıkmaya başlayan sayıların tam rakamlara dönüşmeye başlaması bu kayıtlara yönelik kuşku duymamız gerektiğini bir kez daha hatırlatır. Tamamında olmasa da büyük çoğunluğunda tam sayılar verilen II. Sarduri yıllıklarındaki rakamlar propaganda yönü ağır basan kopyalanmış kayıtlar olmalıdır.

⁵²³ Bu türden ifadeler muhtemelen köy ölçeğinde yerleşmeleri kast ediyor olmalıdır.

Sarduri oğlu İşpuini*			
Yazıt	Ülke/Kabile	Ele Geçirilen İnsan*	Ele Geçirilen Diğer Ganimetler
CTU A 3-9	Parşua	X.160 Canlı Erkek* X6.600 Kadın+Çocuk*	X.483 Katır 1,120 At X2,000 Öküz 365 Deve X5,000 Koyun
Minua oğlu Argiştı I.			
CTU A 8-2	Mana, Irkiuni	6.481 Toplam	286 At 2.251 Sığır 8.205 Koyun
CTU A 8-2	Buštu, Aškaia, Ugiştı, Alaşı	7.873 Toplam	290 At 101 Deve 4.909 Sığır 19.550 Koyun
CTU A 8-3	Aşşur, Qilaşini	20.000+X (X) 11.439 Genç Erkek	
CTU A 8-3	Buštu, Baruata, Parşua	[...x+]5.140 Toplam	[...x] At [...x+]987 Sığır [...x+]5 Koyun
CTU A 8-3	H[a-x-x-x], Arḫau, Buštu, Mana	18.827 Toplam	606 At 184 Deve 6.257 Öküz 33.203 Koyun
CTU A 8-3	Ijani, Mana, Buštu	18.243 Toplam	790 At 100 Eşek 11 “x-tuni” Öküzü 22.529 Öküz 36.830 Koyun
CTU A 8-2 CTU A 8-3	Mana, Irkiuni	6.481/71 Toplam	286 At 2.251 Sığır 8.205 Koyun
CTU A 8-2 CTU A 8-3	Mana, Buštu, Şatiraraga, Ugiştı, Uşı, Alaşı	[7]873 Toplam	[2]90 At [101] Deve [4.909 Sığır] [1]9.550 Koyun
CTU A 8-3	Mana	3.270 Toplam	170 At 62 Deve 2.411 Sığır 6.160(?) Koyun
CTU A 8-3	Mana, Buštu	13.979 Toplam	308 At 8.221 Sığır 32.538 Koyun
Argiştı oğlu Sarduri II.			
CTU A 9-3	Mana, Babilu, Baruata	8.135 Genç Erkek 25.000 Kadın 6.000 Asker	2.500 At 12.300 Öküz 32.100 Koyun

Tablo 20: Kuzeybatı İran ve Urmiye Havzası’ndan Gerçekleştirilen Tehcirler.

4.2.3. Yukarı Fırat ve Murat Havzası (Batı Bölgeler)

Van Gölü'nün batısında kalan ve Yukarı Fırat Havzası ile Geç Hitit Krallıklarına kadar uzanan bölgeye ilk Urartu seferleri Minua ile başlamıştır. Fırat sınırlarına ulaşmaktaki bu gecikme erken dönemde Urartuların bölgede bulunan köklü Geç Hitit Krallıklarını karşılarına almak istemeyişleri ile ilgili olabilir. Öncesinde sefer düzenlenen kuzey ve güneydoğu bölgeler, merkezi bir devletin bulunmadığı, daha çok parçalı küçük aşiretlerin veya krallıkların bulunduğu alanlardır. Ancak Minua döneminden itibaren inşa edilen su kanalları, yeni kurulan büyük kentler ve İşpuni döneminden itibaren uygulanan nüfus nakilleri meyvelerini vermeye başlamış ve Urartu Krallığı, gelişimini Minua iktidarında belirli bir aşamaya taşıyarak Geç Hitit Krallıkları sınırlarına ulaşmış ve bölgeyle her daim ilgili olan Assur'u bile karşısına almaktan çekinmeyecek bir düzeye erişmiştir.

Şekil 30: Urartu Ülkesi'nin Batı Sınırları.

Urartuların Minua ile birlikte batıya yönelmesinin altında yatan bir başka neden kuzey ülkelerinden temin edilen hammadde kaynaklarının yetersiz kalmaya başlaması ile ilgili de olabilir.⁵²⁴ Ayrıca doğrudan Geç Hitit Krallıkları ile bağlantı kurmak ve çeşitli ticari faaliyetlerin sürdürülmesini sağlamak için Minua döneminde batıya

⁵²⁴ Bölge sahip olduğu maden yataklarının yanı sıra batıyla olan ticaret açısından da önemli bir kavşakta yer alır (Çifçi, 2017: 156-169; Çilingiroğlu, 1997: 34; Sağlamtimur, 2001: 87).

yönelik kalıcı faaliyetler başlamıştır. Kuzeyde Yazılıtaş yazıtında olduğu gibi sınır bölgelerindeki Urartu egemenliğinin sembolü olarak (Köroğlu, 2011: 10-11) anakaya içerisindeki nişler içerisinde ilk Urartu yazıtları batıda da bu dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Bunlardan birisi olan Palu kalesindeki kaya kitabesine göre Urartu kralı Minua, *Šebeteria* (Palu), *Huzana* (Tunceli civarı, Hozat?) ve *Şupa* ülkelerini fethettikten sonra *Hate* (Hatti) ülkesine ulaşarak *Miliția* (Malatya) kralını *tribut* (haraç) ödemek zorunda bıraktığını söyler (CTU A 5-5).

Resim 22: Palu Kitabesi (CTU A 5-5)
(Foto: Armağan Tan).

Bu bölgeden diğer ülkeler kadar fazla sayılarda olmasa da Minua döneminde de bazı sürgünler gerçekleştirildiğine ilişkin kayıtlar bulunmaktadır (CTU A 5-9).⁵²⁵ Ancak Minua batı bölgesinde diğer bölgelerin aksine çeşitli eyalet merkezleri kurarak Urartu ülkesinin batı sınırını belirlemiş ve istisnai bir şekilde isimlerini verdiği bazı valileri (^{LÜ}EN.NAM) bu bölgelere atadığını kitabelerde yazdırmıştır (CTU A 5-8);

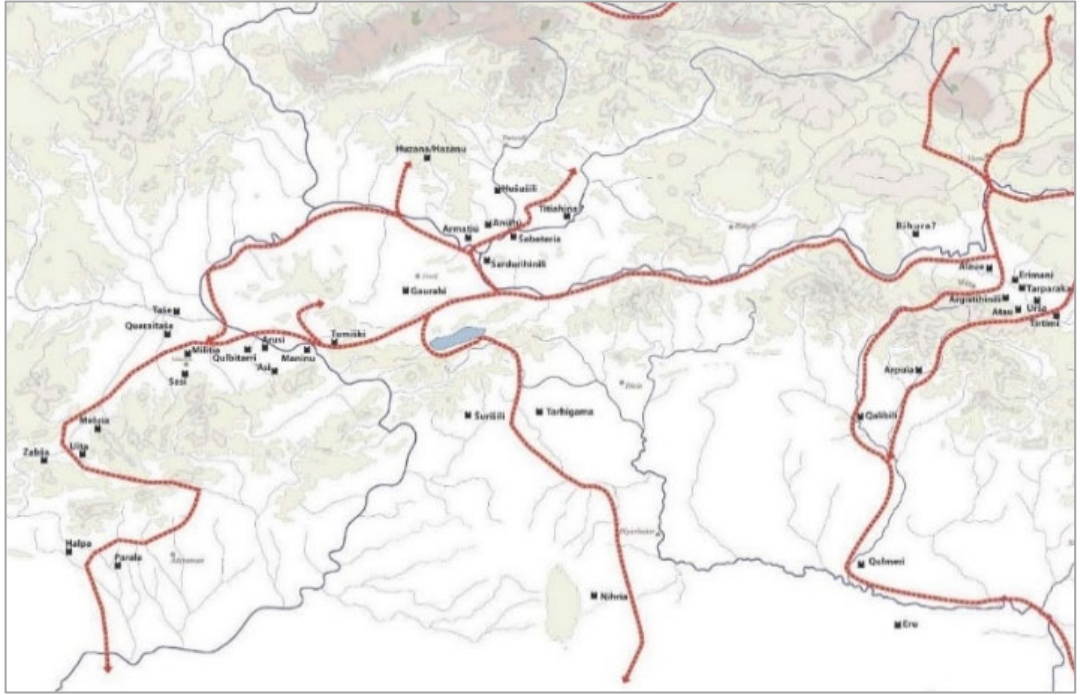
“ ... Minua derki: *Titia*’yı buraya vali olarak yerleştirdim ... “

Minua döneminde başlayan batı seferleri Fırat’ın doğusunun büyük oranda Urartu ülkesi sınırları içerisinde alınmasıyla sonuçlanmıştır. I. Arğişti döneminde ise batıdaki bu mücadelenin daha ileri bir aşamaya geçerek Urartu etkisinin *Tabal* sınırlarına kadar ulaşmaya başladığını görüyoruz (Köroğlu, 1996: 79). İktidarının 4. yılında *Hate* ve *Militia* ülkelerine sefere çıkan I. Arğişti, *Hatti* ve *Miliția* ülkelerinden 2.5[3]9 çocuk(?), 8.298 sağ erkek, 18057 kadın, olmak üzere toplam [2]9.284 insanı

⁵²⁵ Ancak batı ülkelerinden çok fazla tehcir gerçekleştirilmemiş olması buralarda kurulan Urartu eyalet merkezleri üzerinden okunabilir.

bir yılda sürgün ettiğini söylemektedir. Ayrıca [x] at, 17.964 sığır ve 10.002 koyunu da ganimet aldığını söylemektedir (CTU A 8-3).

I. Argişti kroniklerindeki başka bir kayda göre Van Gölü'nün batısındaki Muş ovası civarında bulunan *Urme* ülkesine “tanrılarının desteğiyle”⁵²⁶ girdiğini ve fethettiğini söyler. Urartu ülkesinin batıya ulaşan güzergâhında bulunan ve daha önce Yukarı Fırat bölgesine ulaşan Minua döneminde kontrol altına alınmış olduğu bilinen bu bölgede, muhtemelen I. Argişti döneminde bir iç isyan çıkmış olabilir.⁵²⁷ Bu savaş sonucunda bir yılda toplam 24.813 kişiyi kimini sağ kimini öldürerek ele geçirdiğini ve bunları *Biaini* ülkesine yani Urartu merkezi bölgesine sürgün ettiğini söyler. İnsanlarla birlikte 25 at, [x bin +]744 sığır ve 48.825 koyun ele geçirdiğini belirtir (CTU A 8-3).

Şekil 31: Olası Batı Sefer Güzergahları (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).

II. Sarduri döneminde devam eden batı seferleri artık Fırat nehrini de geçerek kendi ifadeleriyle “daha önce hiçbir Urartu kralının gitmediği” uzak ülkelere kadar ulaşmaya başlamıştır. Torosları geçen Urartu orduları güneybatı yönde günümüzde

⁵²⁶ Yazıtlarda sık kullanılan ifadelerden birisidir.

⁵²⁷ Fakat Urartu yazıtlarındaki birbirini kopyalayan içerikler yaygın olduğu için şüpheyle yaklaşmak gereklidir. Ayrıca dağlık bölgelerin zaman zaman böyle yağma seferlerine muhattap olmuş olabileceğini düşünebiliriz.

Adıyaman bölgesine denk gelen *Qumaḥa* (Kummuh) ülkesine kadar uzanmıştır.⁵²⁸ II. Sarduri *Kummuh* kralı *Kuštašpili*'nin ayaklarına kapandığını ve kendisine 40 mina saf altın, 800 mina gümüş, 3.000 giysi⁵²⁹, 2.000 tunç kalkan ve 1.535 tunç kap sunduğunu söylemektedir (CTU A 9-3). Bu kayıtlarda Urartu yazıtlarında daha önce benzerlerine rastlamadığımız türden zengin ve çeşitli ganimetlerden de bahsedilmektedir.

II. Sarduri'nin ilk yıllarına ait batı seferinin anlatıldığı ve bugün baraj suları altında kalan Habibuşağı yazıtından anlaşıldığına göre II. Sarduri, batıda Malatya yakınlarına ve Fırat kavsine ulaşmıştır. Bu kayıtlarda *Militia* (Malatya) kralı *Ḫilaruada*'nın önünde secde ederek altın, gümüş ve zengin mallardan oluşan hediyeler verdiğini anlatır. Çok sayıda kaleyi de ele geçirdiğini belirttiği bu yazıtta, ayrıca ganimet olarak 50 savaş arabası (^{GIŠ}GIGIR.MEŠ)⁵³⁰ aldığını da söylemesi buradaki krallıkların yerleşik niteliğini yansıtmaları açısından dikkat çeker (CTU A 9-4);

“... *Ḫilaruada*'nın kralı şehri korunaklı *Sasi* yi ele geçirdim, savaşta yendim ve besi hayvanlarıyla erkek ve kadınlarını oradan sürdüm. *Sarduri* derki; *İlerledim(?)* ve *Miliṭia* şehrini kuşattım. *Ḫilaruada* geldi ve önümde secde ederek ayaklarımı öptü. ... Oradan altın, gümüş ve zengin besi hayvanlarını taşıdım ve kendimle birlikte *Bia* ülkesine götürdüm. Onu vergiye (tribut) bağladım ...”

Habibuşağı yazıtıyla anlaşıldığı kadarıyla Urartu Alzi (Elazığ) ülkesini geçerek batıdaki doğal sınırı olan Fırat kavsine ulaşmıştır. Yukarıdaki yazıttan anlaşıldığı kadarıyla Melid kralı ile de “kendi iddiasına göre” yüklü haraç ödemesi koşuluyla doğrudan komşu olmuştur.

Daha önce Minua ve I. Argiştı Dönemi'nde seferler düzenlenen ve bir isyan söz konusu olabileceğini söylediğimiz *Urme* ülkesine ilişkin II. Sarduri Dönemi'nde de yeniden sefer düzenlendiği şöyle yazmaktadır (CTU A 9-3);

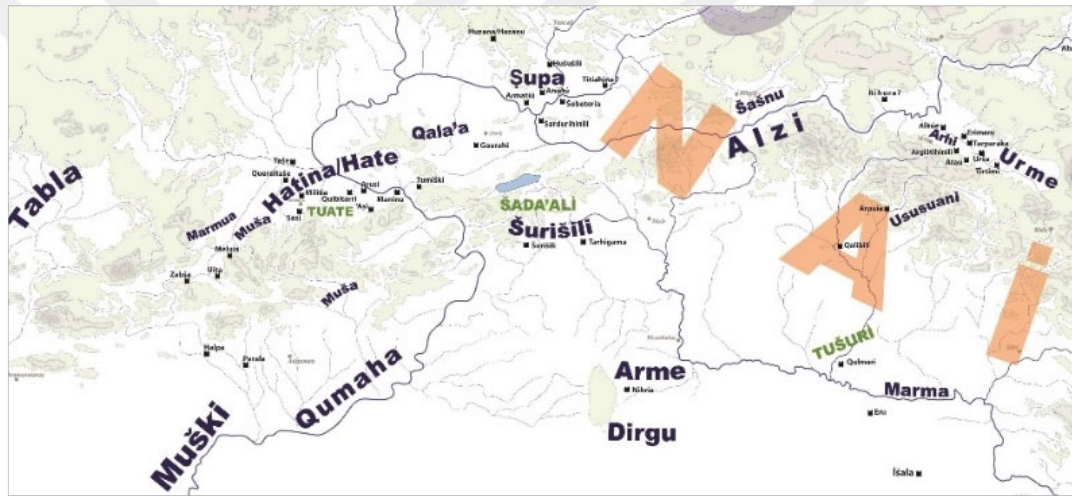
“... aynı yıl *Urme* ülkesine karşı harekete geçtim, 11 kalesini ele geçirdim ve onları yıktım; oradan erkekler ve kadınları sürdüm, 1.100 erkek, 6.500 kadın, 2.000 savaşçı erkek, 2.538 öküz, 8.000 koyun aldım ...”

⁵²⁸ Bu durum üzerinde Assur'un kendi içerisindeki sorunlarla meşgul olmasının da etkisi vardır. Bkz; (Köroğlu, 1996: 80). Ayrıca bu tür propaganda metinlerinin doğruluğu kesin değildir.

⁵²⁹ Zırh anlamında olabilir.

⁵³⁰ (HŽL: 205, No:224).

Bu ülkelerden de 1.100 erkek ve 6.500 kadın, 2.000 savaşçı, 2.538 öküz ve 8.000 koyun alındığını söyler. Önceki krallar zamanında da sefer düzenlenmiş olduğu bilinen *Urme* ülkesi için yazıtta verilen bu yuvarlatılmış rakamlar bu yazıtların eski yazıtlardan kopyalanmış olabileceğini ve güvenilirliğinin şüpheli olduğunu düşündürür. Fakat anlaşılan Muş ovası ile güneydeki Toroslar'a lokalize edilen *Urme* ülkesindeki muhtemelen yarı göçebe bu aşiretleri kontrol altına almak çok da kolay olmamıştır. Kayalıdere ve Tatvan'da kurulduğunu düşündüğümüz eyalet merkezlerinin öncelikli amaçlarından birisinin de bu bölgelerin güvenliğini temin etmek olabilir.⁵³¹

Şekil 32: Urartu Yazıtlarında Geçen Batı Ülkeleri (Işık, 2015: Çizim Armağan Tan).

Batıdaki Geç Hitit Krallıklarının Urartu ve Assur arasında bir dönem denge politikası izlemeye çalıştığı ve kimi zamanda Urartu ile birlikte Assur'a karşı mücadele etmeye çalıştığı bilinmektedir. Urartu için ise Fırat Nehri'nin doğal sınır olarak kabul edildiği ve bölgede kurulan eyalet merkezleri aracılığıyla bölgenin kontrol etme ve zenginliklerinden faydalanma yolunu seçtikleri anlaşılmaktadır. Haraç olarak alınan zengin hediyeler ve zaman zaman tehcir ettirilen bölgenin krallık kültürünü bilen ve yerleşik karakterli insan kaynağının Urartu kültürü üzerinde de bazı gelişmelere neden olmuş olabilir. Günümüze ulaşan arkeolojik kalıntılar da bu konuda bize bazı ipuçları vermektedir. Özellikle Urartu ülkesine sonradan geldiği düşünülen fibula, fildişi gibi eserler ile farklı bezeme teknikleri bu kültürel etkinin mümkün

⁵³¹ Tatvan ve Kayalıdere'de bulunan Urartu tipolojisine uygun çok odalı kaya mezarları buralarda vali olarak uzun yıllar görev yapan Urartulu yöneticilere ait olmalıdır.

olabileceğini, özellikle kısıtlı olsa da bazı arkeolojik buluntular üzerinde karşımıza çıkan hiyeroglif yazı sisteminin de batıdan gelen bu topluluklarla ilişkili olabileceğini düşündürür (Çilingiroğlu, 1983: 314-315; Konakçı, 2009: 379).

İşpuini oğlu Minua				
Yazıt ve Bölge	Ülke/Kabile	Ele Geçirilen İnsan	Ele Geçirilen Diğer Ganimetler	Yerleştirilen Bölge veya Şehir
CTU A 5-9	<i>Ususuani, Marmani, Uliba, Dirguni, Aşşur</i>	X.X55 Toplam		
CTU A 5-9	<i>Ḫatti, Alzi</i>	2.113 Erkek		
Minua oğlu Argiştı I.				
CTU A 8-3	<i>Tuate, Miliṭia, Marmua, Qa-xx</i>	25[3]9 Çocuk(?) 8.298 Sağ Erkek 18.057 Kadın [2]9.284 Toplam	X At 17964 Öküz 10002 Koyun	
CTU A 8-3	<i>Ḫate, Şupa</i>	6.600 (Asker)		Erebuni
CTU A 8-3	Urme, [x-x-x]	24.813 Toplam	25 At XX.744 Sığır 48.825 Koyun	
Argiştı oğlu Sarduri II.				
CTU A 9-3	<i>Urme</i>	1.100 Genç Erkek 6.500 Kadın 2.000 Asker	2.538 Öküz 8.0 yun	

Tablo 21: Yukarı Fırat ve Murat Havzası'ndan Gerçekleştirilen Tehcirler.

4.3. Tehcirin Sonuçları ve Değerlendirme

Urartu krali yazıtları genellikle belirli kalıplar çerçevesinde yazılan ve çok ayrıntılı bilgiler vermeyen propaganda diline sahip metinlerdir. Bu nedenle düzenlenen seferlere ve sonucunda tehcir ettirildiği iddia edilen insan topluluklarına ilişkin bilgilerimiz çeşitli rakamlarla sınırlıdır. Mevcut krali metinler bu konudaki en önemli kaynak grubunu oluşturur. Genellikle Urartu seferlerini anlatan bu kayıtlar ele geçirilen ülkelerden gerçekleştirildiği “iddia edilen” sürgünlerin Urartu seferlerinin bir parçası olarak görüldüğüne işaret eder. Ancak bu basmakalıp uygulamanın Urartu yazım pratiklerine mi yoksa sefer geleneğine mi ait olduğu çok net değildir. Fakat anlaşıldığı kadarıyla düzenlenen seferlerin tamamında olmasa da büyük bir çoğunluğunda bu türden uygulamaların gerçekleştirilmiş olması mümkündür. Krallığın zaman içerisinde göstermiş olduğu ve öncesinde görülmeyen somut gelişmeler bu kaniya varabilmemizi mümkün kılar.

Bu tarihsel çerçeve Urartu ülkesinde yaklaşık 200 yıl boyunca batıda Fırat Havzası’ndan doğuda Hazar Gölü yakınlarına, kuzeyde Kura Nehri Havzası’ndan güneyde Urmiye Havzası ve Zagroslara uzanan geniş bir coğrafyada sayıları yüzbinlere ulaşan insan topluluklarının yerine ve zamanına göre farklı nedenlerle adeta harmanlanmış olduğunu söyleyebiliriz. Bu gerekçelerin başında Urartu Krallığı’nın yukarıda belirtilen geniş coğrafyada kendisinden önce görülmeyen merkezi bir devlet yaratma çabasının ihtiyaç duyduğu insan kaynağını temin etme ihtiyacı gelmektedir. Kurulan çok sayıdaki yeni Urartu şehirleri krallığın ihtiyaç duyduğu yerleşik bir toplum yaratma çabasını açıkça yansıtmaktadır. Nüfusları onbinleri aşan bu kentler bulundukları bölgelerde Urartu hâkimiyetini tesis etmekle birlikte yeni bir yaşam modeli vasıtasıyla toplumsal bir dönüşümün en önemli araçlarından birisi olmuştur.

Bu noktada söz konusu toplumsal ve ekonomik dönüşümün gerçekleştirilebilmesi yeni bir yerleşim modelinin yaratılmasını gerektirmiş olmalıdır. Tapınakları, sarayları, büyük krali depoları ile görkemli sitadelleri ve aşağı yerleşmeleri bulunan bu şehirler yoğun bir işgücüne gereksinim duymuştur. Sitadelleri ve şehirleri oluşturan şehirli kitleleri ve bu yapıları besleyecek kırsal nüfusa ihtiyaç duyulmuş olmalıdır.

Tuşpa, Anzaf, Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis, Körzüt, Kef Kalesi, Aznavurtepe, Armavir, Arin-Berd, Karmir-Blur ve Bastam gibi büyüklükleri 12 ila 90 hektar arasında değişen bu Urartu krali kentlerinin (Danışmaz, 2020; Köroğlu, 2020)⁵³² inşa edilmesi için tehcir ettirilen insanların kullanıldığını gösteren çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Urartu kralı II. Rusa'nın Ayanis tapınak yazıtı bu çok sayıdaki örnekten yalnızca birisidir (Salvini, 2001: CTU A 12-1);

“ ... *Argišti oğlu Rusa derki: düşman Lulu ülkelerinden, Assur, Targuni, Etiuni, Tablani, Qainaru, Hate, Muşki, Şiluquni ülkelerinden erkekler ve kadınlar getirdim, bu kaleyi ve yerleşmeleri bu insanlar aracılığıyla yaptım...* ”

Büyük kentlerin inşa edilmesi dışında tehcir ettirilen insanların kullanıldığını bildiğimiz bir başka imar faaliyeti ise su kanalları, baraj ve göletler gibi ekonomik temelli projelerdir. Bunlardan en iyi bilineni yaklaşık 50 km'yi aşan uzaklıktaki kaynaktan Tuşpa'nın bulunduğu Van Ovasına su getirmek için inşa edilen Minua Kanalı'dır (*Minua pili*⁵³³);

“ *Tanrı Haldi'nin sayesinde İşpuini oğlu Minua bu kanalı kazdı (yaptı), onun adı Minua Kanalı'dır...* ”

Bu faaliyetlerin sonucunda kullanılmayan tarım alanları kullanılmaya başlamış,⁵³⁴ daha öncesinde doğal yağış rejimine bağımlı olarak yapılan tarımsal üretimin mevsime bağlı risklerinin azaltılmasına çabalanmış olmalıdır. Aynı zamanda bu kanallar ve sulama imkanları sayesinde birçok yerde krali bir statü sembolü olarak görkemli bağlar ve bahçeler kurulmuştur (CTU A 5-33).⁵³⁵

Urartu kralları tarafından uzun yıllara yayılan aşamalı bir vaziyette ortaya konan bu organizasyon başarısı Urartu'nun öncesinde görülmeyen yeni ve yerleşik bir kültürel dönüşümün gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Ancak bölgenin doğal parçalı

⁵³² Köroğlu, 2020: 10-11.

⁵³³ CTU A 5-12A; A 5-12B; A 5-12C; A 5-12D; A 5-13; A 5-14A; A 5-14B; A 5-14C; A 5-14D; A 5-15A; A 5-15B.

⁵³⁴ Urartu yazıtlarının kendi ifadesidir; “*Arazi çoraktı ve orada daha önce hiçbir şey yapılmamıştı*” Bkz. CTU A 8-15.

⁵³⁵ Urartu bahçeleri için bkz. (Erdoğan, 2006; Sevin, 2001).

yapısı dikkate alındığında bu bütünlükçü yapıyı bir arada tutan krallık otoritesinin sona ermesiyle sürdürülememiş olması dikkat çeker.

Bu kültürel gelişimin oluşturulmasında Urartu “devlet dininin”⁵³⁶ oluşturulmasında etkileri olduğu düşünülmektedir. Urartu dini hakkındaki bilgilerimizin çoğunu içeren Meher Kapı yazıtında verilen Urartu tanrı ve tanrıça isimleri ve kesilmesi gereken kurban miktarları tek tek sıralanır (CTU A 3-1). Kimi araştırmacılara göre ele geçirilen bölgelerin ve toplumların tanrılarının da Urartular tarafından saygı görüp panteona dahil edilmiş olabileceği düşünülmektedir (Çilingiroğlu, 2011b: 194; Salvini, 2007b; Tarhan, 1986: 288-291). Örneğin II. Sarduri’nin inşa ettirdiği Çavuştepe sitadelinde birisi Tanrı Haldi adına, diğeri ise Tanrı İrmuşini adına yaptırılmış olan iki tapınak bulunur (Erzen, 1988). Meher Kapı yazıtında 19. sırada bulunan ve bu bölgenin yerel tanrısı olduğu düşünülen (Salvini, 1994) Tanrı İrmuşini’ye tapınak yaptıracak kadar saygı gösterilmesi bu şekilde yorumlanmıştır (Çilingiroğlu, 2011b). Ancak bu konu ele geçirilen toplumların veya bölgelerin tanrılarına tapınak yaptıracak kadar saygı duyulması ile ilişkili olmayıp başka bir yorumu gerekli kılar. Urartular bünyesine kattığı toplumların ve ülkelerin kültlerine saygı göstermiş olabilirler ancak sitadellerde tapınak yaptıracak kadar benimsemiş olmaları pek mantıklı değildir. Ayrıca Çavuştepe’nin kurulduğu Gürpınar ovası Urartu çekirdek bölgesinin içerisinde sayılabilecek Urartu coğrafyasının tam da göbeğinde bulunmaktadır. Bu örneğin tehcir ettirilen insanlar veya ele geçirilen bölgelerdeki kültürle ilişkili olarak örnek verilmesine şüpheyile yaklaşmak gereklidir. Muhtemelen Urartu kültürü ve dini olarak tanımladığımız kompleks yapı hakkında bilgilerimizin kısıtlı olması bu türden yanıltıcı olabilecek yorumların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Tehcir edilen insanların, ele geçirilen hayvanların ve diğer metaların nitelikleri bizlere sefer düzenlenen ülkelerin faunası, yer altı kaynakları ve sosyolojisi hakkında da bazı dolaylı ipuçları sunar. Bulunduğu coğrafi konum bu ülkelerin yapısı üzerinde belirleyici olabilmektedir. Örneğin Urmiye (*İran*) bölgesinde ele geçirilen ganimetler arasında binek hayvanları ve develer dikkat çekerken, kuzeyde *Diauehi* (*Erzurum*

⁵³⁶ (Tarhan, 1986: 288).

civarı) ülkesinden alınan ganimetler içerisinde altın ve bakır gibi değerli madenler ağırlıktadır. Güneybatıda *Kummuh* (Adıyaman civarı) bölgesinden alınan ganimetler içerisinde ise tunç kalkanlar, tunç kaplar ve elbise (zırh?) gibi çeşitli gelişmiş ve zengin silah ve eşyalar bulunabilmektedir. Bu durum bizlere sefer düzenlenen ve ele geçirildiği iddia edilen ülkelerde yaşayan insanların yaşam biçimleri ve toplumsal özellikleri ile ilgili en azından bir fikir edinebilmemizi sağlar. Bu bölgesel farklılaşma sayı ve miktar üzerinde olduğu kadar nicelik açısından da farklılık gösterebilmektedir. Geniş otlaklara sahip olduğu bilinen kuzey ülkelerine düzenlenen seferlerde sayıları yüzbinlerle ifade edilecek kadar fazla küçükbaş hayvanın ele geçirilmesi hayvancılığa dayalı yaşam biçimini göstermesi açısından dikkat çeker.

Ele geçirilen ülkelerdeki insanların bir kısmının Urartu ordusunda görev alabilmiş olabileceğine dair ipuçları bulunur. Bu uygulamaya yönelik kayıtlar kimi zaman ele geçirilen “genç erkek” çocuklarının alınıp yetiştirilmesi şeklinde olabileceği düşünülürken kimi zamanda doğrudan asker olarak ele geçirilen kişilerle alakalı olabilmekteydi (Çilingiroğlu, 1983, 1997; Konakçı, 2009). I. Arğişti *Uiğeruğhi* ülkesine düzenlediği sefer sonucunda ele geçirdiği insanlar içerisinde saydığı 10.140 “canlı asker” gibi kimi örneklerde de ele geçirilenlerin doğrudan asker oldukları belirtilmektedir (CTU A 8-3). Ancak bunların Urartu ordusu içerisinde görevlendirilip görevlendirilmediklerini tam olarak bilemesek de bu türden uygulamalarında görölmüş olması mümkündür.

Mevcut yazılı kaynaklardan anladığımız kadarıyla Urartu krallarından İşpuini döneminde 2880 erkek ve 18270 kadın ve çocuk tehcir ettirilmiştir.⁵³⁷ Bu dönem özellikle güneydoğuda Urmiye Havzası’na ve kuzeyde Aras havzasına yönelik yağma amaçlı ve geçici seferler gerçekleştirilmiş olduğu anlaşılır. Muhtemelen İşpuini döneminde batıda Tatvan ve Kayalıdere gibi kurulan ilk eyaletler vasıtasıyla kontrol sağlanmaya çalışılmış olmalıdır.⁵³⁸

⁵³⁷ Kadın ve çocuk rakamları kimi zaman birlikte verildiği için ayırt edilememektedir. Eksik okunamayan rakamlar ilk basamaktaysa 1 diğer basamaklarda ise 0 olarak kabul edilmiştir. Bu sayede daha fazlası mümkün olabileceği gibi hesapladığımız bu toplam rakamlar en asgari miktarlardır.

⁵³⁸ Bu ilk basamak eyaletlerin İşpuini dönemine tarihlendirilmesinin mümkün olabileceğini düşünmekteyiz.

Minua döneminde ise en az 51.055 erkek ve kadın, 2113 erkek olmak üzere toplamda 53168 insanın tehcir ettirildiği kaydedilmiştir.⁵³⁹ Bu dönemde tehcirle ilişkili kayıtların azalmış olması yoğunlaşan imar faaliyetleri ile ilgili olmalıdır. Ancak yinede kendisinden önceki döneme göre giderek artan bir tehcirden söz etmek mümkündür.

İşpuini ve Minua dönemlerinde on binleri bulan tehcir ettirilen insan sayıları I. Arğişti ve II. Sarduri dönemlerinde artık yüzbinlerle ifade edilir. Bu Minua ile başlayan ve muhtemelen artık yerleşmeye başlayan şehirlerdeki ve çevresindeki ekonomik faaliyetlerin giderek bu bölgeleri bir çekim alanı haline getirmesi ile de ilişkili olabilir. Minua ile başlayan ve ardından gelen krallar döneminde de giderek artan bu cazibe yeni bölgelerin yerleşmeye açılması ve yeni kentlerin kurulmasını gerektirmiş olmalıdır.

En fazla sayıda insan tehcir ettiren Urartu kralı I. Arğişti döneminde ise toplamda 324.117 civarında bir insanın tehcire tabi tutulduğunu hesaplamış bulunmaktayız. Bu hesabı yaparken okunamayan rakamlar en düşük asgariden hesaplanmıştır.⁵⁴⁰ Bu sayı içerisinde 86.731 erkek, 92.225 kadın ve çocuk, 145.161 kişi ise toplam rakamlar üzerinden hesaplanmıştır.

II. Sarduri döneminde ise yaklaşık toplamda 198.521 insanın sürgün ettirilmiş olduğunu tarafımızdan hesaplanmıştır.⁵⁴¹ Bunlardan 77.921'i erkek veya asker, 113.450'si kadın veya çocuk, 7150'si de toplam rakam üzerinden hesaplanmıştır. Ancak bu rakamların propaganda amaçlı veya kopyalanarak kimi zaman çoğaltılmış oldukları göz ardı edilmemelidir.⁵⁴² Ayrıca metinlerde bahsi geçen kimi rakamlarda cinsiyet veya yaş gruplarına ilişkin ayrımlar bulunurken kimilerinde yalnızca toplam

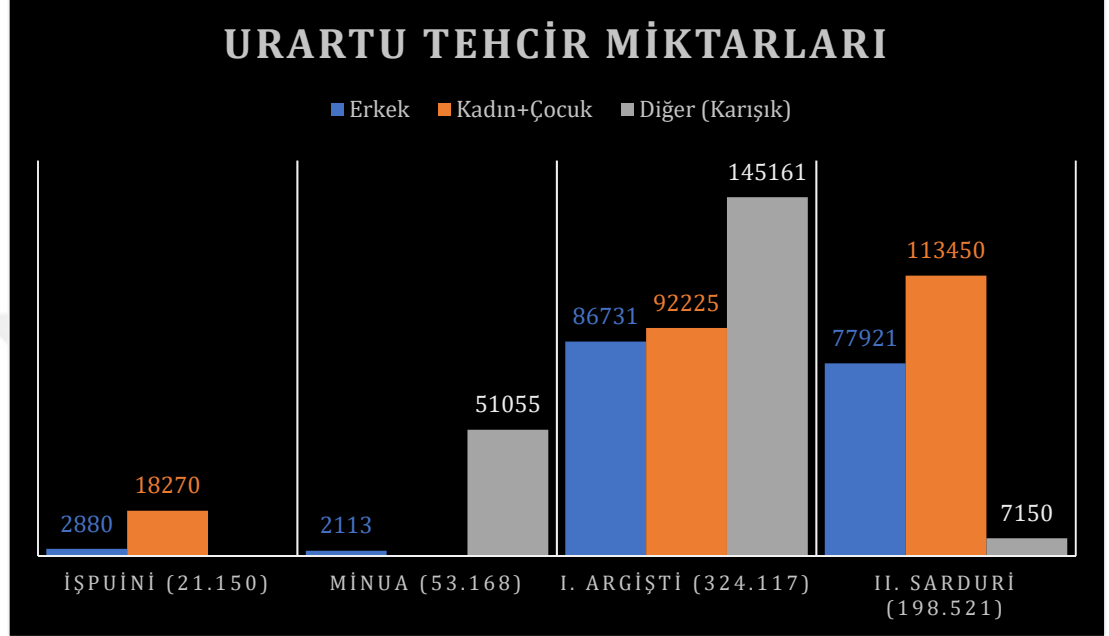
⁵³⁹ Okunamayan rakamlar en asgariden hesaplanmıştır.

⁵⁴⁰ Okunamayan rakam ilk basamakta ise 1, daha sonraki basamaklarda ise 0 kabul edilerek.

⁵⁴¹ (Konakçı, 2009: 368)'da ise şu rakamlar verilmiştir; İşpuini ve Minua Dönemi: 11.443; Minua Dönemi 52.113; I. Arğişti 228.784; II. Sarduri 195.621 kişi. Zimansky ise okunamayan rakamlar nedeniyle tam bir sayı vermez; (Zimansky, 1985: 58). Çifçi ise hayvan ve insan sayılarını ayrı ayrı sunarak Zimansky gibi net bir rakam vermemiştir; (Çifçi, 2017: 104-105; 274-275).

⁵⁴² Özellikle II. Sarduri döneminde kaydedilen sayılar yuvarlatılmaya ve tam sayılara dönüşmeye başlamıştır. Bu durum sayıların gerçekliği üzerinde şüphe uyandırmaktadır.

rakam verilmiştir. Bu toplu verilen rakamların dışında bir de öncesinde verilen rakamların toplamının verildiği de görülür.⁵⁴³

Şekil 33: Urartu Kaynaklarına Göre Tehcir Miktarları.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere sayıca en fazla tehcir ettirilen nüfus 324.117 kişi ile I. Argiştî dönemindedir. Bu çok ciddi rakamları alt alta koyduğumuzda bilindiği kadarıyla bütün Urartu tehcirlerinin 596.956 gibi bir rakam ortaya çıkar. 6 yüzbün civarındaki bu sayı Urartu'nun varlık gösterdiği yaklaşık 200 yıllık bir döneme bölündüğünde⁵⁴⁴ (850-650) her yıl ortalama 3.000 kişinin tehcir veya sürgün ettirilmiş olduğunu anlayabilmekteyiz. Bu daimi bir sirkülasyonun var olabileceğini⁵⁴⁵ düşünmemize neden olur.

Seferler sonucunda sürgün edilerek Urartu kültürünün bir parçasını oluşturmaya başlayan bazı toplulukların etkilerinden birisi olduğu düşünülen hiyeroglif yazı sistemi üzerinde bazı varsayımlar bulunmaktadır. Urartu'da en erken örnekleri MÖ 8. yüzyıla tarihlenen hiyeroglif yazılarına ilişkin kalıntılar oldukça az olup, araştırmacılar bu yazı

⁵⁴³ Hesaplamalarımızda bu verilen toplam rakamlarda bazı tutarsızlıklar olabildiği görüldüğü için öncesinde verilen ayrıntı sayılar dikkate alınmıştır.

⁵⁴⁴ Bu tarihler fikir edinmek adına yaklaşıktır. Net bir kuruluş ve yıkılış tarihi vermek çok zordur.

⁵⁴⁵ Belki de bu insanlardan bir kısmı için köle ticareti söz konusudur.

sisteminin halk arasında kullanıldığına yönelik bir kanıya sahiptir. Bununla birlikte Urartu Krallığı'nın özellikle hiyeroglif yazı sistemini kullanan Geç Hitit krallıklarıyla olan ilişkisi ile bu krallıkların çevresinden özellikle de *Hate* ve *Alzi* bölgesinden insanları tehcir etmiş olduğu bilgisi, hiyeroglif yazı sisteminin Urartu coğrafyasına batı bölgelerinden tehcir edilen insanlar yoluyla geldiği öne sürülmüştür (Çilingiroğlu, 1997: 152; Kocaman, 2007: 29). Urartu'da özellikle metal objeler ile depolama kapları üzerinde ölçü birimi olarak karşılaşılan hiyeroglif yazı sisteminin batıdan tehcir edilen topluluklarla ilişkili olabileceği mümkün olsa da çivi yazısının hitap ettiği sınırlı kitle düşünüldüğünde hiyeroglif işaretlerinin bir ihtiyaç olarak daha erken dönemlerden itibaren de kullanılmış olması da mümkündür. Muhtemelen okuma bilen kişilere hitap eden çivi işaretlerinin dışında geniş bir kitleye hitap edebilen resim yazısı da kullanılmaktaydı.

Sürgünlerin toplumsal yapıya etkisi ile ilgili bilgilerimiz yalnızca yazılı kaynaklara dayanmaz. Bu noktada arkeolojik kalıntılar da önemli veriler sunar. Örneğin Urartu'nun batı bölgelerinden tehcir yoluyla gelen topluluklarla ilişkili olabilecek fibulalar önemli bir arkeolojik veri grubunu oluşturur. Urartu'nun batısında MÖ 7. yüzyıl öncesinde de yaygın olarak kullanıldığı bilinen fibulanın, Urartu coğrafyasına Frig ve Geç Hitit ülkeleri üzerinden geldiği düşünülmektedir (Köroğlu & Konyar, 2005). Özellikle Ayanis, Karmir-Blur ve Toprakkale gibi MÖ 7. yüzyıla tarihlenen Urartu kentlerinde karşımıza çıkan fibulaların ticaret yoluyla mı yoksa tehcir edilen bu insanlarla birlikte mi Urartu topraklarına geldiği kesin olarak bilinmemektedir. Buna rağmen Urartu coğrafyasında kısa bir dönem de olsa fibulaların yaygın bir kullanım alanı bulması batıdan gelen bazı yeni insan gruplarıyla gelen yeni işçilik ve beğenilerle ilişkili olabileceğini düşündürmektedir.

Fibulalar gibi MÖ 7. yüzyıla tarihlenen ve daha öncesinde Urartu coğrafyasında en azından bugüne kadar gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda karşımıza çıkmayan kalıntılardan birisi de sınırlı sayıda olmakla birlikte fildişi objelerdir. En önemli örneklerinden bazılarının Urartu'nun batısında yer alan Erzincan Altıntepe'de bulunmuş olması da fildişi eserlerin, Geç Hitit veya daha güneydeki Kuzey Suriye bölgesiyle yaşanan kültürel bir alışverişle ilişkili olabileceğini düşündürür (Çilingiroğlu, 1983: 315; Çilingiroğlu, 1984a: 43-50). Fakat fibulalar gibi fildişi

eserlerin ve işçiliğinin de ticaret yoluyla mı yoksa nüfus hareketleriyle mi Urartu coğrafyasına geldiği net olarak bilinmemektedir (Kocaman, 2007: 51).

MÖ 7. yüzyıl Urartu krallarından olan Arğişti oğlu Rusa, Kef Kalesi (*Haldiei URU*)⁵⁴⁶, Karmir Blur (*Teişebaini*), Ayanis (*Rusaĥinili*) ve Bastam (*Rusa-i URU.TUR*)⁵⁴⁷ gibi anıtsal inşa faaliyetleriyle Urartu tarihinde kendisine önemli bir yer edinmiştir. Urartu'nun gücünün zirvesinde büyük krali kentler inşa ettiren son güçlü krali olan Arğişti oğlu Rusa döneminde de birçok ülkeden insanların tehcir edildiğini Ayanis Haldi tapınağı girişindeki gibi birçok krali yazıttan öğrenebilmekteyiz (CTU A 12-1). Özellikle bu dönemde daha önce kurulan Urartu yerleşmelerinde rastlamadığımız şekilde birçok yeni mimari süsleme öğeleriyle karşılaşmak mümkündür.

Ayanis Haldi tapınağının iç duvarlarını süsleyen iki sıra halindeki bazalt taşlar *intaglio* tekniğı ile oyulmuş ve taş kakma tekniğı ile doldurularak özenle bezenmiştir. Tanrılar, mitolojik varlıklar, rozet ve bitkiler gibi bilinen Urartu motiflerinden oluşan bu bezeme tekniğı Urartu sanatı için bu dönemde görülen yeni bir uygulamadır (Çilingiroğlu & Salvini, 2001). Benzer şekilde yine Arğişti oğlu Rusa'nın inşa ettirdiğı Kef Kalesi'nde paye olarak kullanılan taş blokların dört yüzünün de Urartu kültürüne ait öğeleri içerecek şekilde kabartmalarla bezenmiş olması da benzer işçilik örneklerini sergilemesi açısından dikkate değerdir (Mayer-Opificius, 1993). Adilcevaz yakınlarında bulunan ve üzerinde tanrı/tanrısal varlık bulunan orthostatın da Kef Kalesi ile ilişkili olduğu düşünülür (Bilgiç & Öğün, 1967; Salvini, 2004). Hem Ayanis hem de Kef Kalesi mimari öğeleri üzerindeki bezeme özellikleri Urartu'nun çekirdek bölgesi olan Van Gölü Havzasında farklı kültürlere insanların, özellikle de Urartu'nun batısında Geç Hitit Ülkesi'nde bilinen orthostat geleneğıyle kültürel etkileşimlerin varlığına işaret ediyor olabilir.⁵⁴⁸

⁵⁴⁶ Ziuquni ülkesindeki Tanrı Haldi'nin Şehri.

⁵⁴⁷ *Rusa'nın Yeni Şehri*. Bastam (Rusa-i URU.TUR), Arğişti oğlu Rusa'nın Kef Kalesi (*Haldiei URU*), Karmir-Blur (*Teişebaini*), Ayanis (*Rusaĥinili*) gibi diğer şehirlerinden bir yada birkaçından sonra kurulmuş olduğu için böyle bir ayrıma gidilmiş olabilir.

⁵⁴⁸ Doğubeyazıt kaya mezarı girişindeki kurban sahnesi de II. Rusa ile başlayan bu geç dönem kabartma işçiliğı ile ilişkili olabilir. Urartu ve Geç Hitit arasındaki kültürel etkileşim için ayrıca bkz. (Kocaman, 2007).

Resim 23: Adilcevaz Kef Kabartmalarından Bir Örnek
(Foto: Armağan Tan, Ankara-Anadolu Medeniyetleri Müzesi).

Resim 24: Ayanis Tapınağının İç Süslemelerinden İntaglio Bezeme Örneği
(Çilingiroğlu, 2011a: 346).

SONUÇ

Urartu’da ana kaynakların başında gelen taş üzerindeki krali yazıtların büyük çoğunluğu benzer şablonlar içerisinde kurgulanan propaganda metinleridir. Bu nedenle siyasi ve askeri faaliyetler hakkında esas bilgi kaynaklarımızı oluşturmalarına rağmen krallığın idari ve bürokratik işleyişine dair ayrıntılı bilgi vermezler. Bu noktada işlevsel niteliklere sahip az sayıdaki kil tablet, bulla ve mühür baskıları gibi bürokrasiye ilişkin kaynaklar çok daha önem arz eder. Bu türden kaynaklar ise tek bir çeşit olmayıp sahip oldukları niteliklere göre kendi içerisinde farklı farklı işlevlere sahiptir. Bu işlevlerin anlaşılabilmesi az sayıdaki bu türden kaynakların ayrıntılı değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır. İçerik ve biçimsel özelliklerine dayanarak yapmaya çalıştığımız bu ayrıntı değerlendirmeler ise Urartu’da bürokratik ve idari yapılanmanın anlaşılması adına önemli katkılar sunmuştur.

Neredeyse tamamı Urartu krali kentlerinde bulunmuş olan bürokratik kayıtlar, bu merkezlerin “Urartu” olarak tanımladığımız siyasi ve kültürel yapının çekirdeğini oluşturduğuna işaret eder. Gerek yazılı belgeler ve gerekse arkeolojik bulgular, söz konusu Urartu kentlerinin bulundukları coğrafyalarda Urartu öncesinde görülmeyen yoğun nüfus kitlelerine ve dolayısıyla ekonomik aktivitelere ev sahipliği yapmış olduğunu gösterir. Bu “çok merkezli” devlet yapısı ve krali kentlerde yoğunlaşan ekonomik faaliyetler ile birlikte mal ve hizmet aktivitelerinin izlenmesini, kontrol edilmesini krali bir ihtiyaç olarak ortaya çıkarmış olmalıdır. Bu ihtiyaç, yazının krali propaganda metinleri dışında da özellikle işlevsel olarak kullanımının artmasına yol açmış ve dolayısıyla Urartu bürokrasinin gelişmesine katkı sunmuş olmalıdır.

Bu işlevsel ihtiyaçların bir sonucu olarak ortaya çıkan ve günümüze ulaşan Urartu bürokratik kayıtları ise kendi içerisinde “*bulundukları şehre ait olan belgeler*” ve “*gönderilmiş belgeler*” olmak üzere iki ana kategoride değerlendirilebilir. Ayrıca bu ana kategorilerden her ikisine de ait olabilecek “*bullalar*” kendine has bir işleve sahiptir. İlk kategoride yer alan ve bulundukları şehirlerle ilişkili olan bürokratik kayıtlar, Anzaf (CT An-1) tabletinde olduğu gibi yazım kalitesi açısından özensiz veya Ayanis tabletindeki (CT Ay-1) gibi hece tekrarlarını içeren muhtemel bir alıştırma tableti olabilmektedir. Mühürlenerek gönderilmiş Urartu tabletleri ise ilk gruptaki

kayıtların aksine çok daha kaliteli işçilik isteyen yazım karakterine sahiptir. Bu türden kayıtlar arasındaki farklılıklar yalnızca yazım kalitesi ile ilgili değildir. Krali buyruklar daha uzun metinler içermesine rağmen satırlar arasında genellikle ayırıcı herhangi bir çizgi bulunmaz ve tablet yüzeyindeki alan çivi işaretleri açısından daha yoğun bir kullanıma sahiptir.⁵⁴⁹ Diğer gruptaki kayıtlarda ise tablet yüzeyi yatay ve dikey çizgilerle bölünebilmekte, işaretler arasında daha geniş boşluklar gözlemlenebilmektedir.⁵⁵⁰ Biçimsel niteliklerin dışında içerik açısından da bulunduğu şehirle ilişkili kayıtlar genellikle envanter ve muhasebe ile ilgili kayıtlar olabiliyorken, daha üst bir birimden gönderildiği anlaşılan mühürlü belgeler ise hırsızlık (CT Kb-7), kız kaçırma (CT Kb-3), arazi anlaşmazlıkları (CT Ba-1) gibi hukuki ve idari konuları içeren krali buyruklar olabilmektedir.

Çok sayıdaki bulla ve mühür baskıları hariç Anzaf'ta 2, Ayanis'te 2, Bastam'da 4, Çavuştepe'de 2, Karmir-Blur'da 11, Toprakkale'de 7 ve Tuşpa'da 1 olmak üzere toplam 29 tablet veya fragmandan 14 tanesinin bulundukları şehirlerle ilişkili olduğu, diğer 15'inin ise başkentten veya bürokratik bir başka merkezden gönderilmiş (mühürlü) krali buyruklar olduğu anlaşılmıştır. Farklı farklı işlevlere sahip olduğu yukarıda belirtilen bu iki farklı türdeki metinlerden özellikle mühürlü olanların özellikle üst düzey kişileri ilgilendiren konuları içerdiği anlaşılır. Merkezden gönderildiği düşünülen mühürlenmiş vaziyetteki bu türden tabletlerin neredeyse tamamı ^{LÚ}*aşuli* tarafından mühürlenmiştir. Bu durum merkezde üst düzey bir bürokrasinin bulunduğunu ve idari anlamda diğer kentlerin de buradan yönetildiğini düşündürmektedir. Muhtemelen direktifin ulaştığı hedef şehirde bulunmuş olan bu türden yazılı emirler, merkezi idare ile gönderildikleri söz konusu kentin idaresinde görev yapan kişilere ve mevkilere dair kimi önemli bilgiler sunar.

Bunlardan yalnızca Karmir-Blur'da bulunmuş olan (CT Kb-1) bir tablette, metnin girişinde Rusa oğlu Sarduri (III.), mühür baskısında ise Sarduri oğlu Rusa ismini içeriyor olması nedeniyle tarihlendirme adına bir ipucu sunmaktadır. Geriye

⁵⁴⁹ CTU: CB An-1; CT Ba-1; CT Ba-2; CT Ba-3; CT Kb-1; CT Kb-2; CT Kb-3; CT Kb-4; CT Kb-5; CT Kb-6; CT Kb-7; CT Kb-8.

⁵⁵⁰ CTU: CT An-1; CT Ay-1; CT Ba-4; CT Çav-1; CT Çav-2; CT Kb-9; CT Kb-10; CT Kb-11; CT Tk-1; CT Tk-2; CT Tk-3; CT Tk-4; CT Tk-5; CT Tk-6.

kalan kayıtların büyük çoğunluğunun hangi kral dönemine ait olduğu doğrudan belirtilmemiştir. Bulundukları şehirlerin en erken kuruluş dönemleri veya bazı tabletler üzerinde bulunan ^{LÚ}*aşuli* isimleri dikkate alındığında ise bulunan kayıtların özellikle Arğişti oğlu Sarduri (II.) ve sonrasında yoğunlaşmakta olduğu görülebilir. Bu durum arkeolojik kazısı yapılan Çavuştepe, Karmir-Blur, Bastam, Ayanis ve Toprakkale gibi merkezlerin kronolojileriyle de ilişkili olabilir. Daha erken döneme ait Anzaf gibi kazısı yapılan Urartu merkezlerinde de bulunan kronolojisi belirsiz kayıtlar (CT An-1; CB An-1) kanımızca Urartu bürokrasi geleneğinin ve kayıtlarının daha erken dönemlere uzanabileceğine işaret eder. Ancak arkeolojik kazıların Çavuştepe (II. Sarduri), Toprakkale (I. veya II. Rusa), Kef, Ayanis, Bastam, Karmir-Blur (II. veya III. Rusa) gibi daha geç dönemlerde kurulduğu bilinen Urartu sitadellerinde yoğunlaşması bu noktada yanıltıcı olabilir. Özellikle Anzavurtepe, Körzüt veya Tuşpa gibi daha erken Urartu merkezlerinde araştırmaların yoğunlaşması erken dönemlere ilişkin bilgilerimizin daha da artmasını sağlayacaktır.

Mevcut kaynaklara göre, Urartu bürokrasisinin ve devlet idaresinin en yetkili makamında, kraldan sonra “Başvezir” olarak tanımlayabileceğimiz “^{LÚ}*aşuli*”nin bulunduğu anlaşılmaktadır. Merkezden gönderilen idari direktifler muhtemelen kralın adına ^{LÚ}*aşuli* tarafından mühürlenmektedir. Bu en yetkili Urartu idarecisinin ise muhtemelen başkentte veya merkezi bölgede yer alan bir başka şehirde bulunan prenslerden veya diğer hanedan üyelerinden olması mümkündür. Şimdiye kadar bulunmuş olan tabletlerden bu mevkide görev yapmış olan ve isimleri bilinen kişiler ise şunlardır; Rusa (*Sarduri oğlu*), Sarduri (*Sarduri oğlu*), Rusa (*Rusa oğlu*), Erimena (*Arğişti oğlu*).⁵⁵¹

Hepsinin hanedana mensup isimlerden olduğu görülebilen bu kayıtlardan özellikle Karmir-Blur’da bulunmuş olan tabletin (CT Kb-1) başlangıcında kral olarak Rusa oğlu Sarduri’nin isminin ayrıca anılıyor olmasına rağmen mühür kısmında

⁵⁵¹ Sarduri oğlu Rusa: CT Ba-1/Ba-2/Kb-1; Sarduri oğlu Sarduri: CT Ba-3/Kb-5; Rusa oğlu Rusa: CT Kb-2/Kb-4; Arğişti oğlu Erimena: CT Kb-3.

Sarduri oğlu Rusa'nın bulunuyor olması ^{LÚ}*aşuli* olarak Urartu prenslerinin görev yapmış olabileceğini akla getirmektedir.⁵⁵²

Merkezdeki bürokratik işleyişin diğer krali şehirlerde de bir karşılığının bulunuyor olduğu anlaşılmaktadır. Merkezdeki yapının tepesinde bulunan ^{LÚ}*aşuli* gibi, her bir şehrin idaresi ve bürokratik işleyişini sürdüren görevlilerin bulunuyor olabileceği de anlaşılmaktadır. Bu mevkilerden özellikle kaynaklarda “^{LÚ}ENAM” olarak bahsedilen yetkililerin, bu krali kentlerin en üst düzey yöneticisi olduğunu öne sürebiliriz. Kanımızca krali kentlerde en üst düzeydeki yönetici bir vali değildir. Valiler (^{LÚ}EN.NAM) eyalet merkezlerinden sorumlu olan ve nispi bir sahiplikleri söz konusu olan kişilerdir. Ancak Urartu’da anlaşıldığı kadarıyla krali kentler doğrudan krallığın ve kralın mülkü olarak görülmektedir ve bu nedenle bürokratik kayıtların tamamı idari ve ekonomik merkezler konumundaki bu şehirlerde tutulmaktadır. Krali mülkiyet anlayışı ve büyük ölçeklerde depolama ihtiyacı beraberinde kayıt tutmayı ve kişilerden bağımsız idari mevkilerin ve bürokrasinin gelişmesini sağlamış olmalıdır.

Krali kentler merkezli olarak kurgulanan bu organizasyonun başında ise ^{LÚ}ENAM olarak öne sürebileceğimiz en üst düzey görevliler bulunuyor olmalıdır. Şimdiye kadar toplam 3 tablette bahsedilen bu yetkililerden 2’sinin isimlerinin *Urma* ve *Šei[. . .]* olduğu bilinmektedir (CT Kb-7; CT Ba-3). Hanedan mensubu prenslerden olabilmesi mümkün olan bu görevlilerin soylu olmayan kişilerden memur olarak seçilmiş olması da mümkündür. Bilinen bu iki isim ^{LÚ}*aşuli* isimlerinin aksine soylu kişiler olmayabileceklerine işaret eder.

Bu üst düzey yetkililerin konumlarının anlaşılabilmesi, Urartu bürokratik metinlerinin bir bütün olarak ele alınması sonucunda mümkün olmuştur. Urartu krali yazışmaları özellikle ilk üç sırada belirli bir hiyerarşiyi takip eder. Bu hiyerarşide ^{LÚ}ENAM, ^{LÚ}EN.DIB ilk sıralarda olmak üzere devamında diğer görevliler gelmektedir. Merkezin muhatap aldığı üst düzey bu iki yönetici ise bürokrasinin söz konusu olduğu krali şehirlerin yönetiminde görev yapan en yetkili mevkiler olmalıdır;

⁵⁵² Bu konudaki tartışmalar için bkz; (Hellwag, 2005).

<i>Belge No: (CTU 4)</i>	ÖNEM DERECEŚİ⁵⁵³				
	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5...</i>
CT Ba-3	LÚNAM	LÚNA4.DIB			
CT Kb-7	LÚNAM				
CT Ba-1		LÚNA4.DIB	LÚÉ.GAL		
CT Kb-4		LÚNA4.DIB	LÚNA.KAD		
CT Kb-2		LÚNA4.DIB			
CT Ba-2			LÚÉ.GAL		
CB An-1			LÚKAD	LÚa-ru	
CT Kb-3				LÚKÚ	LÚMUHALDIM
CT Kb-1		LÚNA4.DIB		LÚÉ.TIN	

Tablo 22: Krali Şehirlerde Bulunan Üst Düzey Görevliler ve Hiyerarşik Sıralama.

Kimi bürokratik metinlerde ise ilk sırada LÚNA4.DIB (*mühürdar*) muhatap alınmıştır (CT Ba-1, CT Kb-1, CT Kb-2, CT Kb-4). Bu durum krali şehir yöneticisi olduğunu öne sürdüğümüz LÚNAM'ların askeri niteliklere sahip olmalarıyla ilişkili olmalıdır. Muhtemelen zaman zaman merkezi orduyu oluşturan ve seferlere çıkan bu üst düzey komutanların şehirde bulunmadığı zamanlarda idareyi ikinci kademe bürokrat olarak şehirde daimi bulunan mühürdarlar yapıyor olmalıdır. Bu sayede sürekli bir ekonomik aktivitenin sürdürüldüğü Urartu kentlerinde bürokrasinin ve idarenin sürekliliği sağlanıyor olmalıdır. Mevcut hiçbir kaynakta mühürdarın (LÚNA4.DIB) şehir yöneticisinden (LÚNAM) önce bahsedildiği görülümüş değildir. Birlikte anıldıklarında ise ilk sırada LÚNAM bulunmaktadır (CT Ba-3). Ancak belgede LÚNAM bulunmaması koşuluyla ikinci sıradaki mühürdarın ilk sırada muhatap alınabildiği görülmektedir (CT Ba-1, CT Kb-1, CT Kb-2, CT Kb-4). Bu durum bize Urartu bürokratik yazışmalarında şehirde bulunan en üst düzey yetkilinin muhattap alındığını göstermektedir.

Urartu'da özellikle Van Gölü ve Aras Havzası'nda yoğunlaşan krali kentler, krallığın hem ekonomik hemde toplumsal omurgasını oluşturur. Urartu öncesinde söz konusu bölgelerde görülmeyen yeni yerleşme ve yaşam modeli beraberinde yeni ihtiyaçların ve iş kollarının da ortaya çıkmasını sağlamış olmalıdır. Günümüze ulaşan arkeolojik veriler ve yazılı kayıtlar özellikle krali elit ihtiyaçların ve tüketim alışkanlıklarının bu şehirlerde gelişen kuyumculuk, marangozluk, dokuma/terzilik veya metal işçiliği gibi çok çeşitli meslek erbabı ve zanaatkarlar tarafından

⁵⁵³ Hiyerarşi özellikle hitap edilen ilk iki sıra için geçerli gibi gözükmektedir. Daha alt sıralardaki kişi ve mevkiler konuyla ilişkili olarak değişebilmektedir.

karşılandığını gösterir. Sarayın veya üst düzey toplumsal kesimlerin elit ihtiyaçlarının dışında günlük taleplere ve alt düzey kişilerin yaşantısına yönelik arkeolojik veriler oldukça kısıtlıdır. Araştırmaların özellikle Urartu kentlerinin aşağı yerleşmelerinde sürdürülmesi bu konudaki bilgi düzeyimizi arttırmak için zaruridir.

Urartu'da krali şehirlerin dışında kalan taşra yerleşmeleri ise idari anlamda kendine has farklı bir görüntü çizer. Batıda Fırat kavsinden doğuda Urmiye Havzası'na kadar uzanan Urartu Ülkesi, tek bir merkezden kontrol edilmesi güç geniş coğrafyalarda kurulmuş olan eyalet merkezleri aracılığıyla yönetilmiş olmalıdır. Urartu ülkesinde yerelden yönetimi sürdüren bu eyalet merkezleri aynı zamanda iç bölgelerde bulunan krali kentlerin de korunması işlevine sahiptir. Bu eyaletlerin başlarında bulunan ^{LÚ}EN.NAM'lar bulundukları eyalet merkezinin yöneticileri olduğu gibi aynı zamanda çevrelerinde yer alan belirli bir bölgenin kontrolünü de sağlıyor oldukları anlaşılır.

Bu eyalet merkezlerinde karşılaştığımız Urartu dönemine ait çok odalı kaya mezarları ise yüksek ihtimalle Urartu valilerinin ve ailelerinin eyalet merkezlerinde gömülmesi için yapılmıştır. Başkentte anıtsal örnekleri kral ve ailesi için inşa edilen bu türden mezarların birer statü göstergesi olarak bu yerel Urartu yöneticileri için de yapılıyor olmalıdır. Bu anlamda arkeolojik ve yazılı kaynaklar bağlamında K. Köroğlu'nun eyaletlerde karşılaşılan bu çok odalı kaya mezarlarının başkentte bulunan krali mezarların yerel ölçekteki kopyaları olduğuna ilişkin ortaya koymuş olduğu değerlendirmelere katılmaktayız. Yazılı kayıtlarda bahsedildiği gibi krali mezarlar ile benzer mimari özellikler gösteren bu Urartulu yöneticilerin mezarları, krali soydan geliyor olmalarıyla ilişkili olabilir. Arkeolojik kazılarla iyi bilinen Erzincan-Altın-tepe, Muş-Kayalıdere gibi Urartu eyalet merkezlerinin dışında kalan çok sayıdaki yerleşmede de bulunan bu türden mezarlar, yerelde bulunan Urartulu yöneticiler arasındaki benzer bir idari ve kültürel ilişkinin göstergeleri olmalıdır.

Assur belgelerinde dokuzunun doğrudan ismi verilerek⁵⁵⁴, on üç tanesinin de sorumlu olduğu bölge ismi ile birlikte topluca bahsedildiği Urartu valileri

⁵⁵⁴ *Qaqqadanu, Abliuqnu, Abaluqunu, Setinu, Sakuatâ, Siplia, Tuki, Sunâ, Tunbaun.*

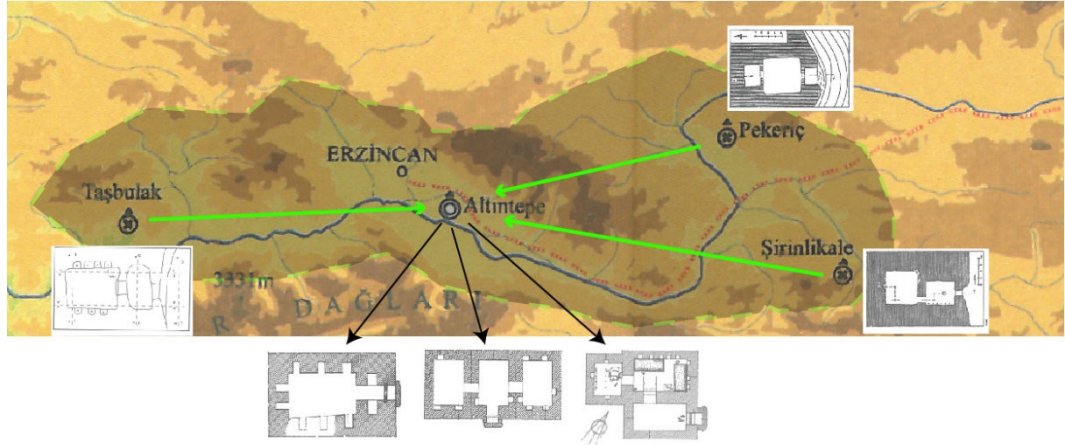
bilinmektedir.⁵⁵⁵ Bu valilerden bazılarının muhtemelen Assur sınırlarına yakın olanları sorumlu oldukları bölge isimleriyle birlikte (*Kar-siparri karşısındaki iki vali, Šattera valisi, Pulua valisi gibi*) özellikle bahsedilmesi, diğerlerinin ise yalnızca sayılarının verilmiş olması, muhtemelen Assur habercileri için daha uzakta bulunan ve “yabancı” eyaletlerde görevli valiler olabilme ihtimalini düşündürür. Mimari açıdan ise yukarıda bahsettiğimiz ve Urartu ülkesinde dağınık vaziyette bulunan çok odalı kaya mezarlarının bulunduğu irili ufaklı yerleşmelerin kaynaklarda bahsi geçen bu çok sayıdaki bölgeyi yöneten Urartu valileri ile ilişkili olabilmesi mümkündür.

Ancak bu eyaletlerin bazılarının çevresinde konumlanan ve yine benzer çok odalı mezarlara sahip olan kimi yerleşmelerin ise daha büyük eyalet merkezlerinin çevresinde konumlanmış Urartulu kimi yöneticilerin sorumluluğunda bulunan kaleler olabilmesi mümkündür. Bu türden kalelerin varlığı harita üzerinde büyük eyalet merkezleriyle olan konumlarına ve başkent ve yakınlarında bulunan eyalet merkezindeki çok odalı Urartu mezarları ile olan benzerliklerine baktığımızda aynı ustaların veya işçiliğin ürünü oldukları anlaşılır. Şimdilik yalnızca mezarlar üzerinden algılanabilen bu ortak kültürel öğeler, eyalet merkezlerinden itibaren bir alt basamakta da Urartu yöneticilerinin⁵⁵⁶ yaşadığı ve öldükten sonra buralarda gömüldüğü bölgesel kalelerin olabileceğini düşünmemize neden olur.

Arkeolojik kazısı yapılmış olan Kayalıdere ve Altıntepe gibi iyi bilinen eyalet merkezleri diğerlerine oranla çok daha nitelikli eyalet merkezleri olmalıdır. Bu nitelikler üzerinde belirleyici olan etkenlerin başında ise bulundukları coğrafi konum, kronolojik gelişim süreçleri ve yöneticilerin (veya yönetimdeki ailenin) sahip olduğu politik avantajlar veya dezavantajlar geliyor olmalıdır. Söz konusu eyalet merkezleri, tıpkı krali kentlerin eyalet merkezleri tarafından korunduğu gibi kendi hinterlandında bulunan küçük savunma yapıları ile de korunuyor olmalıdır. Aşağıda Karasu Havzası’nda kurgulanan Urartu yerleşme stratejisinin mezar mimarisi açısından ilişkilendirilebilecek konumlarını görebilmek mümkündür;

⁵⁵⁵ Bkz. Bölüm 2.1.1.

⁵⁵⁶ Veya Urartu kültüründen etkilenen yöneticilerin.

Şekil 34: Altintepe Eyalet Merkezi ve Çevresinde Bulunan Çok Odalı Urartu Mezarları

Urartu yazıtlarından zaman zaman çeşitli bölgelere ^{LÚ}šia gibi yöneticiler (kale komutanı) veya askeri birlikler bırakıldığını bilmekteyiz (CTU A 9-3; CTU A 5-10). Ayrıca Assur kaynaklarında bahsi geçen “^{LÚ}EN.NAM 02” (SAA 5, 3) vali yardımcısı gibi mevkilerde bulunan taşra görevlilerinin soy bağı ile valilere bağlı olduğu bilinmektedir. Eyalet merkezlerinin çevresinde bu kişilerin kendilerine ait daha küçük kalelere sahip olabileceğini öngörebiliriz. Ancak bu türden küçük savunma yapıları özellikle yüksek yaylalar ve ova seviyesindeki eyalet merkezleri arasında bir tampon vazifesi görüyor olmalıdır. Zira hayvancılık ağırlıklı ekonomi, otlakların korunması ve yerel aşiretlerle olan mücadelelerde böylesi önlemleri almayı gerektirmiş olmalıdır. Ancak yazılı kaynaklardaki kimi ipuçlarının dışında bu türden küçük yerleşmelerde arkeolojik ve mimari açıdan kaleler veya muhtemel “küçük” eyalet merkezleri arasındaki ayrımı yapabilmek de oldukça güçtür. Bu nedenle bu türden problemlere yönelik daha fazla arkeolojik kazının yapılması şarttır.

İdari bürokrasinin dışında Urartu devlet teşkilatının bir diğer önemli ayağını ise “askeri bürokrasi” oluşturmaktadır. Özellikle askeri bürokrasi olarak adlandırmamızın nedeni, bizim ordu veya asker olarak tanımladığımız bu kişilerin büyük çoğunluğunun sefer dönemlerinde asker olabildiği halde, normal zamanlarda bürokraside farklı niteliklere sahip kişiler olabilmelerinin mümkün olmasıdır. Özellikle krali kentlerde daimi askerlik mesleğini sürdüren kişilerin sayısının oldukça kısıtlı olduğu, bu şehirlerde yaşayan marangoz, demirci, çömlekçi veya muhtemel diğer toplumsal kesimlere ait kişilerin dönemsel olarak askerlik yapabildiğini söyleyebiliriz.

Muhtemelen daha profesyonel olarak askerlik mesleğini sürdüren kişiler yalnızca kralın ve üst düzey bazı kişilerin korunmasından sorumlu olabilecek ve yazıtlara da LÚERIN.MAN şeklinde yansımış olması mümkün, kısıtlı bir grup insan söz konusu olmalıdır (CTU CT Çav-1). Ancak sefer organizasyonu ve teşkilat açısından Urartu ordusunu kendi içerisinde bazı ayrımlara tabi tutabilmemiz mümkündür. Yerleşme ve idari yapıyla doğrudan bağlantılı olarak merkezi ve taşra/eyalet birlikleri olarak iki alt gruba ayırmak mümkündür. Muhtemelen merkezde kralın ve hanedanın korunmasını sağlayan kısıtlı bir daimi asker sınıfının dışında ordunun geriye kalan büyük bir kısmı krali şehirlerde yaşayan insanlardan oluşturulan geçici ve dönemsel askerler olmalıdır. Taşra ordusu ise genellikle valilerin kontrolünde ve daha çok sınırlara yakın veya çevre coğrafyalarda yaşayan insanlardan oluşturuluyor olmalıydı (SAA 5, 84). Merkezi birlikler daha çok güvenli ve iç bölgelerde bulunan ve ihtiyaç duyulduğunda asker olarak görev yapabilen kitlelerden müteşekkil olmalıdır.

Eyaletlerin yukarıda bahsettiğimiz gibi genelde bölgesel çapta bir savunma işlevine sahip olduğu, fakat askeri anlamda daha aktif bir pozisyonda bulundukları anlaşılır (SAA 5, 88). Ancak bu aktif konumları yalnızca sınır bölgelerinde bulunmaları ile ilişkili olmadığı, Assur kaynaklarının verdiği bilgilere göre zaman zaman ordu komutanı (*turtanu*) olabilecek kadar önemli konumlara da sahip olmalarını sağlamıştır (SAA 5, 131). Urartu'da iç içe geçtiği anlaşılan askeri ve idari mevkilerin vali veya general olarak tanımlanabilecek LÚEN.NAM'dan sonraki alt kademelerinde Vali Yardımcısı/2. General olarak bahsi geçen görevlilerin varlığı Assur kayıtları vasıtasıyla bilinmektedir (SAA 5, 3; SAA 5, 91). Kaynaklara yansıyacak kadar önemli bu üst düzey mevkilerde bulunan kişilerin özellikle krali soydan gelmiş olabileceğine dair kayıtlar dikkat çeker (SAA 5, 84; SAA 5, 114).

Yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular, Urartu ordusunun içerisinde birçok farklı türden askeri birliğin görev yaptığını göstermektedir. Bu birliklerin en az sayıda olanı, aynı zamanda üst düzey kişilerin korunması için kullanılan, dönemin prestij ve makam araçları olarak görülebilecek atlı savaş arabalarıdır. (GİŞGIGIR) Bu savaş arabalarında sürücü dışında genelde 1 veya 2 asker daha bulunmaktadır. Bu yardımcı askerler, araçtaki önemli kişinin yakın tehlike esnasında bile daha fazla korumaya sahip olması anlamına gelmektedir. Aracı çeken iki at sayesinde taşınan daha fazla

sayıda ok, mızrak ve kılıç gibi çok katmanlı savaşma yeteneği, bu özel ve ayrıcalıklı araçların zaman zaman üst düzey kişiler tarafından tercih edilmesini sağlamış olmalıdır. Ancak Mezopotamya'nın aksine dağlık Urartu coğrafyasına çok uygun olmayan bu türden savaş arabaları yaygın bir kullanımdan ziyade bir statü göstergesi olarak sahip olduğu üstün koruma özellikleri nedeniyle “korumaya ihtiyaç duyan” kişilerin kullandığı bir araç olmalıdır.

Manevra yeteneği daha iyi olan ve bireysel hareket edebilen süvari birlikleri, Urartu coğrafyasına çok daha uygundur. Bu nedenle Urartu ülkesinin ve ordusunun, esas vurucu gücünü süvari birlikleri ve askerleri oluşturuyor olmalıdır. Muhtemelen günlük hayatta sivil ulaşım amaçları için de yoğun olarak kullanılan atların Urartu ordusundaki sayılarına ilişkin kimi bilgilerimiz mevcuttur. İşpuini ve Minua gibi erken dönemlere ait yazılı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Urartu Ordusu'nda yaklaşık 9.174 civarında bir süvari birliğinin olduğu kayıtlara yansımıştır. Bu rakamın sonraki dönemlerde ise en azından birkaç katı kadar artmış olması düşünülebilir fakat ilerleyen dönemlerde Urartu kaynakları bu konuda bilgi vermeyi kesmiştir.

Urartu Ordusu'nda bildiğimiz kadarıyla sayıca en fazla olan asker türü ise piyade birlikleridir. Bu askerlerin sayısı ise İşpuini ve Minua döneminde 15.760 ile 22.704 civarında olduğundan kayıtlarda bahsedilir. Erken kaynakların bu konularda bilgi veriyor olmasının aksine sonraki dönemlerde sayıca artan krali yazıtların içerikte bu konulardan bahsetmekten vazgeçmiş olması söz konusu rakamların gerçekçi olabileceğini düşündürür. Muhtemelen rakiplerinin böylesi bir stratejik bilgiyi elde etme ihtimali bu propaganda üslubundan vazgeçilmesine yol açmış olabilir. Nitekim Assur casuslarının başkent içerisinden bile bilgi edinebilmiş olduğu bilinmektedir. Krallığın daha geniş bölgelere kadar etki alanlarını genişlettiği ve sahip olduğu yerleşme sayılarının sonraki dönemlerde giderek arttığı düşünülecek olursa bu rakamların en azından birkaç katına kadar çıkmış olması mümkündür.

Urartu ordusu yalnızca krali şehirler etrafında şekillenen merkezi ordudan oluşmaz. Eyaletlerde konuşlu bulunan valiler ve mahiyetlerindeki birliklerin birçok askeri faaliyetlerde aktif rol aldıkları yazılı kaynaklardan açıkça bilinmektedir. Bu aktif rolün boyutlarına ilişkin bilgilerimiz ise özellikle Urartu'nun çağdaşı Assur

kayıtlarından bilinir. Özellikle Muşasır üzerine yürüyen Urartu valisinin emrinde yaklaşık 4.000 kişilik bir birliğin olduğunu merkeze bildiren Assurlu habercilerin, bunlardan 3.000 kadarının piyade olduğunu söylemesi bu birliklerin türleri hakkında bir fikir vermektedir.

Urartu toplumunu ve oluşturulmak istenen ekonomik ve politik modeli anlayabilmenin başlıca şartı ise tehcir konusunu anlamaktan geçer. Yazıtların başlıca konularından birisi olan bu türden uygulamalarda Urartu kaynakları sayıları yüzbinlere ulaşan insan gruplarının yaşadıkları yerlerden alınarak farklı coğrafyalara sürgün edilmiş olduğunu iddia eder. Bu faaliyetler neticesinde kaynakların bildirdiğine göre sayıca en yüksek tehcir miktarı 324.117 kişi ile I. Argiştı döneminde gerçekleştirilmiştir.⁵⁵⁷ Kayıtlı rakamlara göre en asgari rakamla toplam Urartu tehcirlerinin 596.956 gibi bir sayıya ulaştığını söylemek mümkündür. Urartu Krallığı'nın yaklaşık 200 yıllık bir dönemde çok sayıdaki krali merkezde oluşturmak istediği yerleşik toplum yaratma çabası göz önüne alınırsa yaklaşık 600.000 civarına ulaşan bu yüksek sayının metinlerdeki tekrar ve abartılara rağmen büyük oranda gerçeklik payına sahip olabileceğini gösterir.

Bu türden uygulamaların yeni kentler ve krali projeler kurmak gibi tek bir amacının olduğu da söylenemez. Kimi zaman Urartu otoritesine karşı direnen yerel siyasi yapıları değiştirmek başlıca amaç olabiliyorken, kimi zaman da tarımsal istihdam gibi ekonomik faaliyetler için ihtiyaç duyulan insan kaynağını yaratmayı amaçlamış oldukları anlaşılır. Bu amaçlara dair izleri birçok krali yazıtta ve gerçekleştirilen büyük devlet projelerinde görebilmek mümkündür. Krallık ve kamu gücü olmadan inşa edilmeleri mümkün olamayacak anıtsal şehirler, sitadeller, su kanalları, barajlar, bağlar ve bahçeler gibi krali projeler çok sayıda insan gücüne ihtiyaç duymuş olmalıdır. Bu büyük projelerin dışında özellikle tarımsal potansiyeli yüksek ovalarda kurulan Urartu yerleşmelerinin çevresindeki tarım alanlarının işlenmesi için ihtiyaç duyulan insan kaynağı bu yöntemlerle desteklenmiş olmalıdır. Bu ekonomik faaliyetlerin ve üretim zincirinin başarıyla uygulanabilmiş olması ise

⁵⁵⁷ Okunamayan kimi rakamlar nedeniyle kesin olmayan bu rakamlar en asgari miktarlarda varsayılmıştır.

giderek sayıları artan büyük kentlerin ve buralarda yaşayan kalabalık kitlelerin doyurulabilmesini mümkün kılmış olmalıdır. Şehirleşme ve askeri alanda başarılan bu organizasyon becerisi ise Urartu olarak tanımladığımız krali yapının ortaya çıkmasını ve yaklaşık 200 yıl gibi bir süre varlığını devam ettirebilmesini sağlamıştır. Ancak 7. yüzyılın sonlarına doğru muhtemelen savaşlarda alınan başarısız sonuçlar, Urartu şehirlerinin artan ihtiyaçlarını ve üretim ilişkilerindeki dengesini bozarak krallık yapısının hızlı bir şekilde çökmesine neden olmuştur. Güneyde bulunan daha ılıman bölgelere göre daha dağlık ve soğuk olan Urartu coğrafyası merkezi krallıklar için güneye oranla çok elverişli değildir. Ancak bulunulan jeopolitik konum çoğu zaman sahip olunan olumsuz şartlarla baş edebilmeyi zorunlu kılar. Politik oluşum açısından Urartu gibi merkezi yapıların varlığını sürdürebilmesi iklimsel şartlara karşı alınan önlemlere bağlıdır. Urartu Krallığı'nın Minua ve I. Arğişti dönemlerinden itibaren kuzeyde daha ılıman bir konuma sahip Aras Havzası'na yerleşmeye çabalamasını böyle yorumlayabiliriz. Aras Havzası'na inşa edilen çok sayıdaki krali kent bu kaygının ürünüdür. Ancak güvenlik dönemlerinde kurgulanan bu ekonomik planlamalar politik gelişmelerle her zaman uyumlu olmak zorunda değildir.

EKLER

EK 1: BİLİNER İSİMLER VE URARTU PROSOPOGRAFYASI⁵⁵⁸

<i>İsim</i> ⁵⁵⁹	<i>Unvan/Meslek</i>	<i>Cinsiyet</i>	<i>Muhtemel Dönem</i>	<i>Ülke/Şehir</i> ⁵⁶⁰	<i>Yazıt (CTU)</i>
A					
Abiasaini ⁵⁶¹	Kral	Erkek	Argiști oğlu Sarduri	Edia?	A 9-3
Abiliuqu	-	Erkek	-	-	CT Kb-5
Abliuqnu Abaluqunu	Vali	Erkek	-	-	SAA V, 84
Abiliani	Mühürdar	Erkek	-	-	CT Kb-1
Abşuruni	-	Erkek	-	-	CT Çav-1
Adiabdi	-	Erkek	-	-	CT Ba-1
Adadinirari	Kral	Erkek	Argiști oğlu Sarduri	Assur	A 9-1 A 9-2
Aka'a		Erkek	-	-	CT Tk-1
Aliaúni	Kuş Bakıcısı, Haberci?	Erkek	-	-	CT Kb-7
Alişpila	Aru(di) adamı	Erkek	-	-	CB An-1
Aluani	Aşçı/Fırıncı	Erkek	-	-	CT Kb-3
Alumatani		Erkek	-	-	CT Kb-7
Ar-x		Erkek	-	-	A 11-3
Ariluţuqu	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Aşşurnirari	Kral	Erkek	Argiști oğlu Sarduri	-	A 9-1 A 9-2
A[r...]		Erkek	-	-	CT Kb-3
Aru [...]		Erkek	-	-	CT Kb-8
Aru-x[...]	-	Erkek	-	-	CT Ba-4
Aza	Onbaşı ⁵⁶²	Erkek	-	-	CT An-1
B					
Batú	-	Erkek	Rusa oğlu Argiști	-	A 11-7
Başatini	Kral(Yerel Yönetici)	Erkek	Argiști oğlu Sarduri	-	A 9-1 A 9-2
Bilimaduri	-	Erkek	Argiști oğlu Rusa	-	CB Ay-1
Bu[x-x]	Mühürdar	Erkek	-	-	CT Kb-2
D					
Dadani	Kral	Erkek	Argiști I.	Hubuşkia	A 8-3
Diüşini	Kral	Erkek	Argiști oğlu Sarduri	-	A 9-3
E					
Eiama	Saki	Erkek	Argiști oğlu Rusa	Ayanis	(Işık & Işıklı, 2015)
Eriúqú	-	Erkek	-	-	CT An-1

⁵⁵⁸ Bu liste büyük oranda “Electronic Corpus of Urartian Texts (eCUT): <http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/>” ve CTU’dan faydalanarak yeniden oluşturulmuştur. Ayrıca kısmen König, 1955 (HchI); Melikishvili, 1960 (UKN); Diakonoff, 1963 (UPD); Harouthiounyan, 2001 (KUKN) gibi korpus ve diğer ilgili kaynaklara da başvurulmuştur.

⁵⁵⁹ Urartu kralları bu listeye dahil değildir.

⁵⁶⁰ Kişinin ilgili olduğu şehir kast edilmektedir, belgenin bulunduğu yer değildir.

⁵⁶¹ *Abiani*: König, 1955: 212.

⁵⁶² Ayrıntısı için bkz. Bölüm: 3.1.6.

Erkuaini	Kral (Yerel Yönetici)	Erkek	-	-	A 9-3
Eşümü	-	Erkek	Argišti oğlu Sarduri		A 9-3
Eşegi	Asker	Erkek	-	-	CT Çav-1
G					
Gilurani	-	Erkek	Rusa oğlu Argišti	-	A 11-7
Gulili	Depo/Kapı Adamı	Erkek	-	-	CB An-1
H					
Haşa	-	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	-	A 9-3
Ḫaldi-x	Muhasebeci/Defterdar	Erkek	-	-	CT Kb-2
Ḫanu	-	Erkek	-	-	CB Ba-8
Ḫanuni	-	Erkek			CT Kb-2
Ḫaldi-bura(IR)	Demirci?	Erkek	-	-	CT Kb-3 CT Kb-7
Ḫeniḫura [...]		Erkek	-	Ultrani	CB Ay-8
Ḫilaruada	Kral	Erkek	Argišti I. Argišti oğlu Sarduri	Miliḫia	A 8-3 A 9-1 A 9-2 A 9-4
Ḫuka		Erkek			CT Kb-1
Ḫuštu	Okçu	Erkek			CT An-1
I					
Inā	-	Erkek	-	Iqisa	CB Ba-7
Inuṣpua	Prens	Erkek	Iṣpuini Minua		A 3-12 A 4-1 A 5-71/79/80 B 4-1/2 B 2-4
Inuṣilaše	-	Erkek	-	-	CT Kb-7
Iṣpili	Batu'nun oğlu	Erkek	Rusa oğlu Argišti	-	A 11-7
Iṣpiliuqu	Mühürdar	Erkek	-	-	CT An-1 CT Ba-1
Iṣpiluri	Köle/ Hizmetkar	Erkek	Argišti oğlu Rusa	-	CB Ay-1
Iṣtagi	-	Erkek	-	-	CT Kb-8
K					
K'a¹-x	-	Erkek	Rusa oğlu Argišti	-	A 11-3
Kika	-	Erkek	Argišti oğlu Rusa	Ṭuṣpa	CB Ay-2 CB Ay-7
Kika-MAḪ?	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Kuṣtaṣpili	Kral	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Qumaḫa	A 9-3
L					
Lubṣuṣini	Saray Adamı	Erkek	-	-	CT Ba-1 CT Ba-2
Lutibri	-	Erkek	-	-	A 1-1A-F
M					
Ma- [x-x]	Gözetmen/Müfettiş?	Erkek	-	-	CT Ba-3
Meša	Kral?	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Qulha	A 9-3
Minu-x	-	Erkek	-	-	CT Ba-4
Muida	Aşçı/Fırıncı	Erkek	-	-	CT Kb-3
Murini/u	Kral	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Uelikuḫi	A 9-1 A 9-2 A 9-3

Mutie	Kral?	Erkek	Argišti oğlu Rusa	-	(Işık & Işıklı, 2015)
N					
Nidini	Kral	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	-	A 9-3
Nu'du ¹	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Nulagi	-	Erkek	Argišti oğlu Rusa	Urighini	CB Ay-4
Nunuli	-	Erkek	Minua	-	A 8-14
Nurubi	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
P					
Pabi	-	Erkek	Argišti oğlu Rusa	-	A 12-1
Puragihisu	-	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Sardurihinili	CT Çav-1
Putatā	-	Erkek	-	-	CT Kb-6
Q					
Qaei	-	Erkek	Argišti oğlu Rusa	Ultrani	CB Ay-6
Qapurini	Kral	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Igani	A 9-3
Qaquli	Kraliçe	Kadın	Argišti oğlu Rusa	Ayanis	B 12A-1
Qaqqadanu	Ordu Komutanı	Erkek	-	Ukku karşısı	SAA V, 86
Qari-x	-	Erkek	-	-	CT Çav-1
Qasini	-	Erkek	-	-	CT Çav-1
Qutú-[...]	-	Erkek	Argišti oğlu Rusa	-	(Işık & Işıklı, 2015)
Qutubili	Köle	Erkek	Rusa oğlu Sarduri	Quduna	CT Kb-1
R					
Rašu	Kral	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Ruišia	A 9-3
Ruka	-	Erkek	-	-	CT Tk-6
S					
Sakuata	Vali	Erkek	-	Qaniun	SAA V, 87
Setinu	Vali	Erkek	-	-	SAA 5, 88
Siplia	Vali	Erkek	-	Alzi	SAA V, 87
Sunâ	Vali	Erkek	-	Ukku karşısı	SAA 5, 88
Ş					
Şinalibi	Kral	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Luehu	A 9-1 A 9-2 A 9-6
Şipani	-	Erkek	-	-	CT Kb-7
Ş					
Şagaputara	Kral	Erkek	Erimena oğlu Rusa?	Işquguli	CT Tk-1
Şahu	Kral (Baba)	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Militia	A 9-4
Şanie	-	Erkek	-	-	CT Kb-1
Şe.(Kısaltma)	-	Erkek	Argišti oğlu Rusa	Qul	CB Ay-5
Şedili	<i>kuruhi</i> adamı	Erkek	Argišti oğlu Rusa	-	CB Ay-12
Şeini / Şei-x	Krali Şehir Yöneticisi	Erkek	-	Bastam	CT Ba-3
Şuişha	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Şugi	-	Erkek	-	-	CT Tk-6
T					
Tabdai	Para Adamı/ Hazinedar?	Erkek	Argišti oğlu Rusa	-	CB Ay-51
Tariria	Prences	Kadın	Minua	-	A 5A-1
Titia	Vali	Erkek	Minua Argišti oğlu Rusa	-	A 5-8 A 12-1 CB Ay-51

Tuki	Vali	Erkek	-	Armiralıu	SAA V, 87
T					
Tunbaun	Vali	Erkek	-	Kar-sipar	SAA V, 84
Turgi	Depo Adamı	Erkek	-		CT Kb-4
U					
Ubiabi?	-	Erkek	-	-	CT Tk-1
Uedipri	-	Erkek	Sarduri oğlu Rusa	-	A 10-7
Uedini	-	Erkek	Rusa oğlu Sarduri		CT Kb-1
U ¹ -x	-	Erkek	-	-	CT Ba-4
Ulka	-	Erkek	Argišti oğlu Rusa	Arma	CB Ay-11
Ultudiaúni	Kral	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Puluadi	A 9-8
Unkanu	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Urdi	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Urdini	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Urma	Krali Şehir Yöneticisi	Erkek	-	-	CT Kb-7
Urtu	Rahip	Erkek	-	-	CT An-1
Urzana	Kral	Erkek	Sarduri oğlu Rusa	Muşaşir	A 10-3 A 10-4 A 10-5
Uṭburşini	Kral	Erkek	Minua Argišti	Diaú	A 5-3 A 8-1
Ú					
Úerdaini	Kral	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	Irduani	A 9-3
Úe...	-	Erkek	Argišti	-	A 8-3
Úradi	-	Erkek	-	-	CT Kb-7
Úraqi	Vali/ Yönetici	Erkek	Argišti oğlu Rusa	'Aza	CB Ay-10
Úruadi	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Úrueda	Okçu	Erkek	-	-	CT An-1
Z					
Zaiani	Vali	Erkek	Argišti oğlu Sarduri	-	A 9-18
Zaniprina		Erkek	Argišti oğlu Rusa	Qul	CB Ay-5
Zanua	marda adamı	Erkek	-	-	CB An-1
Ziaḫe	-	Erkek	Argišti oğlu Rusa	Ultrani	CT Ay-6
U ¹ Zu ¹ -[x]-a ¹ še ¹		Erkek	-	-	CT Kb-2
X (İlk Heceleri Okunamayan)					
[x-x]-lubura	Kral	Erkek	Argišti	Úburda	A 8-1 A 8-3
[x]-nulani	-	Erkek	Argišti	-	A 8-1
[x-x]-ani	-	Erkek	-	-	CT Kb-5
[x-x]-li	Mühürdar	Erkek		-	CT Kb-4
[x-x-x]	Kuş Bakıcısı, Haberci?	Erkek	-	-	CT Kb-5
[x]-ni/di	-	Erkek	-	-	CT Tk-2
[x-x-x]-še	-	Erkek	-	-	CT Kb-4
[x]-ú-x-x-ni	Mühürdar	Erkek	-	-	CT Ba-3

KAYNAKÇA

- ABZ Borger R., *Assyrisch-babylonische Zeichenliste*: Verlag Butzon & Bercker Kevelaer, 1978.
- AHw Meissner B, von Soden W, *Akkadisches Handwörterbuch*: Otto Harrassowitz Verlag, 1965.
- Akgün, R. G. (2009) *Yazılı ve Arkeolojik Belgeler Işığında Urartu Krallığının Yıkılış Süreci*. (Yüksek Lisans). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Akyüz, F. (2018a) *Asur Ordusu (Yeni Asur Dönemi M.Ö. 911-612)* (Vol. DOKTORA). Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Akyüz, F. (2018b) Yeni Asur Döneminde Anadolu'da Kölelik ve Köle Satışları. In L. G. Gökçek, E. Yıldırım, & O. Pekşen (Eds.), *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat* (s. 399-411): Değişim Yayınları
- Akyüz, F. (2020) Asur Belgelerinde Kan Parası. *Belleten*, 84(301), 887-906.
- Alparslan, M. (2020) Hititler: Hitit Devlet Yönetimi ve İç Siyaseti. *Aktüel Arkeoloji*, 74, 76- 83.
- Avcı, C. (2015) *Van Gölü Havzası'nda Urartu İskan Politikası*. (Doktora). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Avcı, C. (2017) The Role Of The Enslaved Populations In The Urartian Settlement Policy. *Anadolu Araştırmaları*, 20, 77-90.
- Avetisyan, P. S., Dan, R., & Grekyan, Y. H. (Eds.). (2019) *Over the Mountains and Far Away Studies in Near Eastern history and archaeology*. England: Archaeopress Archaeology.
- Azarpay, G. (1968) *Urartian Art and Artifacts. A Chronological Study*: University of California Press.
- Baker, H. D. (2002) *The prosopography of the Neo-Assyrian Empire 3/I (P-Ş)* (Vol. III Part I). Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Baker, H. D. (2017) Slavery and Personhood in the Neo-Assyrian Empire. In J. Bodel & W. Scheidel (Eds.), *On Human*

- Bondage. After Slavery and Social Death* (s. 15-30). Malden, MA, Oxford, & Chichester: Wiley-Blackwell.
- Balkan, K. (1960) Patnos Yakınında Anzavurtepe' de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri. *Anatolia*, V, 134-158.
- Balkan, K. (1964) Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı. *Atatürk Konferansları*, I, 235-243.
- Barjamovic, G. (2018) Tüccarlar ve Seyyahlar: Anadolu'da Assurlular (MÖ 2000-1600)/Traders and Travelers: Assyrians in Anatolia (2000-1600 BC). In K. Köroğlu & S. F. Adalı (Eds.), *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus* (s. 26-53). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Barnett, R. D. (1976) *Sculptures from the North Palace of Ashurbanipal at Nineveh (668-627 B.C.)*. London: The Trustees of the British Museum.
- Barnett, R. D. (1982) Urartu. In J. Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, & E. Sollberger (Eds.), *Cambridge Ancient History III/1: The Prehistory of the Balkans; the Middle East and the Aegean World, tenth to eighth centuries B.C.* (Vol. 3/1, s. 314-371). Cambridge: Cambridge University Press.
- Baştürk, M. B. (2013) Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Lapturi = Lutipri, 35 Yıl Sonra, Yeniden. In O. Tekin, M. H. Sayar, & E. Konyar (Eds.), *Tarhan Armağanı. M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/ Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (s. 69-78). İstanbul: Ege Yayınları.
- Batmaz, A. (2016) Van Bardakçı Köyü'nde Seramik Pişirimi. In *Uluslararası Geçmişten Geleceğe Sanat Sempozyumu ve Sergisi 26-28 Eylül 2016*.
- Batmaz, A. (2018) Experiences of the Urartian kingdom with seismic activities: An attempt to reconstruct the earthquakes' effects. In A. Batmaz, G. Bedianashvili, A. Michalewicz, & A. Robinson (Eds.), *Context and Connection: Studies on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona* (s. 325-343). Leuven-Paris-Bristol, Ct: Peeters.

- Belck, W., & Lehmann, C. F. (1898) Sitzung vom 22. October 1898. Armenische Expedition. *Zeitschrift für Ethnologie*, 30, 414-416.
- Belli, O. (1997) *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları / Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (1999) *The Anzaf Fortresses and The Gods of Urartu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Belli, O. (2006) Yoncatepe Sarayı ve Nekropolü. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2005 Yıllığı*, 381-431.
- Belli, O. (2007) Doğu Anadolu Bölgesi'nin En Eski ve Özgün Mutfağı: Van-Yoncatepe Saray Mutfağı. In M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, & H. Peker (Eds.), *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA Festschrift in Honor of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol* (s. 69-86). İstanbul: Ege Yayınları.
- Belli, O. (2008) Doğu Anadolu Bölgesi'nin En Eski ve Özgün Banyo Odası: Van-Yoncatepe Saray Banyosu ve Küveti.
- Belli, O., & Konyar, E. (2000) Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazıları. In O. Belli (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)* (s. 181-190). Ankara.
- Belli, O., & Salvini, M. (2003) Two Clay Documents from Upper Anzaf Fortress near Van. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici*, XLV/2, 141-152.
- Belli, O., & Salvini, M. (2004) The Urartian Fortress of Kevenli and the Cuneiform Inscriptions By King Minua Found There. *Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici*, 46(2), 155-174.
- Biber, H. (2011) Urartu Silahları / Urartian Weapons. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (s. 232-245). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bilgiç, E., & Ögün, B. (1965) Adilcevaz'da İkinci Mevsim Kazıları (1965). *Türk Arkeoloji Dergisi*, 14, 119-120.
- Bilgiç, E., & Ögün, B. (1967) Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları 1965 - Second Season of Excavation at Kef Kalesi of Adilcevaz. *Anatolia/Anadolu*, 9, 1-20.

- Bilgin, T. (2018) *Officials and Administration in the Hittite World*: De Gruyter.
- Boehmer, R. M. (1973) Zur Lage von Muşasir. *Baghdader Mitteilungen*, 6, 31-40.
- Boehmer, R. M. (1979) Zur Lage der Stadt Musasir. In *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Ekim 1976* (Vol. I, s. 123-128). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Boehmer, R. M. (1995) Muşasir B. In *Reallexikon der Assyriologie* (s. 446-450).
- Bonacossi, D. M. (2018) Water for Nineveh: The Nineveh Irrigation System in the regional context of the 'Assyrian Triangle': A first Geoarchaeological Assessment. In H. Kühne (Ed.), *Water for Assyria* (s. 77-116). Wiesbaden.
- Borger, R. (2004) *Mesopotamisches Zeichenlexikon*. Münster: Ugarit-Verlag.
- Botta, P.-É., & Flandin, E. N. (1849) *Monument de Ninive: découvert et décrit par M.P.E. Botta; mesuré et dessiné par M.E. Flandin* (Vol. Band 1: Architecture et sculpture). Paris: Imprimerie Nationale.
- Bryce, T. (2002) *Life and Society in the Hittite World*. Oxford: Oxford University Press.
- Burney, C. (1972) Urtian Irrigation Works. *Anatolian Studies*, 22, 179-186. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3642562>.
- Burney, C. A. (1957) Urtian Fortresses and Towns in the Van Region. *Anatolian Studies* 7, 37-53.
- Burney, C. A. (1966) A First Season of Excavations on the Urtian Citadel of Kayalidere. *Anatolian Studies*, 16, 55-111.
- Calmeyer, P. (1991) SOME REMARKS ON ICONOGRAPHY. In M. R. (Ed.), *Urartu - A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (s. 311-320). Jerusalem: The Israel Museum.
- Calmeyer, P., & Seidl, U. (1983) Eine Frühurartäische Siegesdarstellung. *Anatolian Studies*, 33, 103-114. doi:10.2307/3642698

- Campbell, B. (2006) *The Roman Army 31 BC - AD 337: A Sourcebook*. London: Routledge.
- CDA Black J., George A. ve Postgate N. (Ed), *A Concise Dictionary of Akkadian*. Harrassowitz Verlag, 2000
- Charpin, D. (2012) *Hammurabi of Babylon*. London: Tauris [u.a.].
- CTU A Salvini M., Corpus dei Testi Urartei, Volume I. Le iscrizioni su pietra e roccia I Testi, CNR - Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2008.
- CTU B Salvini M., Corpus dei Testi Urartei, Volume IV. Le iscrizioni su pietra e roccia, CNR - Istituto di studi sulle civiltà dell'Egeo e del Vicino Oriente, 2012.
- Çavuşoğlu, R., Gökce, B., & Işık, K. (2010) Urartu Krallığı'nda Harem. *Colloquium Anatolicum*, IX, 153-168.
- Çavuşoğlu, R., Işık, K., & Gökce, B. (2014) Women and Their Status in Urartu: A Critical Review. *Ancient Near Eastern Studies*, 51, 237-263.
- Çevik, N. (2000) *Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri* (Vol. VI-58). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çifçi, A. (2017) *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom* (Vol. 89). Leiden, Boston: Brill.
- Çifçi, A., & Greaves, A. M. (2013) Urartian Irrigation Systems: A Critical Review. *Ancient Near Eastern Studies*, 50, 191-214.
- Çilingiroğlu, A., & Salvini, M. (Eds.) (2001) *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eidurukai 1989-1998*. Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Çilingiroğlu, A. (1983) Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları. *Anadolu Araştırmaları*, 9, 311-323.
- Çilingiroğlu, A. (1984a) *Urartu ve Kuzey Suriye-Siyasal ve Kültürel İlişkiler*. Bornova-Izmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Çilingiroğlu, A. (1984b) Van-Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 2, 159-161.
- Çilingiroğlu, A. (1987) Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 09(I), 229-247.

- Çilingiroğlu, A. (1993) Van-Dilkaya Höyüğü Kazıları Kapanış. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 14(I), 469-491.
- Çilingiroğlu, A. (1997) *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. İzmir: Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı.
- Çilingiroğlu, A. (2001) Temple Area. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (s. 37-65). Rome: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Çilingiroğlu, A. (2011a) Ayanis Kalesi / Ayanis Fortress. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (s. 336-359). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (2011b) Urartu Dini / Urartian Religion. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (s. 186-199). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çilingiroğlu, A. (2012) Urartian Temples. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimansky (Eds.), *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007* (s. 295-307). Leuven: Peeters
- Çilingiroğlu, A. (2018) Artifacts Belonging to Queen Qaquli and Mr. Tigursagga from an Elaborately Decorated Quarter of the Ayanis Fortress. In E. Simpson (Ed.), *The Adventure of the Illustrious Scholar* (s. 215-224). Leiden: Brill.
- Çilingiroğlu, A., & Batmaz, A. (2014) Ayanis Kalesi 2009-2012 Kazıları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 35/1, 175-198.
- Çilingiroğlu, A., & Derin, Z. (2001) Armour And Weapons. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (s. 156-187). Roma: CNR – Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Dalley, S. (1985) Foreign Chariotry and Cavalry in the Annies of Tiglath-Pileser II and Sargon II. *Iraq*, 47, 31 - 48.
- Dandamaev, M. A. (1984) *Slavery in Babylonia*. DeKalb, Ill.: Northern Illinois Univ. Press.

- Danışmaz, H. (2018a) *Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi*. (Doktora). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Danışmaz, H. (2018b) Political Relations between the Urartian and Assyrian Kingdoms: A Regional Comparison in Areas of Conflict. *Anadolu Araştırmaları*, 21, 18.
- Danışmaz, H. (2020) *Urartu Krallığı Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Derin, Z. (1997) Potters' Marks of Ayanis Citadel, Van. *Anatolian Studies*, 49, 81-100.
- Dezsö, T. (2012) *The Assyrian Army. I: The Structure of the Neo-Assyrian Army. I. Infantry*. Budapest: Eötvös University Press.
- Dezsö, T. (2014) Neo-Assyrian Military Intelligence. In H. Neumann, R. Dittmann, S. Paulus, G. Neumann, & A. Schuster-Brandis (Eds.), *Krieg und Frieden im Alten Vorderasien, 52e Rencontre Assyriologique Internationale International Congress of Assyriology and Near Eastern Archaeology Münster, 17.–21. Juli 2006* (s. 221-235). Münster.
- Dezsö, T. (2016) *THE ASSYRIAN ARMY II: RECRUITMENT AND LOGISTICS*. Budapest: EÖTVÖS UNIVERSITY PRESS.
- Dezsö, T., Niederreiter, Z., & Bodnar, C. (2021) *URARTIAN BRONZES: A Preliminary Report on a Looted Hoard of Urartian Bronzes*. Budapest: Eötvös Loránd University.
- Diakonoff, I. M. (1952) K voprosu o sud'be plennykh v Assirii i Urartu. *Vestnik Drevnej Istorii*, 1, 90-100.
- Diakonoff, I. M. (1963) *Urartskij Pisma i Dokumenty (Urartian Letters and Documents) (UPD)*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Diakonoff, I. M. (1971) *Hurrisch und Urartaisch* (K. Sdrembek, Trans.). Munich: Kitzinger.
- Diakonoff, I. M. (1972) Socio-Economic classes in Babylonia and the Babylonian concept of social stratification. In D. O. Edzard (Ed.), *Gesellschaft im Alten Zweistromland und in den angrenzenden Gebiete (XVIII. Rencontre*

- Assyriologique Internationale*) (s. 41-52). Munich: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- Diakonoff, I. M. (1974a) Slaves, Helots and serfs in early Antiquity. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 22, 45-78.
- Diakonoff, I. M. (1974b) *Structure of Society and State in Early Dynastic Sumer*. Los Angeles.
- Diakonoff, I. M. (1975) The Rural Community in the Ancient Near East. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 18(2), 121-133. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/3632116>
- Diakonoff, I. M. (1982) The Structure of Near Eastern Society before the Middle of the 2nd Millennium B.C. *Oikumene*, 3, 7-100.
- Diakonoff, I. M. (1984) *The Pre-history of the Armenian People* New York: Caravan Books.
- Diakonoff, I. M. (1991) Sacrafies in the City of Teiseba (UKN 448) Lightd on the Social History of Urartu. *Archaeologische Mitteilungen aus Iran*, 24, 13-21.
- Diakonoff, I. M. (1999) *The Paths of History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Diakonoff, I. M., & Kashkai, S. M. (1981) *Geographical Names According to Urartian Texts*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.
- Diker, H. (2016) *Ayasofya ve Onarımları*. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Dinçol, A., & Dinçol, B. (1992) Die urartäische Inschrift aus Hanak (Kars). In H. Otten, E. Akurgal, H. Ertem, & A. Süel (Eds.), *Sedat Alp'a Armağan. Festschrift für Sedat Alp. Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp* (Vol. 1, s. 109-117.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Dinçol, A. M. (1976) Die neuen urartäischen Inschriften aus Körzüt. *Istanbuler Mitteilungen*, 26, 19-30.
- Dubovsky, P. (2005) *A study of the Neo-Assyrian intelligence services and their significance for 2 Kings 18-19*. (PhD). Harvard University, Massachusetts.

- Duymuş Florioti, H. (2015) *Çivi Yazılı Metinler ve Arkeolojik Kaynaklar Işığında - Asur İmparatorluk Dönemi Kraliçeleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- eCUT Electronic Corpus of Urartian Texts:
<http://oracc.museum.upenn.edu/ecut>
- Eilers, W. (1971) *Semiramis. Entstehung u. Nachhall einer altoriental*. Sage, Wien, Köln, Graz,: Böhlau in Komm.
- Erdem, A. Ü., & Konyar, E. (2011) Urartu Çanak Çömleği / Urartian Pottery. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (s. 266-283). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Erdem, A. Ü. (2013) Potters Marks In Urartu On The Basis Of New Evidence From Ayanis Fortress. *Iranica Antiqua*, 48, 193-220.
- Erdoğan, S. (2006) *Minua (Şamram) Kanalı ve Urartu Bahçeleri [Minua's (Şamram) Canal and Urartin Gardens]*. (Yüksek Lisans). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Erdoğan, S. (2017) *Doğu Anadolu Bölgesi Tek Odalı Kaya Mezarları: Kökeni, Gelişimi ve Tipolojisi*. (Doktora). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Erzen, A. (1976) Van Kalesi 1974 Çalışmaları. *Türk Arkeoloji Dergisi*, 23, 49-52.
- Erzen, A. (1978) *Çavuştepe I. M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Erzen, A. (1988) *Çavuştepe I. Urartian Architectural Monuments of the 7th and 6th Centuries B. C. and a Necropolis of the Middle Ages*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Fazlıoğlu, İ. (1997) *Eskiçağda Dokuma*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları
- Forbes, T. B. (1983) *Urartian Architecture*. Oxford: B.A.R.
- Frame, G. (2021) *RINAP 2: The Royal Inscriptions of Sargon II, King of Assyria (721–705 BC)*: Penn State University Press.
- Fuchs, A. (1994) *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad* Göttingen: Cuvillier.

- Fuchs, A. (2012) Urartu in der Zeit. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimansky (Eds.), *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007* (s. 135-161). Leuven: Peeters
- Galil, G. (2007) *The Lower Stratum Families in the Neo-Assyrian Period*. Leiden-Boston: Brill.
- Garbrecht, G. (1988) Water management for irrigation in Antiquity (Urartu 850 to 600 B.C.). *Irrigation and Drainage Systems*, 2, 185 - 198.
- Genç, B. (2015) *Urartu ve Assur Arasındaki Kültürel İlişkiler ve Urartu'nun Dönüşümünde Assur Etkisi*. (Doktora). Marmara Üniversitesi İstanbul.
- Genç, B. (2016) The Door of Haldi in Pagan/Yeşilalıç and A New Approach on Susi Temple. *Aramazd/Armenian Journal of Near Eastern Studies*, IX(2-2015), 67–76.
- Genç, B. (2019) From Khazane Kapoussi/Hazine Kapısı to Analıkız: Rethinking a Place at Tuşpa Citadel. In G. A. Avetisyan H., Sargsyan G. and Bobokhyan A. (Ed.), *Over the Mountains and Far Away: Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday* (s. 231-240). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Genç, B., & Konyar, E. (2020) Van Kalesi Analıkız Yapısı: İşlev ve Kronolojisine Dair Bir Değerlendirme. *Anadolu Araştırmaları*, 1-23. doi:10.26650/anar.2019.22.660245
- Genç, B., Konyar, E., & Tan, A. (2021) THE TUŞPA CITADEL AND MOUND EXCAVATIONS, 2010–2019. In S. R. Steadman & G. McMahon (Eds.), *The Archaeology of Anatolia, Volume IV: Recent Discoveries (2018–2020)* (s. 194-209). United Kingdom: Cambridge Scholars Publishing.
- Gillmann, N. (2009-2010) Le Temple De Muşaşir Une Nouvelle Tentative De Restitution. *State Archives of Assyria Bulletin*, XVIII, 245-263.

- Gökce, B. (2011) *Arkeolojik Buluntular, Betimle Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar* (PhD). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van
- Gökce, B. (2017) Urartu Krallığı'nda Din Görevlileri. *Belleten*, LXXXI(290), 23-42.
- Gökce, B., Işık, K., & Değirmencioglu, H. (2013) On Urartian Chariots. In A. J. Veldmeijer & S. Ikram (Eds.), *Chasing Chariots Proceedings of the First International Chariot Conference (Cairo 2012)* (s. 107-122). Leiden: Sidestone Press.
- Gökçe, B. (2019) *Urartu Krallığında Tekerlekli Taşıtlar / Wheeled Vehicles in the Urartian Kingdom*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Gökçe, B., & Bilen, G. (2019) Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi Dokuma Aletleri. *Anadolu/Anatolia*, 45, 33-56.
- Grayson, A. K. (1995) Eunuchs in Power. Their Role in the Assyrian Bureaucracy. In M. Dietrich & O. Loretz (Eds.), *Vom Alten Orient zum Alten Testament-Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85. Geburtstag am 19. Juni 1993* (s. 85-98). Kevelaer: Verlag Butzon & Bercker.
- Grekyan, Y. (2016) A Note on the Toprakkale Tablet. *N.A.B.U.*, 1, 54-56.
- Grekyan, Y. H. (2017) The Settlement Size and Population Estimation of the Urartian Cities. In P. S. Avestisyan & Y. H. Grekyan (Eds.), *Bridging Times and Spaces Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies Honouring Gregory E. Areshian on the occasion of his sixty-fifth birthday* (s. 103-132). Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Grekyan, Y. (2019) The Problem of the Origin of the Urartian Scribal School. In G. A. Avetisyan H., Sargsyan G. and Bobokhyan A. (Ed.), *Over the Mountains and Far Away Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday* (s. 244-262). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Groß, M. M. (2020) *At the Heart of an Empire The Royal Household in the Neo-Assyrian Period* (Vol. 292): Peeters Publishers.

- Guarducci, G. (2019) *Nairi Lands: The Identity of the Local Communities of Eastern Anatolia, South Caucasus and Periphery During the Late Bronze and Early Iron Age, A Reassessment of the Material Culture and the Social-Economic Landscape*. Oxford - Philadelphia: Oxbow Books.
- Günbattı, C. (2012) *Kültepe-Kaniş*. Kayseri: Kayseri Büyük Şehir Belediyesi Yayınları.
- Günbattı, C., Çeçen, S., Gökçek, L. G., & Akyüz, F. (2020) *Kahramanmaraş'ta Bulunmuş Yeni Asurca Tabletler: Türk Tarih Kurumu*.
- Güterbock, H. G., & Hout, T. v. d. (1991) *The Hittite instruction for the royal bodyguard*. Chicago, Ill.: Oriental Inst. of the Univ. of Chicago.
- Hallo, W. W. (1980) Royal Titles from the Mesopotamian Periphery. *Anatolian Studies*, 30, 189-195.
- Harouthiounyan, N. (2001) *Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions*. Yerevan.
- HchI König F.W., Handbuch der Chaldischen Inscriften. Selbstverlage des Herausgebers, 1955.
- Hellwag, U. (2000) “Sohn der Königin” lú A.NIN-li oder “Wasserwirtschaftsminister” lú A.ZUM-li? Überlegungen zu einem “fragwürdigen” Amt am urartäischen Königshof. *Akkadica*, 117, 20-43.
- Hellwag, U. (2005) A. ZUM-li versus A.NIN-li: some thoughts on the owner of the so-called Prinzensiegel at Rusa II's court. In A. Çilingiroğlu & G. Darbyshire (Eds.), *Anatolian Iron Ages 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001* (s. 91-98). London SWIY 5AH: British Institute at Ankara.
- Hipp, K. (2019) Urartian Envoys to Ashurbanipal's Court – Some Remarks on the Assyro - Urartian Relations in the First Half of the 7th Century BC. In G. A. Avetisyan H., Sargsyan G. and Bobokhyan A. (Ed.), *Over the Mountains and Far Away: Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday* (s. 283-291). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.

- Honggeng, G. (2004) The Assyrian Intelligence Activities during the Assyrian Empire. *Journal of Assyrian Academic Studies*, 18/2, 59-71.
- Hout, T. P. J. V. D. (2013) Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi In Meltem Doğan- Alparslan & M. Alparslan (Eds.), *Hititler; Bir Anadolu Uygarlığı* (Vol. 3, s. 22-44). İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hovhannissian, C. (1973) *Erebuni*. Yerevan: Hayastan Publishing House.
- HZL Rüter C. ve Neu E., Hethitisches Zeichenlexikon. Otto Harrassowitz Verlag, 1989.
- İnalcık, H. (1958) Osmanlı Padişahı. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13(4), 68-79.
- Işık, K. (2014) Van Kalesi Höyüğü Kazılarında Keşfedilen Urartu Yazılı Belgeleri. *Colloquium Anatolicum/Anadolu Sohbetleri*, XIII, 173-183.
- Işık, K. (2015) *Urartu Yazılı Kaynaklarında Geçen Yer Adları ve Lokalizasyonları*. (Doktora Tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.
- Işık, K., Aras, O., & Akın Aras, A. (2021) Inscribed Bullae Found during Excavations on the Northern Slope of Ayanis Fortress in 2015 and a New Urartian Building Name, É.Tamali. *Journal of Cuneiform Studies*, 73, 179-191.
- Işık, K., & Genç, B. (2012) The Location of uru Tuspa and A New Inscribed Column Base Belonging to Ispuini, King Of. *ARAMAZD (ARMENIAN JOURNAL OF NEAR EASTERN STUDIES (AJNES))*, 7(1), 72-79.
- Işık, K., & Işıklı, M. (2015) Inscribed Bullae and Bone Layer Discovered at the Ayanis Fortress/Van in 2014. *Altorientalische Forschungen*, 42(2), 142-152.
- Işık, K., & Kuvanç, R. (2018) A New Part of Horse Trapping Belonging to Urartian King Minua from Adana Archaeology Museum and on Urişhi-Urişhusi-Ururda Words in Urartian. *Colloquium Anatolicum*, 17, 223-239.
- Işıklı, M., & Işık, K. (2021) AN ANALYSIS OF THE ARCHAEOLOGICAL AND TEXTUAL DATA FROM THE PODIUM HALL AT AYANİS: IS THIS THE SANCTUARY OF THE URARTIAN GODDESS 'ARUBAINI? In S. R. Steadman & G. McMahon (Eds.), *The Archaeology*

- of Anatolia, Volume IV: Recent Discoveries (2018–2020)* (s. 170-193): Cambridge Scholars Publishing.
- Karaosmanoğlu, M. (2008) Altıntepe Kalesi İkinci Dönem Kazıları. In B. Can & M. Işıklı (Eds.), *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları: Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı* (s. 69-83). İstanbul: Zero Prod. Ltd.
- Karaosmanoğlu, M. (2021) ERZİNCAN/ALTİNTEPE. In G. R. Tsetschladze, A. Çilingiroğlu, M. B. Baştürk, & J. Hargrave (Eds.), *Archaeology and History of Urartu (Biainili)* (Vol. 28, s. 437-456): Peeters Publishers.
- Kellner, H.-J. (1991) *Gürtelbleche aus Urartu*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Kertai, D. (2013) The Queens of the Neo-Assyrian Empire. *Altorientalische Forschungen*, 40(1). doi:10.1524/aof.2013.0006
- Kleiss, W. (1964) Zur Rekonstruktion des Urartaischen Tempels. *Istanbul Mitteilungen*, 14, 1-14.
- Kleiss, W. (1968) Urartaische Plätze in Iranisch-Azerbaidjan. *Istanbul Mitteilungen*, 18, 1-44.
- Kleiss, W. (Ed.) (1979) *Bastam I*. Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Kocaman, S. E. (2007) *Urartu Kültürü Üzerindeki Geç Hitit Etkileri* (Yüksek Lisans). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Koday, S. (2005) *Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 949
- Konakçı, E. (2006) *Urartu Krallığı'nda Toplu Nüfus Aktarımları ve Bu Uygulamanın Urartu Kültürüne Etkileri*. (Yüksek Lisans). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Konakçı, E. (2009) Urartu Krallığı'nın Ekonomik ve Siyasi Yapılanmasında Toplu Nüfus Aktarımları. In H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, & E. Konakçı (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper*

- Sea (s. 367-381). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Konakçı, E., & Baştürk, M. B. (2009) MILITARY AND MILITIA IN THE URARTIAN STATE. *Ancient West & East*, 8, 169-201.
- Konyar, E. (2007) "Anıtsal Kaya İşaretleri" ? Atılı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 23, 1-5.
- Konyar, E. (2013) Urartu Kaya Kalıpları: Araba Tekerlekleri In O. Tekin, M. H. Sayar, & E. Konyar (Eds.), *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler/Essays in Honour of M. Taner Tarhan* (s. 239-245). İstanbul: Ege Yayınları.
- Konyar, E., Avcı, C., Yiğitpaşa, D., Tan, A., & Tümer, H. (2016) Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2014 Yılı Kazı Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 37(2), 573-590.
- Konyar, E., Genç, B., & Tan, A. (2018) Tuşpa Sitadeli'nden Yeni bir Kaya Mezarı: BG 90. *Colloquium Anatolicum*, 17, 211-222.
- Konyar, E., Işık, K., Kuvanç, R., Genç, B., & Gökçe, B. (Eds.). (2018) *ZAİAHİNA'NIN BRONZLARI*. İstanbul. Doğubeyazıt Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kozbe, G., Çevik, Ö., & Sağlamtimur, H. (2001) Pottery. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (s. 85-153). Roma: CNR – Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- König, F. W. (1955) *Handbuch der chaldischen Inschriften I-II (HchI)* (Vol. 8). Graz: Selbstverlage des Herausgebers
- Köroğlu, K. (1996) *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Köroğlu, K. (2001) Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası. *Belleten*, LXIV/241, 717-741.
- Köroğlu, K. (2006) *Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köroğlu, K. (2007) New Observations on the Origin of the Single-Roomed Rock-Cut Tombs of Eastern Anatolia. In M. Alparslan, M. Doğan-Alparslan, & H. Peker (Eds.), *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan. VITA. Festschrift in Honor*

- of Belkıs Dinçol and Ali Dinçol* (s. 445-456). İstanbul: Ege Yayınları.
- Köroğlu, K. (2009) Urartu Dönemi Bey Konakları. In H. Sağlamtimur, E. Abay, Z. Derin, A. Ü. Erdem, A. Batmaz, F. Dedeoğlu, M. Erdalkıran, M. B. Baştürk, & E. Konakçı (Eds.), *Altan Çilingiroğlu'na Armağan. Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat/ Studies in Honour of Altan Çilingiroğlu. A Life Dedicated to Urartu on the Shores of the Upper Sea* (s. 383-394). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Köroğlu, K. (2011) Urartu: Krallık ve Aşiretler / Urartu: The Kingdom and Tribes. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim / Transformation in the East* (s. 12-53). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K. (2018) Üçtepe. In K. Köroğlu & S. F. Adalı (Eds.), *Assurlular Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı* (s. 324-339). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K. (2020) Urartu: Krallık ve Aşiretler. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim* (s. 1-35). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Köroğlu, K., & Konyar, E. (2005) Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı problemi. *Arkeoloji ve Sanat*, 119, 25-38.
- Köroğlu, K., & Konyar, E. (2008a) Comments on the Early/ Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin. In *Ancient Near Eastern Studies 45. A Re-Assessment of Iron Ages Chronology in Anatolia and Neighbouring Regions. Proceedings of a Symposium held at Ege University, Izmir, Turkey, 25-27 May 2005* (s. 123-146).
- Köroğlu, K., & Konyar, E. (2008b) "Comments on the Early/Middle Iron Age Chronology of Lake Van Basin. *ANES*, 45, 123-146.
- Kristensen, A. K. G. (1988) *Who were the Cimmerians, and where did they come from? Sargon II, the Cimmerians, and Rusa I.* Copengahen: Munksgaard.
- Kroll, S. (2011) İran'daki Urartu Şehirleri / Urartian Cities in Iran. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim/ Transformation in the East* (s. 150-169). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- KUKN Harouthiounyan N., Korpus Urartskikh
Klinoobraznykh Nadpisei. 2001.
- Lake, K., & Lake, S. (1939) The Citadel of Van. *Asia. The Magazine of the Orient*, 39, 74-80.
- Lanfranchi, G. B. (1983) Some New Texts about a Revolt against the Urartian King Rusa I. *Oriens Antiquus* 22, 123-135.
- Laroche, E. (1978) *Glossaire de la langue hourrite*: Klincksieck.
- Layard, A. H., Bruce, W. N., & Otway, A. (1903) *Autobiography and letters from his childhood until his appointment as H.M. Ambassador at Madrid. Vol. I*. Londra: John Murray.
- Levine, L. D. (1977) Sargon's Eighth Campaign. In L. D. Levine & T. C. Young (Eds.), *Mountains and Lowlands: Essays in the Archaeology of Greater Mesopotamia* (s. 135-151). Malibu: Undena Publications.
- Liddell, H. G. S. R. J. H. S. M. R. (1996) *A Greek-English lexicon*. Oxford; New York: Clarendon Press ; Oxford University Press.
- Loon, M. N. V. (1966) *Urartian Art* (Vol. XX). Leiden: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut
- Maner, Ç. (2018) Anadolu'da Dokuma Devrimi Neolitik Çağ'dan Demir Çağı'na Yünün Tarihi ve Maddi Değeri. In E. Kızılcık (Ed.), *Tarihi Dokumak: Bir Kentin Gizemi, Sof* (s. 43-63). Ankara: Koç Üniversitesi VEKAM.
- Marr, N., & Orbeli, I. (1922) *Archeologi Ceskaja Ekspediciya 1916 Goda V Van*. Petersburg.
- Martirosyan, A. A. (1973) Drevneurartskaja metallurgiöeskaja masterskaja ve gorode Argistichinili. *Istoriko-Filologiceskij Jurnal*, 1, 133-168.
- Martirosyan, A. A. (1974) *Archaeological Monuments of Armenia, number 8: Argistihinili (in Russian)*. Erevan: Academy of Science of the Armenian Soviet Socialist Republic.
- Martirosyan, A. A. (1976) *Archaeological study of city of Argishtikhinili - Armavir*. Erivan: Russia Armenian SSR Art & Antiquities Archaeology Series.

- Mattila, R. (2000) *The king's magnates : a study of the highest officials of the Neo-Assyrian empire*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Mattila, R., & Parpola, S. (1991) *Legal transactions of the royal court of Nineveh*. Helsinki: Helsinki University Press.
- Maxwell-Hyslop, K. R. (1956) Urartian Bronzes in Etruscan Tombs. *Iraq*, 18(2), 150-167.
- May, N. N. (2015) Administrative and Other Reforms of Sargon II and Tiglath-pileser III. In N. N. May & S. Svärd (Eds.), *State Archives of Assyria Bulletin/Change in Neo-Assyrian Imperial Administration: Evolution and Revolution. Held on July 16th, 2013 on the Occasion of the LIX Rencontre Assyriologique Internationale "Law and (Dis)order in the Ancient Near East", Ghent, July 15th-19th, 2013* (Vol. XXI, s. 79-116). Padova: S.A.R.G.O.N. Editrice e Libreria.
- Mayer-Opificius, R. (1993) Gedanken zur Bedeutung des urartäischen Ortes Kefkalesi. *Istanbuler Mitteilungen*, 43, 267-278.
- Melikishvili, G. A. (1951a) Nekotorye voprosy social'no-ekonomičeskoi istorii Nairi-Urartu. *Vestnik Drevnej Istorii*, 4, 22-40.
- Melikishvili, G. A. (1951b) Some questions in Social and Economic History. *Vestnik Drevnej Istorii*, 4, 22-40.
- Melville, S. C. (2016) *The Campaigns of Sargon II. King of Assyria, 721-705 B.C.*: University of Oklahoma Press.
- Mendelsohn, I. (1978) *Slavery In the Ancient Near East (A Comparative Study Of Slavery In Babylonia, Assyria, Syria, And Palestine From The Middle Of The Third Millennium To The End Of The First Millennium)*. Westport Connecticut: Greenwood Press.
- Merhav, R. (Ed.) (1991a) *Urartu, A Metal working Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem: Israel Museum.
- Merhav, R. (1991b) Chariot And Horse Fittings (Chariot Accessories, Horse Trappings, Pairing And Grouping Of Chariot And Horse Fittings). In M. R. (Ed.), *Urartu - A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (s. 51-114). Jerusalem: The Israel Museum.

- Merhav, R. (1991c) Secular And Cultic Furniture. In M. R. (Ed.), *Urartu - A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (s. 245-272). Jerusalem: The Israel Museum.
- Millard, A. (1994) *The Eponyms of the Assyrian Empire 910-612 BC.* Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Moses, v. C. (1869) *Des Moses von Chorene Geschichte Gross-Armeniens.* Regensburg: Manz.
- Movsisyan, A. (2019) From Petroglyphs to Alphabet. A Brief Characterization of the Writing Culture of Pre-Christian Armenia. In G. A. Avetisyan H., Sargsyan G. and Bobokhyan A. (Ed.), *Over the Mountains and Far Away Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday* (s. 359-370). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- Muscarella, O. W. (1962) The Oriental Origin of Siren Cauldron Attachments. *Hesperia*, 31(4), 317-329.
- Muscarella, O. W. (2006) Urartian Metal Artifacts: An Archaeological Review. In *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* (Vol. 12/1-2, s. 147-177). Leiden: Koninklijke Brill NV.
- Muscarella, O. W. (2013) Urartian Metal Artifacts: An Archaeological Review. In T. Schneider (Ed.), *Archaeology, Artifacts and Antiquities of the Ancient Near East* (Vol. 62, s. 621-650). Leiden-Boston: Brill.
- Oded, B. (1979) *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire.* Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag.
- Ozan, A. (2004) *Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Sonuçları.* (Yüksek Lisans Tezi Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, İzmir. (146448)
- Ozan, A. (2006) Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı: Nedenler ve Sonuçlar/The Northern Expansion of the Urartian Kingdom: Reasons and Results. *Arkeoloji Dergisi*, VIII(2), 33-45.
- Öğün, B. (1970) *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Samram (Semiramis) Kanalı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özfırat, A. (2017) Melekli-Kültepe (İğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki

- Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti. *Olba*, XXV, 161-182.
- Özgen, E. (1983) The Urartian Chariot Reconsidered: I. Representational Evidence, 9th-7th Centuries B.C. *Anatolica* 10, 111-131.
- Özgen, E. (1984) The Urartian Chariot Reconsidered: II. Archaeological Evidence, 9th-7th Centuries B.C. *Anatolica* 11, 91-154.
- Özgüç, T. (1961) Altıntepe Kazıları-Excavation at Altıntepe. *Belleten*, 25, 253-290.
- Özgüç, T. (1966) *Altıntepe I, Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri-Architectural Monuments and Wall Paintings*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özgüç, T. (1969) *Altıntepe II Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Parpola, S., & Porter, M. (Eds.) (2001) *The Helsinki Atlas Of The Near East In The Neo-Assyrian Period*. Finland: The Casco Bay Assyriological Institute The Neo-Assyrian Text Corpus Project. Casco Bay Assyriological Institute.
- Payne, M. R. (2002) Urartu Hacim Ölçüleriyle İlgili Yeni Bulgular. *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler*, 13, 1-3.
- Payne, M. (2005) *Urartian Measures of Volume*. Louvain: Peeters Press.
- Payne, M. R. (2006) *Urartu Çiviyazılı Belgeler Kataloğu*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pecirková, J. (1977) The Administrative Organisation of the Neo-Assyrian Empire. *Archiv Orientalni*, 45, 211.
- Pettinato, G. (1988) *Semiramis Herrin über Assur und Babylon ; Biographie*.
- Pinnock, F. (2019) A Note about an Ewer of Probable Anatolian Production, from One of the Tombs of the Assyrian Queens at Nimrud*. In G. A. Avetisyan H., Sargsyan G. and Bobokhyan A. (Ed.), *Over the Mountains and Far Away Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday* (s. 426-433). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.

- Piotrovsky, B. (1950) *Karmir Blur* (Vol. I). Yerevan: Издательство Академии Наук Армянской ССР.
- Piotrovsky, B. (1952) *Karmir Blur II* (Vol. II). Yerevan: Издательство Академии Наук Армянской ССР.
- Piotrovsky, B. (1955a) *Karmir Blur III* (Vol. III). Yerevan: Издательство Академии Наук Армянской ССР.
- Piotrovsky, B. (1955b) *Karmir Blur IV* (Vol. IV). Yerevan: Издательство Академии Наук Армянской ССР.
- Piotrovsky, B. B. (1965) Urartu Dini. *Dil ve tarih cografiya Fakultesi Dergisi*, 23(Journal Article), 39-49.
- PNA Prosopography of the Neo-Assyrian. Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Postgate, J. N. (2000) The Assyrian Army in Zamua. *Iraq*, 62, 89-108.
- Postgate, J. N. (2013) *Bronze Age Bureaucracy. Writing and the Practice of Government in Assyria*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Radner, K. (Ed.) (1998) *The Prosopography of the Neo-Assyrian Empire* (Vol. I/1). Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Radner, K. (2012) Between a rock and a hard place: Muṣaṣir, Kumme, Ukku and Šubria – the buffer states between Assyria and Urartu. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimansky (Eds.), *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium held in Munich 12-14 October 2007 Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007* (Vol. Acta Iranica 51, s. 243-264). Leuven: Peeters
- Radner, K. (2015) Hired Labor in the Neo-Assyrian Empire. In P. Steinkeller & M. Hudson (Eds.), *Labor in the Ancient World* (s. 329-343). Dresden: Islet-Verlag.
- Rassam, H. (1897) *Asshur and the Land of Nimrod*. Cincinnati: Curts & Jennings.
- Reade, J. (1994) *Campaigning Around Musasir*. Paper presented at the Anatolian Iron Ages III. Anadolu Demir Çağları 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990/ III.

- Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6-12 Ağustos 1990, Ankara.
- Reade, J. E. (2019) The Assyria-Urartu Relationship and the Political Role of Mercenaries. In G. A. Avetisyan H., Sargsyan G. and Bobokhyan A. (Ed.), *Over the Mountains and Far Away Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday* (s. 440-456). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.
- RIMA The Royal Inscriptions of Mesopotamia Assyrian Periods.
- RINAP The Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period.
- Richter, T. (2012) *Bibliographisches Glossar des Hurritischen*: Harrassowitz.
- Roaf, M. (2012a) Could Rusa Son Of Erimena Have Been King Of Urartu During Sargon’S Eighth Campaign. In K. S., G. C., H. U., R. M., & Z. P. (Eds.), *Biainili-Urartu* (s. 187-216). Belgium: Peeters.
- Roaf, M. (2012b) Towers With Plants Or Spears On Altars: Some Thoughts On An Urartian Motif. In K. S., G. C., H. U., R. M., & Z. P. (Eds.), *Biainili-Urartu* (s. 351-372). Belgium: Peeters.
- SAA States Archives of Assyria. Helsinki University Press.
- Sabin, P., Wess, H. V., & Whitby, M. (Eds.). (2007) *THE CAMBRIDGE HISTORY OF GREEK AND ROMAN WARFARE (Volume 1 Greece, the Hellenistic world and the rise of Rome)*. New York: Cambridge University Press.
- Saggs, H. W. F. (1974) The Nimrud Letters, 1952: Part IX. *Iraq*, 36(1-2), 199-221.
- Sagona, A., & Zimansky, P. (2009) *Ancient Turkey*. London and New York: Routledge.
- Sağlamtimur, H. (2001) *Urartu Krallığı’nın Ekonomik Yapısı*. (Doktora). Ege Üniversitesi, İzmir.
- Sağlamtimur, H. (2017) Urartu Krallığı’nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açıdan Önemi. *Anadolu Araştırmaları*, 20, 1-16.

- Salvini, M. (1967) *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla Storia della Formazione del Regno di Urartu*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Salvini, M. (1979) Die urartaische Tontafeln. In W. Kleiss (Ed.), *BASTAM I: AUSGRABUNGEN IN DEN URARTÄISCHEN ANLAGEN 1972-1975*. Berlin: GEBR. MANN VERLAG.
- Salvini, M. (1988) Die urartaischen Schriftdenkmäler aus Bastam (1977-1978). In W. Kleiss (Ed.), *Bastam II: Ausgrabungen in den urartaischen Anlagen 1977-1978* (s. 125-144). Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Salvini, M. (1994) *The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı*. Paper presented at the Anatolian Iron Ages III. Anadolu Demir Çağları 3. The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990/ III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6-12 Ağustos 1990, Ankara.
- Salvini, M. (1995a) *Geschichte und Kultur der Urartaer*. Darmstadt: Wiss. Buchges.
- Salvini, M. (1995b) Musasir. *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, 8, 444-446.
- Salvini, M. (1995c) Some Historic-Geographical Problems Concerning Assyria and Urartu. In M. Liverani (Ed.), *Neo-Assyrian geography* (s. 43-53.). Roma Università di Roma "La Sapienza".
- Salvini, M. (2001) The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-Kai) Cuneiform and Hieroglyphic. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (s. 252-270). Roma: CNR Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici.
- Salvini, M. (2001b) Inscriptions on Clay. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (s. 279-319). Roma: CNR Istituto Per Gli Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici.
- Salvini, M. (2001c) Royal Inscriptions on Bronze Artifacts. In A. Çilingiroğlu & M. Salvini (Eds.), *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998* (s.

- 271-278). Roma: CNR, Istituto per gli Studi Micenei ed Egeo-Anatolici.
- Salvini, M. (2004) Reconstruction of the susi Temple at Adilcevaz on Lake Van. In A. Sagona (Ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (s. 245-275). Leuven: Peeters.
- Salvini, M. (2006) *Urartu Tarihi ve Kültürü* (B. Aksoy, Trans.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Salvini, M. (2007a) Die urartäische Tontafel VAT 7770 aus Toprakkale. *Altorientalische Forschungen*, 34(1), 37-50.
- Salvini, M. (2007b) The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapısı. In A. Çilingiroğlu & A. Sagona (Eds.), *Anatolian Iron Ages 6, The Proceedings of the Sixth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Eskişehir 16-20 August 2004* (s. 205-210). Printed in Belgium.
- Salvini, M. (2012) Das Corpus der urartäischen Inschriften. In S. Kroll, C. Gruber, U. Hellwag, M. Roaf, & P. Zimansky (Eds.), *Biainili-Urartu: The Proceedings of the Symposium Held in Munich 12-14 October 2007 / Tagungsbericht des Münchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007* (s. 111-134). Leuven: Peeters
- Salvini, M. (2018) *Corpus dei Testi Urartei, Volume V. REVISIONE DELLE EPIGRAFI E NUOVI TESTI SU PIETRA E ROCCIA (CTU A) DIZIONARIO URARTEO SCHIZZO GRAMMATICALE DELLA LINGUA URARTEA*. Paris.
- Schramm, W. (2010) *Akkadische Logogramme*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- Schulz, F. É. (1840) Memoire: Sur le lac de Van et ses environs. *Journal Asiatique*, 9(3), 257-323.
- Seidl, U. (1979) Die Siegelbilder. In W. Kleiss (Ed.), *Bastam I: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen, 1972-1975* (s. 137-149.). Berlin: Gebr. Mann Verlag.
- Seidl, U. (1988a) Die Siegelbilder. In W. Kleiss (Ed.), *Bastam II: Ausgrabungen in den urartäischen Anlagen 1977-1978* (s. 145-163.). Berlin: Gebr. Mann Verlag.

- Seidl, U. (1988b) Urartu as a Bronzeworking Centre. In J. Curtis (Ed.), *Bronzeworking Centres of Western Asia, c. 1000-539 B.C.* (s. 169-175.). London/New York: Kegan Paul/British Museum.
- Seidl, U. (1996) Urartian Furniture. In G. Herrmann & N. Parker (Eds.), *The furniture of Western Asia, ancient and traditional : papers of the Conference held at the Institute of Archaeology, University College London, June 28 to 30, 1993* (s. 181-186). Mainz: Philipp von Zabern.
- Seidl, U. (2004) *Bronzekunst Urartus*. Mainz am Rhein: Von Zabern.
- Sevin, V. (1979) *Urartu krallığının tarihsel ve kültürel gelişimi*. (Doçentlik Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Sevin, V. (2001) Urartu Bahçeleri (Urartian Gardens). *Belleten*, 64(240), 395-414.
- Sevin, V. (2005a) Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler. The Inscription of Elazığ/Bahçecik and Some Observations About Urartian Province System. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/ Fırat University Journal of Social Science*, 15/ 2, 379-384.
- Sevin, V. (2005b) Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi, Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu. *Belleten*, LXIII/252, 355-386.
- Sevin, V. (2012) *Van Kalesi: Urartu Kral Mezarları ve Altın-tepe Halk Mezarlığı*, İstanbul: Ege Yayınları. İstanbul: Ege Yayınları.
- Sevin, V., & Kavaklı, E. (1996) *Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Van/Karagündüz: An Early Iron Age Cemetery*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Siddall, L. R. (2013) *The Reign of Adad-nīrārī III. An Historical and Ideological Analysis of An Assyrian King and His Times*: Brill.
- Speakman, R. J., Stone, E. C., Glascock, M. D., Çilingiroğlu, A., Zimansky, P., & Neff, H. (2004) Neutron Activation Analysis of Urartian Pottery from Eastern Anatolia. *Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry*, 262(1), 119-127.

- Stone, E. C., & Zimansky, P. (2003) *The Urartian Transformation in the Outer Town of Ayanis*. Paper presented at the Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond, Los Angeles.
- Stone, E. C., & Zimansky, P. E. (2004) Urartian City Planning at Ayanis. In A. Sagona (Ed.), *A View from the Highlands: Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (s. 233–243). Leuven: Peeters.
- Stone, E. C. (2012) Social Differentiation Within Urartian Settlements. In C. G. S. KROLL, u. HELLWAG, M. ROAF & P. ZIMANSKY (Ed.), *Biainili-Urartu The Proceedings of the Synlposium held in Munich 12-14 October 2007 Tagungsbericht des Miinchner Symposiums 12.-14. Oktober 2007*.
- Tan, A. (2010) *Urartu Krallığı'nın Kuruluşu*. (Yüksek Lisans). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Tan, A. (2014) *Establishment of the Urartu Kingdom*. Paper presented at the URARTIANS: A CIVILIZATION IN THE EASTERN ANATOLIA, İstanbul.
- Tan, A. (2020) Urartu Krallığı'nda Tehcir Uygulamaları ve Toplumsal Yapıya Etkileri. In İ. Albayrak (Ed.), *ESKİ YAKINDOĞU'DA SÜRGÜNLER* (s. 181-237). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Tarhan, T. (1972) *Eskiçağ'da Kimmerler Problemi, (Yayınlanmamış doktora tezi)*. İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1978) *M.Ö. XIII. Yüzyılda “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları*. (Doçentlik Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Tarhan, M. T. (1982) Urartu Devletinin «Kuruluş» Evresi ve Kurucu Krallardan «Lutipri = Lapturi» Hakkında Yeni Görüşler. *AnAdolu Araştırmalar*I, 8, 69-114.
- Tarhan, M. T. (1983) Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler. *Araştırma Sonuçları Toplantısı, I*, 109-120.
- Tarhan, M. T. (1984) The Structure of The Urartian State. *Anadolu Araştırmaları*, 9, 295-310.

- Tarhan, M. T. (1986) Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri. In *IX. Türk Tarih Kongresi: Ankara 21-25 Eylül 1981* (Vol. 9, s. 285-301.). Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tarhan, M. T. (1988) Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları - 1987. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, X(1), 369-428.
- TDK Türk Dil Kurumu Online Sözlük (<https://sozluk.gov.tr>)
- Teppo, S. (2007) Agency and the Neo-Assyrian Women of the Palace. *Studia Orientalia*, 101, 381-420.
- UKN Melikishvili G. A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. 1960 (II: 1971).
- UPD Diakonoff I. M., *Urartskij Pisma i Dokumenty*. Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR 1963.
- Ünal, A. (2016) *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, 2016.
- van Loon, M. N. (1977) The Place of Urartu in First-Millennium B.C. Trade. *Iraq*, 39(2), 229-231. Retrieved from <http://www.jstor.org.ezproxy.liv.ac.uk/stable/4200071>
- Veenhof, K. R. (1972) *Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology* (Vol. 10). Leiden: Brill.
- Wartke, R.-B. (1993) *Urartu das Reich am Ararat*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Wilhelm, G. (1976) Zur urartäischen Nominalflexion. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie*, 66(1), 105-119. doi:10.1515/zava.1976.66.1.105
- Wilhelm, G. (2008) Urartian. In R. D. Woodard (Ed.), *The Ancient Languages of Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University.
- Yakar, J. (2017) *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi: Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yakar, J. (2020) Etnoarkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu'nun Urartu Döneminde Sosyo-Ekonomik Yapısı. In K. Köroğlu & E. Konyar (Eds.), *Urartu: Doğu'da Değişim* (s. 88-103). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Yiğit, T. (2002) Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Dericiler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 42, 1-2, 211-219.
- Zimansky, P. E. (1985) *Ecology and Empire: The Structure of the Urartian State*. Chicago: The Oriental Institute Press.
- Zimansky, P. E. (1990) Urartian Geography and Sargon's Eighth Campaign. *Journal of Near Eastern Studies* 49, 1-21.
- Zimansky, P. E. (1998) *Ancient Ararat - A Handbook of Urartian Studies*. New York: Caravan Books.
- Zimansky, P. (2006) Writing, Writers, and Reading in the Kingdom of Van. In S. L. Sander (Ed.), *Margin of Writing, Origins of Cultures* (s. 257-276). Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Zimansky, P. (2019) Illiterate Urartians: Writing and the Ayanis Outer Town. In G. A. Avetisyan H., Sargsyan G. and Bobokhyan A. (Ed.), *Over the Mountains and Far Away Studies in Near Eastern History and Archaeology Presented to Mirjo Salvini on the Occasion of his 80th Birthday* (s. 560-570). Oxford: Archaeopress Publishing Ltd.

ÖZGEÇMİŞ

Araş. Gör. Dr. Armağan TAN

Öğrenim Bilgisi: : İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/Eskiçağ Tarihi
Doktora (2017-2022). Tez Adı: “*Urartu Dönemi’nde Bürokrasi ve Toplumsal Yapı*”, Tez Danışmanı: Doç. Dr. Erkan Konyar.
: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/Eskiçağ
Yüksek Lisans Tarihi (2007-2010). Tez Adı: “*Urartu Krallığı’nın Kuruluşu*”,
Tez Danışmanı: Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu.
: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
Lisans (2003-2007).
: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü.
Lisans Yandal (2004-2007).

Akademik Görevler:

Araştırma Görevlisi : İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı. (2016-)
Yardımcı Editör : Anadolu Araştırmaları Dergisi, İstanbul Üniversitesi
Yayınevi. (TR Dizin-Scopus,ESCI).

Eserler:

Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

- Tan, Armağan (Baskıda). Urartu Bürokrasisi’ne Dair Notlar ve İdari Açısından Krali Kentlerin Konumu. *Colloquium Anatolicum*, 21.
- Konyar, Erkan; Genç, Bülent; Avcı, Can; Tan, Armağan (2019). Excavations at the Old City, Fortress, and Mound of Van: Work in 2018. *Anatolia Antiqua*, 27, 169-183.
- Konyar, Erkan; Genç, Bülent; Tan, Armağan (2018). Tuşpa Sitadeli’nden Yeni Bir Kaya Mezarı: BG 90. *Colloquium Anatolicum*, 17, 211-220.
- Konyar, Erkan; Genç, Bülent; Konyar, H. Banu; Tan, Armağan; Avcı, Can (2018). Excavations at the Old City, Fortress, and Mound of Van: Work in 2017. *Anatolia Antiqua*, 26, 143-153.
- Konyar, Erkan; Genç, Bülent; Avcı, Can; Tan, Armağan (2017). The Van Tuşpa Excavations 2015-2016. *Anatolia Antiqua*, 25, 127-142.
- Konyar, Erkan; Genç, Bülent; Avcı, Can; Akgün, Rıza Gürler; Tan, Armağan (2015). Van Kalesi Tuşpa Horhor Çeşmesi. *Colloquium Anatolicum*, 14, 73-81.

- Konyar, Erkan; Avcı, Can; Genç, Bülent; Akgün, Rıza Gürler; Tan, Armağan (2013). Excavations at the Van Fortress, Mound and the Old City of Van in 2012. *Colloquium Anatolicum*, 12, 193-210.

Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler :

- Konyar, Erkan; Genç, Bülent; Avcı, Can; Tan, Armağan (2019). Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2018. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2 (41), 65-83.
- Tan, Armağan (2014). Establishment of the Urartu Kingdom. *Urartians: A Civilization In The Eastern Anatolia*, 29-43. (Tam Metin Bildiri/Davetli Konuşmacı). Rezan Has Müzesi, Editör: Altan Çilingiroğlu, Kemalettin Köroğlu, ISBN:978-625-1792-04-7, İngilizce (Bilimsel Kitap).

Yazılan ulusal/uluslararası kitaplar veya kitaplardaki bölümler:

- Tan, Armağan (Baskıda). The Earliest Royal Building of the Urartian Kingdom: Sardursburg. *Tuşpa I* içinde. Brill Publications.
- Genç, Bülent; Işık, Kenan; Tan, Armağan; Tümer, Hale (Baskıda). Sirşini of the Tuşpa. *Tuşpa I* içinde. Brill Publications.
- Genç, Bülent; Tan, Armağan; Avcı, Can; Akgün, Rıza Gürler (Baskıda). The Tuşpa Fountain. *Tuşpa I* içinde. Brill Publications.
- Genç, Bülent; Konyar, Erkan; Tan, Armağan (2021). The Tuşpa Citadel and Mound Excavations, 2010–2019, *The Archaeology of Anatolia, Volume IV: Recent Discoveries (2018–2020)* içinde, Editörler: Sharon R. Steadman ve Gregory McMahon. Cambridge Scholars Publishing.
- Tan, Armağan (2020). Urartu Krallığı'nda Tehcir Uygulamaları ve Toplumsal Yapıya Etkileri, *Eski Yakındoğu'da Sürgünler*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Editör: İrfan Albayrak, ISBN:978-625-7799-12-6, Türkçe (Bilimsel Kitap).

Ulusal bilimsel toplantılarda sunulan poster ve bildiri kitaplarında basılan bildiriler:

- Konyar, Erkan; Genç, Bülent; Avcı, Can; Tan, Armağan (2020). Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2018. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, (41/2), 65-83. (Uluslararası)
- Konyar, Erkan; Avcı, Can; Genç, Bülent; Tan, Armağan (2019). Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2018 Yılı Çalışmaları Poster Sunumu. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi *Arkeolojik Kazı ve Araştırmalar Toplantısı*-18 (13-15 Mayıs 2019) (Özet Bildiri ve Poster).
- Konyar, Erkan; Avcı, Can; Tan, Armağan (2018). Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2017 Yılı Çalışmaları Poster Sunumu. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi *Arkeolojik Kazı ve Araştırmalar Toplantısı*-17 (Özet Bildiri ve Poster)
- Konyar, Erkan; Genç, Bülent; Konyar, H. Banu; Tan, Armağan; Yılmaz, Anıl; Avcı, Can (2018). Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2017 Yılı

Çalışmaları. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 40/1, 711-732. (Tam Metin Bildiri/Sözlü Sunum).

- Konyar, Erkan; Avcı, Can; Yiğitpaşa, Davut; Tan, Armağan; Tümer, Hale (2016). Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü 2014 Yılı Kazı Çalışmaları. *37. Kazı Sonuçları Toplantısı*.
- Konyar, Erkan; Avcı, Can; Genç, Bülent; Akgün, Rıza Gürler; Tan, Armağan (2014). Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları 2012 Yılı Çalışmaları. *35. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, 358-370.

Diğer Yayınlar:

- Tan, Armağan (2018). Van Kalesi-Tuşpa'dan Yeni Keşifler: 2500 Yıllık Bir Ayak İzi. *Aktüel Arkeoloji*, 40-43.

Tasarım:

- Tan, Armağan (*Kemalettin Köroğlu ve Harun Danışmaz ile birlikte*). ***Urartu Krallığı Haritası***, Yayınlandığı Yerler; Aktüel Arkeoloji Dergisi 30. Sayı Urartu Özel Sayısı (Ek olarak); Yapı Kredi Yayınları *Urartu Doğu'da Değişim, Transformation in the East*, kitabı içinde s. 15; Çifçi (2017), *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*, kitabı içinde, s. 16, 21, 43, 69, 78, 103, 220, 231, 234; Danışmaz (2018), *Arkeolojik Veriler Çerçevesinde Urartu Krallığı'nın Eyalet Sistemi*, kitabı içinde s. 360; Danışmaz (2020), *Urartu Krallığı: Yönetim ve Organizasyon*, kitabı içinde s. 310; Yapı Kredi Yayınları *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı*. 2018 kitabı içinde s. 15,165; Konyar, E. Yüksek Yaylanın Başkenti: Van-Tuşpa, kitabı içinde s. 2.

Sertifika:

- Einführung ins Urartäische (*Urartuca'ya Giriş*), Mesleki Eğitim, Ludwig-Maximilians-Universität München, Institut für Assyriologie und Hethitologie, 14 Hafta. Münih, 2021-2022.
- Tübitak, DergiPark UDS, Tübitak ULAKBİM, DergiPark UDS Kullanıcı Eğitimi, İstanbul.

Kazı ve Yüzey Araştırmaları:

Uluslararası:

- Alman Arkeoloji Enstitüsü/Kültür ve Turizm Bakanlığı, Boğazköy/Hattuşa Arkeolojik Kazıları, Çorum ili, Boğazkale ilçesi. (2018-2022)
- Akron Üniversitesi (ABD)/Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Ziyarettepe Kazıları, Bismil, Diyarbakır, 2008.
- Chicago Üniversitesi (ABD)/Kültür ve Turizm Bakanlığı, Hatay Tel-Açana (Alalah) Arkeolojik Kazıları, Hatay, 2007.

Ulusal:

- İstanbul Üniversitesi-Kültür ve Turizm Bakanlığı, “*Van-Yoncatepe Kazıları*”, Van ili. (2005)
- İstanbul Üniversitesi-Kültür ve Turizm Bakanlığı, “*Van-Anzaq Kazıları*”, Van ili. (2005)
- İstanbul Üniversitesi-Kültür ve Turizm Bakanlığı, “*Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Kanalları’nın Araştırılması*” Yüzey Araştırması. (2005)
- İstanbul Üniversitesi-Kültür ve Turizm Bakanlığı, Küllüoba Höyüğü Arkeolojik Kazıları, Eskişehir, (2006-2007)
- İstanbul Üniversitesi-Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kahramanmaraş İli ve İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, Kahramanmaraş, (2006-2010).
- İstanbul Üniversitesi-Eskişehir Müzesi, Keçiçayırı Arkeolojik Kazıları, Eskişehir. (2007).
- Kars ili ve çevresinde yer alan Ortaçağ Ermeni Kiliseleri (Ani hariç) Yüzey Araştırması, (2012-2014).
- Eski Van Şehri, Kalesi ve Höyüğü Kazıları, Van İli, Merkez (2010-2019).
- Mardin İli, Derik, Mazıdağı ve Savur İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması, Araştırmacı (2021-2022).

Diğer Projeler:

- *Urartu Dönemi’nde Toplumsal Yapı: Urartu Kültürü ve Geleneksel Yaşam Biçimleri ile Etkileşimi*, TÜBİTAK 2214-A Doktora Sırası Araştırma Projesi, Yürütücü: Tan Armağan. Almanya: Ludwig-Maximilians-Universität München, Institut für Assyriologie und Hethitologie. Münih. (2021-2022-12 Ay).
- Van Kalesi Höyüğü Arkeolojik Verileri Yardımıyla Van Gölü Havzası, Doğu Anadolu ve Kuzeybatı İran’da Post Urartu ve Urartu Sonrası Dönem (*The Post Urartu and Urartu Period in Van Lake Basin. Eastern Anatolia and Northwest Iran with contributions of the Archeological Data of The Mound of Van Castle*), Yükseköğretim Kurumları tarafından destekli bilimsel araştırma projesi, Yürütücü:Konyar, Erkan, Araştırmacı: Tan, Armağan. 2016-2017 (Ulusal).